

Назарзода Сайфиддин

*ПАЖУҲИШЕ
ДАР ТАЪРИХИ
ЗАБОНИ ТОҶИКӢ*

Душанбе – 2021

ББК

**Ба 30 - солагии истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон
бахшида мешавад.**

Мухаррири масъул: Мачидов Ҳ. доктори илми филология,
профессор

Муқарризон: Муҳаммадҷонов О. – д.и.ф, профессор.
Раҳматуллозода С. – д.и.ф. профессор,
узви вобастаи АМИТ

**Назарзода Сайфиддин. Пажӯҳише дар таърихи забони
тоҷикӣ. Дониш, Душанбе, 2021**

Пажӯҳиши таърихи забони тоҷикӣ дар шакли мухтасар масъалаҳои мубрами таърихи забони тоҷикӣ, баррасии масъалаҳои таърихи забонҳои эронӣ, гурӯҳи забонҳои эронӣ ва мушкилоти асосии марҳилабандии таърихи забонҳои эронӣ, забонҳои авестӣ, форсии бостон, бохтарӣ ва муносибати онҳо ба забони ориёӣ, забони ориёӣ ва забони тоҷикӣ, этноними «тоҷик» ва муносибати он бо номгузории забони тоҷикиро дар бар мегирад. Инчунин масъалаҳои ташаккули забони тоҷикӣ дар давраи ғозин, дар давраи асрҳои миёна, маорифпарварӣ, даврони шӯравӣ ва даврони истиқлолро фаро мегирад. Ин асар барои оммаи васеи хонандагон ва забоншиносону адабиётшиносон ва донишмандони соҳаи таърих судманд аст.

**Бо Қарори Шурои илмӣ таъбу наشري АМИТ №57
аз 5 октябри 2020 чоп мешавад.**

© Назарзода С. 2021

САРСУХАН

Истиқлоли давлатӣ барои ташаккул ва рушди минбаъдаи забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатӣ ва меъёрҳои адабии он шароити мусоид фароҳам оварда, тамоми монеаҳои сунъиро аз пеши роҳи густариши забон бардошт. Баъди ба Истиқлол расидани Тоҷикистон забони мо мақоми давлатӣ гирифта дар ҷомеа беш аз пеш нақши ҳалқунанда мебозад. Пеш аз ҳама, вақте ки як давлат ба Истиқлол мерасад, бештар ба анъанаҳои сарчашмаҳои бунёдии давлатсозии худ муроҷиат мекунад ва бинобар ҳамин беасос набуд, ки забони тоҷикии мо – забони модарии мо ҳам, баъд аз ба Истиқлол расидани Тоҷикистон дар ҷомеа мавқеи бисёр бунёдӣ пайдо кард ва дар баробари забони русӣ, ки қаблан забони расмӣ мо буд ва дар даврони Истиқлол ҳам мувофиқи Қонуни асосӣ забони муоширати байни миллатҳо мебошад, нақши худро хеле боло бурда, ҷои ҳуқуқи худро ҳамчун забони муоширати байни халқҳои сокини Тоҷикистон пайдо кард.

Забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатӣ баъд аз эълони Истиқлол тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоиву сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангии ҷомеаро фаро гирифтааст. Барои ҳамин Истиқлоли давлатӣ омили асосии эҳё ва рушди забони тоҷикӣ мебошад. Дар ин давра вазифаҳои иҷтимоии забон тағйир ёфта, хусусияти милливу сиёсӣ касб намудааст. Аз тарафи дигар, бо пайдо шудани мафҳумҳои зиёди нави иҷтимоиву сиёсӣ ва илмиву техникӣ ба забон вожаҳои истилоҳоти фаровоне ворид мешаванд, ки таҳқиқу ҳамгунсозии онҳо яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик мебошад. Нашри маводу санадҳо, ҳуҷҷату қонуну қарорҳо, китобу мақолаҳо, осори интернетӣ ба забони тоҷикӣ, тарҷумаву баргاردони ҳазорон асар ба ин забон аз забонҳои дигар тақозо дорад, ки забони мо аз лиҳози таърихӣ ба таври ғуногунҷабҳа мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарор гирад. Албатта, рушду инкишофи забони тоҷикӣ дар даврони Истиқлол бояд аз нигоҳи таҳқиқи дақиқ ва мукаммали илмӣ, бо

назардошти нақши забони миллий дар афкори иҷтимоӣ ва сиёсӣ баррасӣ ва дурнамои пешрафти он дар солҳои оянда муайян гардад. Бояд гуфт, ки асосҳои таҳқиқи ин масъала дар суҳанрониву асарҳои Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон ба таври ҳамаҷониба тарҳрезӣ ва барномарезӣ шудаанд.

Таърихи тақомул ва ташаккули забони тоҷикӣ ва гурӯҳи забонҳои эронӣ дар муддати се садаи охир аз тарафи пажӯҳишгарони эроншинос то андозае таҳқиқ шудааст. Аксари ҷанбаҳои асосӣ ва куллии он дастраси ҳамагон гардидааст. Махсусан, таърихи давраҳои бостонии инкишофи забони мо, ҳосатан асрҳои қадим ва миёна дар ин муддат аз тарафи муҳаққиқони зиёде мавриди баррасӣ қарор гирифта, дар ин бора асарҳои зиёди илмӣ, илмиву оммавӣ иншо шудааст. Фақат номбар кардани чанд асари бунёдии таҳқиқи забонҳои эронӣ ва халқҳои эронитабор, аз қабилӣ «Асосҳои филологияи Эрон» (*Grandriss der iranischen philologie* ба забони олмонӣ)¹, Асосҳои забоншиносии эронӣ ба забони русӣ (*Основы иранского языкознания*)² ва асарҳои муҳаққиқон ва пажӯҳишгарони муътабари дигар³ кофист, ки то ба умқи ҷиддияти ин таҳқиқот боварӣ ҳосил намоём. Вале ҳанӯз ҳам ин масъалаи барои тамаддун ва фарҳанги халқҳои эронинаҷод ва махсусан халқи тоҷик сарнавиштсозу муҳим саҳифаҳои норавшану торику ногушуда зиёд дорад ва ҳатто бархе масъалаҳои муҳтаму бунёдии он баҳснок буда, таҳқиқ ва пажӯҳишҳои амиқи илмӣ меҷаҳад. Ин масъалаҳо ҷунинанд:

¹Grandriss der iranischen philology, B d I-I. – I Strassburg, 1895-1904

² Основы иранского языкознания, в 3-х томах.- М., 1979-1987

³ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, в 4-х томах; - М.- Л, 1958-1989.; Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы, в 2-х томах.- Тбилиси, 1984; Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении.- М.; 1979.; Эмомалӣ Раҳмон. Забонимиллат -ҳастии миллат. Китоби I.- Душанбе, 2016, 2018; Китоби II. – Душанбе, 2020 ва ғ.

- умумияти забонҳои ҳиндуэронӣ (ориёӣ) ва ташхиси марҳилабандии он;

- гурӯҳи забонҳои эронӣ ва масъалаҳои гурӯҳбандӣ ва марҳилабандии таърихи инкишофи забонҳои эронӣ;

- осори ҳаттӣ ва аҳамияти он дар марҳилабандии таърихи забонҳои эронӣ;

- номи забонҳои эронӣ ва шартҳои номгузории забонҳои бостони эронӣ (форсии қадим, забони авастӣ, модӣ, сакоӣ);

- забони тоҷикӣ ва муносибати он бо забонҳои дигари эронӣ.

Забони тоҷикӣ аз садаи IX дар давраи Сомониён (асрҳои IX-X) мақоми забони адабиро касб намуд ва ба ин забон осори илмию адабӣ пайдо гардид. Маҳз дар давраи Сомониён ба таври мутассил барои густариши забони адабӣ иқдомҳои самарабахш сураат гирифт. Пайдо шудани насри илмиву адабӣ барои густариши сохторҳои забонӣ ва ташаккули забони илму адаб мусоидат намуд. Дар ҳамин давра намоёндагони барҷастаи илму адаб ба монанди, Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибн Сино, Абӯрайҳон Берунӣ, Носири Хусрав, Байҳақӣ пайдо мешаванд ва дар асоси забони осори онҳо принципҳои асосии меъёри забони адабӣ ташаккул меёбад. Вале, шукуфоии илму адаб ба забони тоҷикӣ ва фаъолияти пуршӯри истилоҳсозӣ бо ба сари кор омадани сулолаҳои туркнажод оғиста-оғиста рӯ ба заволи меорад. Баъд аз ҳучуми хонумонсӯзи муғул дар минтақаи Осиёи Марказӣ ҳаёти сиёсӣ чамъиятӣ ва илмиву адабӣ барои солҳои тӯлонӣ хомӯш мегардад. Дар зери таъсири ин ҳодисаҳо дар ҳаёти сиёсӣ, фарҳангӣ ва адабии мардуми Осиёи Марказӣ унсурҳои иртиқӣ боло мегирад. Фишору зуроварии руҳониёни иртиқӣ бо дастгирии сулолаҳои туркнажод ба муқобили озодандешӣ ва ҷаҳонбинии дунявӣ пешқадам дар дохили ислом ва дигар равияҳои фалсафӣ ба ҷараёни ташаккул ва густариши забон низ бетаъсир намонд. Аз асрҳои XVI – XVII ёдгориҳои камшумори ҳаттӣ, ки ба хусусиятҳои забони лаҳҷаҳои тоҷикони

Осиёи Миёна наздик буданд, пайдо мешаванд. Дар осори шоирону нависандагони ин давра як қатор хусусиятҳои вожагонӣ ва лаҳҷавии забони тоҷикии гуфтугӯӣ дида мешавад, ки минбаъд асоси забони адабии муосир мегардад.

Забони тоҷикӣ дар давраи маорифпарварӣ барои ифодаи мафҳумҳои нав таҷриба ҳосил кард ва ба ҳамин тариқ ибтидои асри XX давраи гузариш дар таърихи забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин давра аз як тараф наздикшавии забони адабӣ ба забони гуфтугӯӣ, мутобиқати меъёрҳои вожагони дастурӣ ва услубӣ ба шароити нав ва аз тарафи дигар нигоҳ доштани вижагиҳои хоси сохтори сарфии забони китобии асрҳои миёна эҳсос мешавад. Забони адабии ибтидои асри XX дар байни ин ду давраи ташаккули таърихи забони тоҷикӣ меистад. Бисёре аз хусусиятҳои хоси забони адабии муосири тоҷикӣ дар ҳамин давраи гузариш инкишоф ёфтаанд.

Забони тоҷикӣ ва густариши он дар даврони шӯравӣ вижагиҳои хос дорад. Бино ба арзишу аҳамияти иҷтимоиву сиёсӣ, ки масъалаи навсозии забони тоҷикӣ аз оғози пайдоиши худ (охири солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юми асри XX) касб карда буд, дар ҷомеаи фарҳангии он солҳои Тоҷикистон ниҳоят гарм ва ғоҳе бисёр шадид мавриди баҳсу мунозира қарор гирифт. Пас аз хомӯшии чанд (солҳои 1936-1960) аз ибтидои солҳои шастуми асри гузашта сар карда, бори дигар баҳсу муҳокимаҳо дар атрофи ин мавзӯ боло гирифт ва соҳибназарон андешаҳои худро перомунӣ проблемаҳои гуногуни он дар матбуот ба ҷоп расонда ва ё бобҳоеро дар китобҳои хеш ба ин масъала бахшиданд, ки ин ҷараён имрӯз ҳам идома дорад.

Бояд хотирнишон кард, ки баъди қарорҳои Анҷумани забоншиносони Тоҷикистон (1930), тасдиқи «Установкаи терминологияи забони тоҷикӣ» (1936) ва қарору пешниҳодҳои «совещания»-ҳои соли 1938 ва фармони №1 комиссари (вазир) маорифи халқ (1939) «якандешӣ» дар мавриди роҳҳои густариши забони тоҷикӣ ҳукмфармо гардид.

Аз оғози солҳои 50 асри XX бахшо дар атрофи ин мавзӯ зери унвони «маданияти сухан» солҳои 1952-1953 оғоз шуд. Шояд ғалат набошад агар гӯем, ки аввали солҳои 60-уми асри гузашта дар таҳқиқи забони тоҷикӣ марҳилаи нав оғоз мешавад. Аз солҳои 80-уми асри гузашта, чун боди озодиҳои нисбӣ дар давраи «бозсозӣ» вазидан гирифт, фарҳангиёни тоҷик ва равшанфикрони огоҳи он ба таври ҷиддӣ ба масъалаи забон рӯй оварда, онро мавзуи рӯз қарор доданд. Дар натиҷа соли 1989 «Қонуни забон» қабул ва забони давлатии Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон забони тоҷикӣ (форсӣ) эълон гардид.

Пас аз эълони истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон фазо дар ин замина ба кулӣ дигаргун шуд. Гардиши азими сиёсӣ ва таҳаввули амиқи иқтисодиву иҷтимоие, ки аз ибтидои солҳои 90-ум дар Тоҷикистон падид омад, пештару бештар дар заминаи эҳёи фарҳанги куҳансоли тоҷик равнақ ёфт. Фазои гуворои замони истиқлол заминаҳои мусоид барои баёни андешаҳои миллӣ фароҳам сохт ва олимону мутахассисон бебоқтар доир ба ҷанбаҳои гуногуни таъриху фарҳанги халқи тоҷик дар гузаштаҳои дур, даврони шӯравӣ ва замони худ ба доварӣ пардохтанд. Дар ин миён перомуни таърихи забон, бурду бохти он дар асри XX, роҳҳои тақомули минбаъда ва бознигариву ислоҳи иштибоҳот андешаҳои гуногун ибраз гардидааст.

Пеш аз ҳама тадбирҳои мушаххасе, ки барои инкишофи забон аз тарафи президенти кишвар, Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон ба миён гузошта шуд, воқеан марҳилаи навро дар масъалаи омӯзиш ва таҳқиқи забони тоҷикӣ оғоз намуд ва бисёр монеаву мамониатҳои сунъиро дар ин замина барканор сохт. Ин пешниҳодҳо, ки масъалаҳои баргашт ба номгузории асили забони тоҷикӣ, таҳияи «Фарҳанги мукаммали забони адабии тоҷикӣ» ва «Энсиклопедияи бузурги тоҷик»-ро дар бар мегирифт, дар мулоқот бо зиёиёни кишвар (20 март соли 2007) аз тарафи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ироа гардид ва мавриди дастгириву ҳамовозии тамоми мардуми тоҷик қарор гирифт. Ин масъалаҳо чунинанд:

«-танзими истилоҳот ва меъёрҳои забони давлатӣ бо истифода аз осори хаттии даврони таърихӣ он;

- таҳлилу танзим ва истифодаи дақиқи истилоҳоти забони муосир ва таъмини рушди забони адабӣ;

- таҳқиқ ва наشري грамматикаи илмӣ забони адабӣ дар асоси меъёрҳои нави забон;

- таҳия ва наشري грамматикаи таърихӣ забони тоҷикӣ;

- наشري маводи таълимӣ оид ба забони адабӣ;

- таҳия ва наشري фарҳангҳои тафсири, дузабона, меъёрӣ ва фарҳанги имлои забони адабӣ».

Масъалаҳои густариши забони тоҷикӣ минбаъд ҳам мавриди таваҷҷуҳи давлат қарор гирифта, зарурати қабули қонуни нави забон ба вучуд омад ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (5 октябри соли 2009) қабул гардид. Ин қонун вазъ, истифода, ҳимоя ва дурнамои рушди забони тоҷикиро дар шароити имрӯзаи сиёсати дохилӣ ва берунии кишвар муайян менамояд. Қонуни нав дар асоси меъёрҳои байналмилалӣ ва вазъи ҳуқуқии забони давлатӣ омода гардида, дар он инчунин вазъи ҳуқуқии истифодаи забонҳои ақаллиятҳои миллӣ ва хориҷӣ муайян гардидааст. Барои татбиқи ин қонун сохтори нави давлатӣ – Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфт. Бар уҳдаи ин Кумита масъулияти татбиқи қонуни мазкур, танзим ва ҳамгунсозии истилоҳот ва назорати истифодаи меъёрҳои забони адабӣ гузошта шудааст. Баъд аз эълони Истиқлол зери таъсири вазъияти нави ҷаҳонӣ барои таҳқиқи таърихи забон аз диди нав, аз нав эҳё кардани суннатҳои бостонии ҷомеа, истифодаи таҷрибаи таърихӣ забони тоҷикӣ ва забоншиносони ватанӣ шароити мусоид муҳайё гардид. Доир ба таърихи забон асарҳои зиёде таҳия шуданд. Соли 2019 ҳангоми мулоқот ба истиқболи даҳсолагии қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (5 марти соли 2009) Сарвари тоҷикон масъалаҳои рушди забони тоҷикӣ, махсусан риояи меъёрҳои таърихӣ забони адабӣ, таҳияи дасту-

ри илмии забони тоҷикӣ, омода сохтани пайкараи забон, танзими истилоҳот ва як силсила масъалаҳои мубрами забони тоҷикиро хотирнишон кард. Махсусан, барои густариши забони тоҷикӣ дар оянда асару мақолаҳои Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аҳамияти махсус дорад. Роҳҳои асосии густариши забони тоҷикӣ дар асрҳои ӯ ба монанди «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» (1999, 2002, 2006, 2009), «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ» (2006), «Ориёиҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ» (2006) инъикос ёфтаанд. Аз ҷумла, китоби ӯ «Забони миллат – ҳастии миллат», (ҷилди 1, чопи аввал 2016, чопи дувум 2018, ҷилди 2, 2020) дастовардҳои охири забоншиносии тоҷикро дар бобати таърихи густариши забони тоҷикӣ дар худ таҷассум кардааст.

БОБИ 1.

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ТАЪРИХИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

§ 1. Умумияти забонҳои ориёӣ (ҳиндуэронӣ) ва пажӯҳиши марҳила ба марҳилаи он

Дар масъалаи ташхис ва муайян кардани умумияти забонҳои ҳиндуэронӣ дар байни пажӯҳишгарон ихтилофи назар вучуд надорад ва ҳама дар ин ақидаанд, ки қабл аз ҷудо шудани қабоили ориёӣ ба ду ғурӯҳ (баъзе муҳаққиқон ғуруҳи сеюм ва ҳатто чорумро илова мекунанд) эронӣ ва ҳиндӣ, онҳо таи як марҳилаи ниҳоят тӯлонӣ бо як забони умумиориёӣ ё ҳиндуэронӣ тақаллум мекарданд. Ин умумияти забонӣ на танҳо дар давраи бостонии рушди забонҳои ориёӣ (навиштаҳои Ҳеродот ва дигар муаррихони юнонӣ дар бораи бо як забони умумӣ гуфтугӯ кардани мардум дар Ориёно), балки дар давраи миёнаи рушди забонҳои эронӣ низ (навиштаҳои Страбон ва сайёҳону рӯҳониён-ҷаҳонгардони ҷинӣ оид ба Ҷаҳонгардони забони яқдигар аз тарафи халқҳои эронитабори Бохтару Суғд то Порт) вучуд доштааст. Забони ин марҳилаи ҳиндуориёӣ бо номи **умумияти забонии ориёӣ (ҳиндуэронӣ) ё забонҳои ориёӣ (ҳиндуэронӣ)** дар байни пажӯҳишгарон машҳур аст, ки, албатта, эҳтимоли ва шартӣ номгузорӣ шудааст. Тавре аз ин номгузорӣ қиёс мекунем, муҳаққиқони давраи бостонии инкишофи забонҳои эронӣ дар бораи забони ягона барои қаблаҳои ҳиндуэронӣ ё ориёӣ андеша нарасондаанд ва дар асарҳои ҷомеа эроншиносӣ онро фарзияе беш надонистаанд. Ҳол он ки донишмандон Абаев В.И. ва Додихудоев Р.Х. нахуст дар нимаи дувуми садаи XX фарзияро дар бораи вучуд доштани забони ягонаи ориёӣ ё ҳиндуэронӣ пешниҳод карда чунин навишта буданд. Ин масъала «тасдиқ кардани ҳолати модарзабонии махсуси ҳиндуэрониро, ки аз лиҳози замонӣ дертар аз ҳолати мо-

дарзабонии ҳиндуаврупой аст, тақозо менамояд».⁴ Биноан, масъалаи вучуд доштани забони ягонаи ориёӣ барои тамоми қавмҳои ба истилоҳ ҳиндуэронӣ бояд аз марҳилаи тахмину фарзия дар асоси мадраку далелҳои таърихӣ ба зинаи дигари пажӯишӣ, яъне ба сатҳи асосноки илмӣ бароварда шавад.

Дар асоси таҳқиқот ва пажӯишҳои то ин вақт анҷомёфта замони ҷудо шудани қабилҳои ҳиндуориёӣ ба ду гурӯҳ низ нисбатан мушаххас шудааст. Тахмин меравад, ки ин ҷараён ҳазорсолаҳо идома ёфта, бар асари гурӯҳбандӣ, табақабандӣ ва муҳоҷирати қабилҳои гуногуни ориёӣ як гурӯҳи бузурги ҳиндуориёӣ аз кӯҳҳои Ҳиндукуш гузашта, ба даштҳо ва водии нимҷазираи Ҳинд баромаданд ва дар ин минтақаи бузург маскан гузиданд. Лаҳча ва шеваҳои ин гурӯҳ қабилҳо дар сурудниёишҳои (гимнҳои) Ригведа, қадимтарин осори сухани ҳиндуориёӣ мушоҳида мешавад. Инчунин дар ин асар табиат, манзара ва хусусиятҳои хоси минтақаи Ҳинд тасвир ёфтааст. Давраи таҳияи ин ёдгории таърихи тахминан 2500 қабл аз мелод муайян шудааст ва пажӯишгарон ҳам замони аз ҳама ҷудо шудани қабилҳои ҳиндуэрониро ба ҳамин давра ишора мекунанд. Дар ҳамин марҳилаи таърихӣ дар Осиёи Миёна ва сарзаминҳои атрофи он қабилҳои ориёӣ боқӣ монданд, ки ба қавли баъзе аз муҳаққиқон дар навбати худ ба ду гурӯҳ ҷудо шуда, яке ба қисматҳои Эрони ғарбӣ ва гурӯҳе ба минтақаҳои назди Баҳри Сиёҳ ва атрофи он рафтанд. Қисмати дар Осиёи Миёна боқимонда сипас халқиятҳои Суғду Бохтар, Хуросону Арея ва Портро ташкил доданд. Ҳамин тариқ, замони марҳилаи аз ҳама ҷудошавии умумияти забонҳои ориёӣ ва ташкил шудани гурӯҳи алоҳидаи забонҳо ва лаҳчаҳои эронӣ қисмати аввали ҳазораи дувуми пеш аз мелод ё давраҳои охири ҳазораи сеюм ва аввали ҳазораи дуюми пеш аз мелод муайян шудааст. Аз тарафи гурӯҳи дигари

⁴Morgenstierne D.Irano-Dardica/ Wiesbaden, 1973.–С. 327-343: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки.– М., 1979. – С. 28

муҳаққиқон гурӯҳи сеюм ё чоруми ориёҳо чудо карда шудааст, ки қаблан онро гурӯҳи забонҳои кофирӣ номидаанд ва эроншиносии муосир онро бо номи гурӯҳи забонҳои дардӣ ёд мекунад.⁵

Аксарияти муҳаққиқон бар онанд, ки Осиёи Марказӣ дар давраҳои охири мавҷудияти қабоиلى ҳиндуориёӣ маркази будубоши онҳо буда ва муҳочирати ин қабоил ба самтҳои Ҳинду доманакӯҳҳои Эрон аз минтақаҳои Осиёи Марказӣ оғоз шудааст. Дар марҳилаҳои моқабли ин муҳочиратҳо қабилҳои ориёӣ шояд дар минтақаҳои ҳамвори шимоли баҳри Азов ва баҳри Сиёҳ қарор доштанд, ки ин фарзия аз тарафи гурӯҳе аз пажуҳишгарон дастгирӣ меёбад. Аз ҷумла, И.М.Оранский қайд мекунад, ки «тасаввурот дар бораи Осиёи Миёна ҳамчун минтақаи оғози муҳочирати қабилҳои ориёзабон ба сарзаминҳои Ҳиндустон ва доманакӯҳҳои Эрон, албатта, ба тахмину фарзияи дар даврони боз ҳам қадимтар, дар марҳилаи мустақими баъди ҷудошавии ғӯишҳои ориёӣ аз умумияти забонии ҳиндуаврупӣ, ин ғӯишҳо дар минтақаҳои ғарбтар қарор доштанд, муҳолифат намекунад».⁶

Ин масъала, яъне масъалаи муҳочирати қабилҳои ориёӣ ба минтақаҳои гуногун доимо мавриди таҳқиқу баҳсҳои олимон қарор дорад ва фарзияву тахминҳои зиёде мавҷуд аст.

Бо чудо шудани қабилҳои ҳиндуориёӣ ба ду гурӯҳи бузурги эрониву ҳиндӣ масъалаи забони гуфтугӯии ин ду гурӯҳ ба вучуд меояд. Албатта, масоили забонӣ ҳам хусусиятҳои дастуриву вожагонӣ, замон ва ҳам номи ин забонҳоро дар бар мегирад. Агар дар байни ин ҷудошавӣ фосилаи зиёди таърихӣ (ки албатта вучуд дошт) ва инкишофи мустақили забону ғӯишҳои эрониву ҳиндӣ вучуд дошта бошад, пас бояд номи

⁵Morgenstierne D.Irano-Dardica.–Wiesbaden, 1973.– С. 327-343: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки.– М., 1979. – С. 28

⁶Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.– Москва, 1988.– С. 55-56.

ин забонҳо мушаххас карда шаванд. Маълум аст, ки байни таҳияи Авесто (аввал шифоҳӣ ва баъдан хаттӣ) ва аввалин навиштаҷоти форсии бостон (сангнавиштаҳои Бесутуни Дориюши Кабир ва дигар сангнавиштаҳои аҳди Ҳахоманишӣ) фосилаи хеле зиёди таърихӣ вучуд дорад, ки исботи ин фикр фарқиятҳои овой ва дастури (сохтори)-и онҳо мебошад. Вале ба гуфтаи худӣ пажӯҳишгарони ин ду забони бостонӣ ин фарқиятҳо ба андозае нестанд, ки онҳоро ду забони тамоман аз ҳамдигар ҷудо донист.

§ 2. Масъалаҳои марҳилабандии таърихи забонҳои эронӣ

Масъалаи дигаре, ки дар соҳаи эроншиносӣ ҳанӯз ҳал-нашуда ва баҳсталаб боқӣ мондааст, даврабандии таърихи инкишофи забонҳои эронӣ мебошад. Тавре ки маълум аст, эроншиносон марҳилабандии таърихи инкишофи забонҳои эрониро аз замони ҷудо шудани гурӯҳи забонҳои эронӣ аз умумияти забонии ориёӣ (тахминан оғози ҳазораи дувуми пеш аз мелод) ва пайдо шудани аввалин навиштаҳо ва осор бо забонҳои эронӣ (махсусан осори забони форсии бостон) ба се марҳила ҷудо мекунанд:

1. Марҳилаи забонҳои эронии бостон, ки аз давраи ҷудошавии забонҳои эронӣ аз «умумияти забонҳои ориёӣ» дар оғози ҳазораи II пеш аз мелод оғоз шуда, то асрҳои IV-III пеш аз мелод идома ёфтааст. Аз давраҳои аввали ин марҳила, яъне давраи вучуд доштани як забони умумии эронӣ, ки номашро муҳаққиқони эроншинос **модарзабон ё забони пояи эронӣ** номидаанд, ҳеҷ осоре боқӣ намондааст ва онро асосан дар асоси маводи забони ҳиндӣ барқарор мекунанд, ки хеле сатҳӣ ва нопурра аст. Аз давраҳои баъдӣ фақат аз ду забони бостон-авестой ва форсии қадим осори хаттӣ боқӣ мондааст, ки ба давраи охири ин марҳила мансуб аст.

2. Марҳилаи миёнаи рушди забонҳои эронӣ, ки давраи аз асрҳои IV-III то мелод то асрҳои VIII- IX мелодро дарбар мегирад. Осори хаттии ин марҳила ҳам ба давраҳои охир рост меояд ва аз давраи аввал маводи забонӣ хеле кам боқӣ мондааст.

3. Марҳилаи нави инкишофи забонҳои эронӣ (VIII- IX-то имрӯз) бо маводи фаровони худ аз дигар марҳилаҳо фарқ мекунад. Ин марҳила дорои адабиёти ҳазорсола бо забони «форсии нав» ва забонҳои дигари эронӣ мебошад.⁷

⁷ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. – М., 1979. – С.63.; Оранский В.М. Иранские языки. – М., 1963. – С.32.

Ин марҳилабандӣ ҳам ба андозаи зиёд шартӣ буда, бештар хусусияти омӯзишӣ дорад. Ин масъала яке аз пурихтилофтарин ва мушкилтарин масъалаҳои эроншиносӣ буда, ҳанӯз ҷанбаҳои таҳқиқнашудааш аз тарафҳои равшану дақиқшуда хеле зиёд аст. Аввалан масъалаҳои умумии назарии ин риштаи забоншиносӣ то ҳанӯз ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст. Сониян ҳуди инкишофу таҳаввули забонҳо низ таҳқиқу пажӯҳиши масъаларо душвор мегардонад. Забонҳо таҳти таъсири омилҳои гуногуни сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар марҳилаҳои тӯлонӣ аз лиҳози хусусиятҳои сарфиву наҳвӣ (грамматикӣ), овой (фонетикӣ) ва вожагонӣ (лексикӣ) тағйиру такмил меёбанд ва аз даст рафтани марҳилае аз инкишофи он ё ба даст омадани осори як марҳила ё чанд марҳилаи муайян марҳилабандии таърихи инкишоф ва густариши забонро натанҳо душвор, балки ҳатто номумкин мегардонад. Тавре, ки дар «Асосҳои забоншиносии эронӣ» бо истинод ба маъҳазҳои дигар қайд мешавад: «Он чи

ба масъалаи марҳилабандии таърихии забон дахл дорад, на танҳо ҳал нашудааст, балки гуфтан мумкин аст, ки ханӯз ин масъала ба таври ҳақиқӣ гузошта нашудааст».⁸

Дар иртибот бо забонҳои эронӣ ва муайян кардани марҳилабандии таърихи онҳо ин масъала боз ҳам печидатар мегардад ва ба он душворию мушкilotи иловагӣ зам мегардад. Пеш аз ҳама таърихи хаттии забонҳои эронӣ хеле тӯлонӣ аст, вале осори боқимонда ё ба дасти мо расида ё то ба ҳол маълум на танҳо кам аст, балки ба дараҷаи нобаробар байни забонҳо ва марҳилаҳои муайяни таърихӣ тақсим шудаанд. Аз тарафи дигар низоми хаттии ин забонҳо гуногуншакл буда, аксари ин хатҳо хусусиятҳои овоии забонҳои эрониро пурра инъикос намеkunанд. Солисан меъёрҳои адабӣ ва имлои аксари забонҳои эронӣ камтаҳаввул мебошанд ва ҳатто забонҳо мемиранд, аз байн мераванд, вале онҳо ҳамчун забони меъёр (мисли забони форсии миёна, ки то соли 742 забони маъмурии истилогарони араб буд) дар истифода боқӣ мемонанд. Биноан, тавре ки аз тарафи пажӯҳишгарони эроншинос қайд шудааст, нақшаи тақсимбандии сегонаи марҳилабандии таърихи забонҳои эронӣ дар навбати аввал ба хусусиятҳои фарҳангиву таърихӣ таъя мекунад ва хусусиятҳои забонии ин масъала тақрибан дар назар гирифта нашудааст. Сабаби асосии ин тақсимбандӣ аз як тараф агар сабук ва осон кардани таҳқиқи маводи забонӣ бошад, аз тарафи дигар боқӣ намондани осори пайдарҳаи таърихиву забонӣ бо ин забонҳост. Масалан, осори аввалин ба забони форсии миёна (пахлавӣ) баъд аз шаш қарни осори охири забони форсии бостон ба даст омадааст ва агар ба сохтори забони пахлавӣ назар афканем, забони аз лиҳози сохтори дастурӣ (грамматикӣ) ва вожагон нави эронӣ, ки аллакай аз сохтори синтетикӣ-субъективӣ ба низоми таҳлилӣ (аналитикӣ) гузаштаст, дар пеши назар ҷилвагар мешавад.

⁸ Основы иранского языкознания. Т.1. Древнеиранские языки. – М., 1979. – С.62.

Аллакай забони форсии миёна (пахлавӣ) аз забони форсии бостон (ориёӣ) бо тағйироти сифатии нав, яъне аз байн рафтани хусусиятҳои флективӣ, аломатҳои чинсият, тасриф (падежҳо), таснифи исмҳо фарқ дорад. Умуман, агар аз ин нуқтаи назар, яъне аз назари дар сохтори забон пайдо шудани тағйироти куллии сифатӣ (кайфӣ) ба марҳилабандии таърихи забонҳои эронӣ нигарем, ин марҳилабандиро ба ду марҳила метавон тақсим кард, яъне марҳилаи миёна аз байн меравад.

Аз ин нуқтаи назар фарқи байни марҳилаҳои бостону миёнаро ба таври мушаххас муайян кардан мумкин аст. Вале вақте масъала сари тақсимбандӣ аз рӯи маъхазҳо ва осори забонҳое, ки ба таври муттасил ва пайҳам таи ҳазорсолаҳо боқӣ мондаанд, мерасад, ин марҳилабандӣ на танҳо душвор, балки ғайриқобили иҷро мегардад. Дар ин ҷо як нуқтаи муҳимро набояд фаромӯш кард, ки аз забонҳои мухталиф ва гуногуни гурӯҳи эронӣ фақат аз забони тоҷикӣ (форсӣ) барои ҳар се марҳилаи инкишофи таърихи забон осори хаттӣ ва ғайрихаттӣ боқӣ мондааст. Дигар ягон забони эронӣ барои ҳар се марҳила маводи забонӣ аз худ боқӣ нагузоштааст ва табиӣ аст, ки таърихи ин забон бештар тавачҷуҳи пажуҳишгарони эроншиносро беш аз ҳама бо худ ҷалб кардааст.

Биноан марҳилабандии таърихи забонҳои эронӣ беш аз ҳама ба марҳилабандии таърихи забони тоҷикӣ (форсӣ) ва осори боқимондаи он иртибот дорад. Асосан ба он осори боқимондаи се давраи форсии бостон – давраи ҳукмронии сулолаҳои Ҳахоманишиён бо осори сангнавиштаҳои хатти меҳӣ (асрҳои VI-IV то мелод), форсии миёна-осори хатти пахлавӣ ва монавии давраи Сосониён ба забони пахлавӣ (III-IX-X мелод) ва форсии нав забони форсии дарӣ ва баъдан тоҷикиву форсиву дарӣ бо осори хаттии алифбои арабиасос ва қисман кириллӣ (асрҳои IX-X то ба ҳол) дохил мешавад. Ҳар яки ин осори боқимондаи ба дасти мо расида аз ҳамдигар ба кулӣ аз лиҳози давра, вазъи сиёсӣ фарҳангӣ фарқ карда, хусусиятҳои хоси як марҳилаи муайяноро ифода мекунад. Масалан, осори

боқимондаи давраи Ҳахоманишиён ба ҳатти меҳӣ аз рӯи хусусиятҳои хат, фарҳанг ва таърих як давраи ҷудогона буда, ҳатто аз осори «Авесто», ки асосан ба ҳамин марҳила тааллуқ дорад, фарқ мекунад, вале бояд иқрор шуд, ки агар фарқиятҳои замонӣ, анъанавӣ ва суннатии «Авесто» ва осори давраи Ҳахоманишиёнро дар назар нагирем, фарқияти забонии ин ду осор он қадар зиёд нест ва ба ҷуз аз фарқиятҳои лаҳҷавӣ ин ду осор хусусиятҳои умумии як марҳиларо ифода мекунанд. Фақат агар «Авесто» хусусиятҳои умумии забони ориёӣ ва фарҳангу суннат ва боварҳои динии ориёӣхоро дар марҳилаи тақрибан духазорсола ва ё зиёдтар аз он ифода кунад, осори ҳатти меҳии Ҳахоманишиён хусусиятҳои як давраи маҳдуди тахминан 200-300 солаи онро дар давраи зинда будани ин забон дар худ таҷассум кардааст. Бо барҳам хӯрдани шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён баъд аз ҳучуми Искандари Мақдунӣ (соли 330 пеш аз мелод) суннати навиштаҳои ҳатти меҳии форсии бостон ҳам аз байн рафт. Аз давраи баъдии 400-600 – солаи таърихи забони тоҷикӣ-форсӣ осори ҳаттии муҳимме ба ин забон боқӣ намондааст. Танҳо баъд аз пайдо шудани сулолаи нави Сосониён (асрҳои III-VII солшумории мелодӣ) дар минтақаи Форси кӯҳан ва дар зери тобеияти давлатдории навини онҳо муттаҳид кардани халқҳои дигар боз ба ин забон нахуст навиштаҳои сари гӯр ва баъдан осори адабии гуногунҷабҳа пайдо мешаванд. Дар ин муддати тӯлонии тахминан 600-700 сола то пайдо шудани сарчашмаҳои ҳаттии нав ба забони форсии миёна, ки осори ҳатти меҳи шоҳаншоҳии Ҳахоманишиёнро аз ин сарчашмаҳо ҷудо мекард, дар сохтори ин забон тағйироти куллӣ рух дода буд. Бо аз байн рафтани хусусияти синтетикӣ забон ва флексияи бостонӣ ва густариши сохтори таҳлилӣ (аналитикӣ) дар сохтори дастурии забон тағйироти куллии сифатӣ ба вучуд омада, сохтори овой ва вожагонии забон ҳам дигар шуда буд. Худи сарчашмаҳои ҳаттӣ ва ҳамчунин низоми хат ҳам дигаргун шуда буд. Осори ҳаттӣ муҳити нави таърихӣ, аз он ҷумла, сохти табакотии нав, давлати муттамарказонидашуда, ҳукмравоии мутлақи дини зардуштӣ ва дигар нав-

гонихоро дар худ инъикос мекард. Хатти ин марҳила ҳам аз хатти меҳии давраи Ҳахоманишиён ба кулӣ фарқ карда, ба шакли алифбои оромӣ алифбои нав дар истифода буд. Осори забони авастӣ низ то замони Сосониён, яъне то давраи бо хатти махсуси паҳлавӣ навиштани он осор, ба тағйироти кулӣ гирифтор шуда буд.

Аз лиҳози марҳилабандӣ осори давраи Сосониён, ки марҳилаи дувуми таърихи инкишофи забонҳои эронӣ асосан ба онҳо алоқаманд аст, бештар ба осори давраҳои охири (асрҳои III- IX-X мелод) Сосониён иртибот дошта, осори замони паҳлавӣ ва монавино (хатти паҳлавӣ ва монавӣ) дар бар мегирад. Вале бахши бештари ин сарчашмаҳои хаттӣ ба забони паҳлавӣ навишта шудаанд, ки онҳо дар давраи то ҳуҷуми арабҳо ба Эрон ва паҳншавии ислом дар сарзамини он таҳия шудаанд. Бо паҳншавии дини нав дар асоси хатти арабӣ алифбои нав ҳам пайдо мешавад ва аллакай дар асрҳои IX-X бо алифбои арабиасос осори хаттии давраи нав ба забони форсии нав пайдо мешавад. Ин осори хаттӣ «дар густариши забони тоҷикӣ (форсӣ) марҳилаи навро оғоз намуда ҳамчунин марҳилаи нави таърихӣ фарҳангӣ-идеологӣ ва адабиро дар ҳаёти халқӣ, ки хатти форсиро (ҳамзамон дар ин марҳила забони тоҷикиро) истифода мекарданд, дар худ таҷассум менамуданд».⁹ Бояд ин нуқтаро зикр намуд, ки марҳилабандии таърихи забон беш аз ҳама ба мавҷудият ва вазъи осори хаттӣ иртибот дошта, одатан ба марҳилабандӣ ва гурӯҳбандии ҳуди ин осор аз рӯи хусусиятҳои таърихӣ-фарҳангӣ пайванд аст. Агар ба таърихи марҳилабандии забонҳои эронии миёна то давраи ҳукмронии Сосониҳо таваҷҷуҳ шавад, маълум мегардад, ки аз ин давра осори хаттӣ бисёр кам боқӣ мондааст. Ҳол он ки дар ҷаҳонҷубаи замони ин давра дар Эрони таърихӣ шоҳаншоҳӣҳо ба мисли Ашкониҳо ва Кушониҳо вучуд доштанд. Табиист, ки онҳо аз худ осори таърихӣ дар шакли сарчашмаҳои гуногуни хаттӣ боқӣ гузоштаанд. Аз давраҳои пештари ин марҳила (II то мелод – III мелодӣ) ҳу-

⁹ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.—Москва, 1988.— С.58.

сусан, солҳои аввали ҳукмронии сулолаи Ашкониён осори хаттӣ ба ғайр аз навиштаҳои рӯи гилпораҳо, сиккаҳо хеле кам ба даст омадааст ва таҳқиқи забонии онҳо низ камтар ба роҳ монда шудааст. Ин давраи забонии паҳлавӣ ё портӣ ба осори се давра-давраи аввал (асрҳои I то мелод то асрҳои I- II баъди мелод) давраи дуюм бо номи осори паҳлавии санғнабиштаҳои Сосониҳо (III мелод) ва давраи сеюми матнҳои монавӣ (III- IV мелод) чудо мешаванд. Ин давра низ ба ду бахш бо навиштаҳои асрҳои VIII- IX тақсим шудааст, ки ҳар яке аз ҳамдигар фарқиятҳо ва хусусиятҳои хос доранд. Маълум аст, ки забони портӣ ҳанӯз дар асри II-и пеш аз мелод дар давраи ҳукмронии Меҳрдоди I (171-138 пеш аз мелод) забони ҷунониро танг карда, ба забони давлатии шоҳаншоҳии Порт табдил ёфта буд. Дар оғоз сохтори хаттии забони портӣ аз ҳузворишҳо (идеограммаҳо аз забони оромӣ) пур буд ва ҳанӯз дар охири асри III-и пеш аз мелод дар навишти вожагони портӣ сохтори ҳузворишии сабти хусусиятҳои овоӣ ва имлоӣ таърихӣ ташаккул ёфта буд. Ҳарчанд ба воситаи алифбои портӣ осори хаттии давраи Ашкониҳо ва гунаи портии навиштаҳои Сосониён навишта шуда буданд, онҳо бо сабаби зиёд будани ҳузворишҳои оромӣ дар сохтори матни портӣ дар бораи ҳуди забон тасаввуроти зиёде намедиханд. Барои ҳамин ба ғайр аз алифбои портӣ барои сабти матнҳои динии монавӣ алифбои монавии забони портӣ дар асоси алифбои палмирии оромӣ сохта шуд. Ин алифбо овоӣ буда, ҳузвориш надошт ва барои ҳамин сарчашмаи асосии пажуҳиши овоӣ ва дастурии забони портӣ гардид. Бояд қайд кард, ки забони портӣ барои суғдиёни монипараст забони ниёишу парастииш буд. Суғдиҳо барои осон хондани дуову ниёишҳо ба забони портӣ, онҳоро бо алифбо ва овонавишти суғдӣ менавиштанд. Матнҳои бад-ин тариқ навишта шуда барои муайян кардани талаффузи воқеии бархе аз садонокҳо ва ҳамсадоҳои портӣ аҳамият ва арзиши илмӣ зиёд доштанд.¹⁰ Аз тарафи дигар, забони портӣ

¹⁰ Муфасссал ниг. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.—М. 1981, — С. 153-157.

умумиятҳои хеле зиёде бо забони форсии миёна дорад. Масалан, «садонокҳои забони портӣ аз лиҳози сохтор бо садонокҳои форсии миёна бо ҳам тавбаам ва яксон мебошанд».¹¹ Ҳамин аст, ки муддати мадиде навиштаҳо ба забони портӣ аз тарафи коршиносон ҳамчун гунаи навиштории забони форсии миёна ҳисоб мегардид. Номи «пахлавӣ» барои номгузории забони форсии миёнаи давраи охири ҳукмронии Сосониҳо боз ҳам ба таври бевосита умумияти хусусиятҳои хоси ин ду забони ғарбӣ-эрониро тасдиқ мекунад.

Осори забони суғдӣ ҳам аз лиҳози хусусиятҳои хоси ин марҳила ба матнҳои суғдии буддоӣ, суғдии монавӣ, суғдии пахлавӣ ва суғдии насронӣ тақсим мешавад, ҳар яки онҳо дорои хусусиятҳои фарқкунандаи ҳам хат (тарзи навишт ё алифбоҳои буддоӣ, монавӣ, насронӣ) ва ҳам диниву суннатӣ ва фарҳангӣ доранд. Вале бояд тазаққур дод, ки ин хусусиятҳо бештар хосияти тарҷумавӣ ва ё тарҷумазадагӣ доранд ва хусусан Ҳангоми таҳияи матнҳои суғдии буддоӣ ба сохти матнҳои буддоӣ ва сохти матнҳои ҷиноӣ тақия шуда, қолабҳои онҳо бетағйир ба забони суғдӣ ворид карда шудааст. Маълум аст, ки суғдиён асосан аз се шакли алифбо дар асоси хатти оромӣ, яъне алифбои суғдӣ, монавӣ ва оромӣ истифода мекарданд. Ба ин низоми алифбой боз матнҳои буддоиро низ, ки бо алифбои суғдии ба ном «хат-сутр»-нимкурсивии суғдӣ, ки то асри X истифода мегардид, бояд шомил кард. Дар оғоз алифбои суғдӣ аз алифбои оромии иқтибосшуда фарқи зиёде надошт. Навишти курсив ё густариши хатти дастнависи суғдӣ ба миёнаҳои асри VII иртибот дорад. Ин тарзи навишт аз рӯи ҳуҷҷатҳои пайдошуда аз қалъаи Муғ бештар маълум аст. Алифбои суғдӣ аз 23 ҳарф ва алифбои суғдӣ-монавӣ аз 29 ҳарф иборат буд. Аз рӯи сохтори вожагонӣ ва овой забони суғдӣ умумияти бештаре ба забони бохтарӣ дорад. Барои ҳамин дар бештари ҳолат барои муайян кардани ин ё он вомгирии вожагонӣ ё фарҳангӣ дар байни ин ду забони шарқии эронӣ душвориҳо ба миён меояд. Масалан, як қатор ка-

¹¹ Ҳамон асар.— С. 58.

лимаҳо (вожаҳои «мул»- май, асал, «аспист» - юнучқа, «калон» - бузург) ҳарчанд эҳтимолан решаи бохтарӣ доранд, онҳо иқтибоси суғдӣ муайян шудаанд. Дар шароити имрӯзӣ забони бохтарӣ забони аз ҳама ноомӯхтаи гурӯҳи забонҳои эронии миёна ҳисоб мешавад. Пажӯҳиши муфассали забони бохтарӣ имкон дорад натавонад бисёре аз масъалаҳои густариши ин забонро муайян кунад, балки ба хусусиятҳои забони ин давра низ равшанӣ андозад. Махсусан осори забони ориёии бохтарии давраи Кӯшонӣ дар солҳои охир бисёр пайдо гардидааст, ки пажӯҳишу таҳқиқи муфассали он аз аҳамияти илмӣ ҳолӣ набуда, масъалаҳои норавшани забони ин давраро метавонад равшан кунад. Хусусан, таърихи алифбои ин забон ва таҳқиқи он муҳим аст. Дар алифбои юнониасоси забони бохтарӣ бо фарқият аз алифбоҳои оромиасоси портӣ, форсии миёна, суғдӣ ва хоразмӣ овозҳои садонок бо ҳарфи алоҳида навишта мешуданд. Инчунин «аз рӯи сохтори дастурӣ забони бохтарӣ дар муқоиса бо забонҳои дигари шарқӣ эронии давраи миёнаи рушди забонҳои эронӣ бештар аз забони қадимии эронӣ дур рафтааст. Хусусиятҳои равшани дастурии ҷинсият дар осори ҳаттии боқимондаи забони бохтарӣ дида намешавад».¹² Муносибати мутақобилаи забони бохтарӣ бо забони авестой ҳамчун забони пешини он аз давраи ташаккули забонҳои бостонии эронӣ ва забони тоҷикии дарӣ забони ҷойгузини он дар давраи нави рушди забонҳои эронӣ дар сарзамини густариши забони бохтарӣ – Бохтарзамин пажӯҳиши муфассали алоҳидаро талаб менамояд. Аз тарафи дигар, забони авестой ҳамчун модарзабони забони бохтарӣ ва забони тоҷикӣ ҳамчун забони пасоянди забони бохтарӣ ба таври кулӣ аз як сарзамин – Бохтар бархостаанд. Бо қадом сабаб ба гурӯҳи эронии шарқӣ шомил шудани забони бохтарӣ низ таҳқиқи ҷиддӣ меҳодад.

Ба ҳамин тариқ ҳуди мафҳумҳои забонҳои эронии миёна ва забонҳои эронии нав аз лиҳози марҳилабандӣ хеле нисбӣ

¹² Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. –М., 1981.– С. 342.

буда, дар таъини марзҳо ва ҳудудҳои тақсимбандии онҳо ягонагии сохториву забонӣ, ки хусусиятҳои ин марҳиларо мушаххас инъикос намоянд, дида намешавад. Забонҳое, ки имрӯз ба марҳилаҳои миёна ва нав нисбат дода мешаванд, аз лиҳози инкишоф, сохтор ва хусусиятҳои дастурӣ (грамматикӣ) дар зинаҳои гуногуни инкишоф қарор дошта, дар сохтори баъзеи онҳо (забонҳои пашту ва помирӣ) хусусиятҳои забони давраҳои бостони инкишофи забонҳои эронӣ дида мешавад. Забони пашту, ки аз лиҳози марҳилабандӣ ба гурӯҳи забонҳои нави эронӣ марбут аст, ҳолатҳои грамматикӣ забони форсии қадимаро (чинсиёт, мардона ва занона), низоми дупадежаи тасрифро (бевосита ва бавосита) дар сохтори худ маҳфуз нигоҳ доштааст. Ҳол он ки забони паҳлавӣ ё форсии миёна, ки идомаи бевоситаи ин забон аст, ҳанӯз дар садаҳои як-дуи мелодӣ ин хусусиятҳои забониро аз даст дода буд. Умуман бо ҳам якҷо кардани ҳамаи забонҳои эронии мавҷуда дар як гурӯҳ ва ё дар як марҳила дохил намудани онҳо фақат хусусияти замонӣ дорад ва намунаҳои забонӣ собит месозад, ки ин марҳилабандӣ хусусиятҳои забон ва сохтори забону ғӯишҳои эрониро дарбар намегирад, яъне инҳо забонҳое мебошанд, ки имрӯз бо онҳо тақаллум мекунанд ва ё баъзеи аз онҳо адабиёти фаровони хаттӣ низ доранд. Ин марҳилабандӣ аз лиҳози ҳосиятҳои забонӣ ба андозае номуназзам аст, ки матнҳои монавии забони форсии миёна ба марҳилаи дувум ва осори давраҳои аввали форсии дарӣ (IX-X), осори Рӯдакӣ ба Фирдавсӣ ба марҳилаи нави таърихи инкишофи забон дохил мешаванд. Ҳол он ки таҳқиқотҳои охири забоншиносон нишон медиҳад, ки матнҳои монавии забонҳои эронӣ махсусан забони форсии дарӣ тақрибан аз ҳамдигар кам фарқ мекунанд ва ҳатто дар ин намунаҳо таъсири яқсони забони арабӣ (истифодаи иқтибосҳои арабӣ) мушоҳида мешаванд.¹³

¹³ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. – М., 1979. – С. 65

Дар иртибот ба марҳилабандии забонҳои эронии миёна низ ҳамин номуайяни ва номуназамӣ сидқ мекунад. Тавре ки па-
жуҳишгарон қайд мекунанд, аз забонҳои ба ин марҳила шомил
(форсии миёна ё паҳлавӣ, портӣ, суғдӣ, хоразмӣ, хутанӣ ё хута-
носақӣ ва бохтариӣ тахорӣ), ба таври алоҳида хусусиятҳои
хоси худро дорад.

Агар забони хутанусақоии аввал ё оғозин аз ҷиҳати хусуси-
ятҳои дастурӣ (грамматикӣ), овозӣ ва сохторӣ ба забони форсии
қадим шабоҳати зиёд дошта бошад (сохтори грамматикии флек-
тивӣ, гурӯҳҳои овозҳои ҳамсадо дар аввали калима), забони ху-
танусақоии давраҳои охир дар баъзе ҳолатҳо аз лиҳози зинаҳои
рушд бо забонҳои эронии нав баробарӣ мекунад. Забони хута-
носақӣ (махсусан забони давраҳои аввал) дорои ҷинсият (мар-
дона, занона ва миёна) ва низоми тасрифи ҳафтпадежӣ буда, за-
бони форсии миёна (паҳлавӣ) ин хусусиятро надорад. Хусуси-
яти умумии ин марҳила тақрибан якхела будани низоми хат ва
алифбои ин забонҳо буда, бештар характери фарҳангиву
таърихӣ дорад.

Дар бархе ҳолатҳо ба ҷои марҳилабандии замонӣ ва дар
асоси хусусиятҳои осори хатӣ марҳилабандӣ аз рӯи меъёрҳои
забонҳои зинда ва забонҳои мурда¹⁴ низ пешниҳод мешавад.
Вале агар аз рӯи хусусиятҳои забонӣ ин марҳилабандӣ сурат ги-
рад, он вақт забонҳои бостонии эрониро аз забонҳои эронии
миёна ва эронии нав ҷудо кардан мумкин аст. Яъне ин марҳила-
бандӣ дар асоси гум кардани хусусиятҳои хоси флективӣ ва ба
ҷои он пайдо шудани хосиятҳои аналитикӣ (таҳлилӣ) дар за-
бонҳои эронӣ сурат мегирад, ки дурустар ва саҳеhtar менамояд.

Масъалаи дигаре, ки дар эроншиносӣ ва хосатан забонши-
носии эронӣ ҷалби таваҷҷуҳ менамояд, камбуд ва нобаробарии
осори хатӣ ба забонҳои мухталифи эронист. Баъзе забонҳои
эронӣ (масалан, забони форсӣ) барои тамоми давраҳои инки-

¹⁴ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. – М., 1979. – С. 68

шофи худ, он ҳам албатта аз лиҳози замонӣ нобаробар, осори хатгӣ доранд, вале аксари забонҳои эронӣ на танҳо барои ҳар се марҳила осор надоранд, балки ҳуди пайдоиши ин забонҳо ба давраҳои гуногуни ин марҳилабандӣ рост меояд.

Дар таърихи аксари забонҳои эронӣ давраҳо ва марҳилаҳои тӯлоние мавҷуданд, ки осори хаттӣ ба ин забонҳо боқӣ намондааст ва ин муддат ҳатто ҳазорсолаҳоро дар бар мегирад. Ин доғҳои сафед дар таърихи инкишофи забонҳои эронӣ агар аз як тараф таҳқиқ ва пажӯҳиши марҳила ба марҳилаи онро душвор гардонад, аз тарафи дигар ҳатто баромад ва таҳқиқи решавиносии онҳоро на танҳо душвор, балки дар баъзе ҳолатҳо ҳатто номумкин мегардонад. Масалан, таърихи забони тоҷикӣ (форсӣ) тақрибан аз асрҳои VI то мелод ба андак доғҳои сафед (тахминан 600 соли баъди инқирози сулолаи Ҳахоманишиён то қарни III – мелод) бо осори бою рангини назмиву насрӣ ва ғайра марҳила ба марҳила маълум аст. Вале забонҳои дигари эронӣ ин гуна осори хаттиро барои се марҳилаи инкишоф надоранд ва аксарияти онҳо фақат дар садаҳои ахир соҳиби осори хатгӣ шудаанд ва ё барои онҳо дар садаҳои охир алифбо тартиб додаанд. Забонҳои курдӣ, пашту, осетинӣ мутаносибан аз асрҳои XI–XII, XIII ва охири асри XVIII осори хатгӣ доранд. Барои баъзе дигари забонҳои эронӣ (тотӣ, шугнонӣ, ягнобӣ) фақат дар садаи XX хат таҳия гардида, қисми дигари онҳо (мунҷонӣ, забонҳои помирӣ (рушонӣ, вахонӣ, сариқулӣ ва ғ.) ҳоло ҳам соҳиби хату алифбо нашудаанд. Таърихи аксарияти ин забонҳоро бештар аз рӯи сабти ғӯйишҳо, ки дар садаҳои охир ҷамъоварӣ шудаанд, таҳқиқ қардан мумкин аст.

Забони тоҷикӣ (форсӣ) ягона забонест, ки метавон таърихи ташакули онро ба боварии том ба се марҳила тақсим кард ва пайванди мутассили онро мавриди пажӯҳиш қарор дод. Забонҳои дигари эронӣ аз қабилҳои курдӣ, пашту, помирӣ, мунҷонӣ, толишӣ гузаштагони забонии бевосита надоранд. Фақат забони ягнобӣ ё ба истилоҳи дигар забони суғдии нав ва забони тотӣ аз лиҳози сохтори забонӣ ба забонҳои суғдӣ ва

форсии миёна тааллуқ мегиранд, вале байни онҳо фосилаи тӯлоии таърихии сабтнаёфтаи ҳуччатҳои забонӣ вучуд дорад. Аз тарафи дигар, санаду ҳуччатҳо ва далелҳои бозътимоде, ки ин забонҳоро ба забонҳои пешини хеш пайванд созанд, ҳанӯз ба таври пурра ба даст наомадааст. Забони суғдии нав ё яғнобӣ як лаҳҷаи забони суғдӣ буда, осори ба даст омада аз забони суғдии миёна аз лиҳози хусусиятҳои забонӣ аз забони яғнобӣ фарқ мекунад. Забони тотӣ низ яке аз лаҳҷаҳои канори баҳри Хазариӣ забони форсии миёна ба ҳисоб рафта, аз забони паҳлавӣ ё форсии миёна тафовутҳои зиёде дорад. Ба забони осетинӣ ҳам ин андешаронӣ сидқ мекунад. Масалан, забони осетинӣ ба воситаи аланӣ ба забони скифӣ (яке аз забонҳои сақой) мерасад, вале байни онҳо фосилаи тақрибан 2000-сола вучуд дорад. Аз тарафи дигар, вожаномаҳои забони скифӣ ба таври бевосита ба мо нарасида, дар бораи сохтор ва хусусиятҳои ин забон фақат дар асоси осори иқтибосӣ аз забонҳои дигар, асосан аз забони юнонӣ андеша рондан имкон дорад. Хулоса, марҳилабандии таърихи инкишофи забонҳои эронӣ ҳанӯз то ба охир мушаххас нашуда, таҳқиқ ва пажӯҳишҳои тоза ва нав ба нав ро интизор аст.

§ 3. Номи забонҳои эронии бостон ва муносибати онҳо ба забони ориёӣ

Масъалаи дигаре, ки бо ба даст омадани мадорику далелҳои нав мавриди баҳсу мунозира қарор гирифтааст, номи забонҳои эронии даврони бостон ва муносибати онҳо ба забони ориёӣ мебошад. То ҳол дар илми эроншиносӣ истилоҳи «забони ориёӣ» вучуд надорад. Давраеро, ки қабилаҳои гуногуни ориёӣ дар як сарзамини паҳновар ё минтақаи муайян (ҳоло ҳам сари ҷои зиндагии қабилаи ориёӣ то аз ҳам ҷудо шудани онҳо баҳсу мунозираҳои илмӣ ва нимаилмӣ идома дорад) зиндагӣ доштанд ва бо як забон ё якчанд шеваву лаҳҷаҳои бо ҳам наздик бо ҳамдигар гуфтугӯ мекарданд, бо

як мафҳуми мушаххаси забонӣ ифода накардаанд ва забони он давраро шартан бо номи «модарзабони ҳиндуевропей» ном мебаранд. Замоне, ки қабилаҳои ҳиндуэронӣ аз онҳо ҷудо шуда ба минтақаҳои Осиёи Марказӣ куч мебаранд ба сарзамини Ҳинд сарозер мешаванд, барои мушаххас сохтани номи ҳуди онҳо ва забони онҳо истилоҳҳои ҳиндуориёӣ, умумияти забонҳои ориёӣ (ҳиндуэронӣ) ва «забонҳои ориёӣ (ҳиндуэронӣ)»¹⁵ истифода мекунанд. Умумияти ҳиндуориёӣ ё ҳиндуэрониро тахминан то оғози ҳазораи дувуми то мелод тахмин кардаанд, зеро қисматҳои асосии «Ригведо», нахустин осори ба дастмадаи ориёии Ҳинд ба забони санскрит дар миёнаи ҳазораи дувуми то мелод навишта шуда, табиати нимҷазираи Ҳиндро инъикос менамояд.

Ҳамин тариқ, истилоҳи «забони ориёӣ» ба таври мустақил ва мавҷудияти он ба таври алоҳида дар пажӯҳишҳои эроншиносӣ дида намешавад. Ҳамон тавре дар эроншиносӣ умумияти ҳиндуэронӣ омадааст, номи забони ин қабилаҳо низ ба таври умумӣ номгузорӣ шудааст. Баъд аз ҷудо шудани қабилаҳо ва қавмҳои эронӣ аз бародарони ориёҳиндии хеш табиист, ки ин қабилаҳо номи ориёӣ доштанд ва кишвари онҳо низ ба номи Ориё ё Ориёвич маълуму машҳур буд. Он аз этноними «аря» ва номи кишвари онҳо Ориёно ё Ориёнович (аз «авестоии *airyanəmvaējō>ērān-vēž-* таҳтуллафз «ҷои паҳншавии ориёиҳо (эрониҳо) ё маскани будубоши ориёиҳо (эрониҳо)»-номи сарзамини нимаасотирӣ, ки дар давраи таҳрири «Авесто» (дар замони ҳукмронии Сосониён, асрҳои III- VII мелодӣ) ҳамчун меҳани аҷдодии эрониҳо ва ҳамзамон, ҳамчун ватани дини зардуштӣ шумурда мешуд, бармеомад».¹⁶ Ин қабилаҳо осори бостонитарини сухани ориёзабонӣ – сурудаҳои «Авесто»-ро офариданд, ки китоби муқаддаси динии зардуштиён ба ҳисоб мера-

¹⁵ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. –М., 1960. –С.43; Основы иранского языкознания, т.1. Древнеиранские языки. – М., 1979. – С.28.

¹⁶ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, М. –1988. – С.44.

вад. Истилоҳи «ориё» истилоҳи аз ҳама машҳур ва сери-
 стьмолтарини қабилаҳои ориёзабони давраи бостон буда, ба
 гуфтаи Оранский И.М. «ин истилоҳ дар саҳифаҳои ҳуди «Аве-
 сто» (ав. **аирйа**) ва дар номи қабилаву халқиятҳои эронизабон,
 ки дар охири ҳазорсолаи II-аввали ҳазорсолаи I то солшумории
 мелодӣ аз сарзаминҳои Осиёи Миёна ба минтақаҳои дури до-
 манақӯҳҳои Эрон ва даштҳои назди Баҳри Сиёҳ муҳоҷират кар-
 даанд, дида мешавад».¹⁷ Баъдан ӯ номи яке аз қабилаҳои модиро
 дар шакли «aryazantu» - қабилаи ориёӣ, «қабилаи сақой-сарматӣ
 «arii, alan», номҳои мушаххаси роҳбарони қабилаҳои сақой -
 «Ariantas, Ariapeises, Ariaramnes», номи яке аз шоҳони Ҳахомани-
 шӣ аз дудмони Дорои I – Ариарамнаро қайд мекунад. Ин эт-
 ноним дар номи авлоди шоҳони Форс аз дудмони Ҳахоманиши-
 ён (асрҳои VI-IV пеш аз мелод) махсусан дар сангнавиштаҳои
 Дорои I ва Ҳашиёршоҳи I воমেҳӯрад. Аз ҷумла, дар
 сангнавиштаи Бехистуни Дорои I меҳонем: «Ман, Доро, шоҳи
 бузург, шоҳи шоҳон, ... пури Виштосп, Ҳахоманиш, Форс, фар-
 занди форс, ориёӣ, аз дудмони ориёӣ».¹⁸

Вожаи «Эрон» аз шакли ҷамъи тасрифи этноними «аря» -
 «airyanəm» ва истилоҳи «забонҳои эронӣ» аз ҳамин истилоҳ
 сарчашма мегирад. Баъзан ва ҳатто дар ҳолати имрӯзӣ бештар
 чунин тасаввурот паҳн шудааст, ки гӯё ҳар чи бо вожаи «Эрон»
 иртибот мегирад ба давлати имрӯзаи Ҷумҳурии Исломии Эрон
 ва сарзамин он иртибот дорад. Забонҳои эронӣ ҳам аз ин ақида
 истисно нест, ки тамоман ба ҳақиқат рост намеояд. Нахуст, за-
 бонҳои эронӣ аз рӯйи аломати умумияти генетикӣ ва умумияти
 баромадӣ муттаҳид карда мешаванд, на бо хусусияти паҳнша-
 виӣ ҷуғрофӣ. Дувум, Эрони имрӯза як қисми ками Эрони
 таърихӣ аст. Номвожаи ҷуғрофии «ērānšahr», ки аз рӯйи ман-
 баъҳои форсии миёна ва арманӣ ба мо маълум аст, аз вожаи
 эронии бостонӣ «aryānāmxšāθram» - «шоҳигарии ориёӣҳо» ги-
 рифта шудааст. Тавре Оранский И.М. зикр менамояд: «Ин исти-

¹⁷ Хамин асар. – С.44.

¹⁸ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М, 1988. – С.44.

лоҳ дар шакли юнонии бостон бори аввал дар осори Эратосфен (такрибан, солҳои 276-194 то мелод) дар шакли «**Αριανη**» дучор мешавад. Тахти мафҳуми ин истилоҳ ин чуғрофидони машҳури бостон кишвари васееро аз кишвари Ҳинд дар Шарқ то Байнаннаҳрайн дар Ғарб (Харитаи Шарқ аз рӯи Эратосфен, дар китоби Томсон, 1953, расми 9, саҳифаҳои 200-201 оварда шудааст) тасаввур мекард. Дар давраи муосир вожаи «Эрон» ҳамчун истилоҳи сиёсӣ барои сабти яке аз давлатҳои муосири Шарқи Миёна танҳо аз асри XIX дида мешавад, ки ба таври расмӣ соли 1935 аз тарафи ҳукумати Эрон ба ҷойи номи расмӣ пешини ин кишвар – Форс қабул карда мешавад. Барои ҳамин омехта кардани истилоҳи Эрон дар маънои имрӯза бо фаҳмиши таърихӣ истилоҳи «Эрон» иштибоҳи маҳз мебошад.¹⁹

Бояд як нуктаро зикр намуд, ки то пайдо шудани қabilaҳои ориёӣ дар Осиёи Марказӣ илми муосир оид ба вазъи забонии ин сарзамини васеъ иттилооте дар даст надорад. Аз оғози ҳазораи III ва II то мелод дар бораи мавҷудияти қabilaҳои ориёӣ аввалин маълумотҳо пайдо мешаванд. Ин қabilaҳо осори бостонии забонҳои ориёии Ҳиндустон – Ведҳо ва осори бостонии забони ориёии Эрони таърихӣ дар Осиёи Марказӣ – сурудаҳои «Авесто»-ро ба вучуд оварданд. Ҳар ду осори таърихӣ дар муддатӣ тӯлонии давраи таърихӣ рушди қabilaҳои ориёӣ, ки натиҷаи ба ҳам омадани афсонаҳои асотирий ва сурудаҳо бо иштироки гӯяндаҳо ва сарояндагони мухталиф аз қabilaҳои гуногуни ориёӣ, ки бо лаҳҷаву шеваҳои мухталиф, вале дорои решаҳои умумӣ ва умумияти васеи забонӣ буданд, ба вучуд омаданд. Таҳлили бахшҳои бостонии «Авесто» ва «Ригведо» нишон медиҳад, ки қabilaҳои ориёии созандаи сурудаҳои «Авесто» ва гузаштагони қabilaҳои ҳиндуаврупоии созандагони «Ригведо» дар давраҳои қадимтарин дар як сарзамини умумӣ зиндагӣ мекарданд, бо як забони муштарак бо гӯйишҳо ва лаҳҷаҳои бо ҳам ҳешу наздик гуфтугӯ мекарданд. Бо ҳам наздик будани мазмуни асарҳои эпикӣ, номи умумии этникӣ – ориё (аирйа, аря), ҳамгун

¹⁹ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М, 1988. – С.44-45.

будани худоён ва қаҳрамонони асотири (авестоии Йима, шоҳи асотири, писари Вивахванта), Митро (худои Меҳр – Офтоб, Хуршед), Вата, Вайу (худои бод – ведой, мутобиқан Яма, Митра, Вата Вайу), умумият дар вазни ҳиҷоии шеърҳо дар бахшҳои «Авесто» ва «Ригведо», асоси сюжавӣ ва диниву назариявӣ ва аз ҳама охир хешовандии наздики забонӣ (дар ҳадди вожагон, дастури забон, овошиносӣ, низоми вожасозӣ ва ғайра)²⁰ исботи ин умумияти таърихист.

Ҳамин тариқ «Осиёи Миёна ва сарзаминҳои ба он наздик меҳани бостонии ба илм маълуми қabilaҳое мебошад, ки бо ғўйишҳои гуногуни ориёӣ гуфтугӯ мекарданд. Ин фарзия ба шакли беҳтар ворид шудани қabilaҳои ориёзабонро ба водихҳои Ҳинд ва баъдан, паҳншавии гурӯҳи дигари ҳамин қabilaҳоро ба доманакӯҳҳои Эрон мефаҳмонад. Чунин фарзия аз рӯи таҳлили сурудаҳои ведой ва авестой, ки ҷаҳонбинӣ ва зиндагии маишии қabilaҳои кӯчии ибтидоиро нишон медиҳад, ки бо рамаҳои сершумори худ дар даштҳои Осиёи Миёна ҳаракат мекарданд ва фаҳмиши умумӣ оид ба роҳҳои паҳншавии қabilaҳои бостонӣ, ки бо ғўйишҳои ҳиндуаврупой гуфтугӯ мекарданд, тасдиқ мегардад. Аз ҳама мушаххастар ин фарзия бо омӯхтани муҳити ҷуғрофие, ки ба офарандагони «Авесто» маълум буда, бисёр дақиқ номҳои ҷуғрофии Осиёи Миёнаро инъикос кардааст, тасдиқ меёбад».²¹

Маълум аст, ки таърихи рушди забонҳои эронӣ ҳамчун гурӯҳи мустақили забонӣ аз давраи ҷудошавӣ ва хусусияти алоҳида пайдо кардани ин забону ғўйишҳо аз умумияти ҳиндуориёӣ ҳисоб мешавад. Ин чараён ҳазорсолаҳо идома ёфта, дар чараёни ба ҳам омехташавии дарозмуддату душвори ин қabilaҳо, як гурӯҳи бузурги қabilaҳои ориёӣ ба Ҳинд сарозер шуданд, вале бахши асосии онҳо дар ҳамин замони таърихӣ дар сарзамини Осиёи Миёна ва вилоятҳои ҳамсарҳади он боқӣ

²⁰ Муфассал ниг. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.51-54.

²¹ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.55-56

монданд. Инчунин тахминан дар ҳамин замони таърихӣ қабилаҳои ориёӣ ҳаракати худро ба самти бахшҳои ғарбии паҳнкӯҳи Эрон ё доманакӯҳҳои Эрон оғоз карданд. Бояд қайд намуд, ки аз худ кардани вилоятҳои ғарбии доманакӯҳҳои Эрон ҳам аз тарафи Осиёи Миёна ба воситаи Систон ва ҳам аз тарафи минтақаҳои шимолӣ паҳншавии қабилаҳои ориёӣ ба воситаи кӯҳҳои Қафқоз амалӣ мегардид. Дар ҳамин ҳолат ҳам бояд ба назар гирифт, ки дар муддати давраи ҷудошавии забонҳо ва ғӯйишҳои эронӣ аз умумияти ҳиндуэронӣ (ориёӣ) то пайдо шудани аввалин сарчашмаҳои таърихӣ (асри VI то мелод) ҳазорсолаҳоро дар бар гирифта, ин забону ғӯйишҳо бояд ба тағйироти вожагонӣ, овой ва дастурӣ дучор мегардиданд. Барои ҳамин «нуқтаи оғозини бозсозии таърихии забони асосии умумиэронӣ ҳолати умумиориёӣ мебошад. Нуқтаи охири – забони матнҳои эронизабони бостонии таърихӣ – навиштаҳои форсии бостон ва авесто мебошад».²²

Вале бояд ба ин нуқта таваҷҷуҳ кард, ки забони авестой ва забони форсии бостон танҳо ду ғӯйиш ва агар бахшҳои бостонитари «Авесто»-ро ба назар гирем, се ғӯйиши забони қадимии ориёиро дар бар мегирад. Дар айни замон дар баробари ин ғӯйишҳо лаҳҷаву ғӯйишҳои зиёди дигари ориёӣ вучуд доштанд, ки дар осори таърихӣ дарҷ нашудаанд ё ба илм маълум набуда то давраи мо нарасидаанд. Тамоми ин забону ғӯйишҳо номе доштанд, вале номгузории забони ин қавмҳо то ҳанӯз номаълум буда, бештар аз номи осори хаттии бадастомадаи ин давраҳо гирифта шудааст. Масалан, забони форсии бостон, ки асосан санғнабиштаҳои шоҳони Ҳахоманиширо дар бар мегирад ва забони китоби муқаддаси зардуштиён «Авесто», ки дар асоси ин китоб ба он забони авестой ё занд ном гузоштаанд, ба гурӯҳи забонҳои бостонии эронӣ дохил буда, номи онҳо аз номи ин осор гирифта шудааст.

²² Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. – М., 1979. – С.32.

§ 4. «Авесто» ва вижагиҳои забони он

«Авесто» ҳамчун бостонитарин ва муҳимтарин сарчашмаи забони мардуми ориётабор, маҷмуаи сурудаҳои зардуштӣ, роҳнамои асосии дини зардуштӣ – дини расмӣ ва давлатии давлатҳои гуногуни тамаддуни ориёӣ аз давраҳои бостон то шоҳаншоҳии Сосониён, то истилои араб гардида буд. Аҳаммияти «Авесто» ҳамчун осори гаронбаҳои тамаддуни бостонии ориёӣ ва сухани эронии қадим хеле бузург ва сутуданӣ мебошад. «Бо бахшҳои алоҳида ба ҳазораи дувуми пеш аз мелод расида, «Авесто» маълумоти хеле муфидро оид ба ҳаёти таърихӣ ва фарҳангии бошандагони аҳди қадими Осиёи Миёна ва сарзаминҳои атрофи он, дар бораи эътиқодоти динӣ, асотир, эпоси қаҳрамонӣ ва ғайра дар худ нигоҳ доштааст».²³ Истилоҳи «авесто» аз ориёии «ura-stā-ka» - сарчашма гирифта, аз решаи «stā» ба маънии «истодан», айнан «бун, асос» ё форсии миёнаи «ura-stā» аз решаи «сутудан, ситоиш кардан» айнан «ситоиш» ва вожаи «занд» аз форсии миёнаи «stāv» «дониш», «тафсир» - тарҷумаи «Авесто» ва тафсири он ба забони форсии миёна гирифта шудаанд.

Эҳтироми муҳаққиқони аврупоиву рус ба монанди Анкетил Дюперрон (1731-1805), Расмус Кристиан Раск (1787-1832), Э. Бюрнуф (1801-1852), Ф.Бопп (1791-1867), Э.Бенвенист, Е.Э.Бертелс, В.И.Абаев, Г.Гротефенд (1775-1853), А.Мейе, М.Майерхофер, К.Г.Залеман ва дигаронро дар масъалаҳои бозёфт, бозхонӣ ва пажӯҳиши маводи забони эронии бостон ба монанди «Авесто» ба ҷо оварда, лозим ба ёдоварист, ки «Авесто» на танҳо аҳаммияти забонӣ дорад, балки он ҳамчун сарчашмаи ягона ва муҳим оид ба таърих, дин, адабиёти қabilaҳо ва халқҳои бостонии ориёзабон дар сарзамини Осиёи Миёна ва вилоятҳои атрофи он мебошад. Тавачҷуҳро ба баромади «Авесто», макон ва давраи таърихӣ он ҷалб накарда, қайд менамоем, ки меҳани «Авесто» сарзамини Осиёи Миёна ва вилоятҳои

²³ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.75.

атрофи он мебошад. Далелҳои асосӣ ба ғоидаи исботи ин фарзия чунинанд:

1. **Додаҳои ҷуғрофии «Авесто».** Пажӯҳиши маълумотҳои ҷуғрофии «Авесто» нишон медиҳад, ки ба муаллифони бахшҳои кӯҳани «Авесто» асосан номвожаҳои сарзаминҳои бузурги Осиёи Миёна ва минтақаҳои атрофи он, аз қабилҳои Ориёвеч-сарзамини паҳновари ориёӣҳо, Гава-«ҷои будубоши суғдиён», Марви «устувору ҳақ», Балх, «макон ва сарзамини беҳтарину пурсарвати Балх, бо парчамҳои афроста», Нисай «ки байни Марву Балх қарор дорад». Арея (Хирот), Ҳаетумант (водиҳои рӯди Ҳилманд), Вайтигаеса (Бодғис, байни Марву Сарахс) ва ҳоказо маълум буд. Бояд зикр намуд, ки сарзаминҳои ғарбии Эрон умуман дар «Авесто» ёд нашудааст. Ин ба сарзамини Персида (Форси имрӯза), ки дар таърихи Эрони бостон нақши меҳимме гузаштааст, сидқ мекунад. Вилояти ғарбтарини паҳнкӯҳи Эрон, ки дар «Авесто» аз он ёдоварӣ шудааст, Райа (Рай дар сарчашмаҳои таърихии давраи нави рушди забони тоҷикӣ) мебошад, ки ба ҳудуди имрӯзии Техронӣ ноҳияҳои атрофи он мутобиқат мекунад. Ҳамин тариқ, гумон меравад, ки сарзаминҳои воқеӣ дар бахшҳои ғарбии доманакӯҳҳои Эрон ба муаллифони «Авесто» маълум набуд.

2. **Робитаи устура ва ривоятҳои эпикӣ ва қаҳрамонии «Авесто» бо ривояту устураҳои қаҳрамонии мардуми Хуросону Фарорӯд (Мовароуннаҳр).** «Авесто» ҳамчун сарчашмаи суннату анъанаҳои бостонии адабу фарҳанги мардуми ориётабор устураву афсонаҳо, ривояту дostonҳои динӣ ва қаҳрамониро, ки намунаи дурахшони суннати фолклору эҷодиёти даҳонии мардумони бостонии ориётабор-аҷдоди тоҷикон ва дигар халқҳои тоҷикзабони Осиёи Миёна мебошад, дар худ ҳифз намуда, ба меросбарони худ расонидааст. Танҳо ёдоварии мутобиқати омӯиҳои номи қаҳрамонони дostonҳои «Шоҳнома» бо номҳои дар «Авесто» дарҷшуда кофист, ки аз умқи ин масъала огоҳ шавем. Ҳатто ҳатти сю-

жетии бисёре аз манзумаҳои «Авесто» бо сюжетҳои «Шоҳнома» ба таври кулӣ бо ҳам мувофиқанд. Дар бахшҳои мухталифи «Авесто» номи шахсиятҳои асотирии қаҳрамонони достонҳои «Шоҳнома», ба монанди Хушанг (авестоии Хаошян-ха), Тахмурасп (ав. Тахма Рупа), Джамшед (ав. Яма хшайта), Фаридун (ав. Траетуна) ва ғайра воমেҳӯранд. Додаҳои сарчашмаҳои таърихӣ ва ҳафрийётҳои бостоншиносӣ тасдиқ мекунанд, ки дар суннати эҷодиёти шифохӣ ва фолклори тоҷикони Осиёи Миёна то ба ҳол намунаҳое аз сюжетҳои «Авесто» (қиссаҳои сӯги Сиёвуш) боқӣ мондаанд. Бояд ба таври алоҳида қайд намуд, ки дар «Авесто» сурудаҳои бовазн воМЕҳӯранд, дар матн «бахшҳои ҳичой, бештар ёздаҳ ва ҳаштҳичоии андозаи силлабикӣ дида мешавад. Дар «Авесто» инчунин бахшҳои манзуме воМЕҳӯрад, ки андозаи онҳо бо адади баробари ҳичоҳои зададор дар ҳар суруда (принсипи вазни овозии шеърсарой) муайян мегардад».²⁴ Ҳамин тариқ, ақидаи то истилои араб дар байни мардуми эронитабор вучуд надоштани каломи манзум ва огоҳ набудани онҳо аз вазни шеър ва пайдо шудани каломи мавзун танҳо баъд аз истилои араб дар зери таъсири шеъри араб ба кулӣ ба ҳақиқат рост намеояд.

3. Бохтар ҳамчун нуктаи оғози паҳншавии дини зардуштӣ. Анъанаву суннатҳои порсиён-пайравони дини зардуштӣ дар Ҳинд бархостану фаъолияти Зардуштро марбут ба сарзамини Бохтар ва сарзаминҳои атрофи онро пур аз оташкадаҳову маъбадҳои зардуштӣ медонанд. Илми эроншиносӣ ба таври дақиқ собит кардааст, ки оташкадаи асосӣ ва марказии зардуштиён-оташкадаи Навбаҳор дар шаҳри Балх ҷойгир буд, нахуст аз ҳама дар байни шоҳони ориёизабон – шоҳи Бохтар – Виштосп ё Гуштосп дини нав – дини зардуштиро ба ҳайси дини расмиву давлатӣ қабул кард. Зардушт пайғомбари ориёӣҳо дар ҳамин шаҳр фаъолият карда, дар синни 77 – со-

²⁴ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.– М., 1988. – С. 94.
Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.– М., 1988. – С. 94.

лагӣ аз тарафи тӯрониён кушта шуда, дар ҳамин чо дафн шудааст ва чашни Гули сурх дар Балх ёде аз ҳамон рӯзҳои таърихи бостонии мардуми ориётабори Бохтар аст. Манзумаҳои ривоятиву афсонавӣ, осори таърихиву бадеӣ дар адабиёти тоҷику форс, махсусан, «Шоҳнома»-и Фирдавсии бузург шоҳиди равшани ин гуфтаҳост. Аз тарафи дигар, дар китоби муқаддаси «Авесто» дар ҳеҷ чое аз шоҳони ҳахоманишӣ ва сарзамини Форс – меҳани онҳо ёд нашудааст. Инчунин, номи Зардушт ҳам дар катибаҳои меҳии ҳахоманишиён – парастандагони Ахуромаздо дида намешавад. Ҳамчунин собит шудааст, ки бахшҳои бостонии «Авесто»-Готҳо на дертар аз асрҳои аввали то мелод дар водихҳои Осиёи Миёна суруда шудаанд. Чомеае, ки дар «Авесто» инъикос ёфтааст, дар рӯҳияи зиддиятпарастии (антагонизм)-и ашаддӣ ва муборизаи қабилаҳои муқимӣ ба муқобили кўчманчиён тарбия ёфта буд. Душманони ашади зардуштиёни муқимӣ қабилаҳои кучманчиҳои «Тура» буданд. «Турон дар суннати қахрамониҳои мардуми ориётабор»²⁵ ба қабилаҳои кучманчиҳои туркзабон ҳеҷ қаробате надорад. Дар оғози ҳазораи якуми то мелод замоне, ки «Авесто» дар Бохтар шакл мегирифт, дар Эрони ғарбӣ, аз ҷумла, дар вилояти Порс ва қисман дар кишвари Мод қабилаҳои ориётабор набуданд ё қисман дар бахше аз сарзаминҳои кишвари Мод, ки бо Бохтар ҳаммарз буданд, вучуд доштанд. Дар ин давра аз қабилаҳои туркнажод умуман хабаре набуд.

4. Вижагиҳои забони «Авесто». «Авесто» маҷмуаи китобҳои муқаддаси дини зардуштӣ буда, забони авестой низ бостонитарин забони гурӯҳи забонҳои эронӣ мебошад, ки ба илми имрӯз маълум аст. Аз лиҳози сохтори дастурӣ хеле қадимӣ буда, аз ин лиҳоз ба забони Ригведо, яъне забони санскрит баробар аст. Забони «Авесто» гуногунранг мебошад, зеро он дар давраҳои гуногун ва ҳатто дар сарзаминҳои мухталиф ташак-

²⁵ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.99.

кул ёфтааст. Вале ду гӯиши асосии он маълум аст. Яке гӯиши Готҳо, ки бисёр қадимист ва дигаре гӯиши Хурдаавесто, ки гӯиши осори боқимонда мебошад. Коршиносон бар онанд, ки бархе аз фарқиятҳои ин ду гӯиш пеш аз ҳама ба шароити таҳвил ва сабти матнҳои «Авесто» дар марҳилаҳои гуногун марбут аст. Масалан, барои сабти матни Готҳо, ки онҳоро ба ҳуди Зардушт нисбат медиҳанд, таваҷҷуҳи дақиқ ва ҷиддӣ барои навишти ҳар як вожаи он зоҳир мекарданд. Забони «Авесто» хусусияти барҷаста ва равшани флективӣ дорад ва аз рӯи вижагиҳои забонии худ ба забони форсии бостон хеле наздик аст. Фақат фарқ дар он аст, ки забони авестой забони қадимитари қабिलाҳои ориётабор мебошад. Дар он бархе аз вижагиҳои овой ва вожагонӣ дида мешавад. Аз ҷумла, дар забони авестой «Худо» дар шакли «yzata» - «Яздон» ба забони тоҷикӣ, «рӯҳонӣ» - «āθravan», вале дар катибаҳои меҳии забони форсии бостон мутобиқан «baga» - «Худо» ё «Бағ» ва «magu» - «муғ, рӯҳонӣ» мебошад. Дар асри XIX барои номгузории «забони Авесто» истилоҳи «забони бохтарии қадим» истифода мегардид. Асоси истифодаи ин истилоҳ дар он буд, ки матнҳои тамоми китобҳои «Авесто» ё бахше аз онҳо дар Бохтар ташаққул ёфтааст, ки бо далелҳо ва шохидҳои зиёди на танҳо илмиву таърихӣ, балки далелҳои адабиву эпикӣ исбот мегардад. Барои номгузории забони «Авесто» дар давраи аввали пайдоиши маълумотҳо оид ба ин забон, инчунин истилоҳи «забони зандӣ», аз форсии миёнаи «занд» ба маънои «дониш, тафсир» - тафсир ба матнҳои авестой дар замони Сосониҳо ба забони форсии миёна истифода мегардид. Дар ҳоли ҳозир барои номгузории забони китоби муқаддаси «Авесто» истилоҳи «авестой» истифода мешавад, ки шартан аз номи ҳуди китоби «Авесто» гирифта шудааст. Номи аслии забони китоби «Авесто» маълум нест ё то муосирон нарасидааст. Дар ҳуди китоби «Авесто» номи забони он гирифта нашудааст, вале дар бораи номи забони он ҳамчун забони ориёӣ метавон аз рӯи

сангнавиштаҳои шоҳони Кушонӣ ба забони тохарӣ ё забони бохтариӣ миёна тахмин зад. Забони форсии бостон ё забони осори хатти меҳии давраи сулолаи Ҳахоманишиён (асрҳои VI–III)–и то мелод ба аҳли илм аз рӯи сарчашмаҳои хаттӣ – сангнавиштаҳои меҳии шоҳони Ҳахоманишӣ маълум буда, ба таври муфассал ва бунёдӣ мавриди пажӯҳиши илмӣ қарор гирифтааст. Аз рӯи ақидаи забоншиносони эроншинос «аз рӯи сохтори дастурӣ ва захираи луғавӣ забони сангнавиштаҳои меҳии форсии бостон беҳад ба забони «Авесто» наздик аст. Забони сангнавиштаҳо ба монанди забони Авесто хусусияти хоси равшани флективӣ дорад».²⁶ Ҳоло барои номгузориҳои сангнавиштаҳои меҳии шоҳони Ҳахоманишии Форси қадим истилоҳи «забони форсии қадим» қабул шудааст. Тавре ки И.М.Оранский менависад: «Забони ин сангнавиштаҳо ода-тан забони форсии бостон менависанд. Ин номгузорӣ аз лиҳози илмӣ дуруст аст, чунки аксарияти онҳо дар Порс пайдо гардида ва забони дар онҳо инъикос ёфта, забони қабилаҳои қадимии Форс мебошад. Вале бояд ин нуктаро дар назар дошт, ки забони дар ин сангнавиштаҳо инъикосёфта асоси на танҳо забони форсии муосир, балки асоси забони муосири тоҷикӣ ҳам ба ҳисоб меравад».²⁷

Ин масъала дар мақолаи Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон таҳти унвони «Ориёиҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ» (Ҷумҳурият, 17 июни 2006) ба таври муфассал таҳлил шуда, забони ориёӣ ҳамчун номи мушаххаси забони авестой ва забони давраи Ҳахоманишиниён ва баъди онҳо то давраи Сосониён шинохта шудааст: «Истилоҳи арийа (ориёӣ) пас аз даврони авестой ва матни «Авесто» дар суннати хаттии дигар мардумони ориёии гарбӣ то даврони Сосониён роиҷ будааст.

Истилоҳи мазкур аз даврони Ҳахоманишиён ба Ашкониён ва аз Ашкониён ба Сосониён идома ёфта ва он ҳамчун

²⁶ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.133.

²⁷ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С. 134.

ифтихори нажодӣ дар давлатдории ин хонадонҳо хифз гардидааст. Истифодаи арифа дар ташкили номҳои ашхос аз замонҳои Ҳахоманишиён то Сосониён ва идомаи чунин номгузорӣ дар осори паҳлавӣ то замони роиҷ будани ин суннати хаттӣ далели шинохт ва маъруфияти нажоди ориёӣ дар миёни ҳуди мардумони ориёӣ будааст. Дар замони Ҳахоманишиён ва катибаҳои шоҳони ин хонадон истилоҳи арифа ҳам ба маънои нажод ва ҳам забони ин нажод ёд мешавад». Чунин масъалагузорӣ дар таърихи илми забоншиносии эронӣ саҳифаи нави мекушояд ва агар ба Ҳахоманишиёну Ашкониёну Сосониён сулолаи Кушониёнро, ки дар асоси сарчашмаҳои ба даст омада забони ҳудро ориёӣ хондаанд, илова намоем, як марҳилаи томи таърихии забону фарҳанг ва тамаддуни эронитаборонро метавон мушаххас марҳилаи тамаддуни ориёӣ донист, ки тақрибан таърихи духазорсолаи мардуми эронитаборро дарбар мегирад.

§ 5. Забони ориёӣ дар осори хаттии забонҳои эронӣ

Ба ҳамаи пажӯҳишгарон ба таври равшану баръало маълум аст, ки забоншиносӣ дар асоси рақаму далелҳои мушаххас омӯхта мешавад ва тартиби усулҳои он ба усулҳои риёзӣ хеле шабоҳат дорад. Биноан илми забоншиносӣ дар пояи илмҳои дақиқ қарор дорад. Вобаста ба ин имрӯз дар эроншиносӣ барои номгузориҳои забони марҳилаи бостонии таърихи рушди забонҳои эронӣ ду далел вуҷуд дорад, ки ин номгузориҳо мушаххас мегардонад. Яке аз ин далелҳо сангнабиштаҳо ё сангнигораҳои Дориюши Кабир ё Дорои I (521- 486 то мелод) дар Беҳистун (ба таври иштибоҳӣ Бисутун ҳам менависанд) аст, ки дар он бо се забони давраи бостон, забон ва хати форсии бостон, эломии нав ва аккодӣ (ба ғӯйиши бобулии нав), аз давраҳои аввали салтанати Дорои I ҳикоят шудааст. Ин сангнигораҳо дар маҷмӯъ аз 1137 сатр иборат буда, матни форсии бостон 432 сатрро ташкил дода, дар солҳои 520-521 пеш аз мелод бо фармони ин шоҳи бузург дар девори кӯҳ дар баландии 70

метр ҳаққокӣ шудааст. Дарозии матн 20 метр, баландии он 8 метр буда, бузургтарин сангнавишта ва муъҷизаи нотакрори фарҳангӣ дар ҷаҳон мебошад. Аз навиштаи ин матн муаррихону нависандагон ва ҷаҳонгардони зиёде дар асару сафарномаҳои худ ҳикоят кардаанд.

Пеш аз ҳама худӣ вожаи «Бесутун» ва маъноӣ решаи он хеле ҷолиб аст. Дар назари аввал чунин менамояд, ки маъноӣ ин вожа кӯҳест, ки сутун надорад. Вале агар ҷиддитар ва аз лиҳози решашиносии забонӣ ин вожа таҳқиқ шавад, он тамоман маъноӣ дигар мегирад. Асли ин калима дар матнҳои қадим (форсии бостон) дар шакли «бағастана/бағастана» (баға-худо) ба маъноӣ «ҷойгоҳи худоён» омадааст. Баъдан бо мурури замон он тағйири шакл карда ба шаклҳои «беҳистон/бистун/боғистон/бустон» омадааст. Дар навиштаҳои ҷаҳонгардон ва таърихнависони ҷаҳони қадим, масъалаи таърихнависи юнонӣ Дидориси Ситсилӣ (садаи аввали пеш аз мелод) дар забони юнонӣ ба шакли «Боғистанун» истифода шудааст. Ҳамин таърихнавис бо истинод ба навиштаҳои дигар ҳикоят мекунад, ки эронӣён кӯҳистони Беҳистунро ҷойгоҳ ва аз онӣ худонӣ бузургии хеш Аҳурамаздо медонанд. Ҳамин ном дар асарҳои муаррихонӣ баъдӣ, махсусан дар навиштаҳои ҷуғрофидононӣ исломӣ ва баъдтар дар забонҳои аврупоӣ (англисӣ), ба гунаи талаффузи паҳлавӣ дар шакли «Беҳистун» (Behistun) вомерхӯрад.

Сангнабиштаи Беҳистун шояд нахустин катиба ва осори хаттӣ дар таърихи инкишофи забонҳои эронӣ ва хусусан забони форсӣ бошад, зеро то ин дам чунин катибае ба забонҳои эронӣ, ки қабл аз он таҳия шуда бошад, ба даст наомадааст. Аз рӯи ҳамин ҳулосабандӣ Дориюши бузуругро ба ҳайси аввалин ва куҳантарин таърихнависи эронӣ муаррифӣ кардан мумкин аст. Ин катиба на таҳво аҳамияти таърихӣ дорад, балки арзиши он ҳамчун як сарчашма ва маъхазӣ илмӣ барои пажӯҳиши таърихи забонҳои эронӣ ва тамоми хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, дигаргуниҳо ва тағйироти вожагон, номҳои касон ва ҷуғрофӣ, шахрҳо, рӯдҳо, кӯҳҳо, тарзи ниго-

риши матнҳо, гоҳшуморӣ ва тақвими эронӣёни бостон, хуло-са барои таҳқиқ ва омӯзиши ҷанбаҳо ва паҳлӯҳои гуногуни забону фарҳанги он давра беназир аст. Сангнавишта дар бо-раи ҳодисаҳои таърихӣ ҳамон замон, ки ба солҳои аввали ҳукмронии Дориюши Кабир иртибот доранд, аз ҷумла ба тахт нишастани Дориюш, оид ба ҳучуми Камбиз (529-522 то ме-лод) ба Миср, вафоти ӯ, ғасби ҳукумат аз тарафи ба ном муғ Гаумата, дар бораи пирузии Дориюш аз болои Гаумата ва шӯришгарони зиёди дигар дар соли аввали подшоҳии ӯ ҳико-ят мекунад. Дар матни ин катиба аввал Дориюш дар бораи насабномаи худ дар бандҳои 1-2 ва сатрҳои 1-6 маълумоти муфассал медиҳад, ки барои ҷолиб будан ва аҳамияти забонӣ доштани он бахши насабномаи ӯро айнан меорем: «Ман До-риюш, шоҳи бузург, шоҳи шоҳон, шоҳ дар Парса (Порс), шоҳи сарзаминҳо, писари Виштоспа (Виштосп), нуваи (набе-раи) Аршамаи (Аршом) Ҳахоманишӣ.

Дориюш шоҳ гӯяд: Падари ман Виштосп, падари Виштосп Аршом, падари Аршом Ориёрамна, падари Ориёрамна Чи-шпиш, падари Чишпиш Ҳахоманиш аст».²⁸

Сипас Дориюш дар бораи ҷангҳои бо шӯришгарон ва то-беъ намудани кишварҳои дигар, ки аввал шумораи онҳо ба 23 ва сипас ба 30 мерасад, ҳикоят мекунад. Дар номгуи ин кишварҳо вилоятҳои сарзамини Осиёи Миёна низ ворид шудаанд, ки аз лиҳози вожашиносии таърихӣ хеле муҳим аст. Монанди Парса-ва-Порт, Ҳарайва-Ҳирот, Уввразмий (Хоразм), Бохтриш (Балх), Сугуда (Суғд), Маргуш (Марв), Сако (Сакистон). Дар ин катиба муфассал бо сабти дақиқи замон (моҳҳо ва солшуморӣ бо тақвими ориёӣ мебошад ва гоҳшумории ориёӣ аз аввали тира-моҳ оғоз шуда номи моҳи аввали онҳо Бағаёдаиш (бағйодӣ) ном дошт) ва номи саркардаҳо, кишварҳо бо ҳодисаҳои ду се соли аввали ҳукмронии Дориюш нақл мешавад.²⁹ Инчунин дар

²⁸ Ризо Муродии Ғиёсодӣ. Бесутун, Катибаи Дариюши Бузург, –Техрон, 1384/2006. – С.23.

²⁹ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. –С.132-133.

охир барои пасомадон Ҳимоя ва нигохдории ин сангнабиштаро таъкид карда, баъзе ёронӣ ҳамсафони худро низ ёд кардааст.

Дар ин катиба ҳамагӣ дар ду ҷой аз вожаи «ориё ва ориёӣ» истифода шудааст. Он ҳам яке дар матни эломии катиба, ки «Аҳурамаздо худои ориён» (банди 12, сутуни чорум) гуфта шудааст. Аз ин матн чунин хулоса кардан мумкин аст, ки тамоми қавмҳои ориёии давраи Ҳахоманишиён ба Аҳурамаздо сачда карда ёро худои ягонаи худ медонистанд. Дар ҳуди матни катибаи Дариюш низ ин ақида, яъне парастии Аҳурамаздо ҳамчун худои ягона борҳо таъкид шудааст. Ҳатто агар матни сангнабиштаҳои аввал бо матни се соли баъд муқоиса шавад, мебинем, ки Дариюш дар соли аввали салтанати хеш худоёни дигар қавмҳоро низ бо чашми эҳтиром менигарист, вале дар навиштаҳои дигари худ, ки баъдтар таҳия шудааст, фақат аз худои ягона, аз Аҳурамаздо сухан мегӯяд ва дигар худоёнро умуман ном намебарад.

Ҷойи дигаре, ки дар катибаи Дариюши бузург вожаи ориёӣ сабт шудааст ва то ба ҳол аз тарафи муҳаққиқон ба таври дуруст ва пурра хонда нашудааст, банди 20 сатрҳои 89-92 ё дурусттараш сатри 89 мебошад. Ин матн то ба ҳол чунин бозхонӣ шудааст. «Дариюш гӯяд: Ба хости Аҳурамаздо ин аст набиштае, ки ман кардам, Афзун дар ин ба «ориё» (ориёӣ). Ҳам бар рӯи пӯст (пӯсти дарахт/лавҳи гилин) ва ҳам бар рӯи чарм тасниф шуд. Пайкараи худамро ҳам барсохтам. Таборномаамро ҳам гузориш кардам. Инҳо дар пеши ман навишта ва хонда шуд ва гувоҳӣ (муҳр) шуд. Он гоҳ ман ин набиштаро ба ҳама ҷо дар миёни сарзаминҳо фиристодам. Мардум ёрӣ карданд».³⁰

Матни русии он ба тариқи зерин аст: «Милостью Ахурамазды, эта надпись которую я сделал кроме как на арийском языке она была также на глиняных табличках и на коже. Кроме того, я изготовил свое скульптурное изображение. Кроме того, я

³⁰ Ризо Муродии Ғиёсодид. Бесутун, Катибаи Дариюши Бузург, Техрон, 1384/2006. – С.40)

свое родословие составил. Это написано и прочтено мне. Затем и эту надпись послал во все страны». ³¹ Агар ҳар дуи ин матнҳо муқоиса шавад, фарқияти онҳо ба равшанӣ маълум мешавад. Аз матни русӣ баръало маълум мешавад, ки Дориюш навиштаи худро ба забони ориёӣ навиштааст. Дар ҳуди матн фақат дар ҳамин ҷо забони катиба, ки «ба ориёӣ» будааст, нишон дода шудааст. Дориюш дигар дар ягон ҷои дигари матн номи забони катибаи хешро нагирифтааст. Яъне маълум мешавад, ки дар он замон номи забон ва ҳатти ориёӣ маълум будааст.

Дар минтақаҳои шарқии Эрони таърихӣ сарзаминҳои Бохтару Сугду Синду Ҳинд баъд аз заволи ва ғурупошии давлати Юнону Бохтарӣ (тахминан солҳои 140-130 пеш аз мелод) дар асрҳои II-I пеш аз мелод давлати бузурги Кушониён ба вучуд омад, ки дар таърих бо номи давлати ҳиндусакоиҳо ё ба ибораи дигар индоскифҳо машҳур гардид. Ин давлат ё императорӣ ё ба қавли ҳуди Кушониҳо шоҳаншоҳӣ тахминан дар охири асри II – аввали асри I-то мелод ба ҷои давлати Юнону Бохтар таъсис ёфта, номи бостонии Бохтар, ки ҳазорсолаҳо номи як минтақаи қадимӣ ва маркази Ориёно буд, бо номи қабिलाҳои асосии Кӯшониҳо тахориҳо ба номи Тахористон ё Тохаристон табдил ёфт. Бояд гуфт, ки дар асри дуи пеш аз мелод қабिलाҳои ориётабори сакоӣ ва тахорӣ, аз рӯи сарчашмаҳои ҷиноӣ «юечӣ» ва «таочӣ» (ба қаробат ва наздикии ин истилоҳ ба истилоҳи «точик» таваҷҷуҳ шавад) ба Бохтар ва сарзаминҳои атрофи он сарозер шуданд ва азбаски забони онҳо бо забони бохтарӣ тақрибан яке буд, бо ин забон омезиш ёфт ва минбаъд тавре мебинем як халқи воҳиди тоҷиконро ба вучуд оварданд. Бад-ин тариқ Бохтари бостонӣ-сарзамине дар ду тарафи соҳилҳои болооб ва миёнаоби дарёи Ому, байни Ҳиндукуш дар ҷануб ва қаторкуҳҳои Ҳисор дар шимол меҳани бостонии мардуми ориётабор дар оғози ҳазораи нави мелодӣ макони оғози ташаққули мардуми тоҷик гардид. Ин сарзамини таърихӣ ҳоло

³¹ Луконин В.Г. Искусство Древнего Ирана.– М., 1977.– С.69

ба амри таъриху сарнавишт бо марзҳои сиёсӣ дар давлати тақсим шуда, минтақаҳои марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон, бахши ҷанубии Узбекистон (то «Дарвозаи оҳанин»-и таърихӣ) ва вилоятҳои шимолӣ марказии Афғонистонро дар бар мегирад. Яъне гуфтан мумкин аст, ки бо таъсиси давлати Кушониҳо дар таърихи Осиёи Марказӣ ва қавмҳои эронӣ ин минтақаҳо таҳаввулоти азими таърихӣ ба вучуд омада, халқҳои ин сарзамин ба доираи муносибатҳои нави иҷтимоӣ сиёсӣ кашида шудаанд. Кушониҳо, ки худ як қавми эронӣ буда, дудмони онҳо аз қabilaҳои бо номи «таҷӣ» сарчашма мегирад, дар як муддати муайян сарзаминҳои худро васеъ намуда, аз Ҳиндустон то Баҳри Арал ва аз Чин то Ҳирот як империя ё шоҳаншоҳии бузурге таъсис доданд ва аз охири ҳазорсолаи то мелод то мобайнҳои асри VI- мелодӣ (ҳайтолиҳо охири бозмондаҳои онҳо буданд, ки аз тарафи туркҳо дар солҳои 563-567 торумор гардиданд ва сарзамини онҳо байни Ҳокони турк ва Сосониҳои Эрон тақсим гардид) дар таърих ва тамаддуну фарҳанги ин минтақа нақши боризе доштанд. Ин хонавода алифбои юнониро ба забони бохтарии миёна мувофиқ намуданд, ки дар натиҷа осор ва адабиёти пурра нақе ба ин забон бо алифбои юнониасос ба вучуд омад. Шоҳаншоҳии Кушониён дар давраи ҳукмронии шоҳаншоҳ (айнан ба забони бохтарии миёна «шаонано шао»)- шаанша дар баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, шаҳаншаҳ ё шоҳаншоҳи забони адабии тоҷикӣ) Канишка ва ҷонишинони ӯ Ҳувишка ва Васудева ба авҷи густариши худ мерасад. Аввалин бор дар давраи Канишка сиккаҳои зарӣ бо навиштаи забони бохтарӣ ба ҷои юнонӣ пайдо мешаванд. Забони бохтарии миёна забони модарии шоҳони Кушони мебошад, ки на танҳо маълумотҳои сиккашиносӣ ва навиштаҳои эпиграфӣ, балки ҳуди номҳои ашхос аз он шаҳодат медиҳад. Дар асри III мелодӣ Бохтар ба тобеияти дудмони Сосониён медарояд, вале даре нагузашта дар асри чори мелодӣ ҳайтолиҳо онҳоро аз Бохтар берун мекунанд. Давлати ҳайтолиҳо ё яфталиҳо (эфталитҳо) охири давлатдорӣ маҳаллии

сарзамини Бохтару Суғд ва умуман Осиёи Миёна буд, чунки дар давлатдории онҳо забони бохтарӣ ҳамчун забони расмӣ давлатӣ идома дошт. Аз тарафи дигар баромади миллии онҳо низ ориёӣ буда, дар ин бора шаку шубҳае вучуд надорад. Ном-вожаҳои чуғрофии Хутал, Хуталон, Хатлон, Ҳайтал дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва номи деҳаи Яфтал дар Бадахшони Афғонистон аз он шаҳодат медиҳад, ки Ҳайтолиҳо қабिलाҳои ориёитабор буда, аз ин сарзамин бархостаанд. Сулолаи Кушонӣ ба равнақи илму маърифат таваҷҷуҳи зиёде меод ва забони коргузорӣ ва расмӣ ин шоҳаншоҳӣ дар баробари забони юнонӣ (дар аввал) ва забони паҳлавӣ (дар охир) забоне буд, ки онро бар асоси таҳқиқи осори бозмондаи онҳо пажӯҳишгарон бохтарӣ номидаанд ва худӣ онҳо забони худро дар асоси як сангнабиштаи солҳои охир бадастомада, «ориёӣ» хондаанд.

Ин сангнабишта дар соли 1993 аз ноҳияи Работак дар вилояти Самангони Афғонистон, 50 километр дуртар аз маъбади Сурхкӯтали вилояти Бағлон ёфт гардид, ки он дорои 22 сатр, 90 сантиметр дарозӣ, 50 сантиметр бар ва 25 сантиметр ғафсӣ мебошад.

Ин катиба дар соли 1996 дар маҷаллаи ҷопонии «Роҳи абрешим» аз тарафи Симс Вилямс (Sime - Williams), эроншинос ва сиккашинос Ље Криббӣ (JoeCribb) барои бори аввал ҷоп гардид. Аз маълумот ва иттилооте, ки дар ин мақола омадааст, матни ин катиба ҳанӯз пурра бозхонӣ нашудааст ва сабаби навиштани он ба тахт нишастан ва ба сари қудрат расидани шоҳаншоҳи Кушонӣ канишка мебошад.³²

Канишка ба муносибати ҷулуси худ барои муқаддас доштани худое (махсусан олиҳаи Нана (Nana) ё ба шакли дигар Анаҳито, ки аз тарафи Кӯшонӣ саҳт эҳтиром мешуд) парастишҷой ё ибодатхонаи Работакро бунёд менамояд. Канишка барои сабти абадии ин ҳодисаи таърихӣ ва боқӣ гузоштани он

³² Ориёнафар Шамсулҳақ, Сангнабиштаи забони ориёӣ дар Афғонистон// Фишурдаи мақолоти панҷумин анҷумани байналмилалӣи устодони забон ва адабиёти форсу тоҷик, – Душанбе, 2006. – С. 32-34.

ба наслҳои оянда фармон медиҳад, ки ин катибаро бо ду забон – забони юнонӣ ва забони ориёӣ нависанд. Ин сангнабишта 7 фасл дошта, қисмати дастур ва фармони Канишка дар бораи ба ду забон (юнонӣ ва ориёӣ) навиштани он дар тарҷума чунин аст: «Вави (Канишка) фармон дод то онро ба юнонӣ ва сипас онро бо забони ориёӣ (Aṛīao) бинависанд».³³

Тавре аз ин ду катиба маълум мешавад, дар фосолаи байни соли 521 пеш аз мелод, аз навиштани катибаи Дориюши бузург дар Бесутун то соли 278 мелодӣ³⁴ (соли ба тахт нишастани Канишкаи I) дар ҳудуди 800 сол забони катибаҳо ва ё забони расмӣ ё, яке аз забонҳои расмӣ ин минтақаҳо, ки бо номи Эроншаҳр маълум аст, забони ориёӣ (дар навишти Дориюши бузург Aṛīya – ориёӣ ва дар навишти Канишкаи I (Aṛīao - ориёӣ) будааст. Умуман, баъд аз пайдо шудани ин катиба ба забони ориёӣ ва сангнабиштаи Дориюш, ки акнун аниқ аст, ки манзури Дориюш забони ориёӣ аст, ин фикр пайдо мешавад, ки шояд забони ориёӣ ва забони форсии бостон (номи шартӣ) як забон бошанд. Шояд забони форсӣ, ки асосан дар даври Сосониҳо ин ном дар қатори забони паҳлавӣ (портӣ) пайдо шуд, ва сипас забони форсии дарӣ ва имрӯз форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ дар тамоми муддати мавҷудияти халқҳои ориёӣ ва эронӣ як забони байниқавмӣ ва ё як забони муоширати байни қавмҳо ва халқҳои гуногуни эронинажод будааст ва тавре дар суҳанронии Эмомалии Раҳмон, президенти кишвар дар 14-мин солгарди Истиқлоли давлатии Тоҷикистон барҳақ қайд гардидааст: «Забони зиндаи тоҷикии форсии дарӣ идомаи таърихии ҳамон забонест, ки бо он «Авасто»-ро навиштаанд, ҳамон забонест, ки «Худойномак»-у «Таърихи мулуки Ачам»-ро навиштаанд, ҳамон забонест, ки бо тақомулу таҳаввулаш дар даврони ислом «Шоҳнома»-ву «Мас-

³³ Ориёнфар Шамсулҳақ, Сангнабиштаи забони ориёӣ дар Афғонистон// Фишурдаи мақолоти панҷумин анҷумани байналмилалии устодони забон ва адабиёти форсу тоҷик, – Душанбе, 2006. – С. 33.

³⁴ Гафуров Б.Ғ. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна, Нашриёти «Ирфон» Душанбе, 1983 – С. 19-94.

навии маънавӣ»-ро навиштаанд, ҳамон забонест, ки дар ҷомеаи Шӯравӣ ба ҳар навъе аз бӯҳрони фарҳангӣ худро ба саломат то истиқлолияти фарҳангиву сиёсӣ расонд ва ҳатто тавонист давоми сарнавишти соҳибашро ба қалами Айниву Турсунзода ва Аллома Ғафуров бинависад».³⁵

³⁵ Аз суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Ш.Раҳмонов ба муносибати Рӯзи истиқлолияти давлатии Тоҷикистон, Душанбе, 8-уми сентябри соли 2005.

БОБИ II.

ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА ЗАБОНҲОИ ЭРОНӢ

§ 1. Забони Форс ё забони форсӣ

Забони форсии бостон ё забони ориёӣ, ки Дориюши Кабир дар сангнабиштаи Бехистун (наздикии Кирмоншоҳ) забони форсии бостонро ба ҳамин ном номгузорӣ кардааст, ба ақидаи муҳаққиқони забоншинос баъд аз забони авестой дувумин забонест, ки ба забони тоҷикӣ робитаи бевоситаи хешовандӣ дошта, аз лиҳози сохтори овӣ, дастурӣ ва вожагонӣ падарбузурги забони мо мебошад.

Забони форсии бостон забони мардуми Форс буда, минтақаи васеи ҷанубу ғарбии Эронро дар бар мегирифт. То ба ин минтақа омадани қabilaҳои форс дар ин ҷо эломиҳо зиндагӣ мекарданд, ки забони онҳо ба забонҳои эронӣ ҳеҷ хешовандие надошт. Дар бораи аз кадом минтақа ба ин ҷо омадани форсҳо фарзияҳо вучуд дорад, ки фарзияи қобили қабул аз минтақаи Осиёи Миёна омадани онҳо мебошад. Самти омадани ин қabilaҳо низ мавриди мубоҳиса мебошад. Инчунин тахмин мекунам, ки қabilaҳои эронӣ 2500 сол пеш аз ҳазораи мо аз Осиёи Миёна ба воситаи кӯҳҳои Ҳиндукуш ба қисматҳои шимолии Ҳинд сарозер мешаванд ва наздикии забонҳои ҳиндӣ ва эронӣ дар намунаи Ведоҳо (асотири муқаддаси ҳиндувон) ва «Авесто» (китоби муқаддаси зардуштиён) шояди ин гуфтаҳост. Тахминан дар ҳамин давра ва то ҳазор сол пеш аз солшумории мелодӣ гурӯҳи дигари қabilaҳои эронӣ аз ду самт-яке ба воситаи минтақаҳои имрӯзаи Сиистон ва дигаре ба воситаи атрофи баҳри Хазар бо кӯҳҳои Қафқоз ба минтақаҳои Озарбойҷони ҳозира (атрофи кӯли Урумия) сарозер мешаванд. Бозёфтҳои таърихӣ минтақаи Сиистону Мекрон нишон медиҳад, ки подшоҳони дудмони Ҳахоманишӣ дар ин давра дар ин минтақаҳо соҳибмӯлк буданд. Ин собит месозад, ки дудмони Ҳахоманишиён чандин солҳо пеш аз пайдо шу-

дани шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён дар минтақаҳои шарқтари ноҳияҳои марказии Порс ҳукуматҳои маҳаллиро идора мекарданд. Аз тарафи дигар дар ҳамин давра забони Аншан-Порс ориёӣ ё яке аз лаҳҷаҳои форсии бостон будааст.

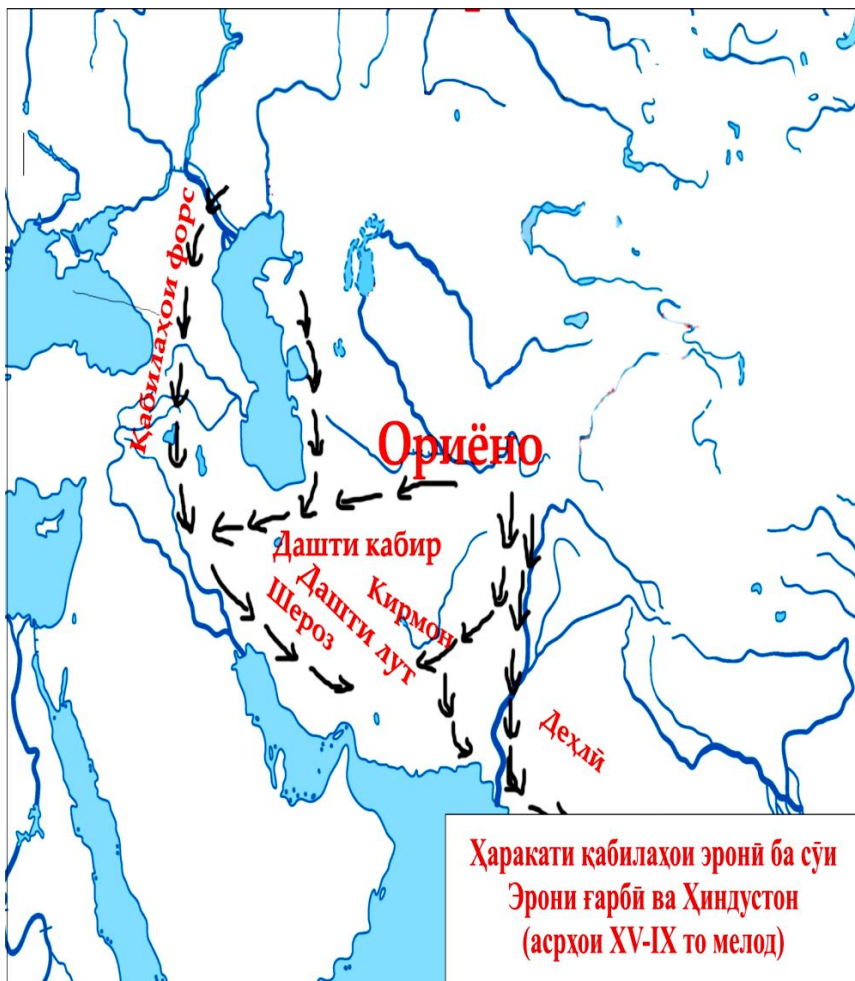
Аз қисмати кӯҳҳои Қафқоз ва атрофи баҳри Ҳазар омадани қабилаҳои эронӣ ба қисмати Эрони ғарбӣ низ садсолаҳо идома ёфта, дар ин бора шоҳидҳои таърихӣ зиёданд. Махсусан, санадҳои таърихӣ давлатҳои Байнаннаҳрайн ва муносибати онҳо бо қавмҳои эронии ҳаммарзи онҳо ба мо имконият медиҳад, ки ҳаракати қабилаҳои форсро аз наздикии кӯҳи Урумия (Озарбойҷони Эрон) то минтақаҳои Порси имрӯза дар байни дусад то сесад соли то пайдошавии шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён бо санадҳои таърихӣ назорат намоем:

1. Маълумоти аввалин ин аст, ки дар соли 836 то солшумории мелодӣ подшоҳи ошури Салмонассари III аз як вилояти ба ном Парсуаш (Parsuaš) – Порс боҷ гирифтааст. Ин вилоят дар минтақаи чанубтари кӯли Урумия мавқеият доштааст. Ин вилоят дар навиштаҳои Халдҳо бо номи Вафшуа (Vafšua) вомерӯрад;

2. Дар соли 743 қабл аз солшумории мелодӣ Тиглатпаласар, подшоҳи дигари ошуриҳо ба қабилаҳои Порс дар минтақаи чанубтари кӯҳҳои Загрос ҳучум мекунад. Яъне баъди қариб сад сол қабилаҳои порсӣ дар тақрибан наздикии минтақаи будубоши худ қарор доштанд;

3. Дар соли 693 то мелод Сенахариб подшоҳи дигари ошуриҳо ба муқобили Элом ба ҷанг бармехезад, ки Порсҳо ва Аншан (бахше аз Элом) иттифоқчиёни ӯ буданд. Баъд аз тахминан панҷоҳ сол Порсҳо ҳамчун як вилояти алоҳида дар наздикии Аншан (ин минтақа минбаъд маркази Порс мешавад) номбар шудааст;

4. Дар давраи ҳукмронии Ашшурбанипал, шоҳи ошуриҳо Куруши I (писари Чишпиши Ҳахоманиш) шоҳи Порс аввал тобеъ ва иттифоқчии Ошур ва сипас тобеи давлати Мод буд.

Ҳамин тариқ метавон чунин хулоса кард, ки забони ориёӣ (форсии бостон) аз Осиёи Миёна дар ҳазораи аввали пеш аз мелод ба минтақаи Порс ҳамчун як забони алоҳида аз забони модӣ ё баъдан портӣ ё ҳамчун лаҳҷаи забони умумии ориёии минтақаи паҳновари Эронзамини бостонӣ омада аст. Аз тарафи дигар, ба ақидаи ман ва бисёре аз пажуҳишгарони эроншинос ҳам забони авестой ва ҳам забони форсии бостон забони ориёиро

дар худ таҷассум менамоянд. Танҳо фарқ дар он аст, ки забони авестой забони ориёии оғозин буда, як давраи тӯлонии рушди ин забонро бо шароити гуногуни таърихиву иҷтимоӣ дар худ инъикос кардааст. Забони форсии бостон дар навбати худ як марҳилаи муайяни таърихи 300-400 солаи давраи ҳахоманишиёнро бо вижагиҳои хоси рушди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, шароити мушаххаси фарозабонӣ ва дохилизабонӣ инъикос карда, идомаи ҳамон забони ориёии авестоист. Аз рӯи пажӯҳишҳои забоншиносони эроншинос «аз лиҳози сохтори дастурӣ ва таркиби вожагонӣ забони сангнавиштаҳои меҳии форсии бостон бисёр ба забони «Авесто» наздик аст».³⁶

Минбаъд бо пайдо шудани ду хонадони бузурги шоханшоҳӣ – Ҳахоманишиён ва Сосониён номи ин халқи эронитабор ба минтақаҳои дигар паҳн шуд ва хусусан номи забони форсӣ баъд аз интишори ислом ва футухоти араб ба қисмати шарқии Эрон бештар паҳн гардид ва охиста-охиста ба ҷои «дарӣ» ва «точикӣ» истифода гардид. Ин ақида, ки забони форсӣ асосан забони вилоятҳои ҷанубу ғарбии Эрон аст, дар тамоми фарҳангҳои муътабари форсии даврони исломӣ бо андаке тағйирот воমেҳӯрад. Масалан, дар «Бурҳони қотеъ» дар ин бора чунин омадааст: «Ва порсӣ забонero гӯянд, ки дар вилояти Порс, ки дорулмулки Истаҳр аст, мардумон бад-он суҳан гӯянд». Дар ҳамин ҷо ӯ нисбат ба хусусиятҳои хоси забони дарӣ мефармояд: «Ва дарӣ он аст, ки дар он нуқсоне набувад, ҳамчу абре-шум ва испед ва ишқам ва уштур ва бираву бигӯ ва бишнава ва амсоли онҳо. Пас *бирешум* ва *сапед* ва *ишқаму шутур* ва *раву дав* ва *гӯву шунав* дарӣ набошад».³⁷

Ҳарду вожа, ҳам «точикӣ» ва ҳам «форсӣ» (дар давраи форсии миёна дар шакли «parsig») аз давраҳои бостонӣ (ҳадди ақал аз асри II мелодӣ) мавриди истифода буданд ва аз номи қавму халқҳои ориёнажоди тоҷику форс сарчашма гирифтаанд. Вале бо сабабҳои гуногуни сиёсиву иҷтимоӣ номи

³⁶ Оранский И.М. Введение в иранскую филологии. – М., 1988. – С. 133.

³⁷ Бурҳон Муҳаммад Ҳусайн. Бурҳони қотеъ, ҷ. 1. – Душанбе, 1993. – С.17.

«забони форсӣ» чунон интишор ёфт, ки то охири асри XIX ва ибтидои асри XX адабиёти давраи классикӣ ё асримиенагии тоҷику форс бо ҳамин забон номгузорӣ шудааст ва аҳолии маҳаллии Эрону Афғонистон ва Осиёи Миёна ҳам ин забонро бо ҳамин ном, яъне «забони форсӣ» мешиносанд. Дар номи ин забон решаи баромади он аз сарзамини Форс таҷассум ёфта, агар шакли нави забонии онро мушаххас кардани шаванд, форсии нав дар баробари форсии бостон ва форсии миёна мегӯянд. Тақсимбандии ин забон ба номи «забони тоҷикӣ» ва «забони форсӣ», инчунин «забони дарӣ» бештар хусусияти сиёсӣ иҷтимоӣ дошта, ба давраҳои бунёди давлатҳои миллии иртибот дошта, аслан се номи як забони умумии ориёии мост.

§ 2. Этноними «тоҷик» ва забони тоҷикӣ

Номи забони тоҷикӣ ҳам ба номи халқи тоҷик ва қавмҳои ориёии ба он наздик алоқаманд буда, таърихи дерина дорад. Бархилофи қabilaҳои форсӣ ин қавму қabilaҳо ба таври доимӣ дар Ватани аслии худ – ду тарафи дарёи Аму боқӣ монданд ва аз рӯи ривояти таърихии мардуми ориёитабор номи худро аз номи яке аз сарқabilaҳои ориёӣ бо номи Тоҷ гирифтаанд.

Истилоҳи «забони тоҷикӣ» ба номвожаи «тоҷик» иртиботи ногуфтагон дорад. Номвожаи «тоҷик», решаи номи ва асли маънои он дар солҳои охир ва махсусан, дар даврони Истиқлол бо сабаби боло рафтани мақом ва аҳаммияти сиёсии ин этноним мавриди пажӯишҳои ҷиддӣ қарор гирифта, донишмандону пажӯишгарони зиёде, ба монанди Н.Хаников, В.В.Бартолд, М.С.Андреев, А.Н.Бернштам, Б.Г.Ғафуров, А.Ю.Якубовский, А.К. Боровков, И.И.Кисляков, А.Л.Хромов, С.Айнӣ, Э.Раҳмон, Х.Х.Муъминҷонов, Ҷ.Сиддиқӣ, М.М. Таботабой. А.Ҷовид, С.Сачодия дар ин бора изҳори назар намудаанд. Аз рӯи масъалаи решаи номи ва асли вожаи «тоҷик» бештар ақидаҳои зерин бартарӣ доранд.

1. Ба ақидаи бархе донишмандон этноними «точик» ба номи қабилаи арабии «тай», ки ба ҳайати қабилаҳои арабе, ки дар истилои Осиёи Миёна иштирок доштанд, дохил буд, иртибот мегирад. Ин нуқтаи назар дар бештаре аз фарҳангҳои тафсирии давраи классикии рушди забони тоҷикӣ дида мешавад, вале аз қорҳои донишмандони эроншиносу шарқшиноси ғарбию шӯравӣ аз ҳама бештар ин ақида дар асарҳои В.В.Бартолд асоснок шудааст. Аз ҷумла ӯ баромади этноними тоҷикро чунин арзёбӣ кардааст: «точик шакли пешини он тозик ё тоҷик, - номи халқе дар оғоз ба маънои араб (баъдан ин маънӣ танҳо дар шакли тозӣ боқӣ мемонад), баъдтар ба маънои эронӣ дар муқобили вожаи «турк»: ин вожа аз номи қабилаи арабии тай сохта шудааст».³⁸ Ё ин ки: «Нахуст форсҳо истилогарони арабро тоҷик меномиданд, баъд ин номро ба ҳамқавамони худ, ки ислом оварда буданд, итлоқ карданд; туркҳо тамоми аҳолии мусулмони муқимино новобаста аз асли баромадашон тоҷик меномиданд. Вақте истилогарони араб ба ғайр аз шумораи андак бо аҳолии бумӣ якҷо шуданд, вожаи тоҷик барои номгузории форсҳо ҳамчун истилоҳи этнографӣ гардид ва дар зери таъсири туркҳо ҳуди форсҳо дигар ин вожаро ба арабҳо мансуб надониста, худро тоҷик меномиданд».³⁹ Ин ақидаи В.В.Бартолдро Н.А.Кисляков дастгирӣ намуда, онро асоснок мешуморад.⁴⁰ Аз рӯи ин фарзия этнонимии «точик» решаи арабӣ дошта, аз вожаи тай, тозӣ муштақ шудааст. Ин фарзия бо бисёре аз маълумотҳои ба даст омада аз тарафи пажӯҳишгарон рад мегардад.

Ин нуқтаи назар дар як асари А.А.Семёнов ба ин тариқ тасвир шудааст: «Тафсири суннати филологии вожаи тоҷик аз вожаи «тай», номи қабилаи арабӣ, ки дар давраи Сосониҳо дар ҳамсоғии форсҳо сукунат доштанд, гирифта шудааст. Форсҳо

³⁸ Бартольд В.В. Сочинение. Т. 2. Ч.1. – М., 1963, – С. 469.

³⁹ Бартольд В.В. Сочинение. Т. 2. Ч.1. – М., 1963, – С. 313-314.

⁴⁰ Кисляков Н.А. Таджики. – В кн.: Народы Средней Азии и Казахстана. Т.1. – М., 1962, – С. 531.

намояндагони ин қабиларо тоҷик меномиданд. Шакли охирини анҷомаи ин вожа дар вожаи разӣ, яъне сокини Рай дида мешавад. Анҷомаи – *зӣ* ба анҷомаи *чик*-и қадимӣ мутобиқат дорад. Дар даврони истилои араб форсҳо аввал арабҳоро ва баъдан тамоми мусулмонҳоро тоҷик меномиданд».⁴¹

Олими олмонӣ Де Лагард баромади истилоҳи «тоҷик» ва тозиро (сокинони бумии форс, ки на арабанду на турк) ба вожаи «тоҷ» мебарад.

Ақидаи Н.В. Хаников инчунин дар асари чомеъ оид ба эроншиносӣ бо номи «Грундриси филологияи Эрон» инъикос ёфтааст, ки дар он зикр шудааст, ки вожаи «тоҷик» истилоҳи нав буда, дар асоси номи кулоҳ пайдо шудааст.⁴²

Вале ба таври воқеӣ ва илмӣ фарзияи В.В.Бартолд аз тарафи Боровков А.А. рад гардида. Ў дар ин бора мақолаи алоҳидае навишта, бо далелҳои раднопазири зерин фарзияи В.В.Бартолд ро зери шубҳа гирифта:

1. Тахмин дар бораи дар «марҳилаи мусулмонӣ» пайдо шудани шаклҳои баъдии «тозӣ» ва «тозик» аз шакли пешини «тачик» иштибоҳ аст. Махсусан, дар ҳамин марҳила вожаи «тозӣ»-араб, арабзабон аз этноними «тоҷик» фарқи кулӣ дошт;

2. Асос дар бораи бо пайдо шудани арабҳо дар Осиёи Миёна дарҳол дар байни қабилаҳои турктабор пайдо шудани шакли нави вожаи тозик-араб ба сурати «тазик» ё «тежик» вучуд надорад;

3. Бояд ба назар гирифт, ки дар яке аз солномаҳои тибетии мансуб ба соли 732 мелодӣ аз тоҷикон ҳамчун сокинони эронитабори Осиёи Миёна ҳамсоягони наздики чинӣҳо дар ғарб ёдоварӣ шудааст, ки боз ҳам решаҳои мухталиф доштани вожаҳои «тозӣ» ва «тоҷик»-ро нишон медиҳад;

⁴¹ Семенов А.А. Этнографические очерки Зарафшанских гор, Каратегина и Дарваза. – М., 1903. – С.21.

⁴² Grundriss der iranischen Philologie, hrsg.von W.Geiger und E. Kuhn. Bd. 2.- Strassburg, 1896-1904. – S. 402.

4. Решашиносии эҳтимолии вожаи тоҷик решашиносии мардумии «точдор» (эҳтимолан аз рӯи кулоҳи қадимӣ ба шакли тоҷ ё шона) мебошад.⁴³

И.И. Умняков дар бораи ба воқеият наздик будани фарзияи В.В. Бартолд шубҳа намуда, ақида дорад, ки асос дар бораи шакл гирифтани истилоҳи «точик» аз форсии бостони **таг** (муқоиса шавад: армани **таг**, оромии **тага**, арабии **таги**) бештар вучуд дорад ва зикр менамояд, ки «эҳтимолан ин истилоҳ ба таври умум барои номгузории кулоҳҳо истифода мегардид».⁴⁴

Назари Хромов А.Л. дар ин бора аз он иборат аст, ки ба ақидаи ӯ на дар матни Авесто, на дар матни навиштаҳои меҳии форсии бостон, ҳатто на дар матнҳои форсии миёна ва паҳлавӣ (портӣ) ба истилоҳи тоҷик ё ба вожае, ки ин истилоҳро ба он наздик кунем, дида намешавад. Аз рӯи вижагиҳои овоию вожасозӣ ин калима ба давраи на дертар аз давраи забонҳои эронии миёна иртибот дорад. Ба ин хусусияти ин истилоҳ Ф.Шпигел низ ишора карда буд. Ӯ қайд намуда буд, ки аз рӯи шакл ин номвожа эҳтимолан дар давраи Сосониҳо ба маънии аввалияи «араб» пайдо шуда буд. Номвожаи «точик» аввалин бор дар сарчашмаҳои марбут ба давраи истилои араб пайдо мешавад. Дар адабиёти форсии миёна, ки ба «пахлавии китобӣ» навишта шудаанд, ин истилоҳ дар шакли *t'suk* вомахӯрад, ки ба шакли *tāčik* ё *tāzig* ба маънии «араб», «арабӣ» овонигорӣ мешавад.⁴⁵

Далели асосӣ дар муайян кардани решашиносии этнонимии «точик» ёфт шудани ин калима дар матнҳои суғдии кӯҳи Муғ дар шакли *tāžik* ба маънои «араб» (бо шакли таркибии

⁴³ Боровков А.К. Филологические заметки. – «Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии, посвященный 80-летию со дня рождения А.А. Семенова». – Сталинабад, 1953. – С. 49-53

⁴⁴ Умняков И.И. О термине «таджик». – Труды Сам Гу, вып. 140. – Самарканд, 1964. – С. 5.

⁴⁵ Хромов А.Л. К истории интерпретации этнонима «таджик»// Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1984. – С. 34-35.

tāžikāne арабӣ) мебошад, ки тахмини В.Б.Ҳенингро дар бораи вучуд доштани чунин шакл дар матни монавии «Нофнома», («Фехристи мардумон») тасдиқ мекунад.

В.Б. Ҳенинг вожаи tājik-ро аз tāzi(k) чудо мекунад ва тахмин мекунад, ки решаи tājik аз tā(t)=čik аст, ки дар он –čik пасвандест, ки номи халқхоро месозад. Вале Лившитс В.А. ақида дорад, ки ин решашиносӣ аз лиҳози овошиносӣ ноустувор аст. Зеро, ба ақидаи ū табдили –(t)č->-j, яъне **т** ба **ч** нофаҳмост. Бинобар ин ū тахмин мекунад, ки tāžik ва tājik решашиносии портиву сугдӣ дорад. Аз лиҳози овой шакли tāčik дар форсии миёна tāžik дар забони портӣ мешавад. (Муқоиса шавад: портии gōž (pūz) ва форсии миёнаи gōč). Аз забони портӣ ин истилоҳ ба забони сугдӣ ва баъдан ба забони тоҷикӣ-форсӣ ва минбаъд ба забонҳои туркӣ роҳ ёфт.⁴⁶

2. Фарзияи дигари донишмандоне чун Н.Хаников, А.Н.Бернштам, А.К.Боровков, С.Айнӣ, Б.Ғафуров, Э.Раҳмон ҳилофи фарзияи аввал буда, ҳулосаи он чунин аст, ки этноними «тоҷик» решаи эронӣ-тоҷикӣ дорад. Ховаршиносии машҳури рус Н.Хаников фарзияи аввалро оид ба решаи арабӣ доштани этноними «тоҷик» интиқод карда, менависад: «Дар давраҳои охир ҳамаҷониба кӯшиш мекунанд, ки дар вожаи ҳузворишии (пахлавӣ ё форсии миёна) тозик мутобиқат ба вожаи «тозӣ»-ро бинанд, чун ҳаммаъноии калимаи «тоҷик». Ҳол он ки ҳеҷ асосе вучуд надорад, ки вожаи «тоҷ» бо таркибҳои он ҳамчун «тоҷик», «тоҷдор» ва «тоҷвар» аз вожаи «тоз» ва «тозӣ» қадимтар набошанд.⁴⁷

Тавре Хромов А.Л. дар мақолаи бунёдии хеш «Оид ба таърихи тафсири этноними «тоҷик» маълумот медиҳад, донишманди рус Будагов Л. вожаи «тоҷик» ва гунаҳои он тозику то-

⁴⁶ См. подробно: Хромов А.Л. К истории интерпретации этнонима «таджик»//Забоншиносии тоҷик– Душанбе, 1984, –С. 28-39.

⁴⁷ Ханыков Н. Записки по этнографии Персии.– М., 1977, – С. 91.

жикро шакли кутоҳшуда аз вожаи тоҷ медонад.⁴⁸ Ба ақидаи Будагов Л. ин номро туркони қадим ва муғулҳо ба тамоми мусулмононе, ки дар сарзамини онҳо зиндагӣ мекарданд, ба ғайр аз мусулмонони турк гузошта буданд. Махсусан, ба мусулмонони форс, ки подшоҳони онҳо тоҷ бар сар доштанд (форсҳо дар аҳди қадим ва ҳоло ҳам дарвешҳо кулоҳҳои нуктези монанд ба тоҷ дар сар мегузоштанд) бо ин ном хитоб мекарданд.

Хаников Н. тахмин мекунад, ки истилоҳҳои «тозӣ» ва «тоҷик» решаҳои гуногун доранд: «Ҳардуи ин истилоҳҳо аз давраҳои Ашкониён ва Сосониён, яъне то истилои араб вучуд доштанд. Истилоҳи аввал аз тарафи чиноӣҳо ҳамчун «ташӣ» (дашӣ) ва истилоҳи дувум ҳамчун «тяочӣ» овони-горӣ шудаанд».⁴⁹

А.Н.Бернштам ақида дорад, ки номвожаи тоҷик то истилои араб вучуд дошт, он дар асоси забони қадимии тоҷикии мардуми Тохаристон дар миёнаҳои ҳазораи аввали то мелод пайдо шуда, ба решаи эронии бостон (сакоӣ) «тажӣ» мерасад.⁵⁰ Н.Н. Неъматов фарзияҳои А.К. Боровков ва А.Н. Бернштамро, ки ба ақидаи ӯ якдигарро тақмил медиҳанд, дуруст ва ба ҳақиқат наздик мешуморад.⁵¹

А.К. Боровков дар натиҷаи таҳқику муқоисаи осори хаттии асрҳои X-XV ба хулосае меояд, ки дар ин навиштаҳо фарқ байни ин ду истилоҳ вучуд дошта, дар ҳеҷ ҳолат онҳо омехта намешуданд, доимо дар зери маъноӣ истилоҳи «тозӣ» мафҳуми «араб», «арабзабон», «бадавӣ», ки аз маъноӣ вожаи «тоҷик» фарқ мекунад, фаҳмида мешуд. Ӯ маълумоте аз солномаи соли 739 мелодии Тибети қадим пешниҳод мекунад, ки тибқи он

⁴⁸ Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.1.– Санкт-Петербург. 1869. – С.330.

⁴⁹ Ханьков Н. Записки по этнографии Персии.– М., 1977.– С. 93

⁵⁰ Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описа – Хой Чао (726), ВДИ, 1952, №1 (39).– С. 191-192.

⁵¹ Негматов Н.Н. Государство Саманидов (Мовареннахр и Хорасан в 9 -10 вв.).– Душанбе, 1977. – С. 221.

«точикон бошандагони бумии эронии Осиёи Миёна, ҳамсоиягони наздики чиниён дар ғарб мебошанд». Он чи ба вожаи «тозӣ» (чинии «дашӣ») иртибот дорад, аз рӯи тасаввуроти худи чиниҳо тозиён халқе мебошад, ки дар минтақаи дуртар аз ғарб сукунат доранд. Бинобар ин А.К.Боровков зикр мекунад, ки «вожаи «точик»-ро, ки таърихи худро дорад, набояд дар ҳеҷ ҳолат бо вожаи «тозӣ» якмаъно донист».⁵² Саид Муҳаммад Саҷодия ва Дабири Сиёқӣ донишмандони эронӣ ҳам дар натиҷаи таҳлилу муқоисаи беш аз сад осори хаттии даврони классикӣ, ки дар онҳо вожаи «точик» сабт гардидааст, ба чунин хулоса меоянд.⁵³

С.Айнӣ ҳам тарафдори чунин фарзия аст. Ӯ дар мақолаи бунёдии хеш таҳти унвони «Маънии калимаи «точик» дар луғатҳо ва ҷои корфармуда шудани он дар таълифоти муаллифони Шарқ ва баромадҳои ин калима» аксари тафсирҳо ва намунаҳои истифодаи вожаи «точик»-ро дар осори адабиёти тоҷикӣ-форсии даврони классикӣ, фарҳангҳо, сарчашмаҳои таърихӣ ва дигарҳо ҷамъоварӣ ва баррасӣ кардааст.

Мақолаи «Маънии калимаи «точик» дар луғатҳо ва ҷои корфармуда шудани он дар таълифоти муаллифони Шарқ ва баромадҳои ин калима», ки нусхаи аслии он гум шуда, он аз рӯи тарҷумаи Н.Н.Ершов баъдан ба тоҷикӣ тарҷума шудааст, аз панҷ фасли кутоҳ иборат буда, фасли аввали он «Шаклҳои калимаи «точик» номгузорӣ шудааст. Дар он шаклҳои талаффузи калимаи «точик», тоҷак, тозик, тозак, тожик оварда шуда, ба қавли устод «Аз таълифоти муаллифони тоҷик-форс маълум мешавад, ки шакли асосӣ, аввалин ва аслии ин калима «точик» бо мадди зерин аст»⁵⁴... Шаклҳои дигари он «бо

⁵² Боровков А.К. Филологические заметки. – Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии.-Сталинабад, 1953, – С. 49-53.

⁵³ Саидмуҳаммад Саҷодия. Боз ҳам Тоту Тоҷик//Тоҷикон дар масири таърих. Гирдоварӣ ва таҳқиқи Мирзо Шакурзода. –Техрон, 1373/1994.– С.177-178.

⁵⁴ Айнӣ С. Маънои калимаи тоҷик// Номвожаи тоҷик, таҳияи Шохмуҳаммади Ҳайдарӣ. – С.Петербург – Перм, 2015. – С.43.

кайфи «котибон» ё «барои дар вазн гунчондан бо хоҳиши шоирон» пайдо шудааст. Дар масъалаи бадалшавии овози «ч» ба «з» ӯ ақида дорад, ки он зери таъсири талаффузи туркӣ (то-торҳо «Тоҷиев»-ро «Тоғиев» мегӯянд) пайдо шудааст. Шакли «тоҷик» аз «тозик» гирифта шудааст ва бештар он дар луғатҳо дида мешавад.

Дар фаслҳои ду ва се «Луғатҳои Шарқ дар бораи калимаи «тоҷик» ва шаклҳои дигари он», «Ба чӣ маъно ва дар кадом мавқеъҳо кор фармуда шудани калимаи «тоҷик» ва шаклҳои дигари вай дар таълифоти тоҷикӣ-форсӣ» устод Айни аз фарҳангҳои мухталиф намуна оварда, онҳоро шарҳу эзоҳ медиҳад. Ӯ асосан ба шарҳҳои ду фарҳанг – «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин Мустафоободӣ (1827 – соли таълиф) ва «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммад Ҳусейн (Бурҳон ибни Халифи Табрезӣ) (1652-соли таълиф) таъна намуда бо далелҳои муътамад хулосаи онҳоро рад мекунад ва тафсири онҳоро беасос «аз мантиқ хеле дур» ва «пойдарҳавои ночаспон» мешуморад. Ӯ менависад: « «Тоҷик»-ро бе ҳеҷ шохид ва ҳуҷҷат «авлоди араб» гуфтан ё «аксари онҳо савдогар» гуфта ва «гоҳе мурод аз тоҷик савдогар бошад» гуфтан тамоман «варсоқиҳои» ва суҳанҳои ҳавоякианд!...

Савдогарони тоҷик дар замонҳои қадим дар байни қавмҳои бодиянишин ва кӯчманчӣ – дар Муғулистон ва тарафҳои Сибир – бештар сафарҳои тичоратӣ мекарданд. Вақте ки кӯчманчиён аз ин савдогарон дар аввал бор диданашон онҳоро пурсиданд, ки «шумо чӣ касонед?», инҳо ҷавоб доданд, ки «мо тоҷикони савдогар мебошем!».

Вақте ки ин фаҳмиши қавмҳои кӯчманчӣ дар бораи маънои калимаи «тоҷик» даҳан ба даҳан ё ба воситаи навиштаҳои ягон муаллифи рӯякикор ба луғатнависон расидааст, онҳо хостаанд, ки ин маъниро ҳам дар моддаи «тоҷик» қайд кунанд. Лекин дидаанд, ки калимаи «тоҷик»-ро, ки ба ҳудашон як дараҷа маънои вай маълум аст, «савдогар» гуфта маънидод кардан бемантик аст, бо ақли худ дар ин ҷо як мантиқ сохта баровардаанд ва

гуфтаанд: «Ба сабаби ин ки аксари тоҷикон савдогаранд гоҳо аз «тоҷик» савдогар мурод бошад (афсӯс, ки ин маънидодӣ бемантикаӣ луғатнависони Шарқро мисли як манбаи асосӣ ва аввалӣ баъзе шарқшиносони Ғарб ҳам бе ҳеч муҳокима айнан ба асарҳои худ акс кунондаанд)».

Хулосаи устод Айнӣ аз «Натиҷаи мисолҳои дар боло қайд кардашуда» мухтасар буда, аз се банд иборат аст, ки чунинанд:

1. «Чунон ки дар мисоли аз асари Хоча Абдулқодири Холиқи Ғиждувонӣ гирифташуда дидем, калимаи «тоҷик» бо ҳамин шакл аз асри XII боз дар адабиёт навишта будааст. Албатта, ин калима дар адабиёти навишта авалин бор аз тарафи ҳамин муаллиф кор фармуда нашудааст ва дар ҳамин асри XII будани ин калима ҳаминро нишон медиҳад, ки дар асри мазкур ва пештар аз он ин калима дар байни халқ забонзад ва дар байни муаллифон ва нависандагон яке аз истилоҳҳои (терминҳои) ба кор раванда будааст. Аммо аз он ҷо, ки асарҳои оид ба қарни X ва XII ба сабаби нобуд шуданашон дар қуштор ва сӯхторҳои Чингиз ба мо нарасидаанд ва агар баъзеи онҳо саломат монда бошанд ҳам, мо надидаем, нусхаи асари Хоча Абдулоҳиқ ҳам китобати Ҳиндустон аст, аҷаб нест, ки ин асар ба воситаи равандагони пеш аз истилои Чингиз, ё ба воситаи гурезагони ҳуҷуми Чингиз дар Ҳиндустон афтода бошад ва бо як тасодуфи дигар нусхаи ин ба Мовароуннаҳр баргашта омада бошад. Вагарна ин ҳам ба мо намерасид;

2. Калимаи «тоҷик» ба сифати номи як халқи форсизабон сараввал ба мардуми форсизабони Осиёи Миёна ва Хуросон кор фармуда шуда, баъд аз он (дар мавриди) ҳамаи форсизабонони рӯи дунё ба кор бурда шудааст. Бинобар ин Саъдӣ, ки аз ҷумлаи аҳолии аслии Шероз аст ва ин шаҳр маркази вилояти Форс аст, мумкин ёфтааст, ки худро дар шеърӣ худ «тоҷик» шуморад ва муаллифони дигари эронӣ аз қадимтарини онҳо гирифта то нависандагони асри XIX, калимаи «тоҷик»-ро беибо ба халқи форсизабони Эрон ҳам кор фармудаанд;

3. Халқи форсизабони Осиёи Миёна ва Хуросон, ки аз замонҳои хеле қадим боз номи «точик» ба инҳо дода шудааст, албатта баробари ин ном пайдо нашудаанд, ё ин ки аз ягон ҷой наёмадаанд, балки инҳо аҳолии як сарзаминанд, ки баъд аз исломият ба инҳо номи «точик!» ва ба забонашон «забони форсӣ» ё ин ки «забони тоҷикӣ» дода шудааст ва чунон ки баъд аз исломият забони форсии ҷадид аввал дар Мовароуннаҳр ва Хуросон ташкил, баъд аз он ба ҳамаи Мовароуннаҳр паҳн шуд, калимаи «точик» ҳам ба сифати як номи миллии аввалин бор ба халқҳои форсизабони Осиёи Миёна ва Хуросон кор фармуда шуда, баъд аз он ҳамаи халқҳои форсизабонро бо ин ном ном бурдан мумкин шуморида шудааст (мисолҳои боло инро равшан исбот карданд).

Он халқҳои Осиёи Миёна ва Хуросон, ки онҳоро баъд аз исломият «точик» ва забонашонро «форсӣ» ё ин ки «тоҷикӣ» номидаанд, кӣҳо буданд?

Инҳо ҳамон халқҳои Осиёи Миёна ва Хуросон буданд, ки чандин аср пеш аз исломият дар сарзаминҳо ба тариқи муқимӣ – дар шаҳрҳо ва деҳаҳо ба хонаву ҷой зиндагонӣ карда, ба зироат ва касбҳои дастӣ умргузаронӣ мекарданд – инҳо ҳамон суғдиён буданд, ки дар шаҳрҳои марказии Мовароуннаҳр, дар канорҳо, водиҳо ва кӯҳҳои Зарафшон ва Бохтариёну Тахориён буданд, ки бо марказияти Балхи қадим дар Хуросон ва Ҷағониён буданд, ки бо марказияти Тирмиз ва Ҳисори шодмони имрӯза дар канорҳои рости дарёи Омӯя зиндагонӣ мекарданд.⁵⁵

Ба хулосаҳои мухтасари устод С.Айнӣ фақат ҳамин нуктаро илова мекунем, ки аз намунаҳои овардашуда маълум мегардад, ки аз асри XII (асари дастнависи Ҳочиабдуҳолик Ғиждувонӣ) то соли таълифи «Равзат-ус-сафо»-и Носирӣ (1858) вожаи тоҷик ба маънои қавм, халқ барои тамоми мардуми эронитабори форсизабон истифода мешудааст.

⁵⁵ Муфассал нигаред: Айнӣ С. Маънои калимаи тоҷик// Номвожаи тоҷик, таҳияи Шоҳмуҳаммади Ҳайдарӣ. – С. Петербург – Перм, 2015. – С. 43-54.

Дар фасли охири ин мақола бо номи «Маънои аслии калимаи «точик» ва баромадгоҳи вай ва сабаби номида шудани тоҷикон бо ин ном» муаллиф ба шарҳу тафсири забонии вожаи «точик» пардохта чунин менависад: «Аммо чӣ будани маънии аслии калимаи «точик» ва қатъи назар аз номи як халқи форсизабон будан чӣ маънӣ доштани он ва баромадгоҳи он ва инчунин ба чӣ сабаб ба як халқи форсизабон ном шудани ин калима ва агар бо таъбири қадимӣ гӯем, «ваҷҳи» тасмийи як халқи форсизабон бо ин «ном» то ҳол равшан карда нашудааст...

Калимаи «точик» аз тарафи ягон муаллифи муътабар бо роҳи забоншиносӣ (лингвистӣ) то ҳол таҳлил карда, маънои аслии он баён карда нашудааст ва агар ягон таҳлили маъкуле шуда бошад ҳам, то ҳол ба воситаи адабиёти навишта ба мо нарасидааст...

...Ба асоси ин мутолиа мо гуфтан метавонем, ки калимаи «точик» аз се чузъ мураккаб аст: «точ-й-к» Чузъи якум «точ» аст, ки зиннати сари подшоҳон ва нишонаи подшоҳии онон буда, номи дигари вай дар форсӣ «афсар» ва дар арабӣ «иклил» аст; дуввум ҳарфи «й»-и нисбат аст. Масалан, мо «бухорой, самарқандӣ, сталинободӣ» гӯем, ҳамин «й» ҳамроҳ мешавад ва чизҳо, ё шахсҳои ба ин шахрҳо мансубро мефаҳмонад; чузъи саввум «к»-и исмӣ аст. Ҳар вақт калима сифатеро, ё калимаи исми онро номи чизи махсус кардан хоҳанд, ин ҳарфро дар охири он калима ҳамроҳ мекунанд ва ин ҳарф ин калимаро исми хос мегардонад».

Сипас калимаҳои бо ин восита сохташударо **даста-дастак, дона-донак, барг-баргак, парик, Равонак** (номи деҳа аз Самарқанд, ки аз равон сохта шудааст), **чароғак** ва ғайраро мисол оварда дар охир чунин хулоса мекунад:

«Инчунин калимаи «тоҷӣ» ба ҳар чизе, ки ба тоҷ мансуб ва ба вай дахлдор бошад, рост меояд ва ҳар қадоми он гуна чизҳоро мефаҳмонад (масалан, **марвориди тоҷӣ, ёкути тоҷӣ, лаъли тоҷӣ**). Аммо вақте ки хостанд, ки ин калимаро кали-

маи «точ»-ро ба як халқи форсзабони баландмаданият исми хос кунанд, дар охираш «к»-и исмиро ҳамроҳ карда «точик» гуфтанд». Албатта, ин хулосаи устод Айнӣ ба таҳқиқ ва пажӯҳиши муфасссали решашиносӣ ниёз дорад, вале бояд зикр кард, ки ин фарзияи устод Айнӣ яке аз иқдомҳои аввалин ба-рои пажӯҳиши решашиносии вожаи «точик» мебошад. Аз вожаи «точ» пайдо шудани номвожаи «точик»-ро Ғулом Че-лонии Доварӣ дастгирӣ намудааст. Дар мавзӯи номи ду қавм яъне миёни тозӣ (ба маънои араб) ва тозиг (ба маънои тоҷик) ӯ таъкид мекунад, ки байни онҳо фарқи асосӣ вучуд дорад: «... метавон решаи номи Tazigo (тозиг-тоҷик)-и сангнавишта-ро ба назари ман аз вожаи порсии миёнаи tāj=тоҷмуштақ до-нист. Ин номи порсии миёна ба навбати худ ба шакли порсии бостон – така вучуд дорад, ки иборат аз «петотус» Petatos (но-ми як кӯлоҳи махсус) мебошад ва дар сангнавиштаҳои мехии порсии бостон ба шакли ‘yaunā takabarā, яъне «як юнонӣ аз қавми июнҳо, ки қулоҳе аз навъи петотус ба сар дорад» зикр шудааст.

Ба иборати дигар, ин қулоҳ ба забони юнонӣ «петотус» ном дорад, аммо дар сангнавиштаҳои порсии бостони Дориюш ва Хишоёршоҳ ин ном ба шакли юнонӣ наомада, балки саъй шудааст, то онро ба забони порсии бостон тарҷума кунанд, ки ҳамин takabara мебошад, ба маънои «тоҷбар = тоҷвар». Аз ин асноди таърихӣ чунин бармеояд, ки номи «тоҷикон» аз номи як қулоҳи махсус муштақ шуда ва ба ҳамин далел аст, ки тоҷикон баъд ба ҳайси «тоҷварон = тоҷдорон» маъруф шудаанд. Ба бо-вари ман, ин диди забоншиносӣ як тавзеҳи сода ва ҳамзамон возеҳу равшан аст дар муқоиса бо тавзеҳоти хеле печидаи оқои Ҳенз Ҳенрих Шайдер (Hans Heinrich Schaedler), ки эроншиносии олмонӣ оқои Вернер Сундерман (Werner Sundermann) аз он дар мақолаи хеш гузориш медиҳад ва акнун онро бояд мардуд до-нист.

Ба хоҳири равшании матлаб мехоҳам аз нигоҳи забон-шиносӣ баён кунам, ки вожаи порсии дари тоҷ (tāj) аз та-

риқи порсии миёна аз вожаи порсии бостон *tāki* – муштақ шуда, ба маънои «як навъ кулоҳи махсус», бунӣ порсии бостони он *taka* – мебошад, ки маънои «як кулоҳи намадӣ бо *gūshpūsh*»-ро дорад. Ба порсии бостони - *taka-baga* ва порсии дариӣ тоҷвар *tājwar* ишора кунам, ки ҳар ду ба як маънӣ аст».⁵⁶

Бояд зикр кард, ки номи шоҳони Кидорӣ (шоҳони дудмони Кушониёни сағир) ҳам аз тоҷ муштақ шудааст. Ин анъана, ки тоҷикон ва шоҳони эшон худро соҳиби тоҷ медонистанд, аз матнҳои бостони забони порсии нав ҳувайдост. Масалан, дар «Таърихи Бухоро» чунин иттилоъ зикр шудааст: «Нахустин касе, ки сим зад ба Бухоро подшоҳе буд номи *ӯ* Коно Бухорохудо ва *ӯ* сӣ сол бар Бухоро подшоҳ буд ва дар Бухоро бозаргонӣ ба қарбосу гандум будӣ. Ӯро хабар доданд, ки ба вилоятҳои дигар сим заданд, *ӯ* низ бифармуд, то ба Бухоро сим заданд аз нуқраи холис ва бар он сурати хеш бифармуд бо тоҷ».⁵⁷

3. Пажӯҳишгарони дигар решаҳои пайдоиши вожаи «тоҷик»-ро дар сарчашмаҳои эронии бостон ҷуста пайдо мекунам. Аз ҷумла, муҳаққиқони тоҷик Муъминҷонов Х.Х. ва Бекзода К. изҳор медоранд, ки дар матнҳои Бундаҳишн (ҳам эронӣ ва ҳам ҳиндӣ) ва «Матнҳои паҳлавӣ» дар ҷандин маврид ба вожаҳои «Тоз» ва «Тоҷик» дучор мешавем. Инсонӣ асотирӣ бо номи Тоз ва ҳамсари *ӯ* Кавозак (дар «Бундаҳишн»-и эронӣ) ва Тозак (дар «Бундаҳишн»-и ҳиндӣ) гӯё дар баробари Хушанг поягузори қabilaҳои ориёӣ мебошанд. Аз рӯи ривоятҳои сарчашмаҳои паҳлавӣ Тоз ва Тозак саравлоди қabilaҳои араб (тозӣ-араб, тозиён-арабҳо ва вожаи Тоз) буда, онҳо гӯё ба биёбону даштҳои араб фиристода шуда буданд. Вале ин фарзия ба ҳақиқат мувофиқат намекунад ва гӯё қасдан дар давраи Сосо-

⁵⁶Ғулом Ҷелонӣ Доварӣ. Таҳлили забонӣ ва таърихӣ вожаи «тоҷик» бар мабной осори кашфшуда. – Душанбе, 2016. – С. 104-106.

⁵⁷Таърихи Бухоро. Абубақр Муҳаммад ибни Ҷаъфар Наршахӣ. ба эҳтимоми Ғоибов Ғолиб, Қароматулло Олимов, Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. Ба эҳтимоми Китобхонаи миллии Тоҷикистон – Душанбе 2012. – С.77.

ниён ҳангоми ислоҳоти дини зардуштӣ ва ба дараҷаи дини шоҳаншоҳӣ баланд бардоштани мақоми ин дин таҳриф шуда бошад. Аз рӯи ақидаи пажухишгарон дар он давра на танҳо ҷуғрофиёи «Авесто», меҳани пайғомбар Зардушт мавриди таҷдиди назар ва бознигариҳои ҷиддӣ қарор гирифта буд, балки асотири ва мифологияи пуробуранги он низ бознигарӣ шуда буд.⁵⁸ Дар бораи таҳрифи бошууронои «Авесто», махсусан сарчашма ва манбаъҳои паҳлавӣ, хусусан бесарусомонӣ ва омехтагӣ дар ҷуғрофиёи «Авесто» бисёре аз коршиносони аврупоӣ ишора кардаанд. Дар ин бора хосатан авестошиноси машҳури шведӣ Генрих Самюэл Нейберг назари тамоман манфии хешро ибраз намудааст. Ӯ норизоияти худро пинҳон накарда, чунин изҳор медорад: «Дар ин ҷо ман бояд ба як масъалаи хеле муҳим ишора намоям: ин амалро (таҳрифи «Авесто» ва дини зардуштӣ дар назар аст. – С.Н.) ман ба таври ошкоро дуздӣ дар таърихи зардуштияи ғарбӣ мешуморам. Ин номгузорӣ хеле манфӣ ва номақбул, вале объективона буда, аз ғарази бошууроноорӣ мебошад. Барои он ки ин қолабро нигоҳ дорем бояд ин истилохро истифода намоем. Зардуштияи ғарбӣ ба таърих ва ҷуғрофиёи зардуштияи шарқӣ офат ва бадбахтии хеле бузург овард. Суннати ғарбӣ барои пажухиши таърих ва ҷуғрофиёи зардуштияи шарқӣ зарари баргаштнопазир ва мушкилиҳои ислохнашуданӣ овард».⁵⁹ Ифротгароии диниро мо дар ҳамаи ин давраҳо то зуҳури арабҳо дар Эрон мебинем, ки бо «идеологияи динии давлатӣ» ҳеҷ навъи таҳаммулу бурдбориро дар баробари соири динҳо (бо масеҳият, яҳудият, дини буддӣ, дини монавӣ ва маздак) аз худ нишон наметод, балки аз таъқиб, хушунат, озор ва шиканча қор гирифта мешуд. Манбаъҳои лотинӣ ва ар-

⁵⁸ Муъминджанов Х.Х. Авесто об отногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. –С.184-187; Бекзода Комил. Нақши истилоҳи «точик» дар устураҳои ориёи// Точикон дар қаламрави Ориёно. –Душанбе, 2009.– С.140-143.

⁵⁹ Ниг.: Муъминджанов Х.Х. Авесто об этногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. – С.186.

манӣ аз чунин муносибати бадбинони нисбат ба динҳои дигар хикоят мекунад. Куштани шахзода Нӯшзод писари Анушервони аввал-шоҳи сосонӣ ба амри падараш ба хоҷири гаравидан ба кеши модараш, ки масеҳӣ буд, мисоли барҷастае аз таассубӣ динӣ аст, ки дар ҷаҳонҷӯбаи идеологияи динии давлатӣ амалӣ шуд. Фирдавсӣ ба ин ҳодиса ишора мекунад:

*Замона бад-ӯ монда андар шиғифт,
Зи дини падар кеши модар гирифт.*

Бинобар он, эҳтимол меравад, ки байни мазҳаби зардуштӣ дар Эрон ва мазҳаби зардуштӣ дар шоҳаншоҳии Кушон дар масъалаҳои динӣ ихтилофи назар вучуд доштааст. Аз рӯи мушоҳидаҳои Гулом Ҷелонии Доварӣ «Номи Ахурамаздо, ки дар забони бохтарӣ ба шакли *Oromozdo* ва *Aoromozdo* омадааст, ба назарам бештар талаффузи вожаи оромии **hwr̥mzd-ro* нишон медиҳад».⁶⁰

Ҳамин нуқтаи назарро мо дар фарҳангҳои даврони классикӣ ҳам дида метавонем. Аз ҷумла таърихшиносони машҳури асрҳои миёна аз қабилҳои Байҳақӣ, Ибни Исфандиёр ориёӣҳои эронитаборро бо номи умумии «точик» ёд кардаанд.

Алиакбари Деҳхудо дар «Луғатномаи Деҳхудо» бо таъия ба сарчашмаҳои муътабар, аз ҷумла «Шарафномаи Мунариӣ», «Онандроҷ», «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ» зикр мекунад, ки «Фақат дар Афғонистон ва Туркистон ба форсизабонони он ҷо гуфта мешавад ва бештар дар муқобили турк истеъмол мешавад ва асли калимаи паҳлавии «точик» мансуб ба қабилҳои Тоҷ аст, ки аз қабилҳои Эрон буда».⁶¹

⁶⁰ Гулом Ҷелонии Доварӣ. Таҳлили забонӣ ва таърихии вожаи «точик» бар мабной осори кашфшуда. – Душанбе, 2016. – С. 104-106.

⁶¹ Алиакбари Деҳхудо, Луғатномаи Деҳхудо. – Ҷ.14. – Техрон, 1335/1956. – С.102-103.

§ 3. Забони бохтарӣ (миёнаи бохтарӣ) ва муносибати он ба забони тоҷикӣ

Фарзияи дигар дар бораи пайдоиши вожаи «точик» бо омадани қабилаҳои тахорӣ ба Осиёи Миёна ва таъсиси давлати Кушон нахуст дар Бохтар (солҳои 140-130 то мелод баъд аз шикаст ва барҳам хӯрдани давлати Юнону Бохтар) ва баъдан табдили ин давлат ба шоҳаншоҳии Кушон дар оғози садаи аввали солшумории мелодӣ иртибот дорад. Бояд ёдовар шуд, ки дар ҳуҷҷату санадҳои нав дарёфтгардидаи забони бохтариин ин давра вожаи «точик» барои номгузории мардуми сарзамини Тоҳаристон истифода шудааст, ки робитаи ин вожаро бо калимаи «тоҳар» нишон медиҳад. Бо таъсиси ин давлат вожаи «точик» ба тамоми минтақаҳои ин шоҳаншоҳии бузург паҳн мешавад ва номи қавму қабилаҳои ин сарзамин гардида мафҳуми васеъ касб мекунад. Вожаи «точик» ба қавмҳои ориёии тахориву ҳайтолӣ иртиботи қавӣ дорад ва ба назар чунин мерасад, ки бо пайдошудани тахориҳо ва таъсиси давлати шоҳаншоҳии Кушониеӣ бузург, ки дар ҳудуди 600-700 сол якҷо бо Ҳайтолиён дар минтақаи бузурги сарзаминҳои Осиёи Миёна, Афғонистон, Покистон, қисмати шимолии Ҳиндустон, Эрони шарқӣ ва Хитой ғарбӣ (Қошғару Хутану Уйғуристони, ки дар он давра Тахористони Бузург номида мешуд) ҳукмронӣ кардаанд, ташаккули халқи тоҷик оғоз мешавад.⁶²

Чунон ки дар мавриди бо ҳам алоқаманд будани тамаддуни ориёӣ ва халқи тоҷик ва махсусан пайванди этникии номҳои тахориҳо бо истилоҳи чиниҳо «**та-юечихо**» ё «**да-юечихо**» ва «**тоҷик**» қайд шудааст. «Қабилаҳои нахустини юечӣ, ки ба Бохтар омада, ба қавмҳои бумӣ омезиш ёфтанд ва пойдевори давлати кӯшониҳоро дар ин сарзамин бунёд гузоштанд, дар асноди чинӣ баъзан бо номи та-юечихо ё да-юечихо ёд мешаванд. Таърихшиносон бояд ба номи қабилаи та-юечи таваҷҷуҳ зоҳир

⁶² Муфассал нигаред.: Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат-ҳастии миллат – Душанбе. 2016. – С. 97-105.

намуда, иртиботи онро бо ҷанбаҳои этникии пайдоиши забони ниёгони тоҷикон ва истилоҳи тоҷик мавриди тадқиқ қарор бидиҳанд».⁶³

Аз назари Бернштам А.Н. асоси гунаи ҷиноии истилоҳи «тоҷик» дигар истилоҳ дар шаклҳои *tâzie ě tâd'a* мебошад, ки сайёҳи ҷинӣ Сюан Сзан бошандагони бумии Тахористонро (минтақаҳои ҷанубии Осиёи Миёна ва вилоятҳои шимолии Афғонистон) чунин ном бурдааст. Сюан Сзан дар солҳои 673-695 аз ин сарзамин гузашта, хотироти хешро навиштааст, ки арабҳо ҳануз ин сарзаминро ишғол накарда буданд. Ин ҳолатро ба назар гирифта Бернштам А.Н. таъкид мекунад, ки «Ҳадди ақал бист сол пеш аз истилои араб ҷӣ тавр номи истилогарони араб ҳамчун номи аҳолии маҳаллӣ дар ин минтақа паҳн мешавад, новобаста аз он ки истилоҳи «дашӣ» баъдан барои номгузориҳои арабҳо дар байни ҷиниён пазируфта шуда буд. Ба ҳамин хотир «номи тоҷик» тоҷикӣ буда, то оғози истилои араб дар асоси суннатҳои маҳаллӣ, дар пояи забони бостонии тоҷикии аҳолии Тохаристон пайдо шудааст».⁶⁴

Аз рӯи маълумоти пажуҳишгарони таъриху фарҳанги мардуми Бохтар ва забони бохтарӣ 50-60 сол пеш дар бораи забони бохтарии миёна ба ғайр аз чанд маълумот болои сиккаҳо оид ба шоҳони Кушон ва ҷонишинони онҳо амалан ҳеҷ иттилои дигаре вучуд надошт. Тангаҳои кушонӣ навиштаҳои шакли мураббаъ дошта, бо алифбои юнонӣ ва бо тақлид ба шакли сангнавиштаҳои бохтарӣ сикка зада шуда буданд. Бозхонии ин навиштаҳо чандон душвор набуд, вале дар онҳо фақат ном ва унвонҳои ифтихории шоҳон ва номи Худоён дарҷ ёфта буданд. Тангаҳои ҳукмронҳои баъдии Бохтар сиккаҳои Сосонӣ-Кушонӣ, Кидориҳо ё Кушониёни сағир, ҳайтолиҳо ва туркҳо хатти шикаста дошта, бозхонии онҳо хеле ду-

⁶³ Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе, 2006. –С.63.

⁶⁴ Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). – Вестник древней истории. 1952, №1. –С. 191.

швор буд. Инчунин якчанд порчаи дастхат бо хатти шикаста вучуд дошт, ки бо сабаби камшуморӣ ва яклухт набудани онҳо бозхонии дақиқ ва дурусти ин матнҳоро душвор мекард. Таҳқиқи аломатҳои ҳарфӣи сиккаҳои шоҳони кушонӣ ва ҳайтолӣ имкон медиҳад, ки густариши алифбои юнионисоси бохтарио аз шакли навиштории сангнавиштаҳо то хатти шикастаи болои сиккаҳои ҳайтолиҳо ва хатти навиштаҳои ёфтшуда аз Лоу-Лан (Чин) мавриди баррасӣ қарор диҳем. Рӯхонӣ ва сайёҳи чинӣ Сюан Сзан дар нимаи аввали асри VII аз сарзаминҳои болооби рӯди Ому дидан карда, иттилоъ медиҳад, ки алифбои мардуми Ту-ху-ло (Тохаристон) аз алифбо ва хатти мардуми Су-ли (Сугд) ба кулӣ фарқ дошта, аз 25 ҳарф иборат аст. Самти навишти ин алифбо амудӣ буда, аз чап ба рост навишта мешавад. Тасвири алифбо ва хатти тохарӣ аз тарафи Сюан Сзан ин нуктаро собит месозад, ки ханӯз дар асри VII солшумории мо дар Тохаристон алифбои юнионии мутобиқшуда ба забонҳои эронӣ истифода мегардид. Ин алифбо аз 25 ҳарф, бо иловаи як ҳарфи хоси овози бохтариӣ **ш**, ки бо ҳарфи юнионии ипсилон ифода мегардид, иборат буд. Ин аломат ҳарфи **сан** буда, аз алифбои юнонӣ дар асри VI пеш аз мелод бароварда шуда буд, вале маълум мегардад, ки барои дабирону котибон ҳамчун рақам дар адабиёт оид ба мусикӣ ва инчунин дар доғузории аспҳо ошно будааст. Ҳамин тариқ, масъала сари илова кардани аломати нав дар алифбои юнонӣ нест (гоҳо дар ин бора низ дар пажухишҳо оид ба забони бохтарӣ сухан меравад), балки сухан дар бораи барқарор кардани аломате меравад, ки пештар аз алифбои юнонӣ бароварда шуда буд. Самти навишти ин хат аз чап ба рост низ аз алифбои юнонӣ гирифтани алифбои бохтарио нишон медиҳад. Алифбои оромиасосӣ сугдӣ самти баръакс дошта, аз рост ба чап навишта мешуд ва бо як силсила вижагиҳо аз алифбои бохтарӣ фарқ мекард, ки ин рӯхонии чинии мушоҳидакор хангоми таъкиди фарқиятҳо байни алифбои сугдӣ ва бохтарӣ онҳоро дар назар дошт. Аз рӯи

осори мавҷудбуда ва иттилооти Сюан Сзан тахмин кардан мумкин аст, ки ин алифбо ва хатти тохарӣ то асри VIII мелодӣ (ҳатто дар Тахористон дар асрҳои баъдӣ) дар сарзамини Бохтар бо шумули Хутталон, водии Ҳисор, Помири ғарбӣ (Шугнон ва ғайра), вилояти Бомӣён (шимоли Афғонистон) ва ҳоказо то ҳудуди Систон мавриди истифода будааст. Тибқи иттилооти Симс-Вилиямс, пажухишгари забони бохтарӣ аксарияти навиштаҳо ба забони бохтарӣ баъд аз ёфт шудани сангнавиштаи Сурхкутал пайдо гардид. Вале, мутаассифона, ба гуфтаи ӯ аксари онҳо порча-порча ва дар ҳолати нохуб боқӣ мондаанд. Ба ҳар ҳол бозёфти тасодуфӣ сангнавиштаи наво дар шаҳраки Работак, каме дуртар аз Сурхкутали вилояти Самангон аҳамияти усулӣ ва таърихӣ дошт. Сангнавиштаи Работак, ки ба ҳодисаҳои соли аввали ба тахт нишастани Канишка иртибот дорад, аз лиҳози услуб ба таври хеле аҷиб ба сангнавиштаи Бехистуни Дориюши кабир монандӣ дорад. Дар сатрҳои аввали сангнавиштаи Канишка ҳамчун «Начотбахши бузург Канишкаи кӯшонӣ, Худо Ҳокими мутлақ (сатри 2), Сазовори парастииш, Додрас, Одил, ки шоҳиро аз Нана ва чомеи Худоён гирифтааст, ба соли якуми (сатри 3) [ҳукмронии худ] чун худоҳо розӣ буданд, шурӯъ намуд ва он маншури [худро] ба ҷунонӣ бароварда [ва] баъд онро ба забони ориёӣ гардонид».⁶⁵ Маводи сиккашиносӣ нишон медиҳад, ки ин ҳодиса дар соли аввали тоҷузории Канишка сураат гирифта, онро метавон оғози соли аввали ҳукмронии ӯ қаламдод намуд.

Кашфи ин сарчашмаи муҳими таърихӣ барои пажухиши муассири забони бохтарӣ аҳамияти калоне дошт, вале бозёфтҳои наво, ки дар 4-5 соли охир пайдо гардид, дар

⁶⁵ Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика Древнего Ирана. - М., 1980. - С.9; Голибов Г. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз. - Душанбе. 2006. - С.76. Ғолибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз, Душанбе, 2006. - С. 76; Симс-Вилиямс Н. Новые бактрийские документы, - ВДИ, №3. - 1997. - С. 4.

пажӯҳиши забони бохтарӣ марҳилаи нав ҳисоб мешавад. Дар натиҷа, танҳо феҳристи санадҳои боқимонда аз забони бохтарӣ зиёда аз 100 дастхатро ташкил дода, аксарияти онҳо дар шаҳри Лондон дар феҳристи шахсии осори бохтарӣ, ки ба доктор Давид Халилӣ тааллуқ дорад, ниҳадорӣ мешаванд. Аксарияти онҳо аз як маҳал пайдо гардидааст. Ба ҷуз аз санаду номаҳо гурӯҳи муҳимми дигарро ҳуччатҳои ҳуқуқӣ, ки қарордодҳо, шартномаҳои фурӯш ва иҷораи замин, замонат-номаҳо, санадҳо оид ба тухфа ё озод қарданро дар бар мегирад, ташкил медиҳад. Бархилофи номаҳо ҳамаи ин ҳуччатҳо санаи таҳия доранд. Аз рӯйи маълумоти Симс Вилиямс дар соли 1996 зиёда аз 20 ҳуччат барои ӯ маълум буд, ки санаи таҳияи онҳо байни солҳои 110 то 549 солшумории кушонӣ, ки баробар ба 342-781 мелодӣ мебошад (агар оғози солшумории кушонӣ соли 233 мелодӣ гирифта шавад). Ин марҳилаи таърихӣ давраҳои Хионӣ (Кушонӣ), Кидориҳо (Кушонӣ-ёни сағир), Ҳайтолиҳо ва туркҳо, инчунин оғози давраи исломиро фаро мегирад.⁶⁶

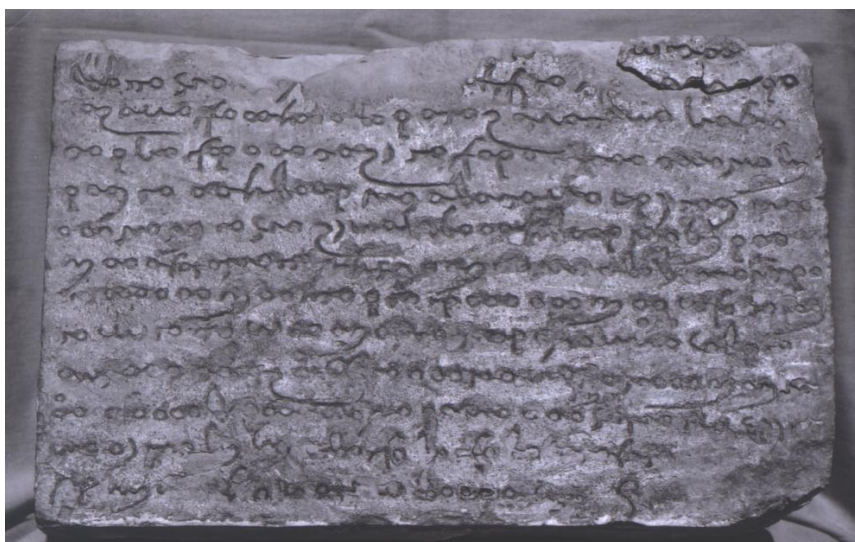
Ба ҳамагон маълум аст, ки бо омадани тахориён ба минтақаи Бохтар номи ин сарзамин дигар шуд ва минбаъд Тахористон ба ҷойи Бохтар истифода гардид ва забони ин минтақа ҳам дар баробари истифодаи номи бохтарӣ ё кушонӣ забони тахорӣ номгузорӣ шуд, ки баъдан ба ақидаи баъзе муҳаққиқон⁶⁷ ҳам вожаи «точик» ва ҳам вожаи «дарӣ» аз ҳамин калима маншаъ гирифтаанд, ки минбаъд мавриди баррасӣ қарор хоҳад гирифт. Акнун, дар натиҷаи пажӯҳиши сарчашмаҳои тоисломӣ, ки бо забонҳои бохтарӣ, портӣ ва сугдӣ пайдо шудаанд, мо метавонем сари масъалаи пайдоиши вожаи «точик» бештар равшанӣ андозем. Ин сарчашмаҳо аз тарафи донишманди олмонӣ Ҳелмут

⁶⁶ См. подробно: Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории.— М., 1997, № 3.— С.3.

⁶⁷Муф. ниг.: Абдулхай Ҳабибӣ. Забони духазор сол қабли Афғонистон ё модарзабони дарӣ (Таҳлили катибаи Сурхкӯтали Бағлон), чопи дувум. — Кобул, 1385/2007. — С.140.

Хумбох ва Ғулом Челони Доварӣ аз нав бозхонӣ шудаанд, ки дастоварди ахири забоншиносии эронӣ оид ба ин мавзӯ мебошад. Ин сарчашмаҳои муҳим деворнавиштаи Яковланг ба забони бохтарӣ дар вилояти Бомиеъи Афғонистон, сиккаҳои як шоҳ бо номи «Қайсари Рум – шоҳи тоҷикон» ба забони бохтарӣ ва матни якчанд хуччат аз феҳристи «Хуччатҳои бохтарӣ»-и Симс-Вилиамс мебошанд.

1. Сангнавиштаи Яковланг.

Сангнавиштаи Яковланг ба забони бохтарӣ, ки дар осорхонаи миллии ш. Кобул нигоҳдорӣ мешавад. (Акс аз Доварӣ, 2001)

Ин сангнавиштаи бохтарӣ ба рӯи як оҳаксанги бо андозаи 25x33 см. ҳаққоқӣ шуда, 13 сатр дорад. Қисмати калони сатри аввал (ки таърихи сангнавишта ҳам шомили он аст) ва қисмате аз сатри дувум бар асари ҷудо кардани сангнавишта аз девори маъбад зарар дида, нохоно шудааст. Симс-Вилиамс таърихи тадвини ин сангнавиштаро соли 492 таърихи бохтарӣ (=724 ми-

лодӣ) медонад. Ҳарфҳои ин соли бохтарӣ ба ақидаи вай иборатанд аз: $BQY=400+90+2$. Вай соли бохтариро бо ин далел чунин хондааст, ки боварӣ дошт, зикри номи қавми тоҷик, ки дар сатри чаҳоруми сангнавишта зикр шудааст, иборат аз номи «тозӣ», яъне араб мебошад. Ба ақидаи вай таърихи тадвини сангнавишта дар соли 724 милодӣ баробар бо ҳуҷуми арабҳо ба Хуросон аст. Хониши Ғулом Ҷелонии Доварӣ на танҳо аз рӯйи аксҳо, балки бо истифода аз таҷҳизоти лаборатории хатшиносӣ ва осебиносӣ, ки дар ҷусторҳои ҷиноӣ истифода мешавад, сурат гирифтааст.

Натиҷаи ин баррасӣ нишон медиҳад, ки ин таърихро бояд соли 392 тақвими бохтарӣ (624 милодӣ) хонд, яъне адади аввали сангнавишта $T=300$ мебошад. Пас мо бо ин хониш дар охири давраи сосонӣ, яъне дар замони инқирози давлати Сосониён қарор мегирем, ки Эрон, аз як тараф бо императории Руми шарқӣ дар ғарб ва, аз ҷониби дигар, бо давлати туркон дар шарқ машғули ҷангҳои хунин буд ва бар асари ин набардҳо хеле заиф гардида буд.

Дар огози сатри чаҳоруми сангнавишта номи ду қавм зикр мешавад. Симс Вилиямс номи қавми аввалро **Дурку** (Dorko) меҳонад (яъне ҳарфи аввалро дол меҳонад) ва дар ин бора тавзеҳоти муфасссал низ пешниҳод мекунад. Тавре воҷуд мекунад, ки дар он замон бино ба асноди Осиёи Миёна ба **турк дурку** мегуфтанд. Номи қавми дувум яъне **tazigo**—ро **тозик** ба маънои тозӣ=араб тарҷума мекунад, ки иштибоҳ аст. Таҳқиқоти лабораторӣ, ки аз тарафи Ғулом Ҷелонии Доварӣ сурат гирифт, ба равшанӣ нишон медиҳад, ки ҳарфи аввали калима дар қисмати поинӣ комилан баста набуда, балки каме боз аст, яъне ҳарфи аввал аз назари расмулхати бохтарӣ «т» аст, на ҳарфи «дол». Илова бар он ҳарфи аввали калима аз ҳарфи баъдӣ бузургтар аст ва ба ҳарфи аввали номи **tazigo** шабоҳат дорад. Бо ин тартиб хониши дурусти ин калима иборат аз Dorko «қавми турк» аст, ки мантиқан хониши дуруст барои ин қавм мебошад. Пас тарҷумаи дурусти ин ҷумла дар

сатри чаҳорум аст: «**kaldo torko xaro (o)do tazigo xaro stado. Вақте ки ман подшоҳи турк ва подшоҳи тозик (=тоҷик) шудам**».⁶⁸

Аз ҷониби дигар зикри номи як подшоҳи араб (Tazigo Хаго) наметавонад ҳеҷ гуна иртиботе бо маъбади буддой дошта бошад. Чӣ гуна як ҳукмрони араб ва мусулмоне ҳозир шудааст, ки дар маросими ифтитоҳи як маъбади буддой ширкат кунад ва ё чӣ тавр шуда метавонад, ки араб дар он ҷо подшоҳ бошад. Мо дар шарқ дар оғози ҳучуми араб бо фармондеҳони низомӣ сару кор доштем ва арабҳо дар он замон хилофат доштанд, на шоҳигарӣ. Давраи ҳучуми арабҳо дар шарқи Эрон як давраи хунин буд. Арабҳо ба унвони истилогарон ва таблиғқунандагони як дини нав вориди сарзамини Хуросон шуданд. Ҳадаф ва мақсади онҳо паҳн кардани дини ислом ва нобуд сохтани динҳои дигар буд, ки бо хунрезӣ ва нобуд кардани фарҳанги мардумони ин сарзамин ҳамроҳ буд.

Бинобар он, ба таври куллӣ таъбири тозик **Tazigo** ба ҳайси араб ва санагузории сангнавиштаҳо бо соли 492 бохтарӣ (724 милодӣ) аз тарафи Симс-Вилямс ба назар дуруст намерасад. Агар фарзан қабул кунем, ки ин таърих дуруст аст, боз ҳам дар он замон дар минтақаи Бомиеъ арабҳо ҳанӯз вучуд надоштанд. Дар он вақт дар шимоли Ҳиндукуш хонаводаи салтанатии Тегиншоҳиеъ ҳукмфармоӣ мекард. Дар минтақаи Бомиеъ хонаводаи салтанатии дигаре бо номи **Шер** (тавачҷуҳ шавад ба унвони «Шери Хатлон ва Бомиеъ» дар ин давра) ва дар минтақаи ҳамҷавори он, яъне дар Ғур хонаводаи дигари шоҳӣ салтанат мекард, ки лақаби худро **шор** меномиданд. Хеле баъдтар, яъне дар замони халифаи Аббосӣ мансур (753-774 мелодӣ) шери Бомиеъ ба дини ислом гаройид. Ғулом Ҷелонии Доварӣ баъд аз хониши комили ин матн мегӯяд: «Ба ақидаи ман калимаи **Tazigo**

⁶⁸Ғулом Ҷелонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабной осорӣ кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

дар сангнавиштаи бохтарӣ ҳеҷ чизи дигаре наметавонад бошад, ғайр аз номи қавми тоҷик, қавме, ки дар сарзамини Хуросони бостон (Афғонистони имрӯза) ва Осиёи Миёна маскангузин буданд. Аз рӯйи ин дарёфтҳои тоза метавон акнун қисмати фавқонии сангнавиштаи Яковлангро ин тавр тарҷума кард: «Дар соли 392 (624 милодӣ) моҳи сабул буд, ки обод шуд бунёди ин ступа (маъбади буддоӣ) аз тарафи ман Алхис – писари Харос Хидеви Газон аз Роғи Замангон, вақте ки **ман подшоҳи турк ва подшоҳи тозиг (тоҷик) шудам**».⁶⁹

2. Этноними тоҷик дар ҳуҷҷатҳои бохтарӣ. Номҳои тоҷику арабу турк дар санаду ҳуҷҷатҳои дигари бохтарӣ, ки акнун кашф шуда ва аз тарафи Симс Вилиямс хонда ва чоп шудаанд, омадаанд.⁷⁰ Аммо дар ин маврид ҳам Симс Вилиямс иштибоҳ карда номи тозикро ба «араб» таъбир мекунад. Боз ҳам ба қавли Ғулом Ҷелонии Доварӣ, аз ҳамин аснод низ метавон номи **тозик** ва **тозӣ** (=араб)-ро возеҳан аз ҳамдигар фарқ кард, ки Симс Вилиямс ба он мутаваҷҷеҳ нашудааст. Ғулом Ҷелонии Доварӣ барои исботи фикри худ чунин намунаҳоро аз ҳуҷҷатҳои бохтарӣ пешниҳод мекунад:

1. Ба маънои мардуми тоҷик. Alo rōbigō odo alo bamoianigo alo **torko** alo **tazigo** alo ōdagōsigo alo andaro uarso kiso «ҳамчунон рӯбӣ (яъне мардуми рӯй дар шимоли Афғонистон) ҳамчунон бомиёнӣ, ҳамчунон турк, ҳамчунон тозиг, ҳамчунон мардуми бумӣ ва касони дигар. (Санади ВВ с. 131 сатри 25) Ё «Ҳеҷ кас набояд (чизеро) ниғаҳ дошт ва ё мутолиба кард ва ё зӯрманд шуд ва ҳақ ҳам надорад, на рӯбӣ (яъне мардуми Руи имрӯз), ва на бомиёнӣ (мардуми Бомиён), на турк, на тозиг, на бумиён (мардуми бумӣ) ва на ҳеҷ каси дигаре...» (Санади ВВ, с. сатрҳои 20-21). Дар «Асноди бо-

⁶⁹Ғулом Ҷелонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабной осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

⁷⁰Nicholas Sims-Williams. Bactrian Documents I (Studies in the Khalili Collection, Vol III). Oxford University Press 2000. - P. 127, 131, 133.

хтарӣ»-и Симс Вилиямс, ки соли 2000 дар як ҷилд чоп шудааст, боз як матн пешниҳод мешавад, ки тарҷумаи он чуни наст: «Умед аст, ки мардуми Бомиён, турк, тоҷик ва маҳал... розӣ бошанд». Ин санад дар бораи фурӯши замин аст, ки соли 525 бохтарӣ баробар ба 758 милодӣ таҳия шудааст. Дар ин ҷо ҳам муҳаққиқи олмонӣ вожаи «тоҷик»-ро ба маънои «араб» тафсир кардааст, ки тавре аз намунаҳои боло мушоҳида кардем, ба ҳақиқат дуруст намеояд.

2. Ба маънои араб. **Storgo taziiggo** gazito odo barito lado «Бояд қизии бузург ва бароати тозӣ (=арабӣ) пардохт шавад» (Санади ВВ, с.127, сатри 6). Ё «Пас, моро дар хона дигар чунин тавони молӣ набуд, ки бо он (мо) қизяву бароати арабиро тавонист пардохт. (Санади ВВ, с. 127, сатрҳои 6-7).

Дар асоси ин ҳуҷҷату санадҳои нав метавон ҳоло номи ҳарду қавми тоҷику тозӣ (араб)-ро ба сурати навишторӣ ва гуфторӣ возеҳу равшан аз ҳамдигар чунин ҷудо кард:

1. Tazigo = Тозик (руҷӯъ шавад ба калимаи портӣ-суғдӣ = тоҷик) яъне номи қавми тоҷик;

2. Taziio=тозӣ (ки дар матни аснод ба сурати сифати **taziiggo**=тозиянг омадааст), яъне араб.

Пас метавон чунин хулоса кард, ки шабоҳат ва монандии шаклии номи ин ду қавм ва омехта кардани онҳо бо ҳамдигар дар матнҳои осори адабӣ – таърихии давраи исломӣ ба матнҳои осори бохтарӣ ва форсии миёна (руҷӯъ шавад, масалан ба Бундаҳишн), ки дар он номи ин ду қавм тавре ки мебинем, хеле бо ҳам наздик будаанд, бармегардад. Дар ин матн як калимаи дигар ҳам ба ду шакли мухталиф мисли **tazauo** ва **tazago** (ки аз назари забонӣ шакли аввалӣ «бостонӣ» ва шакли дувумӣ «нав» аст) зикр мешавад, ки Симс Вилиямс инро ҳам иштибоҳан «араб» тарҷума мекунад. Аммо маънои ин калимаи бохтарӣ «тоза» мебошад. Яъне «**draxmo /tazago simiggo**» ба маънои «дирҳами тозаи симин (нуқрагӣ)» аст.⁷¹

⁷¹ Фулом Челонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабноси осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

(Санадҳои В (с.739), с. 117 сатри 10, В, с. 129, сатрҳои 9-10, ВВ, с. 135 сатри 31). Тавре ин мисолу намунаҳо нишон медиҳанд, дар санаду хуччатҳо ва тангаҳои нав пайдошуда ба забони бохтарӣ вожаҳои «точик», ҳамчун этноним, «тозӣ» дар шакли чамъ ва сифат ба маънои «араб» ва «арабӣ» ва инчунин вожаи «тоза» дар шакли «тозаго» ба маънои «пок» аз ҳамдигар фарқ мекунам. Тавре пажӯҳишгарон қайд мекунам, ин вожа ҳамчун сифат ба маънои «зӯр, ҷасур, диловар» аз руи решаиносӣ ба ҳамин вожа иртибот дорад. Бо гузашти замон овози «ч» ба «з» табдил ёфта, пасвандҳои мухталифе ба монанди -а, -ак, қабул карда, дар форсии миёна шаклҳои нави тозак, кавозакро гирифтааст. Дар санскрит маънои пешини худро «тоза» – зебо хуб ва дар форсии миёна маъноҳои «пок, беолоиш, дуруст» -ро нигоҳ дошта, дар забони тоҷикии имрӯз ҳам маънои аслии худро нигоҳ дошта, дар зимн маънои «нав, тару тоза»-ро низ касб кардааст.

3. Сиккаҳои Тегиншоҳиён. Донишманди фаронсавӣ Эдвард Шоун дар китоби худ бо номи «Аснод дар бораи туркони ғарбӣ» (1903) дар робита бо муносибатҳои сиёсии сулолаи Ханҳо (Ҳонҳо)-и Хитой дар минтақаи марзҳои ғарбии онҳо дар Бохтар дар бораи шоҳони Хуросон бо номи «Тегиншоҳон» маълумот медиҳад. Яке аз шоҳони ин сулола дар солномаҳои чинӣ соли 745 мелодӣ бо номи Пуфу-Чуан бо сиккаҳои ӯ ёд шудааст. Сиккашиносии маъруфи Австрия Роберт Гебл дар рисолаи бузурги хеш «Аснод дар бораи таърихи хунҳои эронӣ дар Бохтар ва Ҳинд» (ҷилдҳои 1-4, 1967) чанд сиккаи шоҳи дувуми Тегиншоҳиёнро чоп кард, ки ҳанӯз нопурра буданд ва хондани ин сиккаҳо низ душвор буд. Бо пайдо шудани тангаҳои нави ин шоҳ эроншиносии олмонӣ Хелмут Хумбох онҳоро бозхонӣ кард.

Дар ин сиккаҳо номи тозик бо ҳарфи «к» дар сиккаҳои арабӣ-сосонӣ дида мешавад, ки матни аслии сиккаҳо аз тарафи яке аз шоҳони сокини Хуросон, ки бо арабҳо мухолиф буд, ҳамакӯӣ шуда ва ба ҷойи он лақаби хешро ба забони бохтарӣ рӯйи сиккаҳо сабт кардааст. Дар ин сиккаҳо вай лақаби ифтихороме-

зи **қайсари Рум (fromo kēsaro)** дорад.⁷² Ин сиккаҳо, ки дар солҳои 60 асри XX кашф шуданд, шомили маҷмуае аз сиккаҳое аст, ки хониши панҷ адади онро олими олмонӣ Хелмут Хумбох ба донишмандон пешниҳод кард.⁷³ Дар ин сиккаҳо номи ин шоҳ нахуст ба сурати хулоса ин тавр омадааст: **fromo kēsaro bago xoadēo «қайсари Рум, Худои бузург»**. Ин донишманд баъдан номи Taziko = тозикро дар маҷмуаи дигаре дар «Феҳристи сиккаҳои Порис» кашф намуд ва тавонист чаҳор адади қобили хониши онро дар соли 1982 мунташир намояд.⁷⁴ Вай дар ин сиккаҳо дарёфт, ки номи ин қавм дар ҳолати чамъ Tazikano = тозикон (бо ҳарфи к) омадааст ва баъд аз он як калимаи дигар ҳам дида мешавад, ки назар ба заифии ҷой ва дар асари таҳриби канори сиккаҳо нохоно маълум мешуд. Хелмут Хумбох хониши xaito ва xaigo –ро пешниҳод кард, аммо баъдан дар ҷойи дигаре вай хониши хоаго-ро ишора мекунад ва дар натиҷа онро хоаго Tazikano меҳонад ва бо «**фотеҳи аъроб**» тарҷума мекунад. Аммо тибқи катибаи бохтариин Яковланг ва таҳқиқоти лабораторӣ, акнун собит шудааст, ки калимаи охири дар ҳар чаҳор сиккаҳои охир иборат аз лақаби **xaro** = **хар** бамаънои «**шоҳ**» мебошад, ки дар асари заифии ҷой аз тарафи зарроб дуруст нақш нашудааст. Пас хониши дурусти рӯи сиккаҳо чунин ба назар мерасад: **fromo kēsaro bago xoadēo tazikano xaro - Қайсари Рум, Худои бузург. Шоҳи тозикон**. Дар рӯи яке аз сиккаҳои ин шоҳ матни дар боло зикршуда боз ҳам муфассалтар ва дақиқтар омадааст. «**Қайсари Рум, бағи хадю – касе, ки шоҳи тоҷикон аст**». Пушти ин

⁷²Heidelberg, 1982. –P.192f.

⁷³Helmut Humbach. New coins of Fromo kēsaro. In: G. Poller (ed.): *India and the Ansient World. Professor P. H. L. Eggermont Jubilee Volume*. –Leuven, 1987. –P. 81-85, plates XI-XIII.

⁷⁴ Helmut Humbach: Bactrian kidabo, odabo, malabo/malbo. In: Etudes irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard. Paris 1989, 210-215. Ҳамончоручўкунедба: Phrom Gesar and Bactrian Rome. In: P. Snoy (ed.): *Ethnologie und Geschichte. Festschrift für Karl Jettmar*. – Wiesbaden, 1983. – P. 303-309.

сикка низ як маълумоти муҳимми таърихӣ омадааст. «**Ва сова (хироч) ҳосилоти кишоварзӣ буд, ки онро дохтанд**».⁷⁵ Ҳамин тариқ, далели пирӯзии бохтариён аз болои арабҳо ва гирифтани товони ҷанг аз онҳо бо сикка задани тангаҳои махсус ба ифтихори ин пирӯзӣ тасдиқ мегардад.

Рӯи сиккаи дирҳам аз шоҳони бохтарӣ, ки унвони онҳо дар ин ҷо ба забони бохтарӣ чунин омадааст: «Қайсари Рум, ҳудои бузург, шоҳи тоҷикон». Дар китоби Гебл, ҷ. I, с. 172, лавҳаи 68, сиккаи рақами 549-251, 3,5 гр. нуқра.

Дар пушти сиккаи дирҳам акси подшоҳе бо номи Тегиншоҳ, ки худро шоҳи Хуросон меномид. Унвони ӯ ба забони бохтарӣ- «Тегин, шоҳи Хуросон» мебошад. Нуқра 2,35 гр. Дар китоби Гебл, ҷ. III, сиккаи рақами 240/5, лавҳаи 65.

Пас ин сиккаҳо дар бораи вучуди подшоҳе бо лақаби **Tazikano Xaro**, яъне «шоҳи тоҷикон» шоҳиди таърихӣ муҳиманд, ки **Tazigo Xaro** дар катибаи бохтариي Яковланг ҷуз аз шоҳи тоҷик (бояд донист, ки калимаи **хар=xaro** аз калимаи х̌θrīyo омадааст ба маънои «**шоҳ**») ба маънои дигаре таъбир кардан ғайриимкон аст.

⁷⁵ Ғулом Ҷелонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабнӣи осори кашфшуда. – Душанбе, 2016. – С. 108.

Дар қисмати гуногунии талаффузи ин калима дар лаҳҷаҳо метавонем натиҷагирӣ кунем, ки номи **Tazigo** дар сангнавиштаи Яковланг баробар аст бо номи **тожик** дар лаҳҷаи монавӣ-портӣ ва номи **тозик** дар рӯйи сиккаи қайсари Рум бо лаҳҷаи сугдии **тозик** баробар аст.⁷⁶

Дар бораи нисбат ба худ раво дидани унвони «**Қайсари Рум**» ҳамин қадар бояд гуфт, ки вай бо подшоҳи Чин робита дошт ва дар як эътилофи сиёсӣ низомӣ ба муқобили арабҳо ҷангида ва ба пирӯзиҳое низ ноил шудааст. Интиҳоби лақаби «**Қайсари Рум**» аз он хабар медиҳад, ки ин шоҳ дар қаламраваш қудратманд буда, тавониста буд, ба арабҳо шикастҳое расонда ва онҳоро маҷбур ба пардохтани боч кунад (тавре ки аз рӯйи матни ақиби сикка собит мешавад). Ба монанди ҳамтои муосираш дар ғарб, яъне Лиони Савум, қайсари Рум (яъне Византия), ки арабҳоро дар вақти муҳосираи Константинопол дар солҳои 726, 739 ва 740-и мелодӣ шикастҳои сахт дод. Дар ин маврид муаррихони араб хомӯш мондаанд.

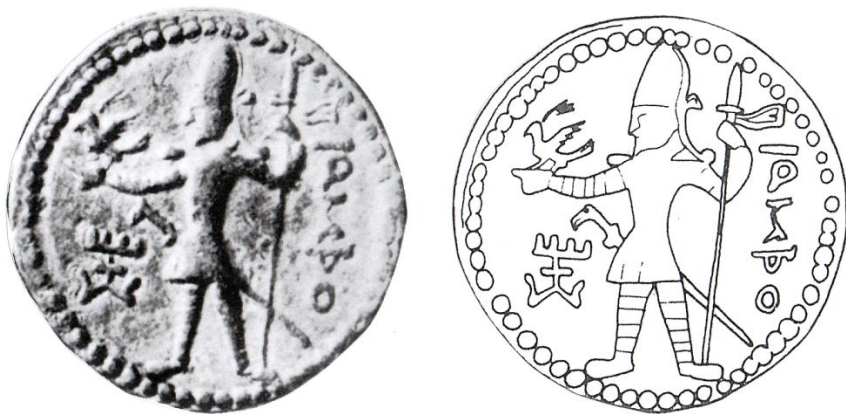
Бояд қайд кард, ки сиккаҳои давлати Кушонӣ маълумотҳо маълумотҳои ҷолибе доранд. Аз ҷумла подшоҳони кушонӣ дар ин сиккаҳо бар фарози кӯҳҳои Помиру Ҳиндукуш тасвир шудаанд, ки бо ин амал онҳо сарзамини аслии ӯ бумии хеш, яъне меҳани обоии худро дар сиккаҳои хеш ба тасвир кашидаанд.

⁷⁶ Ғулом Ҷелонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабнойи осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

Шоҳони кӯшонӣ ништа бар фарози қуҳҳои Ҳиндукуш (баргирифта аз китоби Роберт Гебл).

Ё дар яке аз сиккаҳо тасвири шоҳаншоҳи афсонавӣ ё ривоятии мардуми тоҷиктабор Йимо ё Чамшед омадааст, ки ин гуна тасвир умуман дар таърихи мардуми тоҷик бори аввал во-мехӯрад. Аз ин тасвир бармеояд, ки Чамшед дар ҳақиқат дар сарзамини мо эҳтироми зиёде дошта, шахси муқаддас ҳисоб мешудааст.

*Тасвири Ӯймо рӯйи сиккаҳои кушонӣ
(баргирифта аз мақолаи Фронтес Грина дар маҷаллаи «Штудия
Ироника», шумораи 13. 1984, с. 253-262)*

Аз ин матнҳо бармеояд, ки вожаи «тозиг» ба араб ва шоҳи араб ҳеҷ иртиботе надорад. Дар ин давра дар байни исломиён вожаи «шоҳ» ҳамчун истилоҳи расмӣ вуҷуд надошт. Аз ин матн чунин хулоса кардан мумкин аст, ки суҳан дар бораи шоҳони маҳаллии тоҷикон меравад (масалан шоҳони тоҷики Бомиеъну Хатлон), ки дар ин сарзамин то омадани арабҳо ҳукмронӣ мекарданд. Ин санади нави тоза дар бораи маъмул будани истилоҳи тоҷик/тозиг/тоҷик гувоҳи он аст, ки забони таҳории бохтарӣ оҳиста-оҳиста ба забони тоҷикӣ ва қавми бохтариҳои ин сарзамин ба халқи тоҷик табдили ном кардааст. Фақат истилои араб ва турктозиҳои ин давра тавонист пеши роҳи ин ҷараёнро, яъне ҷараёни ташаккули халқи тоҷикро гирад, ки бо омадани сулолаҳои тоҷиктабори Тоҳириёну Саффориеъну Сомониеън ин ҷараён аз нав ҷон гирифт ва дар давраи Сомониеън ҷараёни ташаккули халқи тоҷик, ки дар давраи Кушониёни Кабир оғоз шуда буд, ба анҷом расид.

Забони бохтарӣ дар давраи миёнаи рушди забонҳои эронӣ, аз рӯйи истилоҳоти қабулшуда барои забонҳои эронии миёна, забони бохтарии миёна, ки дар сарзамини Бохтари таърихӣ, ви-

лоятҳои имрӯзаи шимол ва маркази Афғонистон, минтақаҳои марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон, ҷануби Ўзбекистон паҳн шуда буд, дар байни забонҳои эронии миёна ҷойи махсусро ишғол мекунад. Вижагиҳои хоси забони бохтарӣ дар муқоиса бо забонҳои дигари эронӣ чунинанд:

1. Забони бохтарии миёна аз лиҳози надоштани ҷинсият, ҷамъи сегона ва бархе хусусиятҳои дастурӣ аз забонҳои эронии миёнаи шарқӣ ба кулلى фарқ карда, бештар хусусиятҳои забонҳои эронии ғарбии давраи миёнаро доро мебошад. Бинобар ин масъалаи ба гурӯҳи забонҳои эронии шарқӣ мансуб будани забони бохтарӣ бознигарӣ меҳаҳад. Он бояд дар баробари забонҳои портӣ ва форсии миёна ба гурӯҳи забонҳои эронии ғарбӣ мансуб дониста шавад. Ин масъала пажӯҳиши иловагии забоншиносиро талаб дорад.

2. Забони бохтарии миёнаи нисбат ба забонҳои эронии давраи миёна, ки бо номҳои халқҳои соҳиби ин забонҳо (парсиг – форсӣ, сугдӣ, хоразмӣ, портӣ) ёд мешуданд, номи таърихӣ худро дар шакли «ориёӣ» нигоҳ доштааст. Дар ин бора сангнавиштаи Работак давраи Кушонӣни Кабир иттилоъ медиҳад. Дар ин сангнавишта аз ҷумла эълон шудааст: «Наҷотбахши бузург, Канишкаи Кушонӣ, ростин, боадолат, Шоҳи шоҳон, худованд, сазовори ибодат, шоҳиро баргирифта аз Нана ва дигар худоён, пояи соли аввали ҳукмронии худро мувофиқи хоҳиши худоён ба роҳ монд. Ва ӯ ин фармонро аввал ба юнонӣ ва сипас ба забони ориёӣ навишт. Ӯ фармон дод, ки тасвири ин шоҳон сохта шавад: Шоҳ Кучула Катфиз, бобокалони ӯ ва шоҳ Вима Такту падарбузурги ӯ ва шоҳ Вима Катфиз, худи шоҳ Канишка».⁷⁷ Донишманди машҳур, коршиноси сарчашмаҳои бохтарӣ Симс-Вильямс ҳангоми бозхонии матни катибаи Работак қайд мекунад: «Баъдан, дар ин матн эълон мегардад, ки ӯ ин фармонро аввал бо юнонӣ ва баъдан

⁷⁷ Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории. – М., 1997, №3. – С.4.

бо забони ориёӣ таҳия кард». Усулан, ҳамаи забонҳои гурӯҳи хиндуориёро метавон забони ориёӣ номид. Вале, дар ин ҷо равшан аст, ки Канишка дар бораи «забони ориёӣ» сухан гуфта, ӯ забони бохтарио, яъне забони сангнавиштаи Работакро дар назар дорад. Тавре, ки Дориюши Кабир дар сангнавиштаҳои форсии қадим чунин дар назар дошт: «Мувофиқи хоҳиши Ахурамаздо ман матни дигареро ба забони ориёӣ тартиб додам, ки пештар вучуд надошт. Душвор аст, ки ба ин масъала тавачҷуҳ накунем, ки Канишка лозим донист, ки дар замони табдили забони юнонӣ ба забони бохтарӣ дар сиккаҳо ӯ истифода истилоҳи «забони ориёӣ»-ро зарур донад».⁷⁸ Ҳамин тариқ бо ин намунаву шохидҳо мо оид ба ягонагии забонӣ ё забони умумие сару кор дорем, ки шартан ва расман забони ориёӣ ном дошта, дар муддати тулонии таърихи забонҳои эронӣ, аз забони авестой ва форсии бостон то забони бохтарии миёна идома доштааст. Ин ягонагӣ ва умумияти забонӣ баъдан ба таври равшан ҳангоми пайдоиш ва ташаккули «забони форсии нав» ва аниқтараш «забони тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ» инъикос меёбад.

3. Забони бохтарии миёна дар байни забонҳои эронии миёна ягона забонест, ки аз алифбои юнонӣ барои сабт истифода кардааст. Ин алифбо аз 25 ҳарфи алифбои юнонӣ иборат буд. Тавре, ки Симс Вилиямс қайд мекунад: «Кушониҳо фармондорони нави кишвар аввал забони юнониро ҳамчун забони асосии маъмурии шоханшоҳӣ нигоҳ дошта, баъдан бисёр зуд барои сабти вожаҳои забони бохтарии маҳаллӣ ба истифодаи алифбои юнонӣ гузаштанд. Лаҳзаи гардиши муҳим дар таърихи ин забон вақте шуруъ шуд, ки шоҳи кушонӣ Канишка 1 барои бори аввал забони бохтарио ҳамчун забони расмӣ дар сиккаҳои худ истифода кард. Баъди ислоҳоти пулии аввали Канишка дар ин бахши Осиё забони

⁷⁸ Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории. – М., 1997, №3. – С.3.

юнонӣ тамоман аз истифода дар сиккаҳо баромад ва ба ҷойи он забони бохтарӣ истифода гардид».⁷⁹

4. Забони бохтарии миёна дар давраи ҳукмронии дудмони кушониҳо, на танҳо забони расмӣ ва давлатии ин шоҳаншоҳии бузург, балки забони осори адабӣ, динӣ, таълим ва илм гардид. Тавре Симс Вилиямс қайд мекунад: «Дар асрҳои аввали солшумории мо забони бохтарӣ бо боварии комил яке аз забонҳои муҳимми дунёи қадим шумурда мешуд. Ин забон забони шоҳони кушонӣ буда, барои тамоми мардумони шоҳаншоҳии бузурги Кушониён, ки Афғонистони муосир, шимоли Ҳиндустон ва як бахши бузурги Осиёи Миёнаро дар бар мегирифт, фаҳмо буд. Ҳатто, баъд аз инқирози шоҳаншоҳии Кушон ҳадди ақал шаш садсола ба забони бохтарӣ менавиштанд. Бозёфтҳои навиштаҳои бо забони бохтарӣ дар асри IX дар водии Тучии Покистон ва инчунин дастхатҳои будой ва монавӣ ба забони бохтарӣ дар воҳаи Турфони Чини ғарбӣ далели ин гуфтаҳост. Ҳамин тариқ, истифодаи забони адабии бохтарӣ қариб 1000 сол идома пайдо кардааст».⁸⁰

Акнун ба як масъалаи муҳим ва шояд асоситарини забоншиносии эронӣ рӯ меорем, ки он масъалаи ягонагӣ ё умумияти вазъи забонӣ дар байни халқҳои эронитабор мебошад. Он чи маълум аст, яке аз ғӯйишҳои асосии забонҳои эронии бостон «ориёӣ» ном дошта, забони авестой ва забони форсии қадим як забони умумиро намоёндагӣ мекунанд. Фақат, аввалӣ ё забони авестой забони марҳилаи аввал ва дувумӣ, забони форсии бостон давраи охири густариши забони ориёиро дар худ таҷассум намуданд. Дар ин масъала эроншиносон шакку шубҳае надоранд: «Забони сангнавиштаҳои мехии форсии бостон ба андозае ба забони авестой наздик аст, ки онҳоро ҳамчун ғӯйишҳои як

⁷⁹ Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории.– М., 1997, №3. – С.3.

⁸⁰ Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории.– М., 1997, №3. – С.3

забон ё забони асоси эронии бостон шумурдан мумкин аст».⁸¹ Аз рӯйи, сарчашмаҳои нави забони бохтари миёна «Сангнавиштаи Работак дар Самангони Афғонистон», забони давраи Кушониҳо низ «ориёӣ» ном дорад. Дар ин ҳолат, забонҳои эронии давраи бостон ва миёнаро метавон ғӯйишҳои як забони умумии асоси эронӣ донист, ки аз қабри таърих сарчашма гирифтааст. Фарқ байни забонҳо ва ғӯйишҳои эронӣ дар аҳди қадим ба андозае ночиз буд, ки соҳибони онҳо ҳамдигарро бе ягон мушкилӣ мефаҳмиданд. Умумияти забонҳои эронии бостон ва миёна аз тарафи сайёҳон ва ҷуғрофидонҳои гуногун, ки дар давраҳои мухталифи таърихӣ аз Эрон ва Осиёи Миёна дидаан кардаанд, тасдиқ мегардад. Бархе аз онҳоро ба таври мухтасар меорем:

1. Страбон (қариб соли 65 то мелод – соли 21 баъди мелод) ҷуғрофидони Рум дар асари худ бо номи «Ҷуғрофиё» шоҳидии Эратосфен (276-294 то мелод) муаллифи давраи Юнони қадимро меорад, ки дар асоси он бошандагони Форс, Мод, Бохтар, Суғд «то кӯдаки хурдсол ҳамзабон» ва ё «умуман якзабон» ҳастанд.⁸² Эратосфен ин масъаларо тасдиқ намуда, дар навбати худ ба маълумотҳои ҳамсафони Искандари Мақдунӣ, ки арзиши бузурги илмӣ доранд, таъя мекунад. Вале, осори ӯ, мутаассифона, ба мо нарасидааст, лекин баъзе бахшҳои қори ӯро Страбон хифз кардааст.

2. Чжан Сиян сайёҳи чинӣ, ки шахсан солҳои 129-128 то мелод ба Осиёи Миёна сафар кардааст, иттилоъ медиҳад, ки «Аз Даван (Фарғона) то Ғарб то давлати Ансӣ (Порт), харчанд дар ғӯйишҳо фарқияти қалоне дида мешавад, вале забон ба ҳам бисёр монанд аст ва дар гуфтугӯ ҳамдигарро мефаҳманд».⁸³

⁸¹ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988. – С. 142.

⁸² Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988. – С. 143-144.

⁸³ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, Москва, 1988, с. 143-144; Бичурин, 1950-1953, т. 2, –С. 161, 188.

3. Тавре, И.М.Оранский муҳаққиқи бузург ва барҷастаи забонҳои эронӣ қайд мекунад: «Вале, ҳамаи ин фарқиятҳо аз ҳудуди ғӯйишҳо берун намебароянд ва соҳибони ғӯйишҳои эронии бостон имкон доштанд, ҳамдигарро фаҳманд».⁸⁴

4. Агар ба таърихи навини забони тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ дахл намоем ин умумият пеш аз ҳама дар сохтори умумии дастурии ин забонҳои наздик дида мешавад: «Тавре маълум аст, фарқ байни забони муосири тоҷикӣ ва форсӣ хеле кам буда, пояҳои сохтори дастурӣ ва захираи вожагониро дахл намекунад. Дар овошиносӣ пеш аз ҳама ин фарқиятҳо ба низоми овой дахл дорад овози *ā*-и бостонӣ дар забони тоҷикӣ ҳамчун *o* ва дар забони форсии муосир ҳамчун *ā*, а-и бостонӣ дар забони тоҷикии муосир ҳамчун *a*, дар забони форсии муосир ҳамчун *ā*, овози и-и бостонӣ дар забони муосири тоҷикӣ ҳамчун *i* дар забони форсии муосир ҳамчун *e*, овозҳои бостонии *e* (*ē*-и маҷхул) ва *ō* (*o*-и маҷхул) дар забони тоҷикии муосир ва забони форсии муосир мутобик аст ва ҳамчун *e*, *ū* ва *i*, *u*, инъикос меёбанд».⁸⁵

5. Муқаддасӣ, ҷуғрофидони араб вучуд доштани ғӯйишҳои нишопурӣ, бустӣ, марвӣ, балхӣ, хиротӣ, бухорӣ, самарқандӣ, шошӣ ва фарғониро қайд кардааст. Дар як қатор ҳолатҳо ин фарқиятҳои лаҳҷавӣ метавонанд зери таъсири субстрати забонҳои маҳаллии пешин – таъсири забони портӣ дар Хуросон, суғдӣ дар водии Зарафшон ва ноҳияҳои атрофи он, забони бохтарӣ ва қабिलाҳои сакоӣ дар Тахористону Систон пайдо шуда бошанд. Вале ин фарқиятҳо ба ҳамдигарфаҳмии гурӯҳҳои гуногуни сокинони ин сарзаминҳо, ки бо ғӯйишу лаҳҷа ва шеваҳои мухталиф суҳбат мекарданд, ҳалал ворид намекарданд. Мавҷуд будани лаҳҷаву ғӯйишҳои гуногун мавҷудияти як забони умумиро инкор намекунад, балки ин ғӯйишҳо шохаҳои мухталифи ин забони умумӣ буданд. Муқаддасӣ ҳамаи ин ғӯйишу лаҳҷахоро номбар карда, вижагиҳои алоҳидаи онҳоро нишон

⁸⁴ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988. – С.144.

⁸⁵ Ҳамин асар. – С. 282.

дода, ҳамзамон ишора мекунад, ки ҳамаи ин лаҳҷаву гуйишҳо ба забони форсӣ, яъне тоҷикӣ тааллуқ доранд.⁸⁶

§ 4. Номи забони тоҷикӣ дар сарчашмаҳо

Дар ҳоли ҳозир дар бораи номи забони умумии мо тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ баҳсу мунозираҳои тезу тунде рафта истодааст. Баъзеҳо тафаккури тангу қолабиро пеша карда, аз номҳои «тоҷикӣ» ва «дарӣ» тамоман сарфи назар намуда, онҳоро ҳамчун гунаи номи забони умумии мо қабул надоранд. Ҳол он, ки ҳар се ном барои забони умумии мо қобили қабул буда, аз умқи таърих сарчашма мегиранд. Акнун, бубинем, ки номи «тоҷикӣ» барои забони мо аз кучо сарчашма мегирад ва таърихи пайдоиши он чӣ гуна аст? Мутаассифона, дар ин мавзӯи бисёр муҳимми таърихсоз баъзе донишмандон ва рӯзноманигорони бо ном «тоҷик»-и мо, аз қабилҳои Сафар Абдулло (Озодагон, 17 сентябри соли 2014; Миллат, 16 январи соли 2013), Обиди Шукурзода (Нигоҳ, 10 октябри соли 2012) ва тарафдорону пуштибонони камшумори онҳо фарзияи ғайриилмӣ вучуд надоштани забони тоҷикиро пешниҳод менамоянд.

Бархе ақида доранд, ки гӯё забони тоҷикӣ асос ва заминаи илмӣ ва таърихӣ надорад ва он гӯё барои тақсимбандии забони ягонаи форсӣ ба таври сунъӣ номгузорӣ шудааст. Ин ақида бештар дар байни фарҳангиён ривож дорад ва онҳо гӯё тарафдори ягонагии забони мо бо гунаҳои дигари он дар Афғонистону Эрон мебошанд. Агар баъзеҳо забони тоҷикии моро бештар дар қаламрави Тоҷикистон маҳдуд намоянд, дигарҳо ба ягонагӣ ва ваҳдати форсизабонон ва тоҷикзабонони дунё зарба мезананд. Дар байни мардуми мо ва халқҳои Эрон Афғонистон муҳолифат меандозанд. Ҳол он ки барои ҳар як равшанфигри каму беш аз таърихи забони мо бохабар маълум аст, ки агар қабिलाҳову халқҳои сомиву аврупоӣ бо фарҳангу тамаддуни мо ба воситаи

⁸⁶ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. — Москва, 1988 — С. 278-279.

форсиёну форсизабонон ошно шуда, забони моро «форсӣ» номида бошанд, халқҳои туркзабону мардуми Чину Ҳиндустон ба воситаи мардуми тоҷик бо фарҳанги мо – ориёӣҳо ошно шуда забони моро «тоҷикӣ» хондаанд.

Дар мақолаи «Забони миллии тоҷикон порсӣ аст!»-и Дориюши Рачабиён (15.12.2017) гуфта мешавад, ки «Истилоҳи сиёсии «Забони тоҷикӣ» 89 сол бештар умр надорад». Дар шумораи 17 сентябри соли 2014 рӯзномаи «Озодагон» суҳбати рӯ ба рӯи Сафар Абдуллоҳ, яке аз муҳаққиқони фаъоли фарҳангу адаби тоҷик, таҳти унвони «Забоне бо номи тоҷикӣ вучуд надошту надорад» чоп шуд, ки дар он ду ақидаи муҳтарам Сафар Абдуллоҳ пешниҳод шудааст, ки яке аз Эрони Фарбӣ ба Хуросону Сугду Бохтар омадани забони имрӯзаи мо ва дигаре вучуд надоштани номи «тоҷикӣ» дар забони мо мебошад.

Ў аз ҷумла мегӯяд: «Ҳамин забоне, ки «дарӣ» мегӯем, забони дарбори Сосониён буд, ки онро «порсиг» мегуфтанд». Аввалан, забони дариро дар ҳеҷ вақту замон «порсиг» нагуфтаанд ва истилоҳи «порсиг» ба забони форсии миёна ё паҳлавии сосонӣ сидқ мекунад.

Дувум, истилоҳи «парсиг» гӯйиши ҷанубӣ-ғарбии забони форсии миёна, ки замони бо ҳам якҷо шудани забонҳои портӣ ва форсии миёна номи паҳлавиро гирифта буд, мебошад.

Сеюм, забони тоҷикӣ-дарӣ-форсии нав ба ақидаи аксари пажӯҳишгарони барҷастаи таърихи забонҳои эронӣ, то омадани Сосониҳо ва арабҳо ба Осиёи Миёна ҳамчун забони мустақил вучуд дошт.

Ин фарзияро Ибни Мукаффаъ (вафот – 380 ҳ.қ. баробар ба 990-и мелодӣ) дар ин маврид хеле возеҳ баён мекунад: Вай мегӯяд: «Ва аммо дарӣ забони шаҳрнишинон буд ва дарбориён бад-он сухан мегуфтанд ва мансуб ба дарбори подшоҳӣ аст ва аз миёни забонҳои аҳди Хуросон ва Машриқ забони мардуми Балх дар он бештар аст. Аммо **форсӣ** забони мубадон ва уламо ва амсоли онон буд ва мардуми форс бад-он сухан мегуфтанд». Дар ин ҷо манзур аз **забони мардуми Балх** ҳамин **забони бохтарӣ**

аст (истилоҳи донишмандони арабӣ), ки ба шакли ҷавонтар забони роиҷ дар Хуросон буд. Ба бовари ман манзури Ибни Муқафъ аз дарбор дарбори пешинаи Сосониён на, балки дарбори умарои маҳаллӣ дар Бохтарзамин аст. Ин умаро муддатҳои зиёд дар баробари ғуроб истодагӣ карданд.⁸⁷

Барои исботи ин фикр ба таври мухтасар ба ақидаи ҷанд донишманди эроншинос, аз қабили Маликушшуаро Баҳор, Муҳаммад Муҳити Таботабой, Е.Э.Бертелс ва дигарон таъя мекунем. М.Баҳор менависад: «Аз пухтани иборат ва истеҳкоми таркибот ва ширинии лафзу маънӣ пайдост, ки насри қадим парваришғфтаи солиён ва балки қарнҳои дуру дароз аст ва ба маротиб аз китобҳои паҳлавӣ, ки шояд баъзе дар ҳамон қарн таълиф ёфтааст, пухтатар ва ҷомеатар ва аз лиҳози татавур комилтар аст».⁸⁸

Дар таърихҳо ва фарҳангҳо далелҳои дигаре низ пайдо кардан мумкин аст, ки аз таърихи қадимтари забони мо гувоҳӣ медиҳад. Масалан, Ибни Қутайба дар «Табақот-уш-шуаро» ва Табарӣ дар «Таърихи Табарӣ» ба ихтисор нақл кардаанд, ки Ибни Муфаррағ-шоири араб муддате дар Хуросон ва Исфакон зиндагӣ карда, дар соли 60-и ҳиҷрӣ (681 – мелодӣ), яъне пас аз 21 соли инқироии давлати Сосонӣ ба тоҷикӣ-форсӣ шеър гуфтааст. Ин далел бори дигар тасдиқ мекунад, ки ҳанӯз дар он давра забони тоҷикӣ аллақай забони инкишофғфтае будааст, ки як шоири бегона дар муддати кӯтоҳ онро хуб омӯхта ва ба он шеър сурудааст, на як забоне будааст дар ҳоли ба вучуд омадан. Ё, Муҳаммад Муҳити Таботабой дар мақолаи худ бо номи «Қори фарҳангистон аз забон то форсии дарӣ» муътақид аст, ки «забо-

⁸⁷ Ибни Надим. Ал-фехраст. тарҷумаи М. Ризо Таҷаддуд (ҷопхонаи Бонки бозаргонии Эрон, ҷопи дувум), Техрон 1346. –С.22.

⁸⁸ Муҳаммадтаки Баҳор. Сабкшиносӣ. Техрон, 1949/9971, 2014, ҷилди 1. – С. 22.

ни форсии дарӣ... собиқаи истеъмолии ҳаштсадсолаи пеш аз ислом дорад».⁸⁹

Е.Э.Бертелс мақолаи хубе дорад, бо номи «Форсӣ/дарӣ/тоҷикӣ», ки оид ба мавҷуд будани забоне дорои хат дар Бухоро, ба ғайр аз суғдӣ, ишорат кардааст. Дар ин мақолаи бунёдӣ донишманди муқтадир ин мавзӯро баррасӣ карда, ба таври мухтасар ба хулосаҳои зерин омадааст:

1. Дар давраи оғозини пайдоиши забони дарӣ-тоҷикӣ қисмати бештари ғӯишҳои вилоятҳои ғарбии Эрон гунаҳои забони форсии миёна буданд. Ў таъкид мекунад: «Агар форсии нав насли баъдии форсии миёна бошад, бояд тасаввур кард, ки ғӯишҳои маҳаллии Эрон, махсусан ғӯишҳои ҷанубӣ ва ғарбӣ шаклҳои форсии навро дар худ инъикос мекарданд. Ҳол он ки қисмати бештари ин ғӯишҳо гунаҳои форсии миёнаро дар худ таҷассум намудаанд. Баъдан, бояд қайд намуд, ки назария (яъне, аз Эрони ғарбӣ омадани забони тоҷикӣ ё форсии нав – С.Н.) вақте таҳия шуда буд, ки дар бораи забони тоҷикӣ ягон маълумоте надоштанд ё онро ғӯиши «вайроншуда»-и форсӣ мешумориданд. Ҳамон вақт, албатта ягон эроншинос наметавонист далели барои ин назария нофаҳморо набинад, ки махсусан ғӯишҳои тоҷикӣ маҳз ҳамон ғӯишҳое мебошанд, ки аз лиҳози сохтор ба таври баръало ба форсии нав мувофиқ буда, дар онҳо ягон унсури суғдӣ ё форсии миёна дида намешавад».⁹⁰

2. Дар замони омадани арабҳо забони суғдӣ забони ҳукмрони Осиёи Миёна набуда, таъсири субстрати суғдӣ дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дида намешавад: «Агар ақидае, ки имрӯзҳо бисёриҳо қабул доранд, ки дар замони омадани арабҳо ба Осиёи Миёна забони суғдӣ забони ҳукмрони Осиёи Миёна буд, пас аллакай дар асри VIII аз байн рафтани онро чи хел фаҳмем? Намондани ягон унсури субстрати суғдӣ дар лаҳҷаҳои

⁸⁹ Муҳаммад Мухити Таботабой. Кори фарҳангистон аз забон то форсии дарӣ//Воҳид, №7. –Техрон, 1948/1970. – С. 267.

⁹⁰ Бертелс У.Э. Персидский – дари – таҷикский // Забоншиносӣ, 2010, №2. – С. 4. (Минбаъд фақат иқтибос дода мешавад).

забони тоҷикиро чи гуна баррасӣ намоем? Чи гуна фаҳмонем, ки аллакай дар асри IX форсии нав ба таври куллӣ дар Осиёи Марказӣ ва Хуросон ҳукмрон асту вале дар Форсу Эрони ғарбӣ дар ин давра нишоне аз он дида намешавад».

3. Давраи оғозини дурахшони рушди адабиёти форсии тоҷикӣ ба куллӣ ба минтақаи Осиёи Миёна ва Хуросон робита дорад. Ў менависад: «Ҳеч шакку шубҳае нест, ки давраи дурахшони оғозини рушди бо ном адабиёти форсӣ комилан ба Осиёи Миёна иртибот дорад. Тамоми муаллифони бостонии асрҳои IX-X ё аз Осиёи Миёна ва Хуросон бархостанд, ё ин ки дар дарбори ҳукмрониҳои Бухоро ғайрият кардаанд. Дар ҳамаи муҳити шоирони муттаҳиде чун Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Шаҳиди Балхӣ ва, албатта, ҳуди Фирдавсӣ ба ҷой расиданд».

4. Тамоми ғушҳои маҳаллии забони тоҷикӣ (махсусан, ғушҳои марказию ҷанубии Тоҷикистон, лаҳҷаҳои тоҷикии шимол ва марказии Афғонистон, лаҳҷаҳои ҷанубии Ўзбекистон) дар таркиби худ ба миқдори зиёд унсурҳои забони дариро нигоҳ доштанд: «То ба ҳол дар Хуросон, вилоятҳои тоҷикнишини Афғонистон, як қатор минтақаҳои Ўзбекистону Тоҷикистон, ба ғайр аз минтақаҳои, ки дар онҳо забонҳои помирӣ ва боқимондаи забони суғдӣ (яғнобӣ) боқӣ мондаанд, тамоми ғушҳои маҳаллии тоҷикӣ дар худ ба таври фаровон унсурҳои забони дариро нигоҳ дошта, бо ин забон алоқаи ногустастанӣ доранд».

5. Забони тоҷикӣ-дарӣ аллакай дар асри VI мелодӣ ташаккул ёфта буд ва ба таври ҳамзамон бо форсии миёна ва суғдӣ ғайрият буд: «Баъдан, забони дарӣ хеле барвақт аз забони арабӣ аллакай дар асри VI ташаккул ёфта буд ва табиист, ки бо паҳлавӣ дар ҳамсоғӣ ғайрият дошт. Дар ин ҷо ҳеҷ номумкинӣ вуҷуд надорад, зеро маҳфилҳои иҷтимоӣ, ки дар онҳо ин забонҳои ғайрият буданд, муҳтафӣ буданд: паҳлавӣ ба ҳамаи онҳо, ки ба руҳониёни зардуштӣ алоқаманд буданд, робита дошт. Забони дарӣ ба мардуми дунявӣ иртибот дошт. Ҳамаи тарик ин забон бо забони суғдӣ ҳам ҳамзамон буд... Азбаски онҳо ҳамзамон ғайрият доштанд, маълум аст, ки дар ғушҳои забони

точикӣ субстрати суғдӣ чой надорад... Ҳамин тариқ ҳамаи ин иктибосҳо шаҳодат аз он медиҳанд, ки забони дарӣ баъди ҳучуми арабҳо пайдо нашуда, балки чандин қарн пеш аз онҳо вучуд доштааст... Аз ҳама охир Баҳор ҳам ба унсурҳои забони матнҳои монавӣ аз Турфон ишора мекунад, ки шакли қадимаи забони дарӣ буда, ба паҳлавӣ робитае надоранд».

Шарқтарин вилояти Сосониҳо Марв ҳисоб мешуд ва Бохтар танҳо ду дафъа, як бор дар асри III ва дафъаи дуюм дар асри VI – аниқтараш дар солҳои 563-564 мелодӣ тахти тасарруфи Сосониён афтада буд. Ва он ҳам бо машварати пинҳонии Сосониёну Ҳокони Туркони ғарбӣ дар бораи шикаст додани давлати Ҳайтолиён (аз «Шоҳнома» қиссаи набарди хунини шашрӯза ё ҳафтрӯзаи Ҳайтолиён бо роҳбарии Ғотифар бо туркон дар наздикии Бухоро) ва тақсими ҳудуди онҳо байни Сосониён ва Туркони ғарбӣ сураат гирифта буд, ки дар натиҷа тахминан 60-70 сол то ҳучуми араб ва шикасти Сосониҳо марзи Эрони сосонӣ ва Ҳоконигарии Туркони ғарбӣ дарёи Ому қарор гирифт. Суғд умуман дар тасарруфи сосониҳо набуд ва дар тақсими ҳудудии ҳарду минтақа байни сосониҳо ва туркҳо он моли туркҳо гардид. Бохтару Суғд вилоятҳои марказии аввал давлати Кушониён ва сипас Кидориёну Ҳайтолиён буданд ва тавсеаи забони форсии паҳлавӣ ва портӣ (таъсири ин забон дар ташаккули забони тоҷикӣ пажӯҳиши алоҳида талаб мекунад) ба ин минтақаҳо бештар хусусияти фарҳангӣ дошта, аз наздикии забонҳои бохтарӣ, суғдӣ, паҳлавӣ ва портӣ дарак медиҳанд.

То ҳамлаи араб ва ҳатто баъд аз чандин соли истилои араб дар ин минтақа забонҳои маҳаллӣ ривож доштанд ва забони суғдӣ ҳатто то қарни XI мелодӣ забони ҳам навишторӣ ва ҳам гуфтории деҳоти Суғд буд. Бинобар ин чойи ин забонҳоро гирифтани забони паҳлавӣ ва табдил ёфтани он ба забони дарӣ бепова ва бедалел ба назар мерасад.

Ақидаи дигаре, ки Сафар Абдулло ва ёронаш солҳост такрор мекунанд ва ин ақида тамоман чапгароёна аст, чунин аст, ки «Забоне бо номи тоҷикӣ вучуд надошту надорад». Ин ақида-

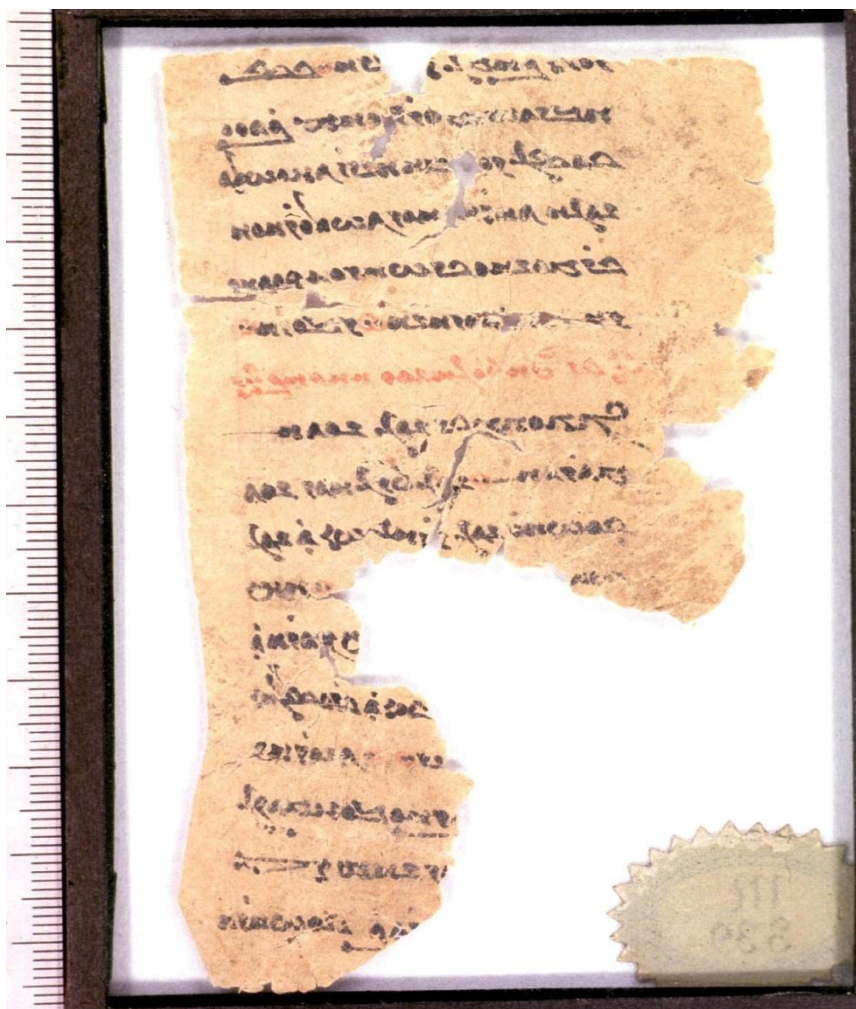
ро Сафар Абдуллоҳ дар рӯзномаи «Миллат» (16.01.2013) тарафдорӣ карда, чунин навишта буд: «...Номи забони тоҷикиро ба мо душманонамон таҳмил кардаанд ва ин ном бештар таъбири сиёсӣ аст, на таъбири илмӣ».

Яке аз тарафдорони ӯ дар ҳафтаномаи «Нигоҳ» (10.10.2012) менависад: «Чӣ агар «Хусрав»-ро «каҷрав» ном бурдан зишт бошад, низ «форсӣ»-ро «тоҷикӣ» гуфтан зишттар аз он аст». Ин рӯзноманигори «босавод» донишу саводнокии худро дар бораи таърихи пайдоиши ибораи «забони тоҷикӣ» нишон доданӣ шуда менависад: «Забони мо, ки форсӣ буд, аз соли 1938 ин ҷониб бо диктаи (дасти зӯр)-и мутаҷовизини рус «тоҷикӣ» кунонида шуд» ва боз илова мекунад: «таъбири «забони тоҷикӣ» бофтаи душман аст ва тавҳине ба исми забони модарии мост», ки ин амалро имрӯз ҳам душманони мо доман зада истодаанд.

Номи забони тоҷикӣ ҳам ба номи халқи тоҷик ва қавмҳои ориёӣ ба он наздик алоқаманд буда, таърихи дерина дорад. Бар хилофи қабिलाҳои форсӣ ин қавмҳо ба таври доимӣ дар Ватани аслии худ-ду тарафи дарёи Аму боқӣ монданд ва аз рӯи ривояти таърихии мардуми ориёитабор номи худро аз номи яке аз сарқабिलाҳои ориёӣ бо номи Тоҷ гирифтаанд.

Дар ин ҷо якҷанд маълумот дар бораи истифодаи вожаи «тоҷик» дар мувофиқат бо «забон» ба маънии «забони тоҷикон» ва «забони тоҷикӣ» оварда мешавад. Бояд гуфт, ки ибораҳои «забони тоҷикӣ» ва «забони тоҷикон» бо ибораҳои «забони дарӣ» ва «забони форсӣ» ҳаммаъно мебошанд.

1. Дар яке аз нусхаҳои хаттии монавӣ-портӣ (нусхаи хаттии шумораи 339 м., ин нусха дар Олмон нигоҳдорӣ мешавад), кашфшуда аз Турфон, ки марбут ба қарни ҳашти мелод мебошад, номи забони тоҷикӣ дар ибораи *par tazigane awak* - «ба забони тоҷикӣ», ё айнан «ба овози тоҷикона» омадааст. Дар ин нусхаи кӯчак омадааст, ки роҳибони монавӣ дар вақти ибодат ба забони тоҷикӣ ниёиш мекарданд.

Нусхаи хати монавӣ-портӣ, №339м ки дар Маркази турфониносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Олмон, ш.Берлин нигоҳдорӣ мешавад. Дар мобайни нусха бо ранги норинҷӣ, ки атрофаш бо ду гул ихота шудааст, навишта шудааст, ки матни ниёии он «ба забони тоҷикӣ» мебошад.

Дар бораи ин нусхаи хаттӣ, ки аз рӯйи гуфтаи баъзеҳо, аз ҷумла Дориюши Рачабиён «як матни суғдии монавист, ки ба соли 1000 мелодӣ бармегардад» гуфтани ҳастем, ки ин матн ба забони портӣ аст, на ба забони суғдӣ. Инчунин ин матн ба садаи VIII мелодӣ дахл дорад, ки дар ин давра забони портӣ аз истифода баромада буд ва забони тоҷикӣ ба ҷойи ин забон истифода мегардид ва ҷойи ин забон истифода мегардид ва ҷойи тардид ва шакку шубҳа дар бораи қаробату наздикии забони портӣ ва забони тоҷикӣ (ҳар ду аз гурӯҳи ғарбии забонҳои эронӣ) дар байни пажӯҳишгарони эроншинос вучуд надорад. Дар ин бора таваҷҷӯҳ шавад ба нуктаи назари донишмандон: «Донишманди олмонӣ оқои Вернар Сундермон дар пушти яке аз нусхаҳои хаттии монавӣ – портӣ (нусхаи хатти шумораи М 339, ин нусха дар Олмон нигоҳдорӣ мешавад), ки марбути қарни ҳаштуми мелодӣ аст, номи тоҷиконро дар ҷумлаи «*paṛ tāžīgānēāwāk*», яъне «ба овози тожигона» (ба овози тожигӣ) кашф кард, ки бо ҳарфи «ж» ва «г» мебошад».⁹¹

Дар бораи ин нусха таъкид менамоем, ки бо сабаби аҳамияти баланди илмӣ доштан нависандаи ин сатрҳо бо устод Д.Саймиддинов (равонашон шод бод) дар соли 2010 ба Академияи илмҳои Олмон рафта ин нусхоро бо ҷашми сар дидем ва аз он аксбардорӣ кардем. Дар ҳақиқат дар асоси гуфтаҳои муҳаққиқони олмонӣ ин нусха ба забони портӣ навишта шудааст ва мутааллиқ ба садаи VIII мебошад.

Худи матн бо ранги сиёҳ навишта шуда, аз 17 сатр иборат буда, аз сатри 11 то сатри 17 қисман хароб шуда аз байн рафтааст. Ин ибора, яъне «*paṛ tāžīgāne āwāk*» дар ин нусха бо ранги норинҷӣ дар сатри ҳафтум омадааст, ки худи матн бо ранги сиёҳ навишта шуда, Ғулом Ҷелонии Доварӣ чор сатри аввалро чунин бозхонӣ кардааст: сатрҳои 1-3: «*āyād paḍ poḡ*

⁹¹ Ғулом Ҷелонии Доварӣ. Таҳлили забонӣ ва таърихии вожаи «тожик» бар мабной осори кашфшуда. – Душанбе, 2016. – С.106

nēw muvvā, nōg jug ud nēw pēšāy nog» сатри чорум «par tāgžīgānēwāk».

Вожаи «точик» ба шакли «tāzyk» ва ба шакли «tāzykānak» (точиконак) дар осори сугдӣ ҳам дида мешавад, ки ба қавли Доварӣ «аз тарафи В.А.Лившитс ва Ғариб ба ҳайси «араб» ва «арабӣ» таъбир шуда, ки иштибоҳ мебошад.⁹² Ин ақида ба В. Зандерман ҳам сидқ мекунад, зеро вожаи «tājīkānē» дар матни ба забони портӣ таҳияшуда замоне навишта шудааст, ки дини монавӣ таърихи панҷсадсолаи ниёиш дошта, ба ниёишу тарзи намозгузории арабҳову мусулмонҳо эҳтиёҷ надоштааст ва шояд аз тарзи ниёиши онҳо беҳабар ҳам буданд. Аз тарафи дигар дини Монӣ ҳамроҳ бо забони портӣ ба шарқи Эрон-замин паҳн шуд ва сугдиҳо ҳам ин динро ба воситаи забони портӣ қабул карда буданд ва маросимҳои дини монавияро бештар ва асосан ба забони портӣ иҷро мекарданд. Аз ин рӯ, дар ин матн аслан забони тоҷикӣ ва лаҳни тоҷикӣ дар назар аст, на забони арабӣ ё мусулмонҳо.

2. Дар Тибет дар маъхазҳои динии ин кишвар ба номи Бонпо кишвари Тагзик ва забони тагзик вомехӯрад, ки гӯё ин кишвар дар сарзамини Осиёи Марказӣ воқеъ будааст. Муҳаққиқони русзабони таърихи бостонии Тибет Б.И.Кузнетсов ва Л.Н.Гумилёв истифодаи ин калимаро ба маънои кишвари Эрон ва эронӣҳо доништа тарзи навишти гуногуни калимаи тоҷикро овардаанд (Stag-grig, rta-mjig, atag-bzni, rtag-gzigs, tazig ва ғайра). Л.Н.Гумилёв дар асари худ «Величие и падение древнего Тибета» (Сууд ва сукути Тибети қадим) менависад, ки «Священная книга Бон была написана Шэнрабмибо на языке тагзик и переведена на другие языки».⁹³ Яъне «Китоби муқаддаси Бон аз тарафи

⁹² Гулом Челонии Доварӣ. Таҳлили забонӣ ва таърихии вожаи «тожик» бар мабной осори кашфшуда. – Душанбе, 2016. – С. 107.

⁹³ Гумилёв Л.Н. Великие и подвиги древнего тибета. //Страны народы Востока. Вып. VIII. –М., 1969. – С. 158-159.

Шенрабмибо (пайғомбари дини Бонпо, ки аслан эронитабор будааст. – С.Н.) ба забони тагзик (точикӣ) навишта шуда, сипас ба забонҳои дигар тарҷума шудааст”. Раиси пажӯҳишгоҳи таҳқиқи дини бонпо Ч.М.Райнолдс дар мақолаи худ таҳти унвони «Институт оид ба пажӯҳиши Бонпо» таъкид мекунад, ки назарияи ва амалияи тибби бузурги пневматологӣ ва энергетикӣи Тибет бо номи Бон дар аҳди бостон аз кишвари Тагзик омадааст. Вай менависад: «Мувофиқи анъанаҳои Бонпо назария ва амалия татбиқи тиббии он ба Тибет на аз ҷануб, аз кишвари Ҳиндустон, балки аз кишвари Шаншун, ки дар ғарби Тибет ҷойгир аст, омадааст. Ба ин кишвар дар навбати худ дар давраҳои пештар он аз кишвари Тазиг ё аз Осиёи Миёнаи эронӣ ворид шудааст».⁹⁴ Дар сарсухани асари Б.И.Кузнецов «Эрони бостон ва Тибет» («Древний Иран и Тибет») А. Зеленский, ховаршиносии дигарии машҳури рус менависад. «Дар бораи таърихи дини бон суҳан ронда, муаллифи тадқиқоти мазкур ба манбаъҳои тибетӣ таъя намуда, сарзаминҳоеро нишон медиҳад, ки аз он ҷойҳо имкон дорад, дини бон ба Тибет ворид шуда бошад. Кишвари Тагзиг, ки зерини мафҳум ӯ минтақаҳои мусулмоннишини ҳозираи назди Тибети ғарбӣ, мамлақати туркӣ-муғулии Аша (дар шарқи Тибет) ва кишвари Шаншун (шимолӣ ғарбӣ тибет)-ро дар назар дорад».⁹⁵ Истифодаи гунаҳои зиёди вожаи «точик» ва сариестеъмолии он дар анъанаҳои динии Тибети Қадим аз таъсири бесобиқаи тоҷикон ва ҷаҳонбинии онҳо ба дин ва фарҳанги тибетӣ дар давраи бостон шаҳодат медиҳад.

3. Намунаи дигар ба оғози даврони исломӣ, ки дар ин давра ба омадани арабҳо ва маволиҳову дини ислом дар

⁹⁴ Райнолдс Д.Ж., Олмо Лунгринг: Нерушимая связанная земля// Геруда, 1992, №2. – С. 48.

⁹⁵ Кузнецов Б.И. Древний Иран и Тибет. Первая религия Бон. – Санкт-Петербург, 1998. – С.12.

сарзамини Осиёи Марказӣ истилоҳи «форсӣ» аз вожаҳои «тоҷикӣ» ва «дарӣ» дида бештар ривоч пайдо мекунад, иртибот дорад.

Дар сарчашмаи туркӣ бо номи «Кутатғу билик» (Дониши бахтовар), ки дар соли 1070 аз тарафи Юсуфи Баласоғунӣ навишта шудааст, дар бораи забони тоҷикӣ ба таври равшан маълумот дода шудааст. Бояд гуфт, ки ин асар аввалин, қадимтарин ва ягона асарест, ки дар асри ёздаҳ ба забони туркии қарлуқӣ ё ба қавли муҳаққиқи рус А.Н. Кононов «забони буғрохонӣ» навишта шудааст. Юсуфи Баласоғунӣ ин асари худро ҳазор сол пеш дар Қошғар, ки андаке пештар аз тарафи қабिलाҳои турк забт шуда буд, навиштааст. Ҳафтруди бостонӣ, ки то асри даҳ ҳамчун сарзамини бостонии тоҷикон як бахши муҳими давлати Сомониён буд, аз тарафи туркони қарохонӣ ғасб ва дар он сарзамин давлати қарохониҳо таъсис ёфт. Ин давлат то асри сенздаҳ вучуд дошта, бо дасти Хоразмшоҳиён дар остонаи ҳамлаи муғул аз байн бурда шуд. Дудмони Қарохониён ё Хонаводаи Афросиёб ё «Мулук-ул-Ҳокония»-ро хонҳои турке таъсис доданд, ки ба қабिलाҳои турки қарлуқҳо мансуб буданд. Қарлуқҳо қabilaи ҳукмрони давлати қарохониҳо гардиданд. Ин давлат дар давраи авҷи давлатдорӣ худ сарзаминҳои васеи Фароруд, Фарғона, Ҳафтруд, Қошғар, яъне аз дарёи Ому то Хутанро (Синзяни Хитой) дар даст дошт. Дар асри даҳ қабिलाҳои турки қарохонӣ аввалин шуда дар байни қабिलाҳои турк дини исломро қабул карданд. Бояд қайд кард, ки дар ин давлат се забон – тоҷикӣ, туркӣ ва арабӣ фаъол истифода мегардид. Забони тоҷикӣ забони дафтардорӣ, шеър ва инчунин қисман забони дин буд. Забони турки забони қабिलाҳои кучманчии турк буд, ки онҳо батадрич муқимӣ мегаштанд ва аҳолии муқимии тоҷиконро зери таъсири забону фарҳанги хеш турк мекарданд, яъне турк кардани аҳолии маҳаллии тоҷик аз ҳамин давра дар Ҳафтруд оғоз мешавад. Забони арабӣ низ дар ин

давра дар баробари забони тоҷикӣ забони илм, дин ва қисман забони коргузорӣ буд. Дар ин давлат ҳам алифбои арабӣ ва ҳам алифбои туркӣ, ки дар асоси алифбои суғдӣ таҳия шуда буд, истифода мегардид. Ҳукмронони турки ин минтақа дар зери таъсири фарҳанги маҳаллии тоҷикӣ қарор доштанд ва худ ҳам ба забони тоҷики шеър мегуфтанд. Ҳамин тариқ, дар ҳамин муҳити адабӣ аввалин шуда Юсуф Хос – ҳоҷибӣ Балосоғунӣ ба забони туркӣ «Кутадғу билик»-ро офарид ва пояи суханронӣ ба ин забонро асос гузошт, ки зери таъсири бевоситаи адабиёти тоҷик ба вучуд омад. Ё дар яке аз байтҳои худ чунин менависад: «Ин гуна китобҳои хуб ба арабӣ ва тоҷикӣ кам нест, вале ба суханони мо ин аввалин аст» (тарҷумаи таҳтуллафз). Муҳаққиқи рус А.Н. Кононов ин байтро шарҳ дода менависад, ки ба забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ китобҳо зиёданд, вале ба забони мо (яъне ба туркӣ) ин гуна китобҳо вучуд надорад, чунин маънӣ дорад, ки дар байни туркҳо баъд аз қабули ислом (охири асри VIII ва аввали асри IX) истифодаи асарҳои буддоӣ ва монавӣ ба забони туркӣ ё фаромӯшшуда буданд ё таҳти назорати саҳт қарор дошта, истифодаи онҳо қатъиян мамнӯъ буд. Тавре ки маълум аст, уйғурҳо дар асри V мелод дини монавиرو қабул карда буданд, ки он таъсири бевоситаи халқҳои эрониро ба туркҳо нишон медиҳад. Аз ин хотир қабилаҳои дигари туркӣ уйғурҳоро «тот», яъне тоҷик меномиданд.

4. «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур (1403-1406)» яке аз асарҳои муҳими таърихӣ давраи ҳукмронии Темур мебошад, ки аз тарафи Руи Гонсалес де Клаихо, сафири подшоҳи Испания Генрихи III хангоми сафараш ба дарбори Темур, ба шаҳри Самарқанд таълиф шудааст. Ин асар аз тарафи тарҷумони босалиқа Ислон Юсуфӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума ва дар Китобхонаи миллии Тоҷикистон соли 2016 чоп шуд. Ин асари сафарномавӣ барои равшанӣ андохтан ба бархе аз масъалаҳои муҳими таърихӣ, ҷуғрофӣ,

забонӣ ва қавмиву миллии ин давра ва инъикоси назари муҳаққиқони хориҷӣ доир ба мардум ва фарҳанги халқҳои сокини Осиёи Миёна хеле сарчашмаи муҳим бошад. Дар ин асар шояд дар таърихи охири асрҳои миёна бори аввал бошад, ки ба мавҷудияти забони тоҷикӣ ва сарзамине бо номи Тоҷик ё Тоҷикистон (дар ҳуди матн Таҳикиния ва дар тарҷумаи русӣ – Тоҷикия омадааст) ишора мешавад. Клавихо менависад. «Ба зудӣ ба шаҳре расидем, ки Анкой (Андхӯй – С.Н.) ном дошт... Ин шаҳр аллакай на ба Мод, балки ба сарзамини Таҳикиния (Тоҷикия, Тоҷикистон – С.Н.) мутааллиқ буд. Забони мардуми ин ҷо аз форсӣ тафовут дорад, аммо умуман ба он монанд аст».⁹⁶

Шояд дар ҳамин асар бори аввал паҳно ва марзҳои кишвари Тоҷик ба шакле муайян шуда бошад. Масалан, дар ҳамин «Сафарнома» Клавихо вилояти Райро низ шомилӣ кишвари Тоҷик шумурда менависад: «Потом покорил всю землю и империю Орасании (Хорасан), а также всю землю Тахикинии (Таджики), называемую Рей...» яъне «Сипас ӯ (яъне Темур) тамоми сарзамини Таҳикиния (Тоҷикия)-ро, ки Рай ҳам номида мешавад, ба тасарруфи худ даровард».⁹⁷ Аз ин намуна метавон тахмин зад, ки сарзамини бо ном Тоҷикия дар давраи Темур то ҳудуди вилояти Рай (ҳудуди имрӯзаи атрофи теҳрон, пойтахти Эрон) тӯл мекашида аст.

5. Дар ибтидои асри XIX, аниқтараш дар соли 1813 Миризотуллоҳи Ҳиндӣ, ки аз сарзаминҳои Осиёи Миёна дидан кардааст, дар «Сафарнома»-и хеш оид ба забони тоҷикӣ ва истифодаву маълум будани он дар шаҳрҳои Фароруд маълумоте овардааст, ки хеле ҷолиб буда, даъвои бебунёду бепояи набудани ибораи «забони тоҷикӣ»-ро дар ин давра рад менамояд.

⁹⁶ Руи Гонсалес де Клавихо Рӯзномаи сафар ба Самарқанд, Душанбе, 2016. – С.126.

⁹⁷ Руи Гонсалес де Клавихо Рӯзномаи сафар ба Самарқанд, Душанбе, 2016. – С.17.

Ў менависад: «Забони Қуқан (яъне Қуқанд – С.Н.) туркӣ мебошад, аҳли шаҳр тоҷикӣ, яъне форсӣ мегӯянд».⁹⁸

6. Рӯзномаи «Бухорои шариф», ки парчами равшанфикрони Бухорои ибтидои асри XX буд, дар таблиғу тарвиҷи забону фарҳанги тоҷикон нақши муҳимме дошт. Он нахустин рӯзномае буд, ки комилан ба забони тоҷикӣ нашр мегардид. Шумораи аввалини он 11-уми марти соли 1912 бо ҳиммати Мирзо Муҳиддин Мансуров ва Мирзо Сирочи Ҳаким чоп гардид. Дар рӯзномаи «Бухорои шариф», ки нахустин рӯзномаи тоҷикӣ дар Мовароуннаҳр аст ва имрӯз рӯзи чопи нахустин шумораи он ҳамчун Рӯзи матбуоти кишвар чашн гирифта мешавад, мубрамтарин масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии аморати Бухоро ва ҷаҳон инъикос ёфтааст. Ин рӯзнома бо 153 шумораи худ ба бедории миллии тоҷикон, ҳамчунин бедории ҳисси ватанхоҳиву, озо-дихоҳӣ ва додхоҳии миллати мо нақши бузург бозид ва бо ҳамин сабаб бо пешниҳоди намояндаи сиёсии Россияи подшоҳӣ ва фармони амири Бухоро Олимхон наشري он 2-юми январӣ соли 1913 манъ гардид.

Албатта тамоми ҷанбаҳои инъикоси ҳаёти ҷомеаи он замонро дар «Бухорои шариф» наметавон баррасӣ намуд. Вале ба бархе масъалаҳо, мисли баҳсҳои забонӣ ва сабку услуби баъзе мақолаҳои он метавон назар андохт. Мирзо Сирочи Ҳаким ҳамчун яке аз масъулон ва гардонандагони ин рӯзнома дар бедории фикрии миллат дар мақолаи хеш бо номи «Сухани гуфтани» дар шумораи 19 чунин менависад: «... **чаридаи** ҳар миллате забони гӯӣи ҳамон миллат аст, ҳоло **таклифи** забони гӯё чист? Бояд **ҳарф бизанад**... бояд **такаллум кунад**. Акнун ҳарф задан лозим аст, чи навъ ҳарф бизанад, ки шумо

⁹⁸ Абдулаҳмади Ҷовид, Сухане чанд дар бораи тоҷикҳо// дар маҷмӯаи «Тоҷикон дар масири таърих», гирдоварӣ ва таҳқиқи Мирзо Шакурзода, Техрон 1373. – С. 200. Назарзода С. «Забон ва ваҳдати миллӣ». Душанбе, 2007. – С.27.

розӣ бошед ва рӯзнама ҳам масъул набошад. Агар қабоиҳи миллатро нагӯяд, абадан вазифаи миллӣ иҷро намешавад... Пас чи бояд кард ва чи кор кунем ҳам миллат хурсанд бошад, ҳам вазифаи мо адо шуда бошад? Агар пайи таърифу тамчид рафтаву маддоҳӣ кунем, олам моро таън карда, соирин ба ҳоли мо хоҳанд хандид. ...Акнун таклифи мо чи бошад, олам мутаҳайир ва мо ҳам».

Масъалаи покизагии забон, риояи дастур (грамматика), номгузорӣ ва дигар масъалаҳои мавриди баҳсҳои забонӣ дар саҳифаҳои ин рӯзнама ҷои асосиро ишғол менамояд. Масъулон дар чанд шумораи он қоидаҳои дастурии забонро чоп карда, дар ҳафт шумора таҳти унвони «Мучмале дар хусуси забон» атрофи чигунагии забон домони баҳс мекушоянд. Аз ҷумла, дар шумораи сеюм дар мақолае менависанд: «Ҳанӯз шумораи аввали «Бухорои шариф»-ро нашр намуда будем, ки баъзе оқоён ҳозир шуда, дар матбаа нигоҳ ба мақолаҳо карда ва фармуданд: **Инҷо забони умумӣ забони тоҷикӣ аст. Рӯзнама ҳам ба забони тоҷикӣ бошад, беҳтар аст**». Дар саҳифаҳои ин нашрия чандин номаи бетаҳрир ба қавли ҳуди рӯзнама «айнан бедуни ислоҳ ва тағйир» оид ба номгузории забон, хусусиятҳои ҳамагонӣ ва маҳаллии он, сифати забонии мақолаҳо чоп ва дар ин бора ақидаву назарҳои гуногун пешниҳод мешавад. Вале натиҷагии ҳуди муҳаррирони рӯзнама хеле муҳим аст, ки аз ҷумла ваҳдати забонии моро дастгирӣ намуда менависанд: «... риштаи қавмият бо ҳам омехта шуда, яке ба **исми дарӣ, дигаре ба исми форсӣ, дигаре бо номи тоҷикӣ** чудо шудаанд... тараққии ҳар қавм бо ин мешавад, ки **ҳарф задану суҳан гуфтани ҳудашонро тобеи навиштану китобат намоянд, на ин ки навиштаҳои ҳудро тобеи ҳарф задани авомӣ нос намоянд**».

Вале, тавре ки баъдан дар намунаи сиёсати забонии солҳои сиёме мебинем, коршиносону мутахассисони ба ном забондони мо маҳз ҳамин роҳи дувум, яъне роҳи тобеъ карда-

ни навиштаҳои худро «**ба ҳарф задани авоми нос**» интиҳоб намудаанд. Намунаву мисолҳои оварда кофист, ки истифодаи ибораи «забони тоҷикӣ»-ро дар давраҳои тӯлонии таърихи миллати тоҷик тасдиқ намоем. Вале ин оғози кор аст. Шояд дар саҳифаҳои норавшан ва фаромушшудаи таърих садҳо ва ҳазорон намунаҳои дигар вучуд дошта бошанд, ки интизори пажӯҳишгарони худ мебошанд.

БОБИ Ш.

ГУСТАРИШИ ТАЪРИХИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

§ 1. Давраи оғозини ташаккули забони тоҷикӣ

Забони тоҷикӣ забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи гурӯҳбандӣ ба хонаводаи забонҳои хиндуаврупоӣ, гурӯҳи забонҳои эронӣ дохил шуда, яке аз забонҳои ғарбии эронӣ мебошад. Дар ҳаҷон бо ин забон дар Тоҷикистон, Афғонистон, Эрон, Ёзбекистон, Қирғизистон, Чин (қисмати ғарбӣ) гуфтугӯ мекунамд ва тоҷикон дар ин кишварҳо ба та-ври муқими сокин ҳастанд. Дар кишварҳои гуногуни ҳаҷон, аз ҷумла Русия, Амрико, Канада, кишварҳои арабӣ ва ғайра бо муҳочирати тоҷикон дар солҳои охир забони тоҷикӣ ривоч дорад. Забони тоҷикӣ дар тӯли таърихи чандҳазорсолаи ҳеш бо вучуди он ҳама рӯерӯӣ бо чандин забонҳои тавонои дунё чехраи воқеии худро нигоҳ доштааст, ки ин далели тавоноии бунёдии он аз даврони бостон то имрӯз мебошад. Забони тоҷикӣ аз асри IX мақоми забони адабиву меъёриро гирифта, дар давраи Сомониён (асрҳои IX-X) ба ин забон адабиёти илмӣ ва бадеӣ ташаккул меёбад. Аксарияти забоншиносон забони тоҷикиро ҳамчун як гунаи забони форсӣ медонанд. Фарқияти байни онҳо қисман аз асри XVI оғоз мешавад, ки асосан вижагиҳои овозӣ ва баъзан вожагонӣ мебошанд. Таб-дили алифбои забони тоҷикӣ аввал ба алифбои лотинӣ (1930) ва сипас ба кириллӣ (1940) ин фарқиятҳо бештар кард. Дар муқоиса бо забони форсӣ забони тоҷикӣ хусусиятҳои забонии қадимии ҳешро дар баҳши вожагон ва вижагиҳои овозӣ ва асолати забони давраи классикии рушди забон (асрҳои IX-XV) бештару бештар нигоҳ дошта аст. Дар баробари ин дар забони гуфтугӯӣ таъсири вожагони туркӣ (асосан узбекӣ) ва аз асри XX инчунин таъсири забони русӣ ҳис мешавад.

Забони тоҷикӣ ба гурӯҳи эронии хонаводаи хиндуэронии забонҳои хиндуаврупоӣ тааллуқ дорад. Якҷо бо забони дарӣ

(ки аслан гунаи забони тоҷикӣ буда, аз он тақрибан фарқе надорад) ба минтақаи шарқии умумияти гӯйишҳои форсии нав шомил буда, ҳамчун гунаи шимолу шарқии як забони умумии тоҷикӣ-дарӣ-форсӣ шуморида мешавад. То ба ҳол соҳибони ин се гунаи забонӣ, ҳам тоҷикзабонони Фароруду Афғонистон ва ҳам сокинони форсизабони Эрон, ҳамдигарро дар гуфтугӯ мефаҳманд.

Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ягона забони гурӯҳи эронии хонаводаи ҳиндуаврупоист, ки метавон таърихи ташаккули онро аз оғози таърихи ташаккули ин забон то имрӯз ба чанд марҳила тақсим кард ва пайванди муттасили онро мавриди пажӯҳиш қарор дод. Ҳол он ки ин марҳилабандӣ ба чандин мушкилиҳо рӯбарӯст, ки бархе аз онҳо чунинанд: 1) тӯлонӣ будани таърихи хаттии он, нокифоя ва пайдарҳаму муттасил набудани сарчашмаҳои хаттӣ ба забонҳои алоҳида ва давраҳои ҷудогонаи густариши онҳо; 2) сершумор будани низоми алифбоии онҳо, ки дар давраҳои мухталиф барои сабти забонҳои эронӣ истифода мешуданд, нокифоя будани низоми хатҳо барои мутобиқат ба инъикоси дурусту комили овозҳои забонҳои ҷудогонаи эронӣ ва инчунин муқоисанопазир будани низоми хатҳо бо ҳамдигар; 3) консервативӣ ва камтағйир будани имло ва меъёрҳои забони адабӣ.⁹⁹

Дар таърихи инкишофи забони тоҷикӣ се давраро ҷудо мекунанд: 1) Давраи бостон (аз замони ҷудошавии забонҳои эронӣ ба гурӯҳи мустақили забонӣ дар оғози ҳазораи II пеш аз милод то асрҳои IV-III пеш аз мелод). Забонҳои моқаблаи забони тоҷикӣ аз ин давра, ки ба забони мо таъсири бевосита доштаанд, забони авестой (аз номи китоби «Авесто») ва забони форсии бостон мебошанд; 2) Давраи миёна (асрҳои IV-III пеш аз мелод то садаҳои VIII-IX баъди мелод. Забонҳои ин марҳилаи рушди забонҳои эронӣ, ки ба забони тоҷикӣ хешовандии бевосита до-

⁹⁹ Муф. ниг.: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. – М., 1979, – С. 63.

штанд, забонҳои бохтарӣ, форсии миёна, портӣ, суғдӣ, хоразмӣ мебошанд, ҳарчанд забонҳои бохтарӣ, суғдӣ ва хоразмӣ ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ шомиланд; 3) Давраи нав ё давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ. Ин марҳила аз асрҳои VIII-IX баъди мелод шуруъ шуда, то имрӯз идома дорад. Забонҳои нави эронӣ тақрибан 40 забону ғуӣишхоро ташкил медиҳанд.

Забони тоҷикӣ (дарӣ, форсӣ) ба пиндори аксари пажӯҳишгарони эроншинос бар пояи забони форсии миёна ё паҳлавии сосонӣ ташаккул ёфтааст. Вале аз рӯи пажӯҳишҳои нави забоншиносӣ бархе аз манбаъҳои хаттии давраи миёна (хусусан матнҳои монавии портӣ) тақрибан аз забони осори хаттии давраи оғозини забони тоҷикӣ (то иқтибосҳои арабӣ) фарқе надоранд.¹⁰⁰ Аз ҷумла, сарчашмаҳои хаттии бозёфтшуда аз воҳаи Турфони ноҳияи мухтори Синзян-Уйғури Чин, ки ҳоло дар Китобхонаи давлатии Олмон (шаҳри Берлин) нигоҳдорӣ мешаванд, нишон медиҳанд, ки суннати навишторӣ ба забони тоҷикии давраи оғозин ба давраи пеш аз истилои араб мерасад. Мувофиқи маълумоти Ғулом Ҷелонии Доварӣ осоре, ки аз ноҳияи Турфон (дар остони Синзяни Чин) ба даст омада, нишон медиҳад, ки оғози забони порсии нав аз замони шоирону нави-сандагоне чун Ҳанзалаи Бодғисӣ, Фирӯзи Машриқӣ, Рӯдакӣ ва амсоли онҳо ҳам фаротар мебошад. Ў қайд мекунад: «Манзури ман 22 барг аз нусхаҳои кучаки хате аст, ки матни онҳо ба забони порсии нав аст, аммо ба расмӯлхати монавӣ навишта шудаанд. Ба бовари оқои Вернер Сундерман ин нусхаҳои монавӣ бо иттиқо ба ҳунари хушнависӣ мутааллиқ ба авоҳири қарни IX ва авоили қарни X-уми мелодӣ мебошанд. Ба унвони намуна матни баргеро, ки бахше аз як китоби динбоварӣ буда ва бо шумораи М 877 ва М 403 сабт шуда, бо ҳарфнависи лотину порсӣ нақл карда ва сипас онро ба забони порсии нав бармегардонам:

¹⁰⁰ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. –М., 1979, – С. 65.

Nyrwg 'yg yzdyg pd trs ' wd bym. 'ndy šg 'wd z'ryy nšystn, Dyl 'wd hwš'y xwyš r'y swyh m'erft 'y rwšn 'y xwd' pd dwe' u xw' st br d'stn.

Нируг иг яздиг пад тарс уд бим. Андишг уд зорй нишастан, Дил уд хуши хишрои сӯйи маърифати рушани худо пад дуо у хост бардоштан. Яъне: «Нерӯи яздиро бар (дидди) тарсу бим андеша ва зорй нишондан, дилу хуши хешро сӯйи маърифати рӯшани Худо бо дуову хост бардоштан»».¹⁰¹

Забони тоҷикии давраи оғозин аз забонҳои пешини бо ин забон алоқаманд аз лиҳози овой, дастурӣ ва вожагонӣ фарқ мекунад. Аз лиҳози овой вижагиҳои миқдорӣ ба хусусиятҳои сифатӣ табдил меёбанд. Дар забони оғозин (классикии дарӣ) низоми овоии ҳаштсадонокӣ (се чуфти садонокҳои дарозу кӯтоҳи и-ӣ, о-а, у-ӯ ва ду садонокӣ дарози ай-е ва ав-ӯ дида мешавад. Баъдан зери таъсири тағйироти сифатӣ низоми овоии забони тоҷикӣ ба низоми овоии шашсадонокӣ мегузарад, ки ҳоло ҳам ин масъала мавриди баҳси забоншиносон қарор гирифта аст. Ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ ба тағйироти миқдориву сифатӣ қариб дучор нашудаанд, вале дар ҷобачогузориҳои онҳо баъзе тағйиротҳои сифатӣ дида мешаванд. Дар низоми сохтори дастурии забон (сарфу наҳв) дигаргунии асосӣ дар гузариши ҳиссаҳои нутқ аз сохтори синтетикӣ ба сохтори аналитикӣ (таҳлилӣ) мушоҳида мешавад. Дар давраи оғозини рушди забони тоҷикӣ (дар осори хаттии асрҳои IX-X) хусусиятҳои маҳаллӣ ва лаҳҷавии ин забон дар минтақаҳои гуногуни густариши он ба мушоҳида мерасад ва таҳияи фарҳангу луғатномаҳои гуногун шояди ин гуфтаҳо. Вале то ба имрӯз хусусиятҳои умумӣ ва меъёрии забони адабӣ барои ин забон боқист ва метавон гуфт, ки бар хилофи хусусиятҳои хоси гунаҳои тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ байни ин се гунаи забони адабӣ умумияти дастурӣ нигоҳ дошта шудааст.

¹⁰¹ Муф. ниг.: Гулом Ҷелонии Доварӣ. Таҳлили забонӣ ва таърихи вожаи «тоҷик» бар мабной осори кашфшуда. – Душанбе, 2016. – С.74-75.

Меъёрҳои асосии забони адабии навишторӣ асосан дар асри даҳ ташаккул ёфтааст. Забони адабии муосири тоҷикӣ вижагиҳои хоси сохтори овой, дастурӣ ва вожагонии забони адабиёти классикиро ҳифз кардааст, ҳарчанд тавре зикр кардем, дар бархе аз асарҳои бадеиву таърихии асри даҳ хусусиятҳои лаҳҷавии сарзаминҳои Фарорӯду Хуросон мушоҳида мешавад. Сарзаминҳои васеъро фаро гирифтани забони тоҷикӣ, парешонӣ ва аз ҳам дур будани минтақаҳои алоҳида, заифии робитаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ дар давраи феодалӣ ба аз ҳам ҷудо шудани лаҳҷаву ғӯйишҳои забон оварда расонид. Дар бораи вучуд доштани вижагиҳои лаҳҷавӣ ҷаҳонгардону ҷуғрофидонони зиёде маълумот дода, далели вучуд доштани лаҳҷаву ғӯйишҳои забони тоҷикиро тасдиқ мекунанд. Аз ҷумла, Муқаддасӣ зикр мекунад, ки лаҳҷаву шеваҳои Тӯсу Нисо ба ғӯйиши Нишопур; шеваҳои Сарахсу Абевард ба ғӯйиши Марв; лаҳҷаҳои Бомиеъну Тохаристону Термез ба ғӯйиши Балх ва ғайра шабоҳатдоранд. Нисбат ба шеваҳои Марвруд ӯ қайд мекунад, ки ин лаҳҷаҳо ҳам ба ғӯйиши Балх ва ҳам ғӯйиши Марв наздикӣ доранд. Лаҳҷаи Ҷузҷон байни ғӯйишҳои Марву Балх мавқеи мобайниро ишғол мекунад. Лаҳҷаи Гарҷистон ҳам дар байни ғӯйишҳои Ҷироту Марв қарор дорад. Муқаддасӣ ғӯйишҳо ва лаҳҷаҳои Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Балх, Буст, Марв, Нишопур, Ҷирот, Тӯсу Абевардро номбар намуда, дар зимн вижагиҳои овой ва вожагонии онҳоро низ нишон медиҳад, ки бархе аз онҳо дар ғӯйишҳои имрӯзаи забони тоҷикӣ дида мешаванд. Ба таври мисол, шакли феълии – ак, ки дар лаҳҷаи Самарқанд (бикардакам, бигуфтакам) дар асри даҳ дида шудааст, имрӯз ҳам волеҳӯрад. Дар як қатор ҳолатҳо ин фарқиятҳои лаҳҷавӣ метавонанд зери таъсири субстрати забонҳои маҳаллии пешин – таъсири забони портӣ дар Хуросон, суғдӣ дар водии Зарафшон ва ноҳияҳои атрофи он, забони бохтарӣ ва қабिलाҳои сақӣ дар Тахористону Систон пайдо шуда бошанд. Вале ин фарқиятҳо ба ҳамдигарфаҳмии гурӯҳҳои гуногуни сокинони ин сарзаминҳо, ки бо ғӯйишу лаҳҷа ва шеваҳои мухталиф суҳбат

мекарданд, ҳалал ворид намекарданд. Мавҷуд будани лаҳҷаву гӯйишҳои гуногун мавҷудияти як забони умумиро инкор намекунад, балки ин гӯйишҳо шохаҳои мухталифи ин забони умумӣ буданд. Муқаддасӣ ҳамаи ин гӯйиши лаҳҷаҳоро номбар карда, вижагиҳои алоҳидаи онҳоро нишон дода, ҳамзамон ишора мекунад, ки ҳамаи ин лаҳҷаву гӯйишҳо ба забони форсӣ, яъне тоҷикӣ тааллуқ доранд.

Ҷуғрофиёи интишори забонҳои эронӣ дар давоми ҳазор – ҳазору панҷсад соли охир куллан тағйир наёфтааст ва аксари забонҳои эронӣ ба монанди забони яғнобӣ ва забонҳои бадахшониву забони пашту дар ҳамон ҷои пешинаи худ бо каме тағйиротҳо қарор доранд. Забони тоҷикӣ ҳам дар сарзаминҳое, ки ёдовар шудем, аз давраҳои бостон забони оммаи халқ будааст. Ҳаракати забони тоҷикӣ ба тарафи минтақаҳои ҷануб ва ғарби Эронзамин дар асрҳои минбаъда фақат дар асоси дар асри X ба забони адабӣ табдил ёфтани он Осиёи Миёна рух додааст.¹⁰² Бертелс Е.Э. дар бораи вучуд доштани забони дарӣ-тоҷикӣ дар сарзамини Бухоро чунин менависад: «Бидуни шак дар ин давра дар Осиёи Миёна забону гӯйишҳои зиёде вучуд дошт, вале гумон аст, ки ҳамаи ин забонҳо лаҳҷаҳои забони суғдӣ буданд. Ба он ҳолат, ки забони Бухоро суғдӣ набуд, ду далел, ки нахустин бор аз тарафи О.А.Смирнова қайд шудааст, ишора мекунад: дар сиккаҳои зарробхонаи Бухоро алифбои суғдӣ истифода нагардидааст; дар ҳолате, ки унвони ҳокимони Суғдиён ихшид ё афшин буд, ин унвонҳо дар Бухоро маъмул набуданд ва ҳокимони Бухоро худро Бухорхудот меномиданд. Ҳамаи ин далелҳо нишон медиҳанд, ки дар сарзамини Осиёи Миёна дар баробари забони суғдӣ забони дигаре вучуд дошт, ки то ҳучуми арабҳо соҳиби хат будааст».¹⁰³ Агар ба ин далелҳои донишманди шинохтаи рус роиҷ будани истилоҳи «худот»-ро

¹⁰² Ниг. Бертельс Е.Э. Персидский-дари- таджикский // Забоншиносӣ, № 2.- 2010.– С.49-50.

¹⁰³ Муф. ниг. Бертельс Е.Э. Персидский-дари- таджикский // Забоншиносӣ, № 2.- 2010.– С.39-57 (Аз маҷ. Советская этнография, № 4.- 1950).

ҳамчун унвони мақоми соҳибият дар забони бохтариӣ Бохтарзамин дар намунаи «Сомонхудот» ва «Чағонхудот» илова намоем, пас сухан дар бораи забони бохтарие меравад, ки дар ин давра ташаккул ёфта, ба забони тоҷикӣ табдил ёфтааст.

Дар «Таърихи Бухоро» Абубакри Наршахӣ дар бобе тахти унвони «Зикри бинои масҷиди Бухоро» дар бораи забони мардуми Бухоро менависад: «Кутайба ибни Муслим масҷиди ҷомеъ бино кард. Андар ҳисори Бухоро ба соли 94 ва он мавзеъ бутхона буд мар аҳли Бухороро. Фармуд, то ҳар одина дар он ҷо ҷамъ шудандӣ, ҷунонки ҳар одина мунодӣ фармудӣ, ки ҳар кӣ ба намози одина ҳозир шавад, ду дирҳам бидиҳам. Ва мардумони Бухоро ба аввали Ислом дар намоз, Куръон ба порсӣ хондандӣ ва арабӣ нагавонистандӣ омӯхтан. Ва ҷун вақти рукӯъ шудӣ, марде будӣ, ки дар паси эшон бонг задӣ, ки бакунитон кунит (яъне рукӯъ кунед) ва ҷун сачда хостандӣ кардан, бонг кардӣ, ки нагунбод кунит (яъне, сачда кунед)».¹⁰⁴

Ба ҳамин тариқ, баррасиҳои муҳаққиқон нишон медиҳад, ки забони тоҷикӣ (дарӣ, форсӣ) забони бостонӣ буда, хостгоҳи он сарзаминҳои таърихии Бохтару Хуросони таърихӣ, дурустараш канори чапу рости дарёи Омӯст. Забони тоҷикӣ дар давраи пеш аз ислом дар заминаи забонҳои портӣ, бохтарӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва забони паҳлавӣ (форсии миёна) ташаккул ёфт. Устувории меъёрҳои навишторӣ ва адабии забони қадимтарин осори боқимондаи илмиву адабии ин забон нишон медиҳад, ки ин забон идомаи мустақими забони форсии миёна ё шакли тағйирёфта ё ба қавли баъзе муҳаққиқон «гунаи вайроншуда»-и¹⁰⁵ забони форсӣ нест, балки то истилои араб ҳамчун забони мустақил дар баробари забони форсии

¹⁰⁴ Абубакри Наршахӣ. Таърихи Бухоро. Тарҷумаи Абӯнасири Қабовӣ ва бо талхис аз Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар. Вироиш ва ороиш аз Амир Ҳусайн Ханҷӣ. –Техрон, 1384. – С. 60. Нашри электронӣ аз вебгоҳи таърихи Эрон (сах. 127-130).

¹⁰⁵ Бертельс Е.Э. Персидский-дари- таджикский // Забоншиносӣ, № 2.- 2010.– С.3.

миёна вучуд дошт. Эҷодиёти бадеӣ ба ин забон, бешубҳа, дар байни монавиҳо низ вучуд дошт. Забони тоҷикӣ дар давраи то истилои араб дар сарзаминҳои берун аз Хуросону Фароруд густариш ёфта будааст. Манбаъҳои арабизабон аз вожаву ибора ва ҷумлаҳои алоҳида, то порчаҳои шеърӣ ёд мекунанд, ки ба ин забон боқӣ мондаанд. Вожаву таркибҳо ва ҷумлаҳои алоҳида (мисли «уштурбон», «бӯстонбон», «Бадбахт, мор-мор! Бигаз-Бигаз!»; «Тозии эшон кастам»; «Дар марг низ мардӣ бояд!»; «Некон кунанд ва бадон кунанд ва ҳар ки ин кунед, сол во сар набарад»; «Або ин темор бояд андаке шодӣ»)¹⁰⁶, ки дар ҳолатҳои мухталиф иқтибос шудаанд, қорбурди васеъ ва зиёди забони тоҷикиро дар давраи пеш аз истилои араб ва баъди он нишон медиҳад.

Дар ибтидои асри VIII забони зиндаи мардуми Балх (ва ё қисми он) забони тоҷикӣ будааст. Аз рӯйи иттилооти муаллифони арабзабон Ибни Мукаффаъ (721-757) ва Муқаддасӣ (асри X) метавонем ба хулосае омад, ки аллақай дар оғози асри VIII забони тоҷикӣ (форсӣ) дар Балх забони мардум буд. Ба таври намуна, яке аз қадимтарин осори ба дасти мо расида бо алифбои арабӣ рубоие мебошад, ки дар «Таърихи Табарӣ» Ҳангоми тасвири ҳодисаҳои солҳои 727-737 замони шикаст хӯрдани арабҳо дар ҷанг ба муқобили мардуми Хатлон (Аз Хуталон омадих, Ба рӯ табоҳ омадих...) оварда шудааст. Матни ин маълумот ва хусусияти ҳуди ин суруда шубҳае дар бораи аз байни мардум баромадани он ва ҳеле машҳур будани ин рубоӣ дар Балх боқӣ намегузорад. Ба ҳамин тариқ, забони мардум ва ё қисмате аз мардуми Балх будани забони тоҷикӣ (форсӣ) бо ин намунаи шеърӣ тасдиқ мегардад.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Дар бораи ин калимаву ҷумлаҳо ва мансубияти онҳо ба ашхос ва маҳалли муайян ниг.: Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат-ҳастии миллат. Китоби 1. Ба сӯйи пояндагӣ. – Душанбе, 2016. – С. 211-225; Алиашрафи Содикӣ. Таквини забони форсӣ. – Техрон, 1357//1979. – С. 54-75.

¹⁰⁷ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988, – С. 231-232.

Пас аз сукути давлати Сосониён ва истилои араб тақрибан беш аз як қарн тӯл кашид, то ин ки тоҷикзабонон аз зарбаи араб ба худ омада, дар фикри анъанаҳои миллӣ ва собиқаи таърихӣ худ афтанд. Дар қарнҳои аввали ислом буд, ки дар ин сарзаминҳо нахзате пайдо шуд маъруф ба «шуубия», ки на танҳо баробарии арабу аҷам, балки бартарии аҷамро бар араб таъкид мекард. Сад соли дигар нагузашт, ки пояҳои хилофат заиф гардид ва аз ҳар ғушаву қанори сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр саркашоне бархостанд, ки дар сар фикри истиқлол ва озодӣ аз юғи хилофатро мепарвариданд.

Забони арабӣ бошад дар ин муддат ба як забони тавоноӣ илму адаби кишварҳои мағлуб мубаддал гардида буд ва аҳли илму дониш аз ҳар наҷод ва ҳар сарзамин осори худро ба ин забон навиштаанд. Бино бар ҳамин суннати маъмул адибон ва донишмандони Эрону Мовароуннаҳр низ осори хешро ба забони арабӣ таълиф карданд, чунонки китобҳои Ибни Қутайбаи Диноварӣ, Ҳамзаи Исфаконӣ, Муҳаммад ибни Қарири Табарӣ дар адаб ва таърих, навиштаҳои Закариёи Розӣ дар тиб, таълифоти Абумаъшари Балхӣ дар риёзӣ ва нучум ва муаллифони дигар ҳама ба арабӣ навишта шудаанд.

Забони тоҷикӣ ҳамчун забони модарии ҳукмронҳои маҳаллии эронитабор мавриди пуштибонии ҳамагарафаи дудмонҳои Тоҳириёну Саффорӣёну Сомониён ва дигар хонаводаҳои эронӣ-асл қарор гирифта дар як муддати кӯтоҳи таърихӣ ба сифати забони илму адаб аз маҳдудаи як забони миллӣ берун гардид ва дар як қисмати бузурги қитъаи Осиё, аз Осиёи сағир то Ҳиндустону Чин, ба забони байналмилалӣ табдил ёфт. Баъди сарнагун гардидани давлати Сосониён ва истилои Эрон ва Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо сад-саду панҷоҳ нагузашта буд, ки мардуми эронитабор аз Хилофати араб истиқлол ба даст овард. Пояи идеологии ҳамаи ин дигаргуниҳо худшиносии миллӣ ва анъанаҳои бостонии мардуми эронитабор буд. Нақши бунёдӣ ва асосиро дар ин дигаргуниҳо забони тоҷикӣ бозид, ки дар ин давра забони гуфтугӯии тамоми сарзамини Осиёи Миёна ва

Эрон гардида буд. Дар ҳамин давра нахустин хонаводаҳои мил-
лӣ Тоҳириён (821-873) ва Саффориён (865-903) пайдо меша-
ванд. Агар дар дарбори Тоҳириён забони арабӣ ҳанӯз ҷойгоҳи
расмӣ худро нигоҳ дошта бошад, пас дар дарбори Саффориён
тадриҷан ҷои онро забони тоҷикӣ-форсӣ ишғол мекунад.

Яке аз сарчашмаҳои муҳимми таърихӣ ва бостонӣ «Таъри-
хи Систон» (асри XI) оид ба ин мавзӯ иттилооти мушаххас ва
дақиқ медиҳад. Яъқуби Лайси Саффорӣ баъд аз гирифтани
маншури ҳукумати Систону Кобул ва Кирмону Форс соли 867
баъд аз сафари ҳарбии бобарор ба Ҳирот бармегардад. Аз рӯи
навиштаи ин сарчашма: «Яъқуб фаро расиду баъзе аз хаворич,
ки монда буданд эшонро бидушт ва молҳои эшон баргирифт пас
шуаро ӯро шеър гуфтанд ба тозӣ:

Шеър:

Қад акрама-л-лоҳу аҳла-л-мисри ва-л-балади,
Би-мулки яъқуби зи-л-афзоли ва-л-удади...
(Худои гиромӣ дошт аҳли шаҳр ва атрофи онро,
Дар мулки Яъқуби соҳиби афзалият ва қудрат...)

Чун ин шеър бархонданд, ӯ олим набуд, дарнаёфт. Муҳам-
мад ибни Васиф ҳозир буд ва дабири расоили ӯ буд ва адаб неку
донист ва бад-он рӯзгор номаи порсӣ набуд. Пас Яъқуб гуфт:
Чизе, ки ман андар наёям, ҷаро бояд гуфт. Муҳаммад Васиф пас
шеъри форсӣ гуфтан гирифт. Ва аввал шеъри порсӣ андар Аҷам
ӯ гуфт ва пеш аз ӯ касе нагуфта буд, ки то порсӣ буданд, суҳан
пеши эшон бо руд бозгуфтандӣ бар тариқи хусравонӣ. Ва чун
Аҷам барканда шуданд ва араб омаданд, шеър миёни эшон ба
тозӣ буд ва ҳамгиронро илму маърифати шеър тозӣ буд ва андар
Аҷам касе барнаёмад, ки ӯро бузургии он буд, пеш аз Яъқуб, ки
андар ӯ шеър гуфтандӣ, Магар Ҳамза ибни Абдуллоҳ аш-Шорӣ
ва ӯ олим буд тозӣ донист. Шуарои ӯ тозӣ гуфтанд ва сипоҳи ӯ
бештар ҳама аз Араб буданду тозиён буданд, чун Яъқуб Занбил
ва Амвори Хориҷиро бидушт ва Ҳарбӣ бигирифт ва Систону

Кирмону Порс ўро доданд, Муҳаммад ибни Васиф ин шеър би-
гуфт:

Шеър:

Эй амире, ки амирони ҷаҳон хосаву ом,
Бандаву чокару мавлову саги банду ғулом.
Азали ҳаззе вар лавҳ, ки мулке бидихед,
Бе Абиюсуфи Яъқуб бин ал-Лайси Ҳумом...

... Боз Муҳаммад ибни Мухаллад ҳам Сағзӣ буд, марде
фозил буд ва шоир, низ порсӣ гуфтан гирифт». ¹⁰⁸ Дар ин маълумот
сабабҳое ҷалби таваҷҷуҳ мекунад, ки шоирони дарбории
Ҳирот ва Систонро водор кардааст, аз шеър гуфтан ба забони
арабӣ ба шеърғӯӣ ба забони форсӣ (тоҷикӣ) гузаранд: «ӯ олим
набуд, дарнаёфт». ¹⁰⁹

Ҷавонмардиву фидокории Яъқуби Лайс вирди забонҳо бу-
да, дар «Сиёсатнома»-и Низомулмулк дар бораи посухи ӯ ба ра-
сули халифа ва ҳучуми ӯ ба Бағдод чунин омадааст: «Пас рӯй
сӯи расул карду гуфт: Бирав ва халифари бигӯӣ, ман марди рӯй-
гарзодаам ва аз падар рӯйгарӣ омӯхтам ва хӯрдани ман нони ча-
вину моҳиву тарра ва пиёз будааст ва ин подшоҳиву ганчу хоста
(сарват) аз сари айёри ва шермардӣ ба даст овардаам, на аз па-
дар мерос ёфтам, на аз ту дорам. Аз пой нанишинам, то сари ту
ба Маҳдия нафиристам ва хонадони тӯро вайрон накунам. Ё он
чи гуфтам, ба ҷой оварам, ё бо сари (баргаштан) нони ҷавину
моҳиву пиёз ва тарра шавам. Инак, ганҷхоро дар боз кардам ва
лашкархоро боз хондам ва бар асари ин пайғом омадам». ¹¹⁰

Вале давраи шукуфоии забони тоҷикӣ ба давраи Сомониён
(873-999) рост меояд. Растохези воқеии назму насри форсии
дарӣ дар замони Сомониён (874-999) оғоз гардид ва давлату
дарборе ба вучуд омад, ки ба қавли Маликушшуаро Баҳор «аз
хайси созмони ахлоқӣ ва моддӣ ба маротиб табиитар ва усту-

¹⁰⁸ Таърихи Систон. – Душанбе, 2014. – С.165-167.

¹⁰⁹ Таърихи Систон. – Душанбе, 2014. – С. 165.

¹¹⁰ Ҳамон ҷо. – С. 27.

вортар аз аҳди пешин буд ва адабиёте ба вучуд омад, ки садяки онро дар аҳди Сосониён надошт».¹¹¹

Сомониён бар хилофи Тоҳириёну Саффориён дарк карда буданд, ки бидуни эҳёи анъанаҳои қадимӣ ва ривочу равнақи забону адаби миллӣ истиқлолият устувор ва давомдор шуда наметавонад. Бинобар ин, амирони дурандешу сиёсатмадорони ин хонадон бо камоли ҳушмандӣ муносибати ҳудро бо хилофат тавре оростанд, ки дарбори Бағдод натавонад ғитна ва рақобате бар зидди онҳо барангезад. Илова бар ин забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ)-ро, ки забони мардумони Мовароуннаҳру Хуросон буд, забони расмӣ давлати паҳновари ҳуд қарор дода, адибону лимонро ташвиқ мекарданд, ки китобҳои ҳудро ба ин забон нависанд ва ё осори арабии ҳуд ва дигаронро ба ин забон баргардонанд.

Дар муқаддимаи «Тафсири Табарӣ» чунин омадааст: «Ин китобро биёварданд аз Бағдод, чиҳил мусҳаф буд ин китоб навишта ба забони тозӣ ва ба асноди дароз буд ва биёварданд сӯи Амир Саиди Музаффар Абусолехи Мансур ибни Нух ибни Наср ибни Аҳмад ибни Исмоил... Пас душ(х)вор омад бар вай хондани ин китоб ва иборат кардани он ба забони тозӣ ва чунон хост, ки мар-онро тарҷума кунад ба забони порсӣ. Пас уламои Мовароуннаҳрро гирд кард ва аз эшон ғатво кард, ки «раво бошад, ки мо ин китобро ба забони порсӣ кунем?» Гуфтанд: «Раво бошад хондан ва навиштани тафсири Қуръон ба порсӣ мар он касеро, ки ӯ тозӣ надонад...»».¹¹²

Шоҳмардон ибни Абулхайр дар муқаддимаи «Нузҳатномаи Алоӣ»-и ҳуд чунин менависад: «Шунудаам, ки ҳудованди мозӣ Ало-уд-давла... Хоча Абуалиро гуфт: «Агар улум-ул-авоил ба ибороти порсӣ будӣ ман битавонистаме донистан. Бад-ин сабаб, ба ҳукми фармон «Донишномаи алоӣ» бисохт ва чун бипардохт ва арза кард аз он ҳеҷ дар натавонист ёфтан»».¹¹³

¹¹¹ Маликушшуаро Баҳор. Сабкшиносӣ. –Техрон, 1349/1971, ҷ.1. – С. 143.

¹¹² Чавод Ҳиравӣ. Эрон дар замони Сомониён. –Машҳад, 1371/1993. – С. 13.

¹¹³ Ҳамон ҷо. – С. 14.

Аз рӯи ҳамин санадҳо бисёр муҳаққиқон ақида доранд, ки ҳам оммаи васеи мардум ва ҳам амирони нахустини маҳаллӣ, ки аз миёни ҳамин табақа бархоста буданд, забони арабиро намендонистанд. Ҷумлаи маъруфи Яқуби Лайс «чизе ки ман андар наёям, чаро бояд гуфт?» тасдиқи ин гуфтаҳост.

Муаллифи «Таърихи Бухоро» Наршахӣ низ дар сарсухани китобаш менависад, ки «таълифи ин китоб («Таърихи Бухоро» - С.Н.) ба арабӣ буд, ба иборати балиғ... Бештари мардум ба хондани китоби арабӣ рағбат нанамоянд. Дӯстон аз ман дархост карданд, ки ин китобро ба порсӣ тарҷума кун».¹¹⁴

Вале ба назари мо омили бисёр муҳимми ривочу равнақи забони тоҷикӣ вазъияти руҳии мардуми он аҳд мебошад. Зеро дар тамоми давраи истилои араб забони арабӣ барои мардуми Хуросону Мовароуннаҳр ҳамоно забони бегона боқӣ монд.¹¹⁵ Ва ҳамин ки хонадонҳои маҳаллӣ ба сари қудрат омаданд, мардум дар пайи ривочу равнақи забон ва ифтихороти таърихӣ худ афтоданд. Беҳуда нест, ки нахустин асари насриё, ки ба забони форсии дарӣ боқӣ мондааст, «Шоҳнома»-и Абумансурӣ буда ба таърих ва ривоятҳои пеш аз исломии ин мардум бахшида шудааст. Фирдавсии бузург бошад, илова бар «зинда кардани Аҷам» кӯшиш кардааст, ки дар ин шоҳасари худ то ҳадди имкон аз истифодаи вожаҳои арабӣ парҳез кунад.

Хулоса, ба фикри мо, яке аз муҳимтарин сабабҳои ба вучуд омадани китобҳо ба забони тоҷикӣ барпо шудани давлатҳои миллӣ, амирони ватанпараст ва зуҳури суханварони тавоное буд, ки ба таъриху забони худ дилбастагии амиқ доштанд.

Тасодуфӣ нест, ки қадимтарин намунаи насри форсии дарӣ низ, ки то ба имрӯз расидааст, аз даврони Сомониён аст. Ин китоб муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абумансурӣ (956) мебо-

¹¹⁴ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ.—Техрон, 1345/1967, ҷ. 1.—С. 34.

¹¹⁵ Бертельс. Е. Э. История персидско-таджикской литературы.—М., 1960.—С. 88.

шад ва бо дастури Абумансури Абдураззоқ (сипаҳсолори Сомониён дар Хуросон) аз тарафи Абумансури Муаммарӣ навишта шудааст. Ин «Шоҳнома»-и насрӣ, ки зоҳиран илҳомбахши Фирдавсӣ будааст, аз байн рафта ва танҳо муқаддимаи он боқӣ мондааст. Шаш сол пас аз «Шоҳнома»-и Абумансурӣ, соли 963 асари муаррих ва муфасссири барҷастаи арабзабони тоҷик Абучаъфар ибни Ҷарири Табарӣ (839-923) «Таърихи Табарӣ» аз ҷониби вазири донишманди Сомониён Абулфазли Балъамӣ аз арабӣ ба тоҷикӣ баргардонидида шуд. Ва дар ҳамон замон тарҷумаи «Тафсир»-и ҳамин муаллиф, ки пештар зикри он рафт, тавассути донишмандони Мовароуннаҳр, бо дастури Мансур бини Нухи Сомонӣ (943-954) анҷом гирифт. Даре нагузашт, ки дар ин замина таълифоти дигаре чун «Китоби Гаршосп»-и Абулмуайяди Балхӣ ва рисолаи «Ас-савод-ул-аъзам»-и ҳаким Абулқосими Самарқандӣ – муосирони Сомониён, дар ақоиди мазҳаби ҳанафиён ба риштаи таҳрир кашида шуд.

Дар заминаи иҷтимоӣ чунин корҳо бояд бештар анҷом гирифта бошад, зеро тавре ки маълум аст дар нахустин садаҳои ислом мардуми Хуросон ва Мовароуннаҳр машғули мубориҳои ақидавӣ ва мазҳабӣ буданд ва дур нест, ки дар ин майдон зимни баҳсҳои мафкуравӣ ба тарҳи масоили иҷтимоӣ ва сиёсӣ пардохта бошанд. Намунаи чунин баҳсҳо ҳамин китоби «Ас-савод-ул-аъзам»-и мазкур аст.

Осори илмӣ ва нимаилмӣ аз ҷиҳати замон ва миқдор дар навбати дуюм қарор доранд. Бинобар маълумотиҳои нав рисолаи «Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-тибб»-и Абубақри Рабеи Бухорӣ (981) қадимтарин матни илмӣ тиббӣ шинохта шудааст.¹¹⁶ Донишманди Эронӣ Ризо Содиқӣ аз 24 китобу рисолаҳои ёд мекунад, ки дар заминаи илмҳои гуногун дар давраи аввали инкишофи наср ба забони форсии дарӣ тарҷума ва ё таълиф шу-

¹¹⁶ Ҷалол Матинӣ. Худуди ибтикороти Абурайҳони Берунӣ дар сохтмони луғоти илмӣ форсӣ// Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, давраи 9, №3.–Машҳад.– С.423.

данд.¹¹⁷ Монанди «Худуд-ул-олам»-и муаллифи номаълум (982-983) дар чуғрофӣ ё осори машҳури Берунӣ ва Ибни Сино дар ҳисобу нучум ва тиббу ҳикмат ва китобҳои Носири Хусраву имом Ғазолӣ дар адабу фалсафа ва ғайра.

Қобили қайд аст, ки забони ин осор чи динӣ ва чи таърихиву адабӣ ҳама пухта ва бисёр калима ва истилоҳоташон то ба имрӯз дар забони тоҷикӣ зинда ва барои хонандагон фаҳмост. Масалан, дар муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абумансурӣ калима ва истилоҳоти ноби тоҷикӣ (форсии дарӣ) истифода шудаанд, ки баъдҳо ҷои баъзеи онҳоро вожаҳои арабӣ гирифтааст, монанди *диндорон* (рӯҳониён), *тоҷдорон* (шоҳон, амирон), *деҳқонон* (соҳиби деҳ, калони деҳ, ҳофизи анъана ва ривоятҳои қадим, муаррих), *фарзонагон*, *хушёрон* (зиёиён), *баргузидагон*, *покон*, *пешдод*, *оини дод*, *корнома* (таърих, ҷангнома, шарҳи воқеа), *шаҳриёр* (подшоҳ), *доварӣ* (қазоват), *банда*, *худованд* (соҳиб) ва амсоли он. Сабки нигориши китоб ҳам монанди вожаву истилоҳоташ сода ва намунаи неки забони оғозини тоҷикӣ мебошад. Намунаи зер, боз ҳам шоҳиди ба забони модарӣ таҳия шудани ин асар мебошад: «Пас ба дастури хеш Абумансур ал-Муамариро бифармуд то худовандони кутубро аз деҳқонон ва фарзонагон ва ҷаҳондидагон аз шаҳрҳо биёварданд ва ҷокари ӯ Абумансур ал-Муамарӣ ба фармони ӯ нома карда кас фиристод ба шаҳрҳои Хуросон ва хушёрон аз он ҷо биоварад...»¹¹⁸

Дар ҳудуди соли 981 бо фармони амир Нухи Сомонӣ «Ас-савод-ул-аъзам» таълифи Абулқосим Исҳоқи Самарқандӣ, ки пештар ёд кардем, ба забони тоҷикӣ (форсӣ-дарӣ) тарҷума шуд ва он яке аз қадимтарин осори мансури забони мо ба шумор меравад.

Тавре ки мебинем дар оғоз забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) имконияти баёни мавзӯҳои гуногунро доштааст ва аз матни ин

¹¹⁷Муфасссал ниг. Ризо Содиқӣ. Таҷрибаҳои забони форсӣ дар илм// Маҷмуаи мақолот.— С.75-76.

¹¹⁸Карими Кишоварз.Ҳазор соли насри порсӣ. — Техрон, 1945/1967, ҷ.1.— С.45.

китобҳо пайдост, ки дар он давра ҳатто як муодилҳои арабӣ ва истилоҳоти динӣ низ дар забони китобӣ ва ё лаҳҷаҳои гуфтории мардуми Мовароуннаҳр мавҷуд будааст.

Бояд хотирнишон кард, ки чунин сабки нигориш ва корбурди вожагону истилоҳоти содаи забон дар осори тиббӣ ва ҷуғрофӣи давраи аввал, чун «Ҳидоят-ул-мутааллимин» ва «Ҳудуд-улола» низ мушоҳида мешавад. Муаллифон аксарияти вожа ва истилоҳоти китобҳои худро аз забони ҷорӣ гирифта, танҳо миқдори ками луғоти арабиро ба кор бурданд. Масалан, луғатҳои зерини «Ҳидоят-ул-мутааллимин» бешубҳа аз лаҳҷаи маҳаллии Мовароуннаҳр гирифта шудаанд: *буновар-думали калон, беҳушона-ҳазён, тоса-изтироб, андарунӣ-дохилӣ, зерин-тахтонӣ, устухонпора, гурда, мондагӣ, хокӣ, ҳавоӣ, омадагӣ* ва амсоли он.

Гузашта аз ин, бисёр луғатҳо ва истилоҳоти ба кор бурдаи муаллифи «Ҳидоят-ул-мутааллимини»-ро дертар дар китобҳои маъруфи Абӯрайҳони Берунӣ «Ат-тафҳим» ва рисолаҳои Ибни Сино «Донишнома» ва «Рағшиносӣ» мушоҳида кардан мумкин аст.¹¹⁹

Барои мисол баъзе луғатҳои муштаракӣ ин китобҳоро зикр мекунем: *орамида*-сокин, *орзу*-шаҳвату майл, *оканда*-пуруда, *баромадан*-тулуъ, *баҳоргоҳ*-мавсими баҳор, *пазирuftан*-қабул, *дарозо*-тӯл, *пахно*-арз, *тарӣ*-рутубат, *ҷунбонида*-тахрик, *сӯ*-қиҳат, *сардӣ*-бурудат, *ёд доштан*-ба хотир доштан, *оташий*-норӣ, *омезиш*-ихтилот, *нотабий*-ғайритабий, *якӣ*-вахдатва дигарон.

Маълум аст, ки муҳимтарин сарчашмаи омӯзиши вожагони забон ва истилоҳотфаринӣ забони шеър мебошад, зеро мувофиқи гувоҳии ахбор ва асноди мавҷуда шеъри тоҷикӣ зиёда аз сад сол пештар аз наср ба вуҷуд омадааст. Дигар ин ки дар шеър аст, ки забони тоҷикӣ тавоноии худро нишон додааст

¹¹⁹Муфасссал ниг. Чалоли Матинӣ. Худуди ибтикороти Абурайҳонӣ Берунӣ. дар сохтмони луғати илмӣи форсӣ//Донишкадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, давраи 9, №3. Машҳад. – С. 436-437.

ва мо дар он бо ҳазорон вожаҳои асил ва таркибҳои ғайричашмдошт аз нуқтаи назари вожашиносӣ ва луғатшиносӣ во-мехӯрем, ки дар наср назири онҳо камтар дида мешавад. Манбаи дигар анбӯҳи осори мансурест, ки ба ин забон дар заминаи дин, сиёсат, иқтисодиёт, ахлоқ, ирфон, адаб, таърих илмҳои маъмул ва амсоли он навишта шудааст, ки танҳо феҳристи номи онҳо чанд ҷилд китоб мешавад.

Тавре ки маълум аст, аз асри XI сар карда ба забони тоҷикӣ фарҳангҳои сершуморе, аз қабилӣ «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Ҳусайни Инҷу, «Баҳори аҷам»- Рой Текчанди Баҳор, «Фарҳангнома»-и Ҳусайни Вафой, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдуррашиди Тоттавӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммади Ғиёсуддин, «Ҷароғи ҳидоят»-и Алихони Орзу, «Бурҳони қотеъ», «Шамс-ул-луғот» ва даҳҳо фарҳангҳои дигар тадвин шудааст. Фарҳангсозони давраҳои гуногун, то ҷои имкон луғату истилоҳҳои соҳаҳои мухталифро дар онҳо ҷамъоварӣ карда, шарҳу тавзеҳ додаанд ва то ҳудуде онҳоро ба низом даровардаанд. Устод Саид Нафисӣ дар мақолаи «Феҳристи фарҳангҳои форсӣ» 188 фарҳангро номбар кардааст, ки қисме аз онҳо то ба имрӯз нарасидааст. Дар «Луғатнома»-и Деҳхудо теъдоди онҳо аз он ҳам бештар нишон дода шудааст.

Осори насри ривоятӣ ва ё ба ибораи дигар романҳои халқӣ, аз қабилӣ «Искандарнома», «Қалила ва Димна»-и Абулмаолӣ (XII), «Самаки айёр», гирдоваранда ва муҳаррир Фаромарз ибни Худодод (XII), «Марзбоннома»-и Саъдуддини Варовинӣ (XIII), «Синдбоднома»-и Муҳаммад Заҳири Самарқандӣ (охири асри XII), «Доробнома» -и Абутоҳири Тарсусӣ (XII), «Абумуслимнома», «Амир Ҳамза» ва даҳҳо дostonҳои дигари ба инҳо монанд яке дигар аз сарчашмаҳои пажӯҳиши забони ин давра мебошад. Аксарияти ин дostonҳо ривоятҳои халқие ҳастанд, ки пеш аз ислом низ вуҷуд доштанд. Дигар ин ки бар ҳилофи осори насрии ба забони адабӣ навишташуда, қисми бисёри онҳо ба забони зиндаи гуфтугӯӣ ва нимарасмӣ нигошта шудаанд. Дар ин

китобҳо ба ғайр аз ҳодисаҳои ачибу ғариб, гоҳҳо ибораҳо ва калимаҳои қиссагӯёни қадим айнан сабт шудаанд. Аз ин ҷиҳат ин осор ба ғайр аз арзиши адабӣ сарчашмаи ғание барои омӯзиши вожаву истилоҳоти он давраҳо мебошанд.

Манбаи дигар номанигорӣ мебошад. Бар аҳли таҳқиқ маълум аст, ки номанигорӣ ва умри девондорӣ ба забони тоҷикӣ собиқаи тӯлонӣ дорад. Густариши он ба ҳадде расида буд, ки дар асрҳои миёна шеваи дабириӣ ва илми тарассул пайдо шуд ва китобҳои дар ин ришта ба вучуд омад. Тавре ки мебинем, дар байни забонҳои бостонӣ камтар забонеро пайдо кардан мумкин аст, ки барои вожашиносон чунин сарчашмаҳои саршор боқӣ гузошта бошад.

Сомониён чунон заминаи қавии фарҳангӣ ва фазои мусоиди илмие барпо карданд, ки шаҳрҳои Хоразму Самарқанд, Балху Ҳирот, Марву Нишопур ва махсусан пойтахти онҳо шаҳри Бухоро бузургтарин марказҳои илму фарҳанги замони худ гардида ва шоирону олимони ҷаҳоншумул, чун Рӯдакиву Фирдавсӣ ва Беруниву Буалӣ, Байҳакиву Носири Хисрав дар домани суннатҳои фарҳангии замони онҳо парвариш ёфтанд. Онҳо қори тарҷума ва навиштани китобҳои мустақил ва асилро ба забони мо ба ҳадде вуҷъат доданд, ки давраи онҳоро барҳақ метавон на танҳо замони шукуфоии назму наср, балки пурбортарин рӯзгори забони тоҷикии дарӣ аз нигоҳи вожаасозӣ ва истилоҳофаринӣ номид.

Хусусиятҳои хоси давраи оғозини рушди забони тоҷикӣ аз вижагиҳои зерин иборат аст.

- Забони осори ин давра сода буда, дар он унсурҳои лаҳҷавӣ аз ғӯйишҳои гуногуни забон фаровон дида мешавад, ки сипас ин хусусият пояи забони адабӣ ва навишториву илмии забони тоҷикӣ мегардад. Вожаву истилоҳоте мисли *диндорон*, *тоҷдорон*, *деҳқонон*, *фарзонагон*, *ҳушёрон*, *корнома*, *шаҳриёр*, *достон*, *доварӣ* дар осори назмӣ ва насрии давраи оғозин ба таърифи истифода мешуданд;

- бархе вожаҳо, таркибҳо ва истилоҳҳои ин давра минбаъд ҳамчун асоси истилохофаринии забон гардида, минбаъд ба таъри фаъол дар асарҳои муаллифони давраҳои дигар истеъмоли мегардиданд: *шаҳр*, *шаҳрак*, *шаҳристон*, *хоста*, *пахно*, *дарозо* ва *гайра*;

- вожаву таркибҳои вожагонӣ ва истилоҳҳои ин давра асосан тоҷикии асл буда, вомгирӣ аз забонҳои дигар махсусан аз забони арабӣ хеле кам ва шумораи вожаҳои арабӣ аз лиҳози миқдор камшумор буданд.

Маҳз дар давраи Сомониён барои густариши забони тоҷикӣ шароити зарурӣ муҳайё мегардад. Пайдо шудани асарҳои насрии илмию адабӣ дар ин давра барои инкишофи сохтори забонӣ ва ташаккули забони илму адаб мусоидат намуд. Дар ҳамин давра намоёндагони барҷастаи илму адабиёт ба монанди Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абӯрайҳон Берунӣ, Байҳақӣ, Носири Хусрав ва дигарон пайдо мешаванд. Дар асоси забони асарҳои онҳо усулҳои асосии ташаккули забони адабӣ таҳия мегарданд. Барои ҳамин табиист, ки ҳангоми коркарди меъёрҳои забони адабӣ бартарӣ ба шоирону нависандагони Хуросону Фарорӯд, яъне сарзаминҳое, ки дар онҳо ташаккули халқӣ тоҷик сурат мегирифт, дода шудааст. Маҳз дар Балху Бухоро ва Ҳироту Тӯс дар асрҳои IX-X забони адабии тоҷикӣ ташаккул ёфт, ки минбаъд дар ҳаёти фарҳангии халқҳои Осиёи Миёна, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон ва кишварҳои ҳамҷавори онҳо нақши барҷаста бозӣ кард. Бояд зикр кард, бузургтарин намоёндагони адабиёти тоҷикзабони давраи оғозин аз Хуросону Фарорӯз бархостанд. Аз рӯи иттилои таърихи қадимтарини ба дасти мо расида «Лубоб-ул-албоб»-и (1221-1222) Муҳаммад Авфӣ аз 106 шоире, ки дар давраи Салҷуқӣён эҷод мекарданд, 68 нафари онҳо аз Хуросону Фарорӯд ва танҳо 16 нафар аз вилоятҳои ҷанубии Эрон бархоста буданд.¹²⁰ Ин иттилоот боз як бори дигар тасдиқи он фарзия аст, ки то ҳучуми

¹²⁰ Бертелс Э.Е. Персидский – дари – таджикский, СЭ., 1950, №4. – С. 63.

муғул адабиёт ба забони тоҷикӣ бештар дар сарзаминҳои Хуросону Фарорӯд, на дар сарзаминҳои Эрони ғарбӣ густариш ёфта будааст.

Албатта пешрафтҳои нав ва рушду такомули риштаҳои гуногуни илм ниёз ба вожаву истилоҳоти мушаххас дошт, ки онҳоро ё аз манбаъҳои гуногун пайдо кардан лозим буд ва ё ин ки муодили онҳо бояд сохта мешуд. Аз ин лиҳоз, муаллифон ва мутарҷимони насли дуюм, бо таваҷҷуҳ ба хусусиятҳои хоси забони тоҷикӣ ба вожасозиву истилоҳофаринӣ пардохтанд. Дар ин давра ду асари аз нигоҳи мавзӯи таҳқиқи мо муҳим «Ат-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ (1029) ва «Донишнома»-и Ибни Сино (1023-1037) ба забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ба вучуд омад.

Солҳои тӯлонӣ дар миёни аҳли таҳқиқ қавли устод Муҳаммад Муин машҳур буд, ки мутобиқи он ин ду олими номдор аввалин ҳукмгузoron ва созандагони истилоҳоти илмӣ дар забони тоҷикӣ шинохта мешуданд.¹²¹ Аммо дар пажӯҳишҳои худ донишманди эронӣ Ҷалолӣ Матинӣ ба хулосае омадааст, ки шеваи кори Берунӣ ва Сино дар заминаи сохтани вожаву истилоҳот пеш аз онҳо низ собиқа доштааст ва онҳо роҳи пешиниёро тай кардаанд.¹²²

Абурайҳони Берунӣ ва Ибни Сино донишмандоне буданд, ки аз маорифи асри ҳеш баҳраи кофӣ доштанд ва вожаҳои сохта ва истилоҳоти эҷодкардаи онҳо на танҳо сармояи улуми мушаххас буд, балки дар соҳаи ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсӣ ҳам ҷойгоҳҳои истифодаи хоси худро пайдо кардаанд. Аз ин ҷиҳат дар мавриди таҷрибаҳои онҳо дар ин арса каме бештар таваккуф мекунем.

Бинобар тахмини муҳаққиқон Абурайҳони Берунӣ «Ат-тафҳим»-ро бо хоҳиши амири Хоразм Ҳусайн ё Ҳасани Хоразмӣ барои духтари ӯ – Райҳона ҳамчун китоби дарсӣ

¹²¹ Муҳаммад Муин, Луғоти форсии Ибни Сино.–С. 6.

¹²² Кишоварз, Карим. Ҳазор соли насри порсӣ, дар 5 ҷилд. – Техрон, 1345/1967, ҷилди 1, – С. 167.

навиштааст. Аз ҷумлаи 113 рисолае, ки ба қалами ӯ мансуб ме-
донанд, «Ат-тафҳим» нахустин китобест, ки Берунӣ ба забони
форсӣ навиштааст.¹²³ Арзиши дигари китоб дар он аст, ки пеш
аз вай китобе ба ин забон дар заминаи ҷандаса, ҳисоб, устурлоб
ва аҳкоми нучум таълиф нашуда буд.¹²⁴ Бинобар ин Берунӣ шо-
яд нахустин касест, ки ба масъалаи ҷустуҷӯ, интиҳоб ва сохтани
истилоҳоти илмҳои дақиқ дар забони форсӣ бархӯрдааст.

Вале аз матни «Ат-тафҳим» ва таҳқиқоти донишмандон
пайдост, ки ӯ бо вучуди он ки аз нотаवонии забони форсӣ дар
баёни масъалаҳои илмӣ шиква карда, онро забони «достонҳои
хусравон ва қиссаҳои шабона»¹²⁵ номида бошад ҳам, вале аз ин
озмун комёб берун омадааст. Зеро тибқи шумориши олимон аз
58 ҳазор калимае, ки дар китоб омадааст, 42 ҳазори он луғот ва
муфрадоти тоҷикӣ (форсӣ) буда, 16 ҳазори боқимондаи он
мансуб ба забони арабист.¹²⁶

Ибни Сино низ дар умри кӯтоҳи худ зиёда аз сад китоб
навиштааст, ки танҳо дутои онҳо ба забони модарии ӯ мебошад.
Бояд хотирнишон кард, ки дар мавриди миқдори умумии
таълифоти Ибни Сино, аз ҷумла теъдоди осори тоҷикии ӯ тах-
минҳои дигаре низ вучуд дорад. Масалан, устод Саид Нафисӣ
ақида дорад, ки Ибни Сино аз 450 асари илмӣ 33-тояшро ба за-
бони модариаш таълиф кардааст.

Таъсири ҳамин суннатҳои ҳоким ва усулҳои маъмули
давр аст, ки мо шоҳиди онем, ки бисёр вожаву истилоҳоти
баргузида ва ё офаридаи ин ду донишманди гоҳҳо аз тарзи
кори ҳамдигар беҳабар яксон ва ё ба ҳам наздик будаанд. Ин

¹²³ Кишоварз, Карим. Ҳазор соли насри порсӣ, дар 5 ҷилд. – Техрон, 1345/1967, ҷилди 1, – С. 167.

¹²⁴ Матинӣ, дуктур Ҷалол. Худуди ибтикороти Абурайҳон Берунӣ дар сохтмони луғоти илмии форсӣ//Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, давраи 9, шумораи 4.– Машҳад. – С. 423.

¹²⁵ Озмуда Абулфазл. Забони форсӣ ва вожаҳои бегона// Дониш, давраи 7, шумораи 4. –Техрон, 1366/1988.–С.6.

¹²⁶ Ниг. С. Сулаймонов. Пури Сино поягузори истилоҳоти фалсафӣ дар за-
бони форсӣ (тоҷикӣ).

шеваест, ки дар кори истилоҳсозии ҳар забон дар ҳар давраи замони мушоҳида мешавад ва имрӯз ҳам ин чараён ҳамчунон идома дорад.

Ба ғайр аз китобҳои Берунӣ ва Сино дар осори иҷтимоиву сиёсӣ ва илмиву нимаилмӣ давраҳои аввали инкишофи насри мо чун «Ҳидоят-ул-мутааллимин», «Ҳудуд-ул-олам», «Шаш фасл» ва «Истихроч»-и Муҳаммад Аюби Табарӣ ва осори фалсафии Носири Хусрав ва дигарон низ истилоҳоти муштарак бисёр аст, вале ҳеҷ кадом худро муаллифи ин истилоҳот наменшуморад. Зоҳиран ин луғатҳо барои мардуми он замони мафҳум ва маълум буданд.

Фарзие низ вучуд дорад, ки тибқи он тарҷумони «Кашф-ул-маъҷуб» (тахм. асри XI) «Донишнома»-и Ибни Синоро надидааст, вале бисёр вожаҳои истилоҳоти ин китоб дар «Донишнома» ва рисолати Носири Хусрав ба кор рафтааст,¹²⁷ монанди: *орамид*-сокин, *офаридгор*-холиқ, *истода*-қоим, *ҷойгоҳ*-мақон, *борик*-дақиқ, *сухангӯй*-нотик, *кирдгор*-фоил (холиқ), *яғонагӣ*-фардият, *хуш*-зеҳн, *бозгашт*-ручъат ва ғайра. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки ин усул зоҳиран дар замони онҳо шеваи маъмули вожаҳои будааст, зеро бо вучуди он ки ин ду донишманд китобҳои маъруфи худ «Ат-тафҳим» ва «Донишнома» ва рисолаҳои «Ахбори Хоразм» ва «Меъроҷнома»-ро дар давраҳои гуногун ва дар мавзӯҳои мухталиф навишта бошанд ҳам, луғатҳо ва истилоҳоти муштарак китобҳои онҳо бисёр аст: *Андар ёфтан* (ва муштаракоти он), - идрок кардан, *пазируфт*ан – қабул кардан, *пайвастан* – иттисол, *тануманд* – ҷисм, *ҷунбонидан* – ҳаракат додан, *чигунагӣ* – кайфият, *чаҳорсӯ* ва *чаҳоргуна* – мураббаъ, *рост* – мустақим, *зиёнкор* – музир, *шумор* – адад, *фурӯшудан* – сукут ва ғуруб, *карона* – канор ва ҳошия, *нигории* – назар ва мулоҳиза, *ҳамвор* – мусаттаҳ ва садҳо вожаҳои истилоҳоти дигар.

¹²⁷Ризо Мансурӣ ва ҳамкорон. Вожагузинӣ дар Эрон ва ҷаҳон. –Техрон, 1374/1996.– С. 7.

Абурайхони Берунӣ ва Ибни Сино дар вожаофаринӣ шеваҳои гуногунро ба кор бурдаанд. Онҳо ҳам аз вожаҳои забони зиндаи мардум истифода бурдаанд ва ҳам аз матни китобҳои мавҷуда вожа баргузидаанд. Агар аз ин ду роҳ муваффақ нашуданд, пас вожаву калимаҳои ҷориро маҷозан ба маънои нав истеъмол кардаанд. Инак дар зер, ба таври бисёр мухтасар чанд намунаи вожагузинӣ ва истилоҳсозии ин олиморо аз мутолиаи китобҳои ҷорӣ ва аз қавли муҳаққиқони осорашон, аз ҷумла Муҳаммади Муин ва Ҷалоли Матинӣ, ки мақолоташон зикр шуда буд, мисол меоварем:

1. Вожаҳое, ки пеш аз аҳди Берунӣ ва Ибни Сино ҳам маълум будаанд ва Шайх онҳоро дар фалсафаи худ ба ҳамон маъно истифода бурдааст: *отаишӣ, оромииш, осон, офат, афкандан, истодан, бод, барф, пойдор, пазируфтани, ҷудой, хун, дуруштиш, рӯшноӣ, сухан, сардӣ, камӣ, гардиши, гармӣ, мағз, яксон.*

2. Вожаву истилоҳоте, ки дар байни аҳли дониш маълум буда, вале дар байни оммаи мардум ривож надоштанд ва ё ки дар ҳама минтақаҳо мафҳум набуданд.

3. Тағйири маънои калимаҳои мавҷуда: *истодан* – қоим будан, *бахост* – билирода, *бисёрӣ* – касрат, *танумандӣ* – ҷисмонӣ, *ҷудой* – ғайрият, *равон* – нафс, *якӣ* – ваҳдат.

Таркиб ва иштиқоқ. Берунӣ ва Сино аз таркиби калима бо якдигар ва иштиқоқ аз масдарҳо истилоҳоти гуногуне барои мафҳумҳои фалсафӣ сохтаанд. Масалан, дар осори Ибни Сино чунин таркибҳо дидан мумкин аст: *афкандани гумон* (дар мантиқ) – тавлиди шак, *андар миён афтода* – алвокеъ фи-л-васат, *андарёбӣ* – идрок, *сухани ғӯё* – нафси нотиқа, *ҷунбишдор* – муҳаррик, *равшансиришти* – мунавварулфитра, *ғавҳари рӯянда* – набот, *афкандани яқин* – тавлиди яқин, *чиҳатгар* - ду чиҳат, *сардиш табиӣ* – бурудати табиӣ, *илми анғориш* – риёзиёт, *ёдоиш* – хотира, *нояқинӣ* – адами яқин, *набзи хурд* – набзи сағир ва амсоли онҳо.

Абурайҳони Берунӣ низ аз ин усул истифода карда, аз таркиби вожаҳои асили тоҷикӣ ва ё аз таркиботи калимаҳои аз арабӣ ва тоҷикӣ истилоҳоте сохтааст, ки комилан ҷои истилоҳоти арабиро гирифтаанд. Масалан: *ситорагони ҳамешанайдо* – абад-уз-зухур, *буридани нур* – катъ-ун-нур, *иртифои бе-самт* – иртифои адам – ус-самт, *инқилоби замистонӣ*, *инқилоби тобистонӣ*, *бомдоди нахустин* ва ғоказо.

Ин ду донишманд ба ин масъала таваҷҷуҳ кардаанд, ки ба-рои вожаёбӣ ва истилоҳсозӣ истифода аз калимаҳои ҷорӣ ва ё тарҷумаи онҳо бо кумаки вожаҳои мавҷуда кофӣ нест. Бинобар ин онҳо бо риояти иқтидор ва имконоти забони аҳди худ калима ва истилоҳоте сохтанд, ки дар осори муаллифони пеш аз онҳо дида намешавад, монанди: *шумор*, *шуморгар*, *шуморанда*, *истодагӣ* ба худӣ худ, *ба хештан истодан*, *истода* ба худ, *бахрапазир*, *пайвандипазир*, *пайванддор*, *ҷунбишпазир*, *ҷунбиши рост*, *ҷиҳатгар*, *хонагар*, *илми миёнгин*, *кадомӣ*, *ҳаст* будан, *коркуниш*, *ҷузвӣ*, *ҳастидеҳ*, *монандагӣ* *ҷустан* ва ғайра.

Аз ин баҳси фишурда ба натиҷае расидан мумкин аст, ки Абурайҳони Берунӣ ва Ибни Сино хизмати бузурге барои густариши доманаи вожаву истилоҳоти забони мо ва мавридҳои истифодаи онҳо кардаанд. Таҷрибаи калимасозии онҳо нишон медиҳад, ки агар диққати ҷиддӣ шавад, забони тоҷикӣ имконияти фаровоне барои вожасозӣ ва истилоҳофаринӣ дорад. Мавридҳои мухталифи истеъмоли вожаҳои сохта ва истилоҳоти офаридаи онҳо собит мекунад, ки ин вожаҳо ҳислати ом гирифтаанд, зеро агар аксарияти луғатҳои муштаракро Берунӣ ба маънои нучумӣ, ҳисоб ва амсоли он истифода бурда бошад, Ибни Сино онҳоро ба маъноҳои фалсафӣ ба қор бурдааст.

§ 2. Забони тоҷикӣ – забони муоширати байналмилалӣ

Баъди аз байн рафтани дудмони Сомониён забони тоҷикӣ оҳиста-оҳиста ба забони муоширати байни халқҳои Шарқи Миёна ва Ҳиндустон табдил ёфт. Аз охири қарни IX хат ва

адабиёти хаттӣ ба забони тоҷикӣ (форсӣ) бо суръати азим дар тамоми шоҳаҳои ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангии кишварҳои зиёди Шарқи Наздик ва Миёна паҳн мешавад. Забони тоҷикӣ (форсӣ) дар давраи оғози асрҳои миёна забони асосии илму адаб, коргузорӣ ва динии на танҳо тоҷикону форсҳо, балки барои бисёре аз халқҳои кишварҳои Шарқи Наздик ва Миёна – курдҳо, афғонҳо, ҳиндуҳо, халқҳои туркзабони Озарбойҷон, Осиёи Сағир ва Миёна гардид. Дар ин масъала нақши асосиро муносибати байни забон ва ҷомеа, хусусан вожагон ва истилоҳоти забони тоҷикӣ бозӣ кард. Вожаҳои баргузида ва истилоҳоти сохтаи Абурайҳони Берунӣ ва Ибни Сино мавриди тақлиди муосирин қарор гирифт ва бисёр вожаҳои сода ва мураккаби онҳоро муаллифони осори гуногун истифода бурданд ва чизҳои тозае ба онҳо афзуданд, ба монанди шорехи рисолаи «Ҳай ибни Яқзон»-и Ибни Сино Абуубайди Чӯзҷонӣ: *омезиш, устувор доштан, андарёфт, паҳно, ҷунбиш, пешинагон, ҷуфт, барноҷавон, пироя-оростан, хиради коркун* (ақли амалӣ), *дарзӣ* (хай-ёт), *сиришт* (ниҳод), *колбӯд* (тан, бадан), *меҳтарин* (бузургтарин) ва ғайра.¹²⁸

Пас аз Беруниву Сино шогирдону донишмандони дигаре низ чунин роҳу равиши вожасозиро давом доданд. Аз ҷумлаи муваффақтарин давомдиҳандагони ин кор адибону олимони маъруф Носири Хусрав, Муҳаммади Ғазолӣ ва Афзалуддини Кошонӣ ба ҳисоб мераванд. Осори ин донишмандон, саршор аз вожаву истилоҳот ва мафҳумҳои муштарак дар риштаи илмҳои ҷомеашиносӣ мебошанд. Бар хилофи Абурайҳони Берунӣ ва Ибни Сино (махсусан Берунӣ), ки барои хонандагони камшумор, яъне ақли дониш ба забони тоҷикӣ асарҳо эҷод мекарданд, Носири Хусрав, ки мубаллиғи эътиқодоти исмоилий буд, ба тоҷикӣ меандешид ва барои хонандагони сершумор (яъне пайравони худ) ба забони модарии онҳо менавишт.

¹²⁸ Сино, Абуалӣ. Ҳай ибни Яқзон. Ба эҳтимоми Ғулом Ҳусайн Фарманд.– Кобул, 1359/1971. – С. 89-94.

Носири Хусрав дар заминаи корбурди луғату истилоҳоти иҷтимоӣ пайрави усули пешқадамони ин арса буд ва аз муқоисаи забони осори ӯ бо Ибни Сино дида мешавад, ки истилоҳот ва вожаву калимаҳои муштаракӣ бисёр доранд: *орамида* – сокин, *омезиш* – ихтилот, *анбозӣ* – ширкат, *андар ёфтан* – идрок, *ангошта* – фарз кардан, *бахост* – билирода, *бӯиданӣ* – машмум, *пазиро* – қобил, *парвариш* – тарбият, *рӯянда* – набот, *раҳиш* – начот, *зоиш* – тавлид, *шумор* – адад, *моя* – модда, *нигаранда* – босира.

Анъанаҳои соданигорӣ ва ҷустуҷӯҳои эҷодгарона дар пайи баргузидани вожаҳои муносиб ва сохтани истилоҳоти нав мувофиқи тақозои пешрафтҳои иҷтимоӣ сиёсӣ ва иқтисодӣ фарҳангие, ки дар аҳди Сомониён оғоз гардида буд, чунон ки дидем, дар ибтидои салтанати нахустин сулолаҳои туркии ҳоким бар Мовароуннаҳр ва Хуросон – Ғазнавиён (999-1187) ва ибтидои ҳукумати Салҷуқӣ (1040-1190) идома ёфт. Сабаб он буд, ки Салҷуқӣ дар ибтидо аксарияти маъмуру кормандони дастгоҳи дарбори худро аз миёни мардуми Хуросон ва Мовароуннаҳр мегирифтанд ва ба қавли Саид Нафисӣ «касоне ки дар дарбори Салҷуқӣ роҳ ёфтанд, мардумони донишманд ва ё донишпарвар буданд. Амирулмулк Кундурий ба забони форсӣ рағбати бисёр дошт, ба ҳамин ҷиҳат адаби форсӣ дар асри вай яке аз беҳтарин адвор паймудааст».¹²⁹ Ҳамин алоқа ва таваҷҷуҳ буд, ки як силсила шоҳкорҳои адабиёти мансури тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ, дар ҳамин давра ба вуҷуд омад, аз қабili «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус, «Сиёсатнома»-и маъруфи Ҳоҷа Низомулмулк, «Кимиёи саодат»-и мазкур ва «Насихат-ул-мулк»-и Имом Муҳаммади Ғазалӣ дар арсаи ахлоқ ва сиёсату иҷтимоӣ, «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ, «Зайн-ул-ахбор»-и Маҳмуди Гардезӣ, «Мучмал-ут-таворих ва-л-қисас»-и Абулҳасан Алӣ ибни Зайди Байҳақӣ, «Роҳат-ус-судур»-и Абу-

¹²⁹Хайём, Умар. Рисолаи фалсафӣ. (тарҷума аз арабӣ, таҳия, таҳқиқ ва тавзеҳоти С. Сулаймонов), —Душанбе, 2000.—С. 11.

бакри Ровандӣ дар таърих, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ, «Ҳадоиқ-ус-сехр»-и Рашиди Ватвот дар адаб, «Асар-уттавҳид»-и Муҳаммад ибни Муннаввар ва «Тазкират-ул-авлиё»-и Шайх Фариддуни Аттор дар ирфон, «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тӯсӣ (асари энциклопедӣ), «Калила ва Димна»-и Абулҳамиди Абулмаолий, «Самаки айёр»-и Фаромарз ибни Худодод, «Марзбоннома»-и Испаҳбад ибни Рустам ибни Шарвин, «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ, «Абумуслимнома»-и Абутоҳири Тарсусӣ ва ғайра дар адабиёти бадеӣ.

Яке аз манбаъҳои муҳим барои баррасии вазъи луғавии забон ва чигунагии истилоҳоти он давра «Сиёсатнома»-и вазири номдори Салчуқиён Хоча Низомулмулк мебошад. Дар ин асар, ки беҳтарин дастуруламали сиёсии асрҳои миёна доир ба усулҳои давлатдорӣ ва идораи ҷомеа шинохта шудааст, муаллиф дар бораи мафҳумҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва вожаву истилоҳоти девонӣ маълумоти дақиқ додааст. Луғат ва истилоҳоти «Сиёсатнома»-ро ба чанд даста тақсим кардан мумкин аст:

1. Вожа ва истилоҳоти хоси тоҷикӣ, ки бисёри онҳо дар осори муаллифони гузашта ба кор рафта аст, мисли: *барзигар* (деҳқон), *ғозур* (шустагар), *рӯйгар* (мисгар), *бунгоҳ* (ҳазина, қароргоҳ), *бозаргон* (савдогар), *сипаҳсолор*, *сарҳанг*, *кадхудо*, *зиндонбон*, *ғулом*, *доруфурӯш*, *руфӯғар* (дӯзанда), *корез*, *биҳишт*, *дӯзах*, *ситамкор* ва ғайра.

2. Луғату истилоҳоти марбут ба шугл ва корҳои девонӣ, ки дар замони Хоча роиҷ будаанд ва ё сохта шудаанд, ба монанди: *пардадор* (дарбон), *авон* (маъмури ҳоким), *рӯзбон* (носбони даргоҳ), *деҳмеҳтар* (раиси деҳ), *додкунанда* (адолатпеша), *дарафзин* (тахт), *ёвағиён* (лашқари бесарвар), *ғуломони обдор*, *силоҳдор*, *шаробдор*, *ҷомадор*, *бистгонӣ* (маоши бистрӯза), *ҷомағӣ* (либоспуши лашқариён), *ғанҷнома* (номгӯи ғанҷҳо), *парвона* (ҳукми подшоҳ, амру иҷозат), *худкома* (истибдод, худсар) ва амсоли он.

3. Истеъмоли калима ва истилоҳоти пешиниён ба маънои нав, монанди: *пазиро (истикбол гирифтан), нӯшидагон (занон), дарпазируфтан (ухдадор шудан)*.

4. Истилоҳот ва калимаҳои сода ва мураккаби арабии марбут ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ки то ин замон истиқрор ёфта буданд: *шаҳна (мутасадди тартиботи шаҳр), волӣ (ҳокими вилоят), хатиб, муҳтасиб, ҳоҷибулбоб (дарбон), байтулмол (хизонаи давлат), зайъат (замини кишт), ибра (хироч), идрор (маош), мавоҷиб (музди кор), мунқад (фармонбардор), муставфӣ (сарҳисобдор), тамарруд (саркашӣ, ошӯб), ҷарида (дафтари номҳо)* ва ғайра.

5. Калима ва истилоҳоти туркие, ки дар ин давра вориди забони форсии дарӣ гардиданд, монанди: *вусоқ (хайма чодар), ятоқ (ҳифзу посбонӣ), қарочур (шамшери саркач), вушок (чокар, гулом), вушоқбошӣ (сарчокар)* ва чанди дигар.

Китоби дигаре, ки аз нуқтаи назари луғатсозӣ ва истилоҳшиносӣ сарчашмаи бебаҳост, «Таърихи Байҳақӣ» мебошад. Бидуни муҳобот ин асарро аз нигоҳи содагии баён, раванӣ ва равшании забон намунаи хуби насри форсии дари он аҳд медонанд.¹³⁰ Муаллиф, ки худ дар забони тоҷикӣ он давр ҳукмгузор аст, бо маориф ва сиёсату иҷтимоӣ ва дар маҷмӯъ бо фарҳанги замони худ ошноии комил доштааст ва ин ҳама дар муҳтаво ва забони китоб ҳувайдост.

Ӯ дар фанни дабири устои мусаллам ва нуздаҳ сол саромади девони муншиёни дарбори Ғазнавиён буд ва номаҳо, маншурҳо, дастуру фармонҳои дарбор бо хомаи тавоноӣ вай навишта мешуд. Ҳатто китобе бо номи «Зиннат-ул-кутуб» дар боби расму русуми дабири ва одоби китобат ба ӯ мансуб медонанд.¹³¹ Бинобар ин «Таърихи Байҳақӣ» гулчинест аз вожаву истилоҳоте, ки аз қадим то рӯзгори муаллиф маъруф будааст ва чунон ки расми донишмандони бузург аст, худро созанда ва му-

¹³⁰ Низомулмулк. Сиёсатнома, – Душанбе, 1998. – С. 22.

¹³¹ Сомониён дар оинаи таърих дар ду ҷилд, (гурӯҳи муаллифон). – Хучанд, 1998, ҷ. 1. – С. 170.

аллифи онҳо намедонад. Ў дар истилоҳсозӣ ва вожаофаринӣ шеваи устодони гузаштаи ин соҳа чун Абумансурӣ, Балъамӣ, Наршахӣ, Берунӣ, Ибни Сино, Носири Хусрав ва дигаронро пайравӣ кардааст. Вале азбаски дар китоб муаллиф аснод ва аҳбори бисёро аз арабӣ тарҷума кардааст, таъсири наҳви арабӣ дар ин тарҷумаҳо эҳсос мешавад.

Байҳақӣ дар интихоби калима ва истилоҳоти забон бештар аз ду услуб истифода кардааст: корбурди калимаҳои зинда ва дигар тарҷумаи луғат ва истилоҳоти арабӣ тавассути вожаҳои мавҷуда, монанди: *хиргоҳ*, *гушоданома* (номаи сарбоз), *гачгар* (гачкор), *шуморгир* (муҳосиб), *дохӣ* (хушёр, зирак), *дабир*, *марзбон*, *испахбуд*, *раҳӣ* (чокар, банда), *найзадор*, *осӣ* (исёнгар), *кушк* (каср), *корзор*, *хонадон*, *хазинадор*, *савганднома*, *дарбон*, *рӯйгар*, *ҳамдастон* (ҳамкорон), *лашкар*, *нафтандозон* (касоне, ки дар лашкар вазифаи оташ задани мавқеи душманонро до-ранд), *солор* ва амсоли он.

Хулоса, таҳлилу баррасии осори донишмандони ин давра аз лиҳози вожасозӣ ва истилоҳофаринӣ нишон медиҳад, ки забони классикии тоҷикӣ барои баёни мафҳум ва матлабҳои гуногуни илмӣ имконият ва тавоноии кофӣ доштааст.

Услуби соданависӣ ва кӯшишҳои вожагузинӣ ва истилоҳсозӣ, ки дар замони Сомониён оғоз гардида буд ва каму беш дар давраи салтанати Ғазнавиён ва салҷуқиён идома ёфт, дере нагузашт, ки ба муҳолифат рӯ ба рӯ шуд. Нахустин мунаққидони ин кор чун Шохимардон ибни Абулхайр – муаллифи китоби «Наҳзатномаи Алоӣ» ва мутарҷими «Ихвон-ус-сафо») ақида доштанд, ки истифодаи вожаву истилоҳоти ноби дарӣ боиси «мутакаллифона»¹³² шудани забон мешавад. Ў дар муқаддимаи китоби худ «Равзат-ул-муначҷимин», ки 35 сол пас аз «Ат-тафҳим»-и Берунӣ навишта шудааст, чунин мегӯяд: «...Ва - аз ҳама турфатар он аст, ки чун китобе ба порсӣ кунанд, гӯянд аз

¹³²Муф. ниг. Ризо Мансурӣ ва дигарон. Вожагузинӣ дар Эрон ва ҷаҳон. – Техрон, 1374/1996. –С. 13-14.

баҳри он бад-ин иборат ниҳодем, то он кас ки тозӣ надонад бе баҳра намонад. Пас суханҳо мегӯянд дариин вижаи мутлақ, ки аз тозӣ душ(х)вортар аст ва агар суханҳои мутадовил гӯянд дони-стан осонтар буд»¹³³.

Таърихнависи номдор Абулфазли Байҳақӣ, ки аз пешвоёни насри тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) доништа мешавад, эътирози худро дар мавриди забони таълифот ва тарҷумаҳои аҳди худ чунин баён кардааст: «Бидон, ки китобҳо бисёр аст ва бештар ба луғати тозӣ ва андаке ба порсист. Ва дар он китобҳо хатге нест монанди «Суруди ахтарон» ва китоби «Ном бар худой» ва «Меҳрубоннома» ва он чи бад-ин монанд. Ва мо ҳеҷ наёфтем аз он чи дар ҳикмат ба қор ояд, ки аз риёзӣ ва мантиқӣ ва табиӣ ва илоҳӣ ҷумла дар вай бошад, магар «Донишнома» ва он лафзе саҳт мушқил аст ва бештар ишорат аст ва баъзе рамз аст»¹³⁴. Бидуни шак ин эътирозҳо дар боби сабки нигориш ва забони таълифот ва тарҷумаҳои нахустини осори илмӣ ва нимаилмӣ дуруст буд. Вале забони осори таърихӣ, адабӣ ва амсоли он, дар ин давра ҳанӯз бетакаллуф ва аз чунин камбудӣҳо нисбатан ҳолӣ буданд. Ва бидуни муҳолифа дар таърихи ҳазорсолаи забони тоҷикӣ даврони дигарро пайдо карда наметавонем, ки забон ба ин андоза равшан, сода ва ҷӯянда бошад.

Чунин эродгирӣ ва айбҷӯӣ дар даврае, ки забони тоҷикӣ рӯзгори мушқилро аз сар мегузаронид, раванди табиӣ инкишофи онро ба қадроҳа мекашид ва ба суди ҷӯяндагону созандагони забони илм набуд. Илова бар ин, таасуби динӣ ва муборизаи бераҳмонаи сулолаҳои туркӣ бар зидди фирқаҳои гуногуни мазҳабӣ ва ҷараёнҳои фикрие, ки тарафдорони пешрафти фарҳанг ва забони миллӣ буданд, таъсири манфии худро дар забон ҳам гузошт. Дар натиҷа ибора ва таркиботи номафҳум ва тақаллуфҳои номатлуб дар забони осори мансур

¹³³ Содиқӣ, Ризо. Таҷрибаҳои забони форсӣ дар илм//Маҷмуаи мақолот (номи маҷалла ва соли нашрро пайдо накардем), – С. 106.

¹³⁴ Содиқӣ, Ризо. Таҷрибаҳои забони форсӣ дар илм//Маҷмуаи мақолот, – С. 106-107.

рахна карда, даста-даста калимаву истилоҳоти арабӣ вориди забони тоҷикӣ мегардад. Забон содагӣ ва зояндагии худро аз даст дода ва лугатҷӯиву истилоҳсозӣ низ аз равнақ боз мемо-над. Нависандагон дигар аз пайи эҷодкорӣ нагашта, лугату истилоҳоти мавриди ниёзи худро аз забони арабӣ мегиранд, ҳатто дар мавридҳое, ки ҳамон калима ва ибораҳо дар забони мо мавҷуд буданд.

Махсусан ин шева дар замони салтанати Салчуқиён равнақи бештар пайдо мекунад. Маликушшуаро Баҳор дар тав-сифи ин суҳанони овардашуда, чунин гуфтааст: «Пайдо шудани давлати Салҷуқӣ бар таваҷҷуҳ ва рӯчуи мулк ва вузарои Хуро-сон ва Бағдод ба тазоҳуроти динӣ ва тарбияи удабо ва уламои тозӣ афзуд ва умароти туркман, бо он ки худ аз ҳулияи (зевари) фазлу адаб орӣ буданд, аз тарафи ба тарвиҷи дини ислом кӯши-да ва аз сӯе ба таблиғи улуми тозӣ ва ташвиқи тулоб пар-дохтанд».¹³⁵

Сипас доманаи ин кор чунон вусъат пайдо кард, ки ҳатто сиёсатмадори донишманде чун Низомулмулк аз таъсири он бар-канор намонд ва чуноне ки мегӯянд Хоҷа бештар ба забони арабӣ моил буд.

Донишмандони баркамоли ин аҳд ба монанди Умари Хайём (1048-1131) ва Насириддини Тусӣ (1112-1294) низ мутобиқи ин раванд ҳаракат карда дар ин ришта камтар ибтикор нишон надо-данд. Назар ба аҳамияти мақоми илмӣ ва адабии ин ду шахси-яти бузург мо дар масъалаи мавқеъ ва бархӯрди онҳо ба мавзӯи мавриди баҳс каме бештар таваккуф мекунем.

Шоир, ҳаким ва риёзидони барҷастаи Умари Хайём аз чехраҳои тобноки аҳди Салҷуқиён буда, суннатҳои илмӣ ва адабии замони Сомониёнро дар асри худ идома додааст. Кашфи-ётҳои муҳимми илми риёзиёт, ки дар давраи ӯ дар ҷаҳони ислом падидаи омада буд, бо номи вай саҳт пайваст аст. Баъзе олимони

¹³⁵ Хайём, Умар. Рисолаи фалсафӣ (тарҷума аз арабӣ, таҳия, таҳқиқ ва тавзеҳоти С. Сулаймонов). – Душанбе, 2000. – С. 9.

ғарб, аз ҷумла Ҷурҷ Сартон, ҳатто моиланд, ки замони зиндагӣ ва фаёолияти ўро «асри Умари Хайём» номанд.¹³⁶

Хайём дар шоирӣ дасти тавоно, суханони софу сода ва забони равшану қавӣ дорад. Рубоиёти сурудаи ў то ба имрӯз сармашки шоирон аст ва меъёру дараҷаи камоли ин жанр ба ҳисоб меравад. Ин шуҳрат ба ҳаддест, ки мақоми илмии ўро соя афкандааст. Аз ин бузургмард нух рисола дар улуми риёзиёт ва фалсафа боқӣ мондааст, ки ҳафтои он ба забони арабӣ ва танҳо дутои он: «Дар илми куллии вучуд» ва рисолаи раърихии «Наврӯзнама» ба забони модарии муаллиф, яъне забони тоҷикӣ нигошта шудааст. Ў дар ҳикмат худро шоғирди Ибни Сино медонад ва бо «хоҳиши дӯстон» «Хутбаи ал-ғаро»-и вайро аз арабӣ тарҷума кардааст. Хушбахтона, ин се асар дастрас мебошанд ва барои шинохт ва таҳлили забонӣ ҳам осори мустақил ва ҳам забони тарҷумааш барои мутахассисон шароит фароҳам аст.

Ҳангоме ки кас ба мутолиаи осори форсии дариӣ ў мепардозад, гумон мекунад, ки бо ду Хайём сару кор дорад. Яке Хайёми шоир, ки дар рубоиёташ калимаҳоро ба рақс медарорад ва вожаҳои ноби тоҷикиро устодона ба кор бурда, забони шеърашро «сахли мумтанеъ» месозад ва дигар Хайёми олим аст, ки ғарқ дар дарёи тафаккур, дар ҷустуҷӯи роҳи ҳалли масъалаҳои риёзӣ ва фалсафӣ буда, мисли устодаш Ибни Сино ва пайравони мактаби ў ба кори луғатсозӣ ва истилоҳофаринӣ махсус машғул нашудааст.

Вожа ва истилоҳотеро, ки ў дар рисолаҳои фалсафии худ ба кор бурдааст, дар забони «Донишнома»-и Ибни Сино мушоҳида мешаванд, монанди *ҷавҳар*, *ном*, *қисматпазир*, *ақл*, *нафс*, *ками-я*, *кайфият*, *писандида*, *ҳаётӣ*, *нестӣ*, *ҷойгоҳ*, *ҳамгавҳарон*, *нопойдорӣ*, *номӣ* ва амсоли он. Аммо ба ақидаи С.Сулаймонов «услуби нигориши Хайём содатар ва ба забони тоҷикӣ наздиктар аст».¹³⁷

¹³⁶ Хайём, Умар. Рисолаи фалсафӣ (тарҷума аз арабӣ, таҳия, таҳқиқ ва тавзеҳоти С. Сулаймонов). – Душанбе, 2000. – С. 5.

¹³⁷ Хайём Умар. Рисолаи фалсафӣ (тарҷума аз арабӣ, таҳия, таҳқиқ ва тавзеҳоти С. Сулаймонов). – Душанбе, 2000. – С.42.

Вале ба таври куллӣ забони осори илмӣ, аз ҷумла рисо-
лаҳои фалсафии ӯ мутамоил ба арабист ва луғату истилоҳоти
осори фалсафиаиш мутобиқ ба равияи арабисозии забони илм
мебошад, ки дар давраи ӯ қувват мегирифт.

Хоҷа Насираддини Тусӣ низ аз ҷумлаи он номварони сиё-
сату адаб ва фалсафаву риёзист, ки дар таърихи мо ҷойгоҳи хоси
худо дорад. Шояд муҳолиға нашоад агар бигӯем, ки ӯ охири
намоёндаи он иддаи маҳдуди мутафаккирони энциклопедисти
асрҳои миёна аст, ба монанди Абурайҳони Берунӣ ва Ибни Си-
но, ки пас аз онҳо ин силсилаи зарин қатъ мешавад ва Моваро-
уннаҳру Хуросон, ки парваришгоҳи ҷунин нобиғогон буд, бо
мурури замон майдони тохту този ақвоми гуногун қарор меги-
рад.

Хоҷа Насираддини Тусӣ низ аз ҷумлаи он номварони сиё-
сату адаб ва фалсафаву риёзист, ки дар таърихи мо ҷойгоҳи хоси
худо дорад. Шояд муҳолиға нашоад агар бигӯем, ки ӯ охири
намоёндаи он иддаи маҳдуди мутафаккирони энциклопедисти
асрҳои миёна аст, ба монанди Абурайҳони Берунӣ ва Ибни Си-
но, ки пас аз онҳо ин силсилаи зарин қатъ мешавад ва Моваро-
уннаҳру Хуросон, ки парваришгоҳи ҷунин нобиғогон буд, бо
мурури замон майдони тохту този ақвоми гуногун қарор меги-
рад.

Хоҷа дар инкишофи насри илмӣ ва иҷтимоии асри худ
саҳми босазое доштааст. Аз сад рисолае, ки ба қалами ӯ
нисбат медиҳанд, ба тахмини муҳаққиқон аз 25-30 ва ҳат-
то аз он ҳам бештар ба забони форсии дарӣ нигошта шуда-
анд.

Осори ба забони модариаш таълифкардаи ин дониш-
манд гувоҳи он аст, ки дар асри Хоҷа таълифот дар зами-
наҳои донишҳои гуногун, ҷи дар улуми дақиқ ва ҷи дар фу-
нуни иҷтимоӣ, бо сабки сода, равшан ва муъҷазӣ қадим
ханӯз идома доштааст ва китобу рисолати тоҷикии Насирад-
дини Тусӣ ба тасдиқи шодравон Муҳаммад Муин «аз беҳта-

рин намунаҳои кутуби илмии қарни мазбур»¹³⁸ ба шумор мераванд.

Аммо ба васфи ин ҳама қудрат ва тавоноӣ дар арсаи забон. Хоча низ монанди бисёр олимони замони худ, чун Умари Хайём дар пайи офариниши луғот ва сохтан ва ё пайдо кардани муодилҳои вожа ва истилоҳоти арабӣ набуда, балки ҳамон луғоту истилоҳотеро, ки то замони ӯ маълум гашта буданд, ба қор бурдааст.

Бинобар ин агар аз нуқтаи назари истилоҳшиносӣ ба осори тоҷикии Насираддини Тусӣ бингарем, хоҳем дид, ки Хоча дар маҷмӯъи зери таъсири забони арабӣ қарор дорад. Ҳарчанд ки сабк ва шеваи нигориш тоҷикӣ бошад ҳам, вале истеъмоли вожаву таркиботи арабӣ, овардани ашъор, ташбеҳот, оёту ҳадис ва амсолу ҳиками арабӣ ва ҷумлабандиҳо ба шакли арабӣ нишонаи ин таъсир аст. Хулоса, гуфтан мумкин аст, ки аз нимаи дуввуми асри XII сар карда даврони шукуфоии наср ва роҳу равиши вожагузинӣ ва истилоҳсозии Беруниву Сино, Носири Хусраву пайравони мактаби онҳо ба поён мерасад ва истеъмоли истилоҳоти арабӣ дар мақоми аввал қарор гирифта, вожаю луғатҳои он мавқеи устувор пайдо мекунад.

Хулоса, дар остонаи ҳамлаи муғул, аз нимаи дувуми асри XII сар карда, оҳиста-оҳиста даврони шукуфониҳои насри тоҷикиву форсиву дарӣ ва роҳу равиши вожагузинӣ ва истилоҳофаринии Балъамиёну Синову Носири Хусравҳо ва пайравони онҳо ба поён мерасад. Истифодаи луғатҳои арабӣ дар мақоми аввал қарор гирифта, қорбурди вожаву истилоҳоти он мавқеи мустаҳкам пайдо мекунад.

Дере нагузашта сарзаминҳои Эрону Мовароуннаҳр мавриди ҳамлаи харобиовари муғул қарор мегирад. Ин фитна дар сарнавишти таърихии халқи тоҷик ва илму фарҳанги он ҷунон шикасти азиме падид овард, ки ин халқ пас аз он дигар ҳаргиз

¹³⁸ Симнонӣ, Паноҳӣ. Хоча Насираддини Тусӣ. Осмони ҳунар ва офтоби замин.—Техрон, 1376/1997. — С. 117.

натавонист шукуху азамати пешини худро на дар сиёсату давлатдорӣ ва на илму фарҳанг дубора ба даст оварад. Хучуми вайронгари муғул боиси парокандагии марказҳои фарҳангӣ, нобудӣ ва дарбадари донишмандон ва орифони тоҷикинавис гардид. Дар ин давра фақат таърихнависӣ ба сабаби дилбастагии хонҳои муғул ба хотири «абадӣ» гардонидани ному нишонашон равнақ гирифт ва осори таърихӣ чун «Таърихи Ҷаҳонкушо»-и Атомалики Ҷувайнӣ, «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ, «Таърихи баргузида»-и Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ, «Таърихи Вассоф»-и Абдуллоҳ ибни Фазлуллоҳи Шерозӣ ва ҷанде дигар навишта шудаанд. Ин китобҳо ҳама бо сабки муншиёнаи мураккаб навишта шуда, дар саросари онҳо санъатҳои бадеӣ, аз қабилӣ сачъ, таҷнис, иштиқоқ, талмех, ибҳом, оёти қуръонӣ ва ашъору амсоли арабӣ дида мешавад. Комилтарин намунаи насри мутаккалиф, сохтагӣ ва омехта бо ибороту мафҳумҳои дур аз зехни ин давра «Таърихи Вассоф» мебошад. Харидори чунин осор на мардуми соҳибзабон, балки як гурӯҳи маҳдуди хону амирони туркзабон будо халос.

Албатта ин чунин маъно надорад, ки тамоми осори насрии ин давра ба ҳамин шакл навишта шудаанд. Масалан, Минҳочиддини Ҷузҷонӣ (аввали а. XIII), ки дар дарбори Ғуриён мезист, китоби «Табақоти Носирӣ»-и худро бар хилофи равиши бисёр нависандагони асри хеш, ба шеваи муаррихони гузашта, бо насри раво ва вожаву истилоҳоти сода навиштааст. Ва ё дар минтақаи Форс, ки аз соҳаи нуфузи мустақими муғулон то ҳадде барканор монда буд, асари муҳимме чун «Ғулистон»-и Саъдии Шерозӣ падида омад, ки бисёр вожаҳо ва истилоҳоти ахлоқӣ ва иҷтимоӣ он дар забони зинда мавҷуд ва ё аз осори гузаштагон гирифта шуда буданд.

Албатта, дар давраи хучуми хонумонсӯзи муғул ва баъди он забони тоҷикӣ дар сарзаминҳое, ки пойи муғул нарасида буд, густариш меёфт. Пайдо шудани сулолаҳои гуногуни тоҷикнажод дар давраи таназзули муғулҳо боис гардид, ки марказҳои илмию адабӣ ба забони тоҷикӣ густариш ёбанд. Ин давра дар Осиёи

миёнаву Хуросону Эрон, ки ҳудудан 70 солро дар бар мегирад, дар таърихи забону илми адаби тоҷикон саҳифаи дурахшонеро мемонад. Бо шарофати рақобати байниҳамдигарии сулолаҳои маҳаллӣ дар рушди илму фарҳанг дастовардҳои назаррасе ба даст омад. Шоирону адибон имкон пайдо карданд, ки аз ин рақобатҳо истифода карда, асарҳои ҷолибе офарида ба ин ё он ҳоким пешниҳод намоянд. Намояндагони илму адаб ва шоирони маъруфе монанди Ибни Ямин дар дарбори амирони сарбадори Сабзавор, Хочӯи Кирмонӣ, Салмони Совачӣ, Хоча Ҳофизи Шерозӣ, Абуисҳоқи Атъима аз шоирони ин давраанд. Дар илми забоншиносӣ ҳам донишмандоне пайдо шуданд, ки Мирсаидшарифи Ҷурҷонӣ дар сарфу наҳв ва истилоҳоти сӯфиёна, Фирӯзободӣ муаллифи қомуси арабӣ, Қозӣ Аизуддин аҳли калом ва устои наҳви Шоҳ Шучоъ аз ин ҷумлаанд.¹³⁹

Давраи Темуриён низ дар маҷмӯъ давраи саҷъу қофия ва асри нуфузи бесобиқаи калима ва истилоҳоти гуногуни арабӣ буд. Ҳарчанд, ки асри XV-ро давраи инкишофи бемонанди таърихнависӣ мешуморанд, вале «баёни муншиёнаи пуртакаллуф ва иборатории арабмаоб хосияти умумии онҳоро ташкил мекунад».¹⁴⁰ Ба қавли Маликушшуарои Баҳор «Дабирон ва муншиёни форсизабон, аз ҳуди аъроб ҳам дар истеъмоли калимоти арабӣ ва луғоти ғариба ва тафаннунҳои лотоил (беҳуда, бефоида) ва қофияпардозӣ ва фазлфурӯшӣ»¹⁴¹ мегузaronанд. Забони насри «Зафарнома»-и Шарофиддини Алии Яздӣ гувоҳи ҳол аст. Вале бо вучуди ғалабаи насри мусавҷҷаъ ва луғоту истилоҳоти арабӣ нависандагоне низ буданд, ки ба забони фасеҳи дарӣ китобҳои оммафаҳм, ки дар онҳо саҷъу қофия бисёр кам дида мешавад, офариданд. Беҳтарин намунаи чунин наср

¹³⁹ Муф. ниг.: Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 2. Замон ва забон. – Душанбе, 2020. –С.

¹⁴⁰ Афсаҳзод А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуввуми асри XV.– Душанбе, 1987. – С. 36.

¹⁴¹ Баҳор Муҳаммадақӣ. Сабкшиносӣ дар се ҷилд. Ҷопи савум.– Техрон, 1349/1971, ҷилди 1. – С. 228.

«Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ мебошад. Ҷомӣ ин асари худро соли 1487 дар пайравии «Ғулистон»-и Саъдӣ навиштааст. Дар он суханони ҳикматомез ва панду андарзҳои шайхону орифон ва ҳакимону донишмандони машҳур ва дигар масоили сиёсӣ ва иҷтимоӣ бо забони сода ва вожаву истилоҳоти фаҳмо баён гардидааст, монанди: *зиндон, базмгоҳ, хирадманд, сармоя, зердастон, шаробдор, бозаргон, бандагон, ғумошта, лашкар, сардор, пардасаро, шиқояткунанда, гунаҳкор, тавонгар, донишманд, қадҳудо, сарҳанг, рехтагар, ҳукумат, адолат, салтанат, ҳоҷиб, суфӣ, вазир* ва амсоли он.

Дар давраи Салҷуқӣён, Чингизӣён ва Темурӣён як миқдор луғат ва истилоҳоти муғулӣ ва туркӣ вориди забони мо гардид, ки бештар ба зиндагии ҳоси ин қабिलाҳо марбут буданд. Баъзеи ин вожаҳо бо мурури замон аз байн рафта, чанде тағйири маъно доданд ва як миқдори онҳо дар забони тоҷикӣ ҳазм шуданд, аз қабилӣ: калимаҳои муғулӣ: *оқо* (писари калони подшоҳ), *тамға* (як навъи андоз), *урдо* (лашкар), *улус* (қабилла), *улог* (чорпое, ки маъмурони давлат аз мардум хангоми ҷанг мегирифтанд), *ил* (райят, мутеъ), *элчӣ* (сафир), *иноқ* (айноқ)-хоссагон, наздикон, *ёғӣ* (муҳолиф), *берлиг* (фармон), *савгот*, *қурилтой* ва ғайра.

Вожаҳои туркӣ: *атобак, утоқ, бошӣ, бег, бегим, чорук, чаҳмоқ, хотун, хоқон, хон, синчоқ, қаровул, чирик* ва ғайра.

Аз оғози асри XVI сар карда дар китоби таърихи забони форсии дарӣ ва раванди рушду такомули он фасли тоза боз мешавад. Дар ибтидои ҳамин аср аст, ки вай аз ҷаҳорҷӯбаи зодгоҳу парваришгоҳи асосии худ – Осиёи Марказӣ ва Эрон хориҷ шуда, дар кишвари паҳновари Ҳиндустон интишор меёбад. Ҳарчанд то ин аср забони мо аз аввали асри XI дар Ҳинд мавқеъ пайдо карда, то Темурӣён Ҳинд дудмонҳои гуногуни тоҷикнажод, аз қабилӣ Ғуриён, Баҳманиён ва ғайра дар Ҳиндустони марказӣ ва баъзе минтақаҳои дигар ҳукмронӣ карда, забони идории онҳо забони тоҷикӣ-форсӣ буд. Ин «муҳоҷират» сабабҳои гуногун дошт. Аввал он ки пас аз мар-

ги шоҳзодагони донишпарвари темурӣ – Мирзо Улуғбек (1448) ва Султон Ҳусайн Мирзо (Бойқаро) (1505) дар байни феодалҳои муктадири таҷзияталаб ба хотири касби қудрат ҷангҳои харобиовар оғоз мегардад. Аз ҷониби дигар рӯйдодҳои сиёсӣ дар минтақа низ тавре сурат мегирад, ки дар қаламрави интишори забони форсӣ давлатҳои мустақил ташкил мешавад – дар Осиёи Марказӣ давлати Шайбонӣ (1500) ва дар Эрон давлати Сафавӣ (1502). Ин дигаргуниҳои сиёсӣ ва задухӯрдҳои хунини низомӣ боиси барҳам хӯрдани ваҳдати сиёсӣ ва харобии марказҳои иқтисодӣ ва ҳаёти илмиву адабӣ мегардад.

Дар чунин замони номусоид барои фарҳангу ҳунар дар Осиёи Миёна ва Эрон, Бобур Мирзо дар Ҳиндустон давлати Темуриёни Ҳиндро асос мегузорад (1525). Дар замони фармонфармоии шоҳзодагони ин сулола мавқеи забони тоҷикӣ дар он диёр қавӣ мешавад ва қарнҳои тӯлонӣ вай забони илму адаб ва забони расмии давлати Темуриёни Ҳинд қарор мегирад.

Ин марҳилаи нави ҳаёти забон аз чанд ҷиҳат ҷолиб аст. Нахуст ин ки дар оғоз барои ташҳиси забони ба Ҳинд рафта аз забони форсии Осиёи Миёна ва Эрон истилоҳоти дигаре ба таркиби номи забон афзуда шуд, ба монанди «форсии ҳиндӣ», «форсии Мовароуннаҳр», «форсии Эрон», «форсии Эрон ва Турон» ва «форсии Эрон ва Мовароуннаҳр».¹⁴²

Забони тоҷикӣ забони расмии дарбор ва мақомоти идорӣ қарор гирифт, зарурати омӯختани он низ барои табакоти гуногуни ҷомеа ба миён омад. Ба ҳамин нисбат дар ин марҳила фарҳангсозӣ ниҳоят авҷ гирифт ва то ибтидои садаи XX маркази фарҳангнависӣ ба забони мо кишвари Ҳиндустон гардид. Теъдоди фарҳангхое, ки дар ин сарзамин аз тарафи тоҷикону эронӣ ва аз ҷониби ҳиндуҳои форсидон тадвин шудааст, ниҳоят бисёранд. Баъзеи олимони микдори онҳоро аз 200 бештар медонанд.

¹⁴²Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии в XVI - XIX вв. – Душанбе, 1987. – С.14-17

Муҳити Ҳинд ва фарҳангу ҳунари мармузи он дар забони тоҷикӣ таъсири амиқ гузошт ва ба он рангу бўи «ҳиндӣ» бахшид. Шояд ҳамин муҳити рангоранги фарҳангӣ ва ақоиду андешаҳои мухталифи мазҳабӣ боис гардид, ки дар наср тақаллуфоти маснӯӣ ва дар назм шеваи мушкили маъруф ба «сабки ҳиндӣ» пайдо шуд. Дар муҳити хоси забонӣ бошад таъсири мутақобили забонҳои маъмули он диёр дида мешавад, аз қабili доду гирифти истилоҳоти ҳамдигар. Дар ин давр нисбат ба асрҳои гузашта бештар луғот ва истилоҳоти маишӣ ва иҷтимоӣ аз ҳиндӣ ба забони мо дохил мешавад, монанди *чол*, *ҷўғӣ*, *бибӣ* (хонум), *парғана* (округ), *роҷа*, *ҷўра* (дўст, рафик) *ҷўра* (чуфт, ҳамсар), *ҷўр* (мутабиқ) ва ғ.

Забони тоҷикӣ-форсӣ то шикасти Темуриён дар каламрави Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон забони умумӣ буд. Пас аз пошхӯрии давлати Темуриён ва ба ду тақсимшавии ин мамлакат дар ҳайати Шайбониёну Сафавиён бо мазҳаби шиаро дар Эрон мазҳаби давлатӣ эълон кардани Исмоили Сафавӣ ва аз ин рӯ қувват гирифтани ихтилофоти мазҳабии ду ҷониб (суннию шиа) ва инчунин дар маркази равобити форсизабонони Мовароуннаҳру Эрон (чунончи шаҳри Марв ва гирду атрофи он) ташкил ёфтани хонигариҳои туркҳо алоқаҳои ҳамачонибаи мардуми ин ду давлат сустан шуд ва забони умумии мо ба ду шоха (гӯиши эронӣ ва гӯиши мовароуннаҳрӣ) ҷудо гардид.

Дар давраи Сафавиҳо ҳарчанд дар дарбор бештар туркгароӣ ривож дошта, забони муошират махсусан дар давраи аввал туркии озарбойҷонӣ буд, вале номарасонӣ ва корғузории расмӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ сураи мегирифт. Номҳо ҳам ба забони наҷандон мураккаб таҳия шуда, вожаҳои ноби тоҷикӣ ба монанди *сипоҳ*, *кирдор*, *рӯзгор*, *ёварӣ*, *сарвар*, *тахт*, *бахт*, *подшоҳ*, *навозиш*, *дармонда*, *дудмон*, *мардонагӣ*, *фиреббозӣ*, *ком*, *нишон*, *бесаранҷомӣ*, *ҷаҳонбинӣ*, *саркаш*, *дардоманд*, *афсунхон*, вожаҳои таркибии арабиву тоҷикӣ ва тоҷикиву тоҷикӣ ба монанди *салтанатпаноҳ*, *ниҳонхона*, *саодатпарвар*, *ситамраси-*

дагӣ, володудмон, қадрдонӣ ва ғайра ба таври васеъ истифода шудаанд.

Вазъияти Мовароуннахр дар оғози қарни XVIII аз нав табоҳ шудан гирифт. Ин давраи ниҳоят номусоиде барои зиндагии шоирон ва умуман аҳли ҳунар буд. Бинобар ин бесабаб нест, ки аксари адибони берун аз дарбор қаноатро пеша карда ва аз орзуву ҳавасҳои зиндагӣ даргузашта, бо бенавоӣ ва нокомиву мустамандӣ сохта буданд. Намояндаи барҷастаи адибони ин давра, ки осори ӯ ба забони тоҷикӣ таъсири беандоза гузоштааст, Сайидои Насафӣ мебошад.

Забони шеърӣ классикии тоҷик дар эҷодиёти Сайидо аз ҳисоби ганҷинаи бузурги забони халқ хеле ғанӣ гардидааст. Осори ин шоир маҳзани калимаву ифода ва таъбирҳои фаровони халқӣ мебошад. Дар ин маҳзан бисёр калимаву таъбирҳои халқие ҳастанд, ки аввалин бор дар шеър мавриди истифода қарор гирифтаанд. Забони осори Сайидо ба сабаби алоқаи наздик ва омезиши худ бо забони ғуфтуғӯӣ ба забони имрӯзаи тоҷикӣ тамоман наздик мешавад. Сайидо ғӯё бо забон ва тарзи баёни имрӯзаи тоҷикӣ шеър гуфтааст. Аз ин чихат, вай аз тамоми шоиру нависандагони гузашта ба замони мо бештар наздик аст. Вобаста ба ин Сайидоро саромади тамоюли тоҷикикунонии забони адабии тоҷик ҳисоб кардан мумкин аст.¹⁴³

Вазъияти сиёсӣ иҷтимоӣ ва илмӣ-фарҳангию адабии қарнҳои XVI-XVIII хеле ноором, дарҳамбарҳам ва баъзан ҳатто фоҷиабор буд. Табиист, ки ҳамаи ин ба забон ҳам бетаъсир намеронад. Ҳодисаи ба забони тоҷикӣ бештар иқтибос гардидани вожаҳои туркӣ, интишори забону адабиёти форсу тоҷик дар Ҳиндустон, пайдоиши сабки ҳиндӣ ва нақши он дар забону адабиёт, ба ҷойи калимаҳои кухнашуда дар забон пайдо шудани калимаҳои нав – ҳам бо роҳи иқтибосшавӣ ва ҳам бо усули калимасозӣ, навовариҳои баъзе адибон дар вожасозӣ, тадричан

¹⁴³ Муфасссал нигаред: Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби дувум. Замон ва забон. – Душанбе, 2020. –С. 188 – 232.

ғанӣ гардидани таркиби луғавӣ бо роҳҳои гуногун ва даҳҳо рӯйдодҳои дигари забонӣ маҳз вобастаи шароитҳои гуногуни таърихи зиндагии мардумони тоҷикзабон дар асрҳои XVII – XVIII мебошанд.

Умуман дар садаҳои XVI-XVIII ду равияи забонӣ равияи анъанавии соданависӣ, ки аз сабки хуросонӣ сарчашма мегирифт ва пайравӣ ба сабки ҳиндӣ (бедилӣ), ки дар ин давра ба авҷи худ расида буд, амал мекард, ки тавре аз тартиби ин равияҳо бармеояд, яке анъанаи ба халқ наздик кардани забони навишторӣ ва дигаре мураккабнависӣ, ки сабки муншиёнаи бештар забони дарбор буд.

§ 3. Забони тоҷикӣ ва маорифпарварӣ

Дар нимаи дууми асри XIX забони тоҷикӣ бо сабабҳои дигаргуниҳои сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодиву иҷтимоӣ ва зери таъсири фарҳанги ғарбӣ бо ҷаҳонбинии нави сиёсиву иҷтимоӣ-ҷаҳонбинии маорифпарварӣ рӯбарӯ гардид. Дигаргуниҳои иқтисодиву фарҳангӣ дар ҷомеа ба истилоҳ ва ҳамроҳшавии Осиёи Миёна бо империяи Россия саҳт иртибот дошт.

Сиёсати кӯтоҳназари амирони манғит, кашмакашиҳои феодалони маҳаллӣ аморати Бухороро дар сатҳи ақибмондтарин кишварҳои зироатии осӣё қарор дода буд. Табиист, ки чунин давлату дарбори фарсуда ва кишвари поропорашудаи ақибмонда наметавонист дар муқобили давлати нерӯманди Русия истодагари кунад. Бинобар ин дере нагузашта (1867) ин аморат тобеи Россия гардид. Вуруди маҳсулоти саноатии нав, рафтуомади ҳайатҳои сиёсӣ ва тижорати Русия ба аморат ва баръакс, нуфузи тамаддуни ҷаҳони пешрафта, пашхи ғояҳои ислохталабӣ ва таҷаддудхоҳии кишварҳои ҳамсоя, махсусан Туркия ва Эрон, ки то ин давра як силсила ислохотро дар заминаи қорҳои идорӣ, низомӣ ва фарҳангӣ амалӣ карда буданд, кам-кам сукути мутлақӣ фазои сиёсиву иҷтимоӣ ва фарҳангии аморатро дарҳам шикаст ва тоҷиконро каму беш бо

пешрафтҳои шигифтовари моддиву маънавии ҷаҳони муосир ошно сохт. Дар натиҷа, дар афкори иҷтимоии мардуми тоҷик низ андешаҳои тозаии маорифпарварӣ ва истилоҳотҳои ибтидоиро падида овард. Зери таъсири бевоситаи маорифпарварии Россия дар Осиёи Миёна ҳам ҷараёни маорифпарварӣ пайдо мешавад. Ҷаҳонбинии маорифпарварӣ ба забони тоҷикӣ ва рушду густариши он таъсири хеле бузург дошт.

Саромади чунин андешаварони таҷаддудхоҳ бузургтарин шахсияти сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва фарҳангии он давра Аҳмад Махдуми Дониш (1827-1897) буд. Истеъдоди зотӣ, зеҳни кунҷкову таҳлилгари олимона, тафаккури мантиқӣ ва дониши васеъ ба ӯ имкон дод, ки пеш аз муосиронаш имтиёзоти пешрафтҳои илмиву техникӣ ва аҳамияти таҳаввулотӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ навро дарк намояд ва бо таассуф нависад, ки «сабаб чист, ки ҳама донишу фарҳанг махсуси ҳукамои Фаранг шуда? Иллат чӣ, ки ҳама доноёни мо гарангу данг».¹⁴⁴ Андешаҳои пешқадами Дониш дар он замон як гурӯҳ ҷавонони ватанпараст ва равшанфикрро таҳти таъсир қарор дод ва онҳо чи дар зиндагии иҷтимоӣ ва чи дар фаъолияти илмиву адабии худ дар андешаи бозсозии низоми маорифу фарҳанг афтода буданд.

Авомили сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва фарҳангии дар сарнавишти забон низ бе таъсир намонд ва мучиби оғози марҳилаи дигар дар инкишофи забон ва таркиби вожагон ва истилоҳоти он гардид. Пеш аз ҳама бояд хотирнишон кард, ки аз ҳамин давра сар карда забон ба тадриҷ аз инҳисори муншӣву мирзоён ва масҷиду дабирхонаҳо берун омада, бо забони ҷорӣ мардум наздик шуда ва унсурҳои сода ва бетакаллуфи он дар нигоришҳои адибону нависандагон роҳ ёфт. Сабку услуби нависандагӣ ва тарзи таҳрир низ дигаргун шуд. Аз ин ҷиҳат забони ин марҳиларо ҳалқаи пайванд ва даврони «гузариш аз забони адабии классикӣ

¹⁴⁴ Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоъ», ду китоб. (Мухаррирони масъул Р. Ҳодизода, А. Девонакулов). – Душанбе, 1988, китоби 1. – С. 16.

ба забони адабии ҳозираи тоҷик»¹⁴⁵ мегӯянд ва маҳз дар ҳамин давра, ба назари мо заминаи таҳаввулоти ояндаи забони тоҷикии муосир тарҳрезӣ гардид.

Як даста олимону фозилони ин давра дар осори илмии худ ҳамон вожа ва истилоҳотеро ба кор мебурданд, ки дар забон таърихи тӯлонӣ доштанд. Вале дар насри иҷтимоии худ ба тадриҷ аз суҳанпардозӣ ва шеваи муншиёна даст мекашиданд. Дастаи дуввум муаллифони ҷавонтаре буданд, ки бо сабки сода, забони ба ҷаҳми мардум наздик асар эҷод мекард ва вожаву таркибҳову мафҳумҳои навро дар шакли тарҷума ва ё сурати асл бебобтар ба кор мебурданд. Бузургтарин намояндаи шеваи нахуст Аҳмади Дониш аст. Ӯ ба гумони мо, охирин намояндаи олимони энциклопедист ба мафҳум ва меъёрҳои классикии таърихи забони мо мебошад. Бинобар ин омӯзиши вожа ва истилоҳоти осори ин донишманд барои баррасии забони тоҷикии ин давра аҳамияти махсус дорад. Вожа ва истилоҳҳои ба кор бурдаи ӯро метавон ба чанд даста тақсим кард: динӣ, фалсафӣ, бадеӣ, таърихӣ ва луғоти тозабориди камшумори сиёсӣ ва иҷтимоӣ.

Мафҳум ва истилоҳоти динӣ, ки дар ин сарзамин собиқаи ҳазорсола доштанд, ба ҳамон шакли қадимӣ дар осори Аҳмади Дониш низ сабт гардидаанд, аз қабili *масҷид*, *мадраса*, *шариат*, *меҳроб*, *муаззин*, *азон*, *расул*, *ислом*, *фақеҳ*, *дарс*, *қозӣ*, *намоз*, *муъмин*, *кофир*, *мушир*.

Муаллиф илова бар истифодаи вожаҳои арабӣ, гоҳҳо насри худро ба шеваи баъзе нависандагони гузашта бо ҷумла ва ибораҳои арабӣ аз Қуръони маҷид ва ҳадисҳо оростааст.

Аксарияти вожаву истилоҳоти осори Дониш ҳам ҳамон вожаҳои арабианд, ки то замони ӯ дар забон маълум ва маъмул шуда буданд, ба монанди *таҳсил*, *мансаб*, *ҳаким*, *илм*, *олим*, *ноиб*, *толиб*, *хироч*, *маҳкама*, *тамаддун*, *таназзул*, *мулк*, *халқ*, *сафир*, *давлат*, *мамлакат*, *мансаб*, *раис*, *вазир*,

¹⁴⁵Сабзаев С. М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар, – Душанбе, 1991, – С. 5.

маъмур, ашироф, аъён, мулозим, ҳуқуқ, вилоят, маҷлис, маориф, раъият ва ғайра.

Дар насри илмӣ низ Дониш дар пайи ҷустуҷӯ ва истилоҳсозӣ нест. Ў дар ин арса пайрави мутафаккирони гузашта, аз кабили Насираддини Тусист ва ҳамон шева ва ҳамон калимаву истилоҳоти арабиро, ки дар байни аҳли савод мафҳум ва маъмул гашта буданд, ба кор бурдааст:

Дар байни ин вожаҳо истилоҳоте низ мавҷуд аст, ки хоси забони тоҷикии Мовароуннаҳр ва таркиби иҷтимоии аҳолии он мебошад, монанди *махдум, домullo, хоҷа, тура, бек* ва чанде дигар.

Илова бар вожаҳои хоси арабӣ дар осори Дониш истилоҳот ва ибораҳои «дутаркиба», яъне истилоҳоти мураккабе, ки як баҳши он арабӣ ва як қисми он тоҷикӣ мебошад, зиёд ба ҷашм мерасад. Онҳо истилоҳоте ҳастанд, ки зодаи муҳити сиёсӣ ва иҷтимоии аморати Бухоро мебошанд ва ба таври яқин гуфта наметавонем, ки кадоми онҳо сохтаи зеҳни дониш аст ва кадоми онҳо аз мардум ва ё муаллифони дигар гирифта шудаанд, монанди: *аминона, давлатхона, хазиначӣ, мамлакатдорӣ, сараскар, вазоратхона, табрикнома, аҳднома, муҳандисхона* ва ғайра. Вале имтиёзи Дониш дар он аст, ки сабку услуби насри ӯ аз ороишҳои маснуии лафзӣ ва такаллуфоту сачъсозиҳои ночое, ки баъди асри XIV дар насри сиёсӣ ва иҷтимоӣ ривоч гирифта буд, озодтар аст ва матолиб мафҳуму равшантар: «Маро ору нанг меояд, ки ба як нукари ӯ муқобил шавам. Ман агар саворӣ кунам рост болои Москов меравам. Ин суҳан аз он ҷиҳат гуфт, ки давлати Русро ҳамчун ҳукамои давлати Мовароуннаҳр эътиқод карда буд ва бар онҳо чун ғалаба намуд, гумон кард, ки ба урус низ ғалаба бошад».¹⁴⁶

Аммо вақте ки аз баҳсҳои фалсафӣ ва таҳлилҳои илмӣ фароғат ҳосил карда суҳан аз бадеиёт ва умуман эҳсосу отифа ба

¹⁴⁶ Аҳмади Дониш. Рисола ва мухтасаре аз таърихи салотини хонадони манғития.—Душанбе, 1992. — С. 22-23.

миён меояд, мебинем, ки Дониш нависандаест барчаства, дорои сабки солим ва забони ғанӣ ва равони шоирона. Аз бомдоди забони тоҷикӣ огоҳии комил дорад ва вожаву истилоҳоти ноби онро дар нигоришоти худ истифода мебарад, аз қабилӣ *хунар*, *офаридгор*, *пеша*, *пешовар*, *дабир*, *дабистон*, *донишманд*, *лашкар*, *дарбор*, *доноён* (*ҳакимон*, *олимон*), *кимӣ*, *сарбоз*, *сарҳанг*, *дудмон*, *ҷонишин*, *ҳумоюн*, *шаҳзода*, *бӯзина* ва ғайра.

Замоне дар ҷустуҷӯи луғат ва истилоҳҳои лозим, ба шеваи нависандагони пеш аз худ ба забони зиндаи муҳити худ рӯй меоварад ва вожаҳо ва истилоҳоти мурраваҷи рӯзро, ки хоси забони аҳди ӯ мебошанд, мегирад, монанди *тӯпхонадор*, *сарбозхона*, *тӯпчихона*, *танҳо* (*маош*), *саркор*, *муздур*, *мардикор* ва амсоли он:

Пас аз истилоҳи Осиёи Миёна аз тарафи Русия ба тадриҷ вожа ва истилоҳоти русӣ ва аз тариқи он истилоҳоти байналмилалӣ интишор ёфтаанд, ки дар забони тоҷикӣ вожаҳои ҳаммаъно барои баёни онҳо мавҷуд набуд. Бинобар урфи маъмули забонҳо дар чунин ҳолат калимаву истилоҳоти бегона дар ду шакл ба забони расмӣ ва муҳовара ворид мешаванд, дар шакли тарҷума ва ё ба сурати забони асл. Дониш барои баёни чунин мафҳуму истилоҳоти навомади иҷтимоӣ – сиёсӣ ва техникӣ пеш аз ҳама вожа ва таркиботеро истифода кардааст, ки бар асоси имконоти табиӣ вожаофаринӣ ва истилоҳсозии забон сохта шудаанд, чун *рӯзнома*, *корхона*, *корфармо*, *аробаи оташӣ*, *аробаи оҳанӣ* ва амсоли он.

Дар ҷои дигар тарҷумаи озод ва ё таҳтуллафзии чунин луғатро ба кор мебарад, ба монанди *роҳи оҳан*, *вазири кулл* ва монанди он:

Ва агар аз ин ду роҳ вожа ва ё таркиби муносиб пайдо накард, дар он сурат онҳоро дар шакли забони асл, бо мувофиқи савтиёт ва талаффузи забони тоҷикӣ ба кор мебарад, монанди *губирнот* (губернатор), *газит* (газета), *фаврик* (фабрика), *телеграф*, *пуштахона* (почта), *импиротур* (император), *азбук* (азбука, алифбо), *закун* (закон, қонун):

Ҳукумати чандсадсолаи хонадонҳои туркиву узбекӣ дар хоки Фарорӯд дар забон низ таъсири худро гузошта буд ва як силсила калимаҳои узбекӣ ба вожаҳои муғуливу туркӣ дар ин забон илова шуд. Ин луғот бештар марбути умури идории Манғитиён буданд ва Дониш онҳоро ба ҳамон шакли мураввачи асли худ ба кор бурдааст.

Аз муосирони Аҳмади Дониш ва аз ҷумла пайравони роҳу равиши яқум, ки таълифоташ аз нигоҳи мавзуи мавриди баҳс ҷолиб аст, Мирзо Абдулазими Сомӣ (1838-1907) мебошад.

Сомӣ аз ҷумлаи шахсони саршинос ва босаводи замони худ буд. Осори мансур ва манзуми боқимондаи ӯ, ба монанди «Тухфаи шохӣ», «Таърихи салотини манғития», «Даҳмаи шохон», «Рисолаи иншо» ё «Манозир-ул-иншо» ва «Миръот-ул-хаёл» (маҷмӯаи ашъор) гувоҳи онанд, ки Сомӣ дар таърих, сиёсат, адабиёт ва фанни дабири соҳибназар буда, дасти тавоно доштааст.

Шеваи таҳрири ӯ ҳамон сабки анъанавии таърихнигории асри XIX мебошад. Аммо таркиби луғавии забони осори таърихнаш аз нуқтаи назари истилоҳшиносӣ, махсусан истилоҳоти идорӣ ҷолиб мебошад. Сомӣ солҳо дар хизмати дастгоҳу дарбори ҳокимони алоҳида ва дарбори амири Бухоро буд ва бо истилоҳоти идорӣ ва маъмурии он давлат ошноии комил дошт ва дар «Таърихи салотини манғития»-и худ унвону мансабҳо, номи ақвом ва қабоиلى сершумори узбек, ки акнун баъзеи онҳо аз хотирҳо фаромӯш шудаанд ва истилоҳоти иқтисодӣ ва иҷтимоие, ки то Инқилоби ба ном Бухоро (1920) дар ҳукумати амирони охирони Бухоро ҷорӣ буданд, овардааст, монанди номи унвонҳо ва мансабу вазифаҳо: *атолик, қушбегӣ, девонбегӣ, иноқ, туқсабо, уроқ, парвонаҷӣ* ва ғайра. Вожаву истилоҳоти иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва маъмурӣ: *тумон, закотӣ, танҳо, амонпулӣ ё пули амон, аминана...*

Пайравони роҳи дуом дар интиҳоби вожагон ва корбурди истилоҳот адибон ва равшанфикрони ҷавонтаре буданд, ба монанди Мирзо Сирочиддини Ҳаким, Тошхоча Асирӣ, Саид

Аҳмади Сиддиқӣ, Маҳмудхоча Бехбудӣ, Абдурауфи Фитрат, устод Айнӣ, Абдулвоҳиди Мунзим ва чанде дигар, ки дар охири асри XIX ва оғози садаи XX ба майдони адабиёт ва арсаи сиёсат по гузоштаанд. Зимнан бояд гуфт, ки аз байни ин даста дертар шахсиятҳои барҷастаи ҷамъиятӣ ва пешвоёни забон ва адабиёти муосири тоҷик бархостанд, ки онҳоро барҳақ метавон нахустин истилоҳсозон дар забони тоҷикии асри XX низ номид.

Намояндагони роҳи дувум, аз ҷумла мирзо Сироч дар ривоч додани вожаву истилоҳоти нав ҳам бо роҳи тарҷумаи тоҷикӣ ва ҳам бо роҳи тафсиру ташреҳ нақши сазоворе доранд. Дар шакли тарҷума бо истифода аз вожаю истилоҳоти дар ихтиёр дошта, бидуни таваҷҷуҳ ба ин, ки луғот арабӣ, тоҷикӣ ва ё дутаркиба ҳастанд: *ҳаллоҷии панбакашӣ, чароғи барқ, ширкат, тиҷоратхона, роҳи оҳан, истгоҳ, истибдод, мошини зеризаминӣ (метро), мошини мусаад (лифт), тамаддун, мағоза, акси мутаҳҳарик (кино), ҷаъбаи аккосӣ (фотоаппарат), қачоқчи-гарӣ, гумрук, миллатпараст, кунсулхона, кушодахат, назмӣ, баладия, адлия, нақша, маҷалла, ҷумҳурӣ, истиқлол, маишута, ҷамъият, фидой, вазъи инқилобӣ* ва ғайра.

Дар шакли тарҷума ва ташреҳ, яъне муаллиф вожаву истилоҳот ва таркиботи бегонаро оварда, сипас онро тарҷума мекунад: *Ҳукумати қулӣ*, яъне *Ҷинирол Губирнатур*, *истгоҳ*, яъне *вокзал*, *паспурт* яъне *тазкира*, *сараскар*, яъне *нозири ҳарбия*, *гранд ҳутел*, яъне *меҳмонхонаи бузург*, *музахона*, яъне *антиқхона*, *войски началник* (войсковой начальник), яъне *раиси қушун*, *искалоду анбор* ва ғайра. Ба ҷуз аз «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сироч дар ин давра (1910-1920) китобҳои дигаре низ ба ин шева навишта шуд ва ҷопи осори Абдулрауфи Фитрат (1884-1973) «Мунозара», «Баёноти сайёҳи ҳиндӣ», «Таърихи ислом», «Роҳбари наҷот», «Оила» дар Боку, Туркия, Петроград ва Самарқанд аз он ҷумла мебошанд. Дар онҳо акнун вожагони анъанавии тоҷикиву арабӣ дар паҳлуи калимаҳои нави худсохт ва моделшуда чун, *маданият, матбаа, ҷарида, ҷадид, маишута, навапараст, роҳи оҳан, аробаи оташӣ (поезд), рӯзнома* ва исти-

лоҳоти русии *истотистик* (статистика), *закун* (закон), *пруграм* (програма), *кунсул* (консул) дар паҳлуи ҳам қарор дода шудаанд.

Пеш аз ҳама бояд ёдовар шуд, ки бо зуҳури рӯзномаву маҷаллот ва умуман матбуот дар таърихи насри мо жанри нави публисистика ва дар забони нависандагӣ шеваи тозае бо номи забони матбуот ва ё сабки рӯзноманигорӣ бо калимаҳову истилоҳоти хоси худ пайдо шуд. Қоидаву қонунҳои ин жанри навазоро мекард, ки ахбору мақолот бо забони қобили дарки аксарият, бо вожаҳои равшани меросӣ ва луғату истилоҳоти тозаворид, ки рӯз то рӯз ба теъдоди онҳо афзуда мешуд ва аз қорбурди онҳо ҷои ғузур набуд, навишта шаванд. Аз ин ҷиҳат, зуҳури рӯзномаву маҷаллот дар инкишофи истиқрори истилоҳоти нави забон дар ин давра нақши муҳимме бозид.

Акнун бар вожаҳои маъмулшудаи *телефон*, *телеграф*, *пучта*, *рӯзнома*, *роҳи оҳан*, *корхона* истилоҳоти наваз аз қабилҳои *ношир*, *муҳаррир*, *ишрат*, *саҳм*, *аптекархона*, *маданият*, *инқилоб*, *парламон*, *фирқа* ва мафҳумҳои *идораи рӯзнома*, *муҳаррири масъул*, *ислоҳҷӯ*, *тараққипарвар*, *инқилоб*, *вазъи инқилобӣ* ва амсоли он илова гардид.

Хулоса, дар асари авомил ва анғезаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ забон кам-кам аз ҳолати қарахтӣ берун шуд ва аз авоҳири қарни XIX сар карда дар заминаи истилоҳсозӣ тақопӯ ва ҷустуҷӯҳое падида омад.

Ҳамин тариқ, забони тоҷикӣ дар давраи маорифпарварӣ барои ифодаи маъноҳои наваз таҷрибаҳои муайяне пайдо кард. Бинобар ин оғози асри XX давраи гузариш дар таърихи забони адабии тоҷикӣ мебошад. Хусусиятҳои он аз як тараф майлони наздикшавӣ ба забони мардумӣ, навазсозӣ дар меъёрҳои вожагонӣ, дастурӣ ва услубӣ буда, аз тарафи дигар нигоҳ доштани хусусиятҳои асосии сохтори сарфу наҳвие мебошад, ки ба забони китобии давраҳои охири рушди забон хос аст. Дар бахши наҳв ҳам ба ҳам омехташавии сохторҳои анъанавӣ ва наваз дида мешавад. Ҷорӣ шудани аломатҳои китобат барои ба таври мушаххас муайян кардани сохтори наҳвии нутқи хатгӣ мусоидат

намуд. Забони адабӣ дар ибтидои асри XX миёни ду марҳилаи асосии рушди забон қарор дорад. Аксари вижагӣҳое, ки забони тоҷикиро аз забони давраи классикӣ ҷудо мекунад, дар ҳамин давраи гузариш ташаккул ёфтаанд. Забони тоҷикӣ то охири асри XIX хусусиятҳои умумии забони давраи классикиро дар худ ҷиғз намуда, аз лиҳози сохтор забони ягонаи умумии тамоми минтақаҳои тоҷикнишинро нигоҳ доштааст. Ба ғайр аз хусусиятҳои вожагонии камшуморе, ки аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба забони адабӣ ворид шудаанд. Ҳол он ки бархе вижагӣҳои фарқкунанда дар асри XVI пайдо шуда буд, забони адабӣ дар сарзаминҳои бузурги тоҷикнишин ба таври воҳид боқӣ монда буд. Риояи меъёрҳои забони адабӣ дар асарҳои адабиётҳои бадеӣ ва илмӣ, ки дар ин давра дар Бухоро, Самарқанд, Марв, Тӯс, Ҳирот, Ғазнӣ, Балх, Нишопур, Шероз, Исфаҳон Ғанҷа ва дигар марказҳои илмию адабӣ навишта шуда буданд, аз умумият ва ягонагии забони адабӣ дарак медиҳад: «Аз рӯи хулосаи қоршиносони босалоҳият аз давраи охири асри IX то оғози асри XVI дар тамоми сарзаминҳои номбаршуда забони адабии форсӣ нишонаҳои фарқиятҳои минтақавиро дар бахшҳои сарф, наҳв ва таркиби луғавӣ нишон намениҳад».¹⁴⁷

Бояд зикр намуд, ки муайян қардани давраи оғози фарқиятҳо барои забони умумии тоҷикӣ (форсӣ) ба форсии муосир ва тоҷикии муосир ва дарӣ хеле душвор аст. Дастхатҳои асарҳои давраи классикӣ бо алифбои арабӣ навишта шуда, дар он тағйиротҳо дар низоми овозии забон инъикос наменданд. Дар бахшҳои сарф, наҳв ва вожагон тағйирот ночиз аст. Вазъи овозӣ, дастурӣ ва вожагонии ғӯйишҳо ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ то нимаи дууми асри XIX таҳқиқ нашудаанд ва дар ин бора маълумоте дастрас нашудааст. Баъзе иттилооти бавосита бештар хусусияти фарҳангиву таърихӣ дошта, аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки фарқиятҳои муҳимми ғӯйишҳои забони тоҷикии Осиёи Миёна аз ғӯйишҳои тоҷикии Эрон аз асри XVI мушоҳида мешавад. Ин

¹⁴⁷ Болдирев А.Н. Из истории развития персидского литературного языка. –ВЯ, 1955, №55. –С.79.

чудошавиҳо бештар ба чараёни заиф шудани робитаҳои сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангӣ байни Осиёи Миёна ва Эрон, ки дар асри XVI оғоз шуда буд, иртибот мегирад. Дар чараёни аз ҳам чудошавии ғўйишҳои тоҷикӣ-форсии Осиёи Миёна ва Эрон ходисаҳои марбут ба хароб кардани Марв нақши зиёде дорад. Марв ва минтақаҳои атрофи он аз давраҳои бостон яке аз бузургтарин марказҳои иқтисодиву фарҳангии Хуросон ва аз марказҳои бузургтарини ташаккули забони тоҷикӣ, аз нуқтаи назари вазъи ҷуғрофии худ дар муддати тӯлонии таърих вазифаи пайвандгариро байни аҳолии тоҷикзабони Фарорӯд ва Эрон бозӣ мекард. Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX Марв бо тамоми минтақаҳои гирду атрофашро аз тарафи қувваҳои низомии амирони Бухоро дучори шикаст ва ғорат гардида, боқимонда сокинони он ба Бухоро ва Самарқанд муҳоҷир гардиданд. Сарбанди бузурги оби Марв аз тарафи сарбозони Бухоро хароб гардид ва дар андак муддат ин сарзамини таърихӣ ва бостонии тоҷикон ва биёбон мубаддал шуда, ҷои тоҷикони бумии ин сарзаминро қабिलाҳои туркмени сарикҳо ва текеҳо гирифтанд. Ҳамин тариқ, охири занҷири иртиботии вилоятҳои тоҷикзабони Осиёи Миёна ва вилоятҳои тоҷикзабони Эрон аз ҳам ғусехт.

Чунин ақида вуҷуд дорад, ки мардуми тоҷикзабон дар Тоҷикистон ва Эрон Афғонистон осори давраи классики таърихи забонро озодона меҳонанду мефаҳманд ва аз давраи Рӯдакию Фирдавсӣ то ибтидои асри XX ва ҳатто имрӯз тағйироти ҷиддие дар ин забон сурат нагирифтааст. Вале бояд иқрор шуд, ки дар ҳазор соли охир тағйиротҳое дар сохтори ин забон, пеш аз ҳама дар бахши вожагон пайдо шудаанд. Бахши бештари вожаҳои эронiasли тоҷикиву форсӣ давраи оғозини рушди забон аз истеъмол баромада, аз тарафи дигар вожаҳои иқтибосии бисёри арабӣ, махсусан аз асри XII, ба забони тоҷикӣ ворид гардида аст. Дар давраҳои баъдӣ ба забони тоҷикӣ инчунин як қатор вожаҳои иқтибосии туркӣ ва туркиву муғулӣ ворид гардид. Махсусан аҳолии тоҷикзабони

бумии Осиёи Миёна, ки дар давраҳои охир дар ҳамсоияи узбекҳо ва дигар халқҳои турктабор зиндагӣ мекарданд, вожаҳои зиёди туркиро иқтибос гирифтанд. Дар нимаи дувуми асри XIX ва махсусан дар асри XX ба забони тоҷикӣ забони русӣ таъсири зиёде расонд. Хусусан илму фановарӣ, фарҳанг, таълим ва дигар падидаҳои давраҳои охир ба ҳаёти мардуми тоҷиктабори Осиёи Миёна ба воситаи забони русӣ таъсир расонида, бисёре аз вожаҳои аврупоиву русӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардид.

Аз охири асри XIX ба забони форсӣ шумораи зиёди вожаҳои иқтибосии фаронсавию англисӣ ворид гардид, ки сабаби он зиёд гардидани нуфузи кишварҳои Ғарб ва таъсири фарҳангу адабиёти Аврупо ба Эрон мебошад. Тарҷумаи осори Виктор Ҳюго, Шекспир, Жюль Верн ва як силсила роману дostonҳои машҳури аврупоӣ ба забони форсӣ сабаби пайдо шудани осори ба онҳо монанд дар Эрон мегардад. Танҳо дар як давраи кӯтоҳи таърихӣ 162 асари донишмандону нависандагони аврупоӣ ба забони форсӣ тарҷума мешавад ва таъсири ин тарҷумаҳо ба сабки навиштории забон бегобаки буд. Эдуард Браун дар пажӯҳиши худ «Таърихи адабиёти форс» (дар чор ҷилд) аз романҳои таърихӣ ёд мекунад, ки онҳо бо сабки аврупоӣ навишта шуда, ба қаҳрамонони таърихӣ пеш аз исломи Эрон-Зардушт, Куруши Кабири Ҳахоманишӣ, Ардашери Кубод ва Анӯшервону Маздаку дигарон бахшида шудаанд.¹⁴⁸ Намунае аз романи «Куруш»-и Шайх Мусо (дар ду ҷилд, солҳои 1916, 1919, 1920): «Бале, ин таҳия таҳияи арӯсӣ аст ва гумон надорам, ки арӯсӣ чӯз барои Куруш подшоҳи боиктидори Порс ва Мидӣ бошад, чи ки имрӯз касе чӯз ӯ ин қадар дар назди аҳолии Эҷботон маҳбубият надорад, ки мардум арӯсии ӯро чун иди бузург дониста ва бозорҳоро зинат карда ва аз самими қалб изҳори суруру шодмонӣ намоянд».

¹⁴⁸Муфассалнигаред: Browne E.G. A literary history of Persia, 4 vol., – London and., Cambridge, 1908-1924, vol. 4. – P. 231-234.

Тавре аз ин намуна бармеояд, забони форсии ибтидои асри XX аз сачъу қофиябозӣ ва сабку услуби мутантан озод шуда, рӯ ба сӯйи содагиву шевоӣ ва баргашт ба асолати худ овардааст. Як хусусияти умумии забони тоҷикӣ ва забони форсӣ аз он иборат аст, ки феълҳои сода ва таркибӣ аз забон хориҷ шуда, ба ҷойи онҳо феълҳои мураккаб ворид шудаанд. Дар баҳши наҳв тағйир ёфтани вазифаҳои пасванди –ро, ҷонишинҳои шахсӣ, густариши феълҳои мураккаб, пешояндҳои мураккаб дида мешавад. Дар баҳши овозиносӣ тағйироти аз ҳама асосӣ гузаштан аз низомии ҳаштсадонокӣ ба низомии шашсадонокӣ мебошад. Аз ҳама муҳим садонокҳои дароз хусусиятҳои фонологиро аз даст доданд.

Дар Афғонистон ҳам чараёни маорифпарварӣ таъсиргузор буда, ғӯйишҳои сершумори ин сарзамин зери таъсири падидаҳои нави сиёсӣ иҷтимоӣ рӯй ба таҷдиду дигаргунӣ оварданд. Ғӯйишҳои сершуморе, ки аз як тараф ба забони форсӣ ва аз тарафи дигар, бештар ба забони тоҷикӣ наздикӣ доранд, дар Афғонистон ривож доранд. Дар байни ин ғӯйишҳо лаҳҷаи Кобул ҳамчун забони бартаридошта, ба сифати забони –расмӣ фаъол аст. Дар асоси ин ғӯйиш ва анъанаи забони давраи классикӣ як навъ забони расмие амал мекунад, ки бештар ба забони тоҷикӣ наздик аст. Он аз соли 1964 бо номи «забони дарӣ» дар баробари паштӯ забони давлатӣ эълон гардидааст, ҳарчанд қисмати бештари аҳоли худро тоҷик меноманд.

БОБИ 4

ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР ДАВРАИ ГУЗАРИШ

§ 1. Забони тоҷикӣ дар солҳои шӯравӣ

Рушду густариши забони тоҷикӣ дар даврони шӯравӣ вижагиҳои хоси худро дорад. Соли 1924 дар ҳаёти давлати бузурги шӯравӣ, дар яке аз пораҳои аморати Бухоро, машҳур ба Бухорои Шарқӣ Ҷумҳурии мухтор ва дертар соли 1929 Ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон таъсис ёфт. Бо вучуди тамоми иштибоҳот ва «табартаксим»-и марзҳои ин ҷумҳурӣ аз аҳамияти сиёсии ин масъала набояд ҷашм пӯшид. Зеро миллати бостонӣ ва муқимии Хуросону Фарорӯд – тоҷикон баъди садаҳои дарози гумномии сиёсӣ комёб шудаанд, ки дар яке аз ғӯшаҳои дурафтодаи ин ҳавзаӣ бузург соҳиби давлати худ гарданд. Ва акнун донишмандон нуқтаи оғози таърихи нави халқи тоҷик ва марҳилаи муосири забон ва адабиёти тоҷикро аз ҳамин давра ҳисоб мекунанд. Рафти навсозии забони тоҷикӣ ва густариши онро дар солҳои нахустини таъсиси Давлати шӯравӣ (1920-1930) аз нигоҳи даврабандии замонӣ ва таърихӣ метавон ба ду марҳила тақсим кард.

Марҳилаи аввал пас аз инқилоби Бухоро то ташкили Ҷумҳурияи Худмухтори Тоҷикистон дар ҳаёти Ҷумҳурии Узбекистон (солҳои 1920-1924). Дар ин давра як гурӯҳи нав ба давлатрасидагони мутаассиби туркпараст кӯшиш карданд, ки тоҷиконро «халқи омад», «бозмондагони эронӣ» ва забони онҳоро «забони форсӣ», яъне забони аз берун ба Осиёи Миёна омада, эълон кунанд. Аз мансабу мақомоти ишғолкардаи ҳеш дар Ҳукумати Бухоро сӯйистифода карда, мехостанд ин «ақида»-ро расмӣ созанд ва муваффақ ҳам шуданд, ки тоҷиконро то муддате аз маорифу маданият ва рӯзномаву маҷаллот маҳрум созанд. Масалан, вақте ки инқилоб дар Бухоро ба пирӯзӣ расид (соли 1920) «забони ҳукумат» забони ўзбекӣ эълон шуд. Забони тоҷикӣ ба ҳамин тариқ аз доираи сиёсат ва

ҳимояи расмии давлат ҳамчун забони миллати мустақили сокини Осиёи Миёна барканор монд.

Дар пайравӣ бо сиёсати боло соли 1921 чопи маҷаллаи маъруфи тоҷикӣ «Шуълаи инқилоб» қатъ гардид ва то нашри рӯзномаи «Овози тоҷик» (соли 1924) ба истилоҳи образноки устод С.Айнӣ тоҷикон «бе забон» гардиданд.

Марҳилаи дуюм пас аз ташкили ҷумҳурии худмухтор ва сипас таъсиси Ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон ва пас аз он (1925-1930). Дар ин давра фарҳангии тоҷик бо ҳамроҳи забоншиносон ва шарқшиносони машҳури рус (Семёнов А.А., Е.Э.Бертелс, Фрейман А.А., Виноградов ва дигарон) имконият ва ҳуқуқ пайдо карданд, ки бевосита дар таъини сарнавишти забони модарии хеш дар таърихи нави тоҷикон иштирок ва ибрази ақида кунанд.

Сабабҳое, ки дар он солҳо аҳамияти ин мавзӯро мубрам сохта ва ҷараёни онро суръат бахшида буд, ба назари мо ҷуни-нанд:

1. Дикқати ғавқулодаи давлат ба масъалаи омӯзишу парвариш ва маориф.

Пас аз ташкили Ҷумҳурии худмухтор ва сипас Ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон як силсила иқдоми ҷиддӣ дар заминаи мактабу маориф ва илму фарҳанг пеш гирифта шуд. Ин сиёсати умумии онрӯзаи давлат барои ҳамаи Ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ буд. Бар асоси ин сиёсат таълиму тарбия дар ҷумҳуриҳо ба забони миллии онҳо сурат мегирифт, бинобар ин дар атрофи забони адабии тоҷикӣ баҳсҳо ва муборизаи шадид ба миён омад ва дар бисёр маврид ин масъала ҷанбаи илмӣ худро бохта, ранги сиёсӣ гирифт. Шарҳу тафсили илмӣ ин мавзӯро ба мутахассисон ҳавола карда, фақат хотирнишон мекунем, ки дар асари ин иқдомот дар андак муддат шабакаи васеи курсҳои маҳви бесаводӣ, мактабҳои ибтидоӣ ва дертар мактабҳои миёна ва омӯзишгоҳу техникумҳо бунёд гардид, ки таълим дар онҳо ба забони тоҷикӣ ҷараён дошт.

2. Низоми маориф ва усули таълим ва омӯзишу парвариш, мухтаво ва мазмуни дарсҳо дигар шуда буд ва китобҳои дарсии гузаштаи ноқис ва маҳдуд талаботи навро нисбат ба таълиму тарбияи ҳамагонӣ қонеъ карда наметавонистанд. Ривочу равнақи мактабу маориф зарурати таълифу таҳияи маводи таълимӣ ва китобҳои дарсиро пеш овард.

3. Истифодаи забон дар умури давлатдорӣ. Дар солҳои аввали инқилоб мутобиқи сиёсати миллии давлати шӯравӣ коргузорӣ дар органҳои давлатии Ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ба забони миллии ин ҷумҳуриҳо сурат мегирифт. Барои забони тоҷикӣ ин кори нав ва ё ноошно набуд. Имрӯз дигар ниёз ба овардани шояхиду далел аст, ки дар тӯли ҳазор сол забони коргузорӣ ва умури давлатдорӣ тамоми сулолаҳои ҳукмрони Хурсону Фарорӯд забони тоҷикӣ буд.

Аммо сохтори давлати нав, усули коргузорӣ дар мақомоти гуногуни он, тарзу тартиби зиндагӣ дар давлати шӯравӣ аз шаклҳои давлатдорӣ пешин ба қуллӣ фарқ мекард. Бинобар ин вожаву истилоҳоти умури давлатдорӣ он низ дигар шуда буд.

4. Ташкили матбуот ва пайдо шудани рӯзнома ва маҷаллоти гуногун.

5. Афзудани нақши тарҷума. Иттиҳоди Шӯравӣ давлати ягона буд ва тамоми асноди ҳизбиву давлатӣ, осорӣ илмиву адабиёти ҷаҳонӣ ва китобҳои дарсии ҷаҳонӣ нав аввал ба забони русӣ таҳия ва нашр мешуд ва сипас онҳо ба забонҳои дигари мамлакат тарҷума шуда, дастраси ҳамаи халқҳои шӯравӣ мегардиданд.

6. Баъди Инқилоби Октябр самтҳои навро дар улуми иҷтимоӣ ва дигар донишҳои муосир пайдо шуд, ки дар фарҳанги гузашта ба ин шакл ва ба ин мазмун собиқа надоштанд ва истилоҳоте ҳам барои онҳо сохта нашуда буд. Дар асари таҳаввулоти инқилобӣ дар ҷомеа касбу ҳунар ва шуғлҳои нав бо истилоҳот ва вожаҳои хоси худ пайдо шуд.

7. Пайдо шудани осори мустақили муаллифони тоҷик. Дар даҳсолаи аввали баъди инқилоб нахустин осори илмӣ ва адабии

даврони нави забони тоҷикӣ падидаи омад. Шаклу мазмуни асарҳои бадеӣ ва шеваи таҳқиқи китобҳои илмӣ навабуд ва муносибона истилоҳоти онҳо бояд мутобиқи воқеиятҳои забонии пешомада таҷдид ва тақмил мешуд.

Тавре ки мебинем, сохти навабуд ва ҷараёни инкишофи он садҳо мафҳум ва ҳазорон вожаву истилоҳоти навабуд бо худ овард, ки бояд дар камтарин фурсат ҷои муносиби худро дар забон пайдо мекарданд. Низомии навомади шӯравӣ низомии идеологӣ ва устувор бар пояи ҷаҳонбинии нави материалистӣ буд. Ин ҷаҳонбинӣ мафҳум ва истилоҳоти вижаи худро дошт ва дар ҷараёни тақмил дар Русия вожагони махсус аз забони русӣ низ ба он афзуда шуда буд. Пас аз таъсиси Иттиҳоди Шӯравӣ ин ҷаҳонбинӣ идеологияи ҳоким қарор дода шуд ва мафҳум ва истилоҳоту вожаҳои он дар тамоми забонҳои ин давлати гуногунмиллат, аз ҷумла забони тоҷикӣ интишор ёфт. Дуруст аст, ки то ин давра бо дастии маорифпарварон ва равшанфикронии ибтидоӣ ин аср як силсила истилоҳоти навабуд, аз қабилҳои *рӯзнома*, *корхона*, *миллат*, *ҷамъият*, *маҷалла*, *истгоҳ*, *тамаддун*, *ширкат*, *саҳм*, *биржа*, *диплом*, *дипломат*, *театр*, *ҷумҳурия*, *маданият* ва амсоли он дар забон ҷорӣ ва ба қор бурда мешуд. Вале миқдори мафҳум ва вожагони навабуд пас аз Инқилоби Октябр ба андозае зиёд ва барои забон ноошно буд, ки 30-40 калимаи боло қатрае аз баҳр буд. Махсусан шоҳии вожагони сиёсӣ ва иҷтимоӣ аз ҳама бештар мавриди фишор қарор гирифт. Марчаъ ва ё марказе вучуд надошт, ки ин қорро ба таври илмӣ созмон диҳад. Аз ин рӯ, дар ин соҳа сарғардонӣ ва бенизомӣ мушоҳида мешуд.

Мушкилии дигар дар он буд, ки мутахассисони босалоҳият ва ашхоси русидон ва ошно дигар забонҳои аврупоӣ ниҳоят кам буд, таҷрибаи вожагузинон ва истилоҳсозони марҳилаи аввали инкишофи ин забон қайҳо фаромӯш шуда буд. Аз ин гуфтаҳо ба хубӣ пайдост, ки дар солҳои аввали Инқилоби Октябр забоншиносони мо ва луғатсозону истилоҳҷӯёни тоҷик бо ҷи мушкилоте рӯ ба рӯ буданд.

Истилоҳот ва мафҳумҳои иҷтимоиву сиёсии солҳои аввали Ҳукумати Шӯравиро ба чанд гурӯҳ метавон тақсим кард:

Гурӯҳи якум вожагоне буданд, ки онҳоро шартан истилоҳоти акидатӣ гуфтан мумкин аст. Ин истилоҳотро баъдтар забоншиносони шӯравӣ мафҳум ва истилоҳоти «таълимоти марксизм-ленинизм» номиданд.¹⁴⁹

Бояд таъкид кард, ки бо вучуди ноошноӣ ва фаровонии ҷунин вожагон ва фурсати кам барои ҳаллу ҳазми онҳо забони тоҷикӣ дар ин озмуни нави таърих ҳам ноком нашуд ва тавонист, ки дар ин давра ҳам микдори зиёди ин луғот ва истилоҳоти навро баён кунад, монанди пролетариат-*ранҷбар*; революция-*инқилоб*; республика-*ҷумҳурӣ*; коммунист-*иштирокӣ*; социалист-*иҷтимоӣ*; феодал-*заминдор*, *мулкдор*; капитал-*сармоя*; капиталист-*сармоядор*; империалист-*ҷаҳонгир*; шовинист-*миллатпараст*, *миллатчӣ*; партия-*фирқа*; беспартийный-*бефирқачӣ*; авангард-*пешдор*.

Дар чараёни интишору инкишофи ин мафкура дар Русия ба ин гурӯҳ як микдор истилоҳоти нави русӣ афзуда шуд, ки онҳо хоси ҷунбиши марксистии ин кишвар буданд. Барои ин истилоҳот низ вожаҳои махсус сохта шуд, аз қабили народники – *оммиюн*, большевики – *аксариян*, меньшевики – *ақаллиюн*.

Дасти дигари истилоҳоти ин гурӯҳ на дар он замон ва на баъди он муодил ва ё тарҷумаи расо пайдо накарданд ва пас аз санҷишу озмоишҳо ва машку тамринҳо ба ҳамон сурати забони асл бо мувофиқ кардан ба меъёрҳои овоии забон ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд:

Коммуна – кумун; буржуазия – буржуозӣ; демократия – демократӣ; диалектика – диолектико; материализм – материялизм; марксизм – морксизм; социализм – сусиялизм ва ам-соли он.

¹⁴⁹Сталин И. В. Мавқеъҳои миллият дар сохтмони фирқа ва давлат (Маъруза дар анҷумани 12-уми Фирқаи коммунисти Руссия, 23 апрели санаи 1923), – Самарқанд-Душанбе, 1927. – С.10.

Ҳамзамон ба ин дар ин давра як гурӯҳ истилоҳҳои дигаре бегона дар забон роҳ ёфтаанд, ки мансуб ба фарҳангу тамаддуни кишварҳои ғарбӣ буданд. Азбаски ин истилоҳот дар забони тоҷикӣ ва умуман дар аксарияти забонҳои шарқӣ заминаи сиёсӣ ва иҷтимоӣ надоштаанд, бинобар ин теъдоди зиёди онҳо бидуни тағйир (ба истиснои савтиёт) вориди забони тоҷикӣ гардидаанд, монанди парламент – *парламон (парлумон)*, кабинет (министров) – *кобина*, конференция – *конфаронс* (конференсия), конгресс-кунгура.

Як қисми чунин истилоҳот дар шакли таркибот тарҷума шудаанд, монанди Красный Полумесяц – *Ҳилоли Аҳмар*, Интернационалист – *Байналмилал*, Лига Нации – *Иттифоқи милал* ва ғайра.

Як гурӯҳи дигари вожагони нав истилоҳоти иҷтимоӣ ва сиёсӣ буданд, ки баъди Инқилоби Октябр дар чараёни инкишофи ҳизби коммунист ва давлати шуравӣ пайдо шуданд ва то поёни умри ин давлат такмилу тағйир ва идома ёфтаанд. Ин истилоҳот дертар дар осори забоншиносони шуравӣ, аз ҷумла олимони тоҷик бо номи «советизм»-ҳо сабт шуданд. Барои як миқдори ин истилоҳот муодилҳои собит ва ё чунон ки баъдтар мебинем, муваққатӣ пайдо карда шуд, монанди совет – *шӯро*; комиссар – *нозир*; коллективизация – *иштирокӣ кардан*; индустриализация – *саноатионидан*; кулак – *муштзӯр*; контрреволюция – *аксулинқилоб (аксулҳаракат)*; ячейка – *ҳавза*; стаж – *собиқа*; рекомендация – *кафолат*; кандидат – *номзад*; националист – *миллатчӣ*...

Як теъдоди дигари чунин истилоҳот луғоти муносиб наёфтанд ва ба ҳамон шакли муҳаффафи русӣ қабул шуданд, монанди колхоз – *кулҳуз*; план – *плон*; кооператив – *куператиф (копиратиф)*; коллектив – *куллективф*...¹⁵⁰

¹⁵⁰Шуълаи инқилоб, №6, 15 май соли 1919; Шуълаи инқилоб, №9, 20 июни соли 1919; Шуълаи инқилоб, №14, июли соли 1919.

Гуруҳи дигар истилоҳоте буданд, ки барои онҳо аз решаҳои забони тоҷикӣ ва ё тоҷикӣ-арабӣ луғоти дутаркиба сохта шуд, монанди: *маромнома, низомнома, муроҷиатнома, сулҳнома, хитобнома, эътирознома, шартнома, аҳднома, роҳбарнома, ҳабсхона, айбнома, гуноҳнома, баённома, иҷозатнома, ҳукмнома, санъатхона, майдасарватдор, худидорақунӣ, миёнаҳол, хобгоҳ*.

Гуруҳи дигар вожагонии идорӣ буданд, ки имрӯз яке аз калонтарин шоҳаи истилоҳоти нави забони муосири тоҷикиро ташкил мекунанд. Низоми идорӣ ва дастгоҳии давлати аморати Бухоро мисли дигар давлатҳои асримиёнагӣ бисёр сода, ба иборати дигар ибтидоӣ буд ва истилоҳоти дар хидмати он буда ҳам дар ҳамон поя қарор доштаанд. Масалан, дар Бухорои амирӣ ҳамагӣ 15 мансабу мақомоти олие буд, ки ба зоҳир умури асосии шаҳрвандӣ ва низомӣ аз ҷонибӣ онҳо идора мешуд. Ба қавли устод С.Айнӣ: «...Дар аҳди ҳукумати амир дар Бухоро аз идора ва аз назорат нишоне набуд. Ҳамаи кор зоҳиран биззот аз тарафи амир идора меёфт ва ҳақиқатан аз кӯшбегӣ, қозикалон, раис, хазиначӣ ва амсоли эшон гирифта ҳар яке амир ва ҳар кадом дар болои раия ҳокими мутлақ буданд...»¹⁵¹

Бино ба расми маъмули он солҳо дар ин замина ҳам кӯшиш шуд, ки ин истилоҳот пеш аз ҳама бо вожагони ҷорӣ баён ва ё баргардонида шаванд. Дар натиҷа, бо истифода аз таҷрибаи забон дар ин арса барои як миқдор истилоҳоти идорӣ ва коргузори тозаворид аз ҷумлаи луғоти идораи кӯҳна баробариҳое баргузида шуд ва ё вожагони ҷорӣ ба шакли дигар ба маънои нав истифода гардид, аз он ҷумла:

Номи унвонҳо: мансабҳо: *садр, раис, раёсат, ноиб, мудир, арбоб, ходим, роҳбар, сардор, сарвар, қозӣ, сарқотиб*.

Истилоҳоти маъмурӣ: *идора, авқоф, маориғ, зироат, затиия (милиция), молия, иҷроия, адлия, маҳкама, шӯъба, до-*

¹⁵¹ Айнӣ С. Куллийет. — Душанбе, 1969-1976, ҷ.10. — С.310.

рулмуаллимин, матлубот, лашкар, ариза, дафтардорӣ, матбуот, матбаа, наириёт, дорулфунун, касалхона, муассиса:

Гузашта аз ин дар таркиби иҷтимоии ҷомеа дигаргуниҳои калон ба вуҷуд омад, ихтисосҳо ва касбу пешаҳои нав пайдо шуд. Истилоҳоти меросии ҷорӣ аз қабилӣ *точир, савдогар, хазиначӣ, дуқондор, гилкор, дуредгар, чорякор, мардикор, муздур, ҳаммол, қаровул, мӯзадӯз, бофанда, фойтунҷӣ, аробакаш, оҳангар, карбосбоф, чорукдӯз* ва ғайра бо вуҷуди он ки як теъдоди онҳо то имрӯз ҳам ба қор мераванд, дигар наметавонист ниёзҳои ҷомеаро дар ин замина қонеъ кунад. Бинобар ин чун роҳи дигари луғавӣ ва дастури пайдо намешуд, дар он ҳолат ин истилоҳот дар шакли забони асл қабул мегардид, монанди *кумита, комиссар, милитсия, духтур (доктор, врач), агранум (аграном), техникум, штаб, инспектур (инспектор), артист.*

Мушкилоти дигаре, ки дар ин солҳо ҳангоми азхудкунии истилоҳот ва мафҳумҳои нав пеш омад, ин тарзи навишт ва ифодаи муҳаффафоти таркибӣ, ихтисораҳо ё ба ибораи дигар калимаҳои мураккаби мухтасаршуда (аббревиатураҳо) буд. Баъди Инқилоби Октябр дар забони русӣ сохтани чунин истилоҳоти таркибӣ ниҳоят авҷ мегирад ва забони тоҷикӣ ҳам бори нахуст дар таърихи худ ба ин масъала рӯ ба рӯ мешавад.

Барои сохтани ин гуна истилоҳот дар забони русӣ ҳарфҳои аввали ибораи сода «Эсэр-социал-революционер» ва ё мураккаб, ки як мафҳуми сиёсӣ ва ё иҷтимоиро баён мекарданд, гирифта мешавад, аз қабилӣ НЭП, РКП (б), СССР, ГПУ, ВЧК, ВКП (б) ва ғайра...

Бино ба ҳукми мантиқ ва тақлиди русӣ дар вақти сохтани истилоҳоти мураккаби мухтасаршуда бояд ҳарфҳои аввали луғоти тоҷикӣ гирифта мешуд. Масалан, истилоҳи русии «эсэр» (социал-революционеры) дар тоҷикӣ чунин садо меод: «Иҷтимоион - инқилобион». Биноан бояд ба шакли «ИИ» ихтисор мешуд.

Русӣ: Российская коммунистическая партия, (большеви́ков)-РКП (б)

Тоҷикӣ: Фирқаи куммунисти (болшевики) Русия – ФК (б)Р
Русӣ: Ленинский Коммунистический Союз Молодёж –
ЛКСМ

Тоҷикӣ: Иттифоқи ҷавонони иштирокиюни ленинист (ленинчӣ) – ИЧИЛ.

Вале сабаб чӣ бошад, ки аз ҳамон оғози сохтмони ин гуна муҳаффафот шакли русии онҳо қабул шуд, монанди: - ЭСЭР, РКП (Б), ЛКСМ ва ғайра.

Дар ин давра кӯшиш мекарданд, ки барои истилоҳоти нави иҷтимоӣ – сиёсӣ аз решаҳои хоси забони тоҷикӣ (бештар бо истифодаи шаклҳои калимасозии забони гуфтугӯ) муодил пайдо кунанд ва ё созанд, монанди *худпар* – *самолёт*, *худрав* – *автомобил*, *худҷӯш* – *самовар*, *торикистон* – *кино*, *оташароба* – *поезд*, *бугпар* – *паровоз*, *пешоҳанг* – *пионер*, *ранҷбар* – *пролетарий*, *сарнишин* – *пассажир* ва ғ.

Дар ин қатор истилоҳоте низ мувофиқи анъанаҳои гузашта (аз решаҳои арабӣ ва ё арабӣ – тоҷикӣ), ки ҳилофи усулҳои илмӣ набуданд, сохта шуд, монанди *усулдонӣ* – методология, *ҳаётшиносӣ* – биология, *моддият* – материализм ва ғ.

Вале дар солҳои сиёсӣ асри XX бидуни истидлоли кофии илмӣ ба чунин кӯшишҳо муҳри сиёсӣ зада, онро амали «миллатгароёна» муаррифӣ карданд. Мисоли равшани он ҳулосаи Я.И.Калонтаров аст, ки чунин менависад: «Зиёиён буржуазӣ – миллатгаро идеологияи панисломистӣ ва панэронистиро ба роҳбарӣ гирифта, ба хоҳири покии забон мубориза мебуданд, ки он дар амал боиси ифлос кардани забон ба арабизмҳо ва архаизмҳои барои халқ бегона гардиданд».¹⁵²

Ба таври ҳулоса давраи аввал аз лиҳози хронологӣ аз охири даҳаи аввали қарни бист оғоз меёбад. Дар ин давра зиёиён амалӣ кардани ғояҳои маорифпарвариро оғоз карданд ва мактабҳои усули қадид, рӯзномаҳои «Бухорои Шариф» (1912-1913),

¹⁵²Калонтаров Я.И. За унификацию терминологии таджикского языка// Коммунист Таджикистана, 17 июня 1954 г.

«Самарқанд», «Ойина» таъсис ёфтанд, рӯзномаҳои кишварҳои дигар мунтазам меомаданд, адабиёти маорифпарварӣ хусусияти миллий пайдо кардан гирифт. Андешаи иҷтимоии нав ба забон нақши назаррас гузошт, аз ҷумла равандҳои нави иҷтимоиву сиёсӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ боиси нав шудани вожаву истилоҳот гардид. Ин давраи тақомул ва инкишофи забон бо таъсиси Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистон дар соли 1924 ва пешрафти илму фарҳанг, пайдо шудани рӯзномаву маҷаллаҳои нав, таъсиси макотибу муассисаҳои илмиву фарҳангӣ ва қабл аз ҳама ба роҳ мондани дафтардорӣ идораҳо ва муассисаҳои Тоҷикистон ба забони тоҷикӣ бо хусусиятҳои хоса раванку ривочи бештаре пайдо кард. Ин марҳила то охири солҳои бист, яъне то иваз шудани алифбои арабӣ ба лотинӣ идома ёфт. Хусусиятҳои вежаи он чунинанд:

а) рафти ташаккулу тақомули истилоҳоти илмӣ, идорӣ ва иҷтимоиву сиёсӣ характери табиӣ дошт;

б) бо анъанаҳои истилоҳсозии солҳои пешин пайванди ногусастанӣ пайдо кард. Истилоҳҳои *Шӯрои Нозирон*, *Нозир*, *ҷумҳурӣ*, *фирқаи иштирокиюн* ва амсоли онҳо мувофиқи усули вожагузинии анъанавӣ сохта шудаанд;

в) дар ин давра калимаҳо ва вожаҳои ноби тоҷикӣ ва истилоҳоти иқтибосӣ аз забони арабӣ ба таври васеъ истеъмол мешуданд;

г) истилоҳоти ворида аз забонҳои русӣ ва дигар забонҳои аврупоӣ бо меъёрҳои овоии забони тоҷикӣ мувофиқ гардида, қонунмандии табиӣ ворид шудани вожаҳои иқтибосӣ ба забони тоҷикӣ риоя мешуд.

§ 2. Забони тоҷикӣ ва сиёсати сохтмони забонӣ

Дар ин марҳила дар охири солҳои 20 ва ибтидои солҳои 3 – юми асри гузашта дар таърихи забони тоҷикӣ ҳодисаҳои ба вуқӯъ пайвастанд, ки баҳсу мунозира дар атрофи суду зиёни онҳо то рӯзгорони мо ҳамчунон идома дорад. Ин ҳодисаҳо

иборат буданд аз табдили алифбои анъанавии тоҷикон (арабӣ) ба лотинӣ ва сипас ба кирилӣ таҳия ва танзими имлои нав, таъйини чигунагии забони адабии тоҷикӣ, афзоиши нақши матбуот ва тарҷума, таъсири забони русӣ ва амсоли он.

Бояд гуфт, ки ин рӯйдодҳо ва сиёсати фарҳангие, ки дар он солҳо амалӣ гардид ва қарорҳои расмие, ки дар ин замина қабул шуд, сипас дар рушду такомули минбаъдаи забони ҳозираи тоҷик нақши бағоят муҳим ва гоҳҳо ҳалқунанда бозиданд. Пас аз Инқилоби Октябр, замоне ки дар Иттиҳоди Шӯравӣ барои як идда қавму қабоиле, ки дар гузашта алифбои худӣ надоштанд ва ё китобе ба забони онҳо то инқилоб чоп нашуда буд (масалан ба забони қирғизӣ нахустин китоб соли 1924 чоп шуд), ҳукумати нав алифбо ва забони адабӣ месохт, масъалаи ҳаллу фасли забони адабии тоҷикӣ низ дар доираи нуфузи ин раванд қарор гирифт.

Ҳукумати шӯравӣ тасмим дошт, ки илму фарҳангро насиби омма гардонад. Бинобар ин забони адабӣ бояд чунон сода бошад, ки омма онро фаҳмад ва аз ҷониби дигар чунон бошад, ки бо он навиштани осори илмиву фаннӣ ва матолиби сиёсиву иҷтимоӣ мумкин бошад. Табиист, ки муқаррар ва муайян кардани чунин забон кори сода набуд. Аз ин рӯ, дар баҳсҳо ва мақолот забонро ба «нав»-у «куҳна» ҷудо карда, барои баёни он истилоҳоти гуногун сохтанд ва гоҳ мутобиқи руҳи замон рангу бо-ри сиёсӣ ҳам ба он илова карданд, аз қабили: «забони адабии куҳна», «забони китобии мавҷуда», «забони китобӣ», «забони адабии омма», «забони зинда», «забони адабии содда», «забони китобии ҳозира», «забони ҷопагии тоҷик (адабӣ ё китобӣ) забони адабии феодалии куҳна», «забони мурда», «забони адабии ҳозира», «забони нави адабӣ», «забони буржуазӣ», «забони адабии инқилобии тоҷик», «забони сохтмони сотсиалистӣ», «забони адабии тоҷикии пролетарӣ» ва ғайра.

Азбаски дар он солҳо романтикаи инқилобӣ ва руҳи со-зандагони нахустин давлати сотсиалистӣ ва бунёдгариони ком-мунизм оммаро фаро гирифта буд ва вазифаҳои ҳам, ки дар

назди халқ гузошта мешуд, ниҳоят бузург ва тақрибан дар сатҳи умумичахонӣ буданд, бинобар ин ба қавли муаллифи мақолаи «Фикрҳои мо дар бораи забони адабии тоҷикӣ» А. Муҳиддинов «дар Эронӣ Афғонистон ҳам забони қуҳна мағлуб мешавад. Забони зиндаи мардум, забони осон, равони порсӣ ғолиб мегардад... Бинобар ин... вазифаи сода қардан ва ислоҳ қардани забони порсӣ вазифаи таърихӣ, вазифаи инқилобии ранҷбарони тоҷикзабони шӯроист».¹⁵³

Соли 1930 барои забони адабии муосири тоҷик, таъини меъёру марзҳо ва ҷигунагии он соли бисёр муҳим буд. Дар таърихи 10-15 феврал дар шаҳри Самарқанд «Кенго»-и илмӣи тоҷикии Ӯзбекистон баргузор гардид. Ӯдафи ин конференсия омодагӣ ба Анҷумани забоншиносони Тоҷикистон буд. Масъалаҳое, ки дар ин Анҷуман баррасӣ мешуд бояд қаблан ҳамаҷониба муҳокима ва музокира мешуданд. Асоситарин масъалаи рӯзномаи ин маҷлис масъалаи забони адабии тоҷикӣ буд. Бояд гуфт, ки тамоми баҳсҳое, ки дар тӯли солҳои охир дар ин мавзӯ қараён дошт, ҳама дар атрофи «асос»-и забони адабии тоҷикӣ буд, яъне қадом манбаъро бояд ба ҳайси зербиное, ки забони адабии тоҷикӣ бар пояи он бояд устувор бошад, қабул қард. Андешаҳо муҳталиф ва гоҳо мутазод, мубоҳисаҳо бисёр гарм ва гоҳо тезу тунд буд.

Дар ин Кенгош устод С.Айнӣ баромад қарда, тарафдори «забони Бухороро» асоси забони адабӣ қабул қардан шуд. Ба ақидаи ӯ «забони Бухоро аҳамияти таърихӣ ҳам дорад» зеро «ин забони адабии мо ба меҳнатқашони эронӣён бегона бошад ҳам, аммо онро нисбат ба забони матбуоташон хубтар мефаҳманд. Байни мо ва онон дар ҷумлабандӣ ва луғат фарқ мавҷуд аст». Аз ҷониби дигар ба фикри ӯ «Бухоро ҳазинаи луғатҳои тоҷикӣ аст, фақат ҳамин ки ҳанӯз тафтиш нашудааст».¹⁵⁴ Саранҷом моҳи

¹⁵³Муҳиддинов А. Фикрҳои мо дар бораи забони адабии тоҷикӣ// Тоҷикистони Сурх, 9 январӣ 1929, № 4 (134).

¹⁵⁴ Азизӣ Б. Ҷамъбасти Кенгоши илмӣи тоҷикони Ӯзбекистон//Роҳбари дониш, № 2(29), февралӣ 1930. – С. 27.

август соли 1930 дар пойтахти Тоҷикистон шаҳри Сталинобод нахустин Анҷумани илмӣ-забоншиносии Тоҷикистон барпо шуд. Ин Анҷуман дар ҳаёти фарҳангии Тоҷикистон рӯйдоди ниҳоят боарзиш ва муҳим буд ва дар он аз «профессорони Ғарб сар карда, то қувваҳои илмии кӯхистони Бадахшон» ширкат доштанд ва он «ба ҳал кардани чанде аз масъалаҳои илмӣ ва қорҳои маданияти пролетарӣ аҳамият ва қимати худро дар саҳифаи таърих ёдгор гузошт ва таҳкурсии маданияти пролетарио барпо намуд».¹⁵⁵

Масъалаи забони адабии тоҷикӣ дар ин Анҷуман ҳам яке аз масъалаҳои марказӣ буд ва тавсияҳои гуногун, ки дар ин маврид маҷлису конференсияҳои мухталиф тайи 4-5 соли охир пешниҳод карда буданд, аз тарафи вакилони Анҷуман «чуқуртар дида шуданд». Дар Анҷуман доир ба масъалаи забон Н. Бектош ва профессор А.А.Семенов маъруза карданд. Пас аз баҳсу мунозираҳои тӯлонии шашрӯза Анҷуман аҳамият ва зарурати муайян кардани забони адабии тоҷикии «ба омма наздик ва оммафаҳм»-ро ба ибораҳои хоси сиёсии он солҳо чун «сохтмони сотсиалистӣ», «баланд бардоштани дараҷаи оммаи меҳнаткашони тоҷик» ва «ҷорӣ кардани таълимоти маҷбурӣ» иборат аз се модда қарор содир намуд, ки аз русӣ тарҷума шуда буданд.

Ба манзури дарки моҳияти ин қарор ва нишон додани ҷиғанагии тағйироти забони тоҷикӣ дар асари сиёсати забонӣ дар тӯли чанд соли баъди инқилоб он моддаҳоро барои мисол айнан меоварем:

1. «Забони мавҷудаи адабӣ, ки бисёртар мероси муносибатҳои иҷтимоии давраи феодализм бошад, моҳиятан баъд аз инқилоб ба тарафи забони зиндаи омма нигоҳ карда дигаргун шуда бошад ҳам, бо ҳамаи ин хоҳ аз ҷиҳати сарфҳои худ ба дараҷае, ки лозим аст, ба наздикӣ наомадааст ва ин тараққи-

¹⁵⁵ Ҷамъбасти ва қарорҳои Анҷумани нахустини илмӣ-забоншиносии Тоҷикистон // Роҳбари дониш, № 10,11,12, 1930. С. 41-42.

кунонии дараҷаи маданияи омро душвор мекунад, кори тай-ёр кардани кадрҳо аз забон барои ҳама навъҳои хоҷагӣ ва маданӣ ба ақиб меандозад.

2. Яке аз яроқҳои муҳими зиндагии маданӣ ва силоҳи муборизаи синфӣ будани забонро ба назар гирифта Анҷуман чунин мешуморад: Забони адабии тоҷик барои боло бардоштани савияи меҳнаткашони тоҷик ва барои кашидани оммаи ранҷбарон ба тарафи сохтмони сотсиалистӣ ҳанӯз яроқи мукамал нашудааст. Бинобар ин барои оммаи васеъро як намунаи забони адабӣ як қатор чорабиниҳои ташкилотӣ дидан лозим аст. Анҷуман инро ба назар мегирад, ки ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ ҳоҳ аз ҷиҳати луғат ва ҳоҳ аз ҷиҳати сарфӣ як қатор хосиятҳои муштарак доранд, ки аз забони адабӣ фарқдор мебошанд ва ин хусусиятҳо дар забони адабӣ кор фармудан лозим аст.

3. Анҷуман дар забони тоҷикӣ мавҷуд будани шеваҳои гуногунро қайд намуда, чунин мешуморад, ки фарқ миёни онҳо чандон калон нест, ки барои ба вуҷуд овардани забони адабии ягонагӣ, ки бояд забони муассасаҳои давлатӣ, китобҳои дарсӣ, асарҳои илмӣ, матбуот ва ғайра шаванд, мамониате карда натавонанд».¹⁵⁶

Анҷумани мазкур тавре ки ишора шуд, яке аз рӯйдодҳои муҳими илмӣ ва фарҳангии он солҳо буд ва аз нуқтаи назари сиёсӣ ва таърихӣ бидуни шак барои забони адабии Тоҷикистони ҷавон аҳамияти ғавқулода калон дошт. Нахустин бор дар таърих буд, ки забони тоҷикӣ ва проблемаҳои рушди инкишофи он ба сурати асрӣ, бо иштироки мутахассисон аз рӯи меъёрҳои илми забоншиносии ҷаҳонӣ баррасӣ мешуд. Вазифаи асосии Анҷуман иборат аз он буд, ки баҳсу мунозираҳо ва пешниҳоду тавсияҳоеро, ки дар атрофи забон тайи чанд соли охир баён шуда буданд, муҳокима намуда, доир ба чигу-

¹⁵⁶ Ҷамъбаст ва қарорҳои Анҷумани нахустини илмӣ-забоншиносии Тоҷикистон // Роҳбари дониш, № 10,11,12, 1930. С. 41-44.

нагии забони адабии тоҷикӣ ва роҳҳои рушду такомули ояндаи он ҳукми «қатъӣ» барорад.

Муҳаққиқони забоншинос ба ҳубӣ огоҳанд, ки ҷунбиши табилии алифбои арабӣ дар оғози қарни XX дар бисёр кишварҳои шарқӣ, аз ҷумла Қафқозу Осиёи Миёна ва ҳатто Эрон доман густурда буд. Махсусан пас аз табилии алифбои арабӣ ба лотинӣ дар Туркия, ин ҷунбиш қуввати бештар гирифт. Дар натиҷа баъди Инқилоби Октябр аз соли 1922 сар карда Ҷумҳурии Озарбойҷон, тоторҳои Русия ва каме дертар аксарияти ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна низ ба алифбои лотинӣ гузаштанд.

Дар ибтидо дар байни тоҷикон мубаллиғони ин андеша кам буд. Баръакс ин ҷунбиш дар байни тоторҳои Русия ва туркзабонони Осиёи Миёнаву Қафқоз ҳаводорони зиёд дошт. Тавре ки медонем, ба тақлиди давлати Туркия, ки дар асари ислоҳоти роҳбари ҳаракати милли-буржуазии Туркия ва нахустин президенти ин кишвар Мустафо Камолпошо маъруф ба Камол Отатурк (1880-1938) ба сӯи таҳаввулоти моддиву маданӣ ба шеваи аврупоӣҳо гом мебардошт, ақвом ва қабоили туркнажоди Осиёи Миёна, махсусан ҷавонони навсаводи камшумори узбек ин иқдоми Туркияро қамоли «хирадмандӣ» ва роҳи дуруст қабул карда, дар фикри табилии алифбои арабӣ афтиданд.

Чунин шефтагӣ ва «ҳамовозии гарму ҷӯшон» бояд ангезаҳои амиқтаре ҳам дошта бошад. Ба гумон мо ақвоми туркнажод исломият ва алифбои арабиро тартибу танзим шуда тавассути тоҷикон ва забони онҳо қабул карда ва дар мутобиқгардонии он ба забони худ заҳмат нақшида буданд. Бинобар ин расмилхат барои онҳо бегона ба ҳисоб мерафт. Гузаштан ба алифбои лотинӣ барои туркзабонон хавфи қатъӣ робита бо фарҳанги гузаштаре надошт. Он миқдори ками осор, ки ба забони миллии онҳо аз гузашта боқӣ монда буд, дар андак муддат мумкин буд, ки ба алифбои дигар баргардонда шавад. Вале табилии алифбо барои тоҷикон дар пай оқибатҳои сангин дошт.

Аввал он ки тоҷикон чунон хизмати бузургеро, ки барои интишор ва инкишофи дини мубини ислом анҷом доданд, ба ҳамон андоза нисбат ба алифбои арабӣ хизмат карданд. Пеш аз ҳама алифбои арабиро бо савтиёт ва нормаҳои сарфиву нахвии забони худ мутобиқ сохта, барои овозҳои хоси забони худ, ки дар алифбои арабӣ мавҷуд набуданд, ҳарфҳои махсус сохтанд, навиҳои гуногуни хат, аз қабилӣ шикаста, раӣҳои ва ғайра, ки расмӣҳои арабӣ имрӯз бо онҳо менозад, ба вуҷуд оварданд. Хулоса онро ба кулӣ «ҳазм» ва «азҳуд» карданд.

Алифбои арабӣ ҳарчанд аз хати қадими форсии миёна (пахлавӣ, ки он ҳам маншаи сомӣ дошт) осонтар ва барои навиштан беҳтар ва муносибтар буд, вале дар айни ҳол барои адои ҳамаи овозҳои забони форсии дарӣ камбудии мусаллам ва ҷиддие низ дошт. Аз ҷумла дар алифбои арабӣ мисли дигар хатҳои сомӣ садонҳои дар миёнаи калимаҳо навишта намешуд. Чанд овози форсии дарӣ мисли г, ҷ, ж ва п дар забон ва хати арабӣ вуҷуд надошт ва чанд сада ба ҷои ин овозҳо ҳарфҳои к (ك), ч (چ), з (ز) ва б (ب) менавиштанд, ки ин хондани калимаҳоро душвор мекард. Дертар аз ҳамон ҳарфҳои арабӣ ک، ج، ز، بбо афзудани аломатҳои овозҳои форсии дарӣ ҳарфҳои گ، چ، ز، ب ва پро сохтанд. Тавре мебинем, ҳарфҳои г, қ, ҷ, х, ки баъди қабули алифбои кириллӣ дар забони тоҷикӣ сохта шуд, қори нав набуда, пешинаи таърихӣ дошт.

Дувум. Барои тоҷикон баргاردони он ҳама осори илмӣ, таърихӣ, адабӣ ва ҳазорон дафтари девони шеър, ки аз гузашта ба ин забон мерос монда буд, ба алифбои дигаре аз тасаввур хориҷ аст.

Сеюм. Ҷавононе, ки баъд аз ин дар мактабҳои нав бо алифбои лотинӣ таҳсил мекарданд, аз бисёр манобеи фарҳангии гузашта беҳабар мемонданд ва дар натиҷа силсилаи ирсияти фарҳангӣ, ки донишҳои нав ва бозёфтҳои тозаии маънавӣ бояд бар пояи он устувор гардад, қанда мешуд, ки оқибати ногувори он бар ҳамагон равшан аст.

Чаҳорум. Гурӯҳи муайяни тоҷикони аҳли савод, ки табдили алифборо тарафдорӣ ва ё тақозо мекарданд, аксарият таҳсилкардагони Туркия буданд, ки ҳангоми тақсими ҳудуди миллии Осӣи Миёна манфиати халқи тоҷик ва ҳаққи таърихи онро нодида гирифтаанд ва дар мавриди забони тоҷикӣ ва тағйири алифбои он низ ҳамон чехраи собиқи худро нишон доданд. Зимнан бояд гуфт, ки баъзеи онҳо дертар иштибоҳоти худро пай бурда, барои инкишофи маорифу маданияти Ҷумҳурии мухтор ва баъдтар мустақили Тоҷикистон содиқона хизмат карданд.

Панҷум. Яке аз сабабҳои дигар ҳангоми ҳал кардани ин мавзӯ бесаводии қисмати умдаи мардум буд. Бояд ба ин ҳақиқати талх иқрор шуд, ки дар остонаи Инқилоби Октябр тоҷикони Осӣи Миёна аз нигоҳи ошноӣ бо донишҳои сиёсӣ ва илмҳои нави замонавӣ ҳатто аз ҳамсоягони худ Туркия ва Эрон дар сатҳи паस्तтар қарор доштанд. Бинобар ин, вақте ки гуфтугузор дар ин мавзӯ оғоз гардид, аксарияти мардум нисбат ба он бетафовутӣ зоҳир карданд.

Гузашта аз ин дар он солҳо аз ҷумлаи теъдоди маҳдуди аҳли илму дониш, ки аз умқи мавзӯ воқиф буданд ва зиёни тағйири алифборо мефаҳмиданд, маҷбур ба фирор шуданд ва ё гӯшанишинӣ ихтиёр карда, дар ин ҳарбӯ зарби иҷтимоӣ ва фарҳангӣ иштирок накарданд.

Бояд гуфт, ки дар он солҳо масъалаи табдили алифбо ба монанди соири умури иқтисодиву иҷтимоӣ ҳамчун соҳаи муҳими ҳаёти сиёсии давлати шӯравӣ арзёбӣ мешуд ва чараёни татбиқи он зери назорати мустақими ҳизб ва давлат қарор дошт. Съезди якуми шӯроҳои Тоҷикистон ва сипас дар партави қарорҳои он «Анҷумани муаллимони саросарии ҷумҳурӣ» ин ҳақиқатро таъкид ва тасдиқ кард.¹⁵⁷

Моҳи январӣ соли 1929 «фармоиш»-и раиси КИМ ҶСШ Тоҷикистон Нусратулло Маҳсум «Ба ҳамаи кумитаҳои иҷроияи

¹⁵⁷ Раҳбари дониш. № 1, январӣ 1931.—С. 1-3.

окрогӣ (округӣ) – районӣ содир шуд, ки дар он беаҳамиятии «кумитаи иҷроияи окрогӣ-районӣ ва шуъбаҳои маорифро дар бораи тараққӣ ва пешрафти корҳои алифбои нави сотсиалистӣ» танқид карда, иҷрои қарорҳои Кумитаи Марказии алифбои навро барои онҳо «мачбури ва қатъӣ» эълон намуд: «...Ҳар гуна мусолиҳакорӣ ва хунукбинӣ дар ин кор монанди итоат накардан ба фармонҳои Ҳукумат ҳисоб карда ва сабаби пайдо шудани масъулиятҳои саҳт мешавад» омада буд дар ин санад.¹⁵⁸

Ин қарор ба мубоҳисаву музокираҳои 10-солаи фарҳангии тоҷик ва забоншиносони рус дар атрофии алифбои нав ва ҷорӣ кардани он хотима бахшид ва мутобиқи он «соли 1933 ба алифбои кӯҳна ҷоп кардан барҳам хӯрд»¹⁵⁹ ва матбуот сад дар сад ба алифбои нав гузашт.

Табилии алифбои суннатии тоҷикӣ бо расмулхати арабӣ ба лотинӣ аввалан таҳти таъсири пантуркизми минтақавӣ ва сониян зери нуфуз ва асари сиёсати таҳрикомез ва мафтункунандаи солҳои аввали инқилоб дар хусуси «барафкандани дунёи қуҳан» ва «бунёди ҷаҳони нав», ки ҳама дар он бародару баробаранд, сурат гирифт. Дар ин меҳроби бародарию баробарии инқилоб фидо кардани алифбое қурбонии чандон гароне ҳисоб намешуд. Вагарна бо тағйиру табилии алифбо ба назари мо ҳеҷ зарурати муҳимми илмӣ ё фарҳангии тоҷикон бароварда нашуд.

Ба гумони мо ин иқдом сабабҳои дигаре ҳам дошт. Тавре ки медонем, ҷунбиши алифбодигаркунӣ баъд аз Инқилоби Октябр дар байни миллатҳои туркизабон хеле вусъат гирифт¹⁶⁰ ва аз ҷониби мақомоти ҳизбиву давлатии Иттиҳоди Шӯравӣ собиқ бо сабабҳои, ки мухтасари он пештар зикр шуд, дастгирӣ ёфт. Ин замоне буд, ки дастгоҳи олии идеологии давлати шӯравӣ ҳанӯз аз мафкураи «инқилоби умумичаҳонӣ», «инқилоби байналмилалӣ» даст накашида буд ва

¹⁵⁸ Тоҷикистони Сурх, №33(225), 7 феввали соли 1930.

¹⁵⁹ Тоҷикистони сурх, 7 феввали 1930.

¹⁶⁰ Ҳамон ҷо.

тағйири алифбо дар Осиёи Миёна, Ҷафқоз ва милати туркзабони Русия ба шиори боло мутобиқат мекард. Аммо тағйири авзои сиёсии ҷаҳон дар арафаи ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ татбиқи ин шиорро ботил кард ва дар мавриди алифбои халқҳои номбурда тасмимоти дигар гирифта шуд.

Тарҷумаҳо аз забонҳои ғарбӣ, (асосан аз русӣ) дар забони тоҷикӣ чунон ки пештар арз шуд таърихи ҷандоне надорад ва намунаҳои аввалини он дар авохири қарни XIX мушоҳида шудааст. Бо пайдо шудани рӯзномаву маҷаллаҳои нахустин ба забони тоҷикӣ марҳилаи наво дар ин ришта оғоз мегардад. Дар ин замина нақши ниҳоят муҳимро маҷаллаи «Шӯълаи инқилоб» бозидааст. Аввалин ахбори нави ҷаҳон аз забони туркӣ ва нахустин фармону санадҳои Ҷумҳурии Шӯравии Русия аз забони русӣ тарҷума шуда, дар ҳамин маҷалла интишор гардиданд ва аксарияти истилоҳоти наво ҳам аз тариқи ҳамин маҷалла дар байни мардум паҳн гардид. Шояд хато набошад, агар гӯем, ки аввалин мутарҷимони марҳилаи нави забони тоҷикӣ муҳаррирону муҳбирони ин маҷалла, чун Саид Ризо Ализода, устод Айнӣ ва ҷанде дигар буданд, ки ҳодисоти ҷаҳонро аз матбуоти Туркия ва тоторию узбекӣ ба тоҷикӣ тарҷума ва манзури босаводони он давра мегардонданд. Аммо пас аз инқилоб, таъсиси Ҷумҳурии Тоҷикистон, зуҳури рӯзномаву маҷаллаҳо ба забони тоҷикӣ, зиндагӣ дар ҳайати Иттиҳоди Шӯравӣ, ки забони умумидавлатӣ ва илму фарҳанги наво забони русӣ буд, ин ниёзи фарҳангиву илмӣ ба зарурати сиёсӣ ва иҷтимоӣ мубаддал гашт.

Аз ин ҷиҳат матбуот ва тарҷума дар густариш ва интишори вожаҳои наво ва умуман шаклгирии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нақши бағоят муҳимро бозиданд. Зеро вожаву истилоҳоти наво ба забони тоҷикӣ тарҷума шуда, сипас аз тариқи рӯзномаву маҷаллаҳо дастраси мардум мегаштанд. Матбуот дар он солҳо (имрӯз ҳам) озмоишгоҳе буд, ки калимаву истилоҳоти наво аввалин дар дастгоҳҳои он санҷида шуда сипас вориди забони адабӣ мешуданд. Масъалаҳои назарӣ ва соири проблемаҳои забоншиносӣ низ аз ибтидои давраи наво то имрӯз, ҳамчу-

нин дар саҳифаҳои рӯзномаву маҷалаҳо муҳокима ва баррасӣ шуда, сипас хулосаҳои он шакли илмӣ ва ҳислати оммавӣ гирифтанд.

Забоншиносону муҳаққиқони риштаҳои хабарнигорӣ ва тарҷума хуб медонанд, ки ин корҳо тақрибан дар заминаи ҳолӣ оғоз гардид. Таҷрибаҳои пеш аз инқилобӣ дар ин замина дар сатҳи ибтидоӣ қарор дошта, қонунмандиҳо ҳоси ин соҳаҳо ҳанӯз кор нашуда ва ношинохта буданд. Вожашиносӣ ва фарҳангсозӣ ба шакли нав ҳанӯз пайдо нашуда буд ва тарҷумонҳои касбии дузабонаи ошно бо назарияву нозуқиҳои ин ҳунар ва илова бар ин шинос бо пешрафтҳои илмӣ-техникии кишварҳои пешрафта ва моҳияти тағйироту таҳаввулоти инқилобӣ, ки дар он мамлакатҳо ба амал омада буд, мавҷуд набуд. Бинобар ин сифати рӯзномаҳо ва тарҷумаҳо аз нигоҳи касбӣ дар ибтидо шогирдона буд, бо норасоиҳои зиёд. Масалан, шиори маъруфи коммунистӣ «Пролетарий всех стран соединяйтесь!» дар солҳои аввали инқилоб ба ин шакл аз русӣ тарҷума шудааст: «Ба ҳам бипайвандед ранҷбарони ҷаҳон!», «Ҳамаи ранҷбарони ҷаҳон ба ҳам бипайвандед!», «Ранҷбарони рӯи замин иттиҳод!» «Ҳамаи камбағалон як шавед!», «Ҳамаи пролетарҳои дунё як шавед!», «Пролетарҳои ҳамаи ҷаҳон як шавед!», «Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо як шавед!» (баъди соли 1930).

Дар рӯзгоре, ки мо зиндагӣ мекунем, аҳамият ва ҷиддияти ин мавзӯҳо бештар гардидааст. Агар дар замони шӯравӣ тарҷумаҳо асосан аз як забон-забони русӣ сурат мегирифт ва дар тӯли 70 сол, махсусан солҳои охир, тарҷумонҳои варзида дар ин соҳа ба воя расида буданд, имрӯз зарурати тарҷума аз забонҳои пешрафта ва ҳукмгузор дар риштаҳои гуногун ба миён омадааст. Ҳам таҷрибаҳо дар ин замина кам аст ва ҳам мутахассисону тарҷумонҳои ботачриба андак. Бинобар ин бояд кӯшиш кунем, ки аз таҷрибаҳои хуби ба дастамада ибрат гирифта, иштибоҳоту инҳирофоти гузаштaro тақрор накунем, то он ки забони ҳудро осоишгоҳи иборот ва вожагону истилоҳоти забонҳои бегона насозем. Ҷои хурсандист, ки имрӯз дар кишвар

ҳам шароити фарҳангӣ ва ҳам фазои сиёсӣ барои анҷоми ин вазифаи олий мусоид аст.

Зимнан бояд гуфт, ки масъалаи нуфузи забони русӣ ва луғату истилоҳоти он дар марҳилаҳои мухталифи инкишофи Ҳукумати Шӯравӣ гуногун аст. Дар солҳои 20-уми асри XX, ҳангоми таъсиси ҷумҳуриҳои миллӣ зӯрварӣ ва ё таҳмили расмӣ забони русӣ ба сари забонҳои маҳаллӣ сурат нагирифта буд. Баръакс Ҳукумати Шӯравӣ дар он давра барои пешрафт ва танзиму тартиби забони адабии ҷумҳуриҳо ва забони расмӣ эълон намудани забони миллии онҳо, ҷопи китоб ва рӯзномаву маҷаллот, бунёди мактабу маорифи замонавӣ ба забони онҳо хизмати бузурге анҷом дод. Бархӯрди сиёсӣ ҳанӯз нисбат ба забони русӣ муътадил буд ва дар ҷумҳуриҳои миллӣ ба он афзалият ва бартарии ҳосе дода намешуд. Масалан, дар Қонуни асосии соли 1931 Тоҷикистон, дар моддаи 18, мақом ва нақши забонҳои ҷорӣ дар ин ҷумҳурӣ чунин муқаррар шуда аст: «Забони миллатҳое, ки дар доираи ҶСШ Тоҷикистон ҷойгир шудаанд (забонҳои тоҷик, узбек, туркман, қирғиз, рус ва дигарҳо) аз ҷиҳати ҳуқуқ баробар аст».¹⁶¹ Албатта забони тоҷикӣ забони давлатӣ дар ин ҷумҳурӣ эълон нашуда буд. Зеро Тоҷикистон давлати алоҳида набуда, дар дохили давлати ягонаи Иттиҳоди Шӯравӣ қарор дошт ва забони давлатӣ дар ин кишвар забони русӣ буд. Вале он забони расмӣ коргузори ва «забони имтиёзнок» муқаррар гардид: «Барои он ки дар ҶСШ Тоҷикистон забони тоҷик аксарияти бузурги забонҳои дигарро ташкил мекунад, бинобар он барои гузаронидани корҳо дар идораҳо ва ташкилотҳои давлатӣ, иттифоқи касабавӣ ва иҷтимоӣ, забони тоҷик монанди як забони имтиёзнок эълон карда мешавад»¹⁶² омада буд дар идома.

Инқилоби Октябр, соҳти сотсиалистӣ ва нуфузи тамаддуни нав аз тариқи забони русӣ боиси таҳаввул ва дигаргунии ҳаёти

¹⁶¹ Қонуни асосии (Конститутсияи) Ҷумҳурии Сусиёлистии Шӯроии Тоҷикистон. – Душанбе, 1931. – С. 6-7.

¹⁶² Ҳамон ҷо, с. 43.

ичтимоӣ ва сиёсии мо гардид. Дар натиҷа ҳазорон вожаи нав ворида ҳавзаи зиндагонии мо шуда миқдори зиёди луғат ва истилоҳоти даврони гузашта ба дасти фаромӯшӣ супурда шуд. Татбиқи ин дигаргуниҳо бисёр масъалаҳои нави таърихӣ, фарҳангӣ, равонӣ, аз ҷумла забониро падид овард ва таркиби луғавии забони моро то ҳудуде тағйир дод.

Бояд гуфт, ки дар даврони шӯравӣ забони русӣ дар дастгоҳҳои бунёдии забон – овой, сарфӣ ва нахвии забони тоҷикӣ низ то андозае мудоҳила карда ва таъсир ҳам гузоштааст. Масалан, дар системаи талаффузи истилоҳоти байналмилалӣ ва русӣ:

–ба ҷои кумунист – *коммунист*, империёлизм – *империализм*, пролетор – *пролетар*, фобрик – *фабрика*;

–қабули ҳарфҳои овозҳои «ц», «щ» ва талаффузи онҳо ба шакли русӣ: *цирк, цемент*;

–қабули ҳарфҳои «ы», ки тоҷикон бедуни машқу тамрини махсус онро талаффуз карда наметавонанд: *выставка* ва ё аломати ҷудой «ь», ки дар таркиби калимаҳои тоҷикӣ ҳечгуна нақш ва таъсире надошт: *бисъёр даръё*.

Зимнан бояд гуфт, ки дар китобҳои дастури забони тоҷикӣ қоидаҳои барои онҳо сохта шуда ва дар «Установка» ва «Принсипҳои терминологияи забони тоҷикӣ» ҳам ба тарзи навишт ва талаффузи онҳо муайян гардида буд.

Дар дастгоҳи нахвии забон ҳам ба тақлиди қолабҳо ва стандартҳои забони русӣ ва аз тариқи русӣ ибораҳои нодуруст, аз қабилӣ «ванна қабул кардан» (дар тоҷикӣ «ҳаммом кардан» мавҷуд аст), ё «дарс гирифтани» ба ҷои «дарс хондан». Ва ё сохтани шаклҳои нави ҷумлабандӣ чун: «Ӯ гуфт: Ман фардо омада наметавонам», «Имсол барои мо соли хубе набуд – навишта буд ӯ» ва ғ. Аз ҳамин гурӯҳанд ибора ва таркибҳои, ки дар форсӣ ба тақлиди забонҳои ғарбӣ ва дар тоҷикӣ мутобиқи қолабҳои русӣ сохта шудаанд: Чаро на?, Нуқтаи назар, (дар ашъори Мавлавӣ гоҳе ба шакли «назаргоҳ» омадааст. Дар форсӣ баъдтар онро ба «дидгоҳ» табдил кардаанд), «дар робита», «дар

иртибот» (дурусташ «дар бораи», дар қадим ба сурати «андар» ва «сипас дар» маъмул будааст), «бар алайҳи (дар замони Машрутияти Эрон пайдо шудааст ва имрӯзҳо дар радиову телевизион ва матбуоти Тоҷикистон қорӣ шуда истодааст).

Дар ибтидои солҳои сиюми асри бист барои танзим, созишу ҳамгунсозӣ ва ба шакли дастур ва ё қоидаи умумӣ даровардани усулҳои истилоҳсозӣ ва дар асоси сиёсати рӯз ҳамгун сохтани истилоҳоти забон ниёз ба эҷоди маркази ягона ва органи махсуси ҳамоҳангсоз пайдо гардид. Муҳаққиқон ва назариясозони он давра бо вучуди бархӯрди гуногун нисбат ба роҳҳои истилоҳсозӣ дар масъалаи бунёди чунин марказ ҳама ҳамфикр буданд.

Бинобар ин соли 1935 бо Қарори Кумитаи Иҷроияи Марказии Шӯроҳои ҶСШ Тоҷикистон Қарори КИМ ҶСШ Тоҷикистон аз 11 июни соли 1933 (№215) «Дар хусуси тасдиқ карда шудани қоида дар бораи КМ Алифбои Нави Тоҷикӣ» бекор карда шуда, дар заминаи он идорае бо номи «Кумитаи Марказии Алифбои нав ва терминология (истилоҳот)» ташкил карда шуд.

Кумитаи мазкур аз чаҳор шӯба иборат буд:

1. Шӯбаи алифбо.
2. Шӯбаи имло ва забону адабиёт.
3. Шӯбаи луғатӣ-терминологӣ.
4. Шӯбаи миллатҳои майда.

Кумита «дар асоси қоидаҳои умумии Кумитаи Марказии Алифбои нави умумииттифоқ амал карда», дар тамоми вилоят, шаҳрҳо ва ноҳияҳои Тоҷикистон шабакаи худро дошт.

Пас аз расмӣ шудани марказии истилоҳшиносӣ Кумита ба фаъолияти назарӣ ва амалӣ пардохта, дере нагузашта истилоҳоти баъзе фанҳои тадрисӣ дар макотиби миёна ва ҳатто олии таърифи ин Кумита муайян ва мушаххас гардид.

Пас аз ин имконоти баёни озоди фикру андеша перомунӣ ин мавзӯ дигар аз байн рафта ва Кумита солҳои тӯлонӣ дар ин арса қонунгузори мутлақ гардид. Дар соҳаи ҳамгунсозии исти-

лоҳот қадамҳои аввалин монда шуд. Вале кори асосии ин Кумита таҳияи «Установкаи терминологияи забони тоҷикӣ» буд, ки соли 1936 аз чоп баромад. Кумитаи Марказии Алифбои нав ва терминологияи Тоҷикистон аз замони таъсиси худ (1935) то ба шакли имрӯзӣ расидан тағйиру тақмили зиёдеро сипарӣ кардааст. Он дар оғоз дар назди Президиуми КИМ-и Шӯроҳои ҶСШ Тоҷикистон ташкил шуд, вале дере нагузашта ба Институти забон муттаҳид карда шуд ва то соли 1960 ҳузури сохтори ин Институт буд.

Фарҳангсозӣ дар забони тоҷикӣ, тавре ки медонем, таърихи тӯлонӣ дорад. Ин фарҳангҳо, ки ба дасти луғатшиносони машҳури давраҳои гуногун сохта шуданд, ганҷинаи бебаҳое мебошанд, ки мо то ба имрӯз таърих ва шаклҳои асосии калимасозӣ ва истилоҳофаринии забони тоҷикиро аз рӯи онҳо меомӯзем. Дар онҳо муаллифони гузашта тағйиру таҳаввулоти ин бахш ва вожагони навсохту наwpайдои замони ҳудро бо шарҳу тафсил сабт карда, барои ҳифзу тақмил ба ояндагон супоридаанд.

Охири солҳои бистуми асри гузашта, вақте ки масъалаи забони адабии тоҷикӣ ва бархӯрду муносибат бо истилоҳоти наwpавриди баҳс қарор гирифт, пеш аз ҳама зарурати таҳия ва тадвини фарҳангҳои нави забони тоҷикӣ ба миён омад. Чунин зарурат дар маводи нахустин Конференсияи илмии Алифбои нави тоҷикӣ Тошканд (1929), қарорҳои Анҷумани нахустини илмӣ-забоншиносии Тоҷикистон (1930) ва дигар чорабиниҳо махсус таъкид шудааст.

Дар нахустин конференсияе бо номи «Конференсияи якуми омӯзиши нерӯҳои тавлидии РСС Тоҷикистон», ки соли 1932 дар Ленинград (Санкт-Петербург), баргузор гардид, масъалаи тартиби фарҳангҳои гуногун, танзими принципҳои истилоҳсозии забони тоҷикӣ, тарбияи тарҷумонҳо, омӯзиши забонҳои мавҷудаи Тоҷикистон ва ғайра дар баҳши (сексия) «Маданият ва омӯзиши инсон» муҳокима шуд. Дар он бузургтарин олимони Иттиҳоди Шӯравӣ, монанди академик С.Ф. Олденбург, забон-

шиносон ва шарқшиносони маъруф Е. Э. Бертелс, А. А. Фрейман, И. И. Зарубин, Д. Л. Яковсон, В. А. Забиров, О. Л. Вилчевский, В. Э. Банк, И. И. Яковкин, Б. Азизӣ аз Тоҷикистон ва дигарон андешаҳои худро дар суҳанронҳои илмӣ ва муҳокимаи ин суҳанронҳо роҷеъ ба масъалаҳои номбурда баён кардаанд. Намедонам дар бахшҳои дигар чигуна бошад, вале дар бахши забон ва проблемаҳои фарҳангсозӣ ва истилоҳсозии он, ба ғумони мо арзиши ин конференсия ҳанӯз ба қадри кофӣ шинохта нашуда ва маводи он дастраси умуми алоқамандон қарор нагирфтааст. Дар анҷоми конференсия, аз ҷумла бахши «Маданият ва омӯзиши инсонӣ» он, доир ба маърузаҳои намояндаи Тоҷикистон қатъномаи (резолутсияи) махсус қабул гардид. Масъалаҳои омӯзиши забони тоҷикӣ ва забонҳои дигари миллатҳои РСС Тоҷикистон; коркарди принципҳои истилоҳсозии риштаҳои техникӣ ва ҳам риштаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, бавижа барои мафҳумҳои нави баъдиинқилобӣ, ки ба муносибати оғози тарҷумаи осори классикони марксизм-ленинизм ба забони тоҷикӣ, як қатор қорҳои дигар доир ба фанҳои махсус, китобҳои дарсии босубот ва ғайра; омода кардани мутарҷимини забондон ва мутахассиз бо методологияи марксистӣ-ленинӣ; тартиб додани фарҳанги комили истилоҳоти забони тоҷикӣ дар ин конференсия аз масъалаҳои муҳим буданд.

Бино ба аҳамияти ғавқулода пайдо кардани масъалаи таҳияи фарҳанги русӣ ба тоҷикӣ, ки дар ҷараёни ин конференсия ҳам зикр гардида буд, бо ташаббуси Вазорати маориф, Нашриёти давлатии РСС Тоҷикистон, бо қарори Шӯрои Комиссарони халқи Тоҷикистон аввали солҳои 30-юм, зери назари устод С. Айнӣ коллективи махсус (С.Р. Ализода, А. Исмоилзода, Р. Ҳошимов, М. Юсуфов ва дигарон) ташкил карда шуд ва он ба тартиб ва таҳияи луғати русӣ-тоҷикӣ сар кард. Бо вучуди тамоми мушқилоту масъулият соли 1933 чилди аввал ва соли 1934 чилди дувуми ин луғат бо номи «Луғати комили русӣ-тоҷикӣ» нашр шуд.

Барои тартиби ин луғат аз забони русӣ «Луғати тафсирии забони русӣ»- И. И. Дал асос қарор дода шуда буд. Ин луғат, тавре ки медонем, дар охири асри XIX таълиф шуда ва табиист, ки луғот ва истилоҳоти нави иҷтимоӣ-сиёсии забони русиро фаро гирифта наметавонист. Чунин луғат бо номи «Луғати тафсирии забони русӣ» (зери назари Д.Н. Ушаков) дар ҷаҳон чилд танҳо соли 1934 аз ҷоп баромад. Луғати тоҷикӣ-русии мазкур аз рӯи луғати тафсирии забони русии И.И. Дал сохта шуда буд ва он таҳаввулотҳои солҳои охири забони муносири русиро инъикос карда наметавонист.

Ба таври кулӣ, фаъолияти фарҳангсозӣ дар Тоҷикистон аз таҳия ва тартиби фарҳангҳои дузабонаи русӣ-тоҷикӣ, тоҷикӣ-русӣ, тафсилӣ, имлоӣ, ки ҳадафи гуногун доштанд ва барои мактабу маориф, мутарҷимону матбуот ва албатта фарҳангӣ алоқаманд иборат буда, инчунин луғатномаҳои истилоҳиро, ки мафҳум ва истилоҳоти риштаҳои илму фан ва ҳаёти иҷтимоиву сиёсиро фаро мегирифтанд ва бештар барои гурӯҳҳои алоҳидаи тахассусӣ сохта мешуданд, фаро мегирифт.

Ба назари мо масъалаи забон дар ин давра ҳам ба рӯйдодҳои муҳими сиёсӣ дар инкишофи давлати шӯравӣ вобаста гардида буд. Тавре ки медонем, соли 1936 ба таври расмӣ эълон шуд, ки сотсиализм дар Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сӯсиёлистӣ пурра ғалаба кард. Ба ин муносибат дастгоҳҳои фарҳангии хидматгузори ин соҳт ҳам бояд аз «пирӯзӣ»-ҳои ҳеш гузориш (рапорт) медоданд. Ба гумони мо ҳадафи асосии Конференсияи забоншиносони Тоҷикистон низ, ки моҳи февралӣ соли 1938 дар Сталинобод баргузор гардид, ҳамин эълон буд. Зеро ин Конференсия мувоҳидаҳо ва изҳори андешаҳои гуногунро дар бораи забони адабии ҳозираи тоҷик, махсусан соҳаи истилоҳгузинии он қатъ кард ва «пирӯзӣ» ҳам ин буд, ки ақидаи русӣ кардани истилоҳоти забони тоҷикӣ расман тасдиқ шуд. Дар натиҷа калима ва истилоҳоти собиқадори таърихӣ ва навсохти тоҷикӣ чун *сиёсат*, *иқтисод*, *шӯро*, *фирқа*, *ҷумҳурият*, *инқилоб*, *иҷтимоӣ*, *нақша*, *истисмор* ва

амсоли он ба калимаҳои мураввачи забони русӣ *политика, экономика, совет, партия, республика, революция, социалӣ, план, эксплуатация* ва ғ. иваз карда шуданд.

Ба ҳамин тариқ баъди соли 1938 дар ин майдон ҷӯшу хурӯши эҷодӣ ва тағйироту дигаргунӣ мушоҳида намешавад. Дар ин бора муфассалтар маълумот овардан ҷои асосӣ аст. Дар соли 1938 ду маҷлиси машваратӣ ва ё ба истилоҳ «совещания»-ҳои забоншиносии Тоҷикистон (феврал ва ноябри соли 1938) барпо шуд, ки дар онҳо роҳҳои минбаъдаи инкишофи забони тоҷикӣ баррасӣ гардида, лоиҳае ҳам дар ин боб таҳия шуд ва моҳи январӣ соли 1939 Комиссариати халқии маорифи РСФСР Тоҷикистон бо фармони № 1-и худ онро тасдиқ кард. Яке аз масъалаҳои асосӣ, ки дар ин ҷорабинӣ мавқеи хос дошт, чунин буд: «Ин ҷорабиниҳо ба барҳам додани **архаизмҳо, арабизмҳо** ва **эронизмҳо** (таъкиди мо – С. Н.) дар забони тоҷикӣ, ба барҳам додани ҷудоиҳои сунъии байни забони адабӣ ва забони зиндаи гуфтугӯӣ, ба наздик кардани шаклҳои зиндаи забон ва **советизмҳо** равона карда шудаанд».¹⁶³

Даре нагузашт, ки ин лоиҳа бо номи «Дар бораи баъзе масъалаҳои забони тоҷикӣ» ҳамчун санади расмӣ нашр шуд. Он аз се қисм иборат буд: қисми 1 «Масъалаҳои грамматика», қисми 2 «Дар бораи масъалаҳои терминологияи забони тоҷикӣ» ва қисми 3 «Дар бораи масъалаҳои имлоии забони тоҷикӣ». Азбаски ин санад дар таърихи забони тоҷикӣ нақши халқунанда бозида, аксари унсурҳои номатлубе, ки имрӯз аз таърифи бархе аз забоншиносон ҳамчун хусусиятҳои хоси забони шумурда мешавад, дар асоси ҳамин санад ба забони мо дохил шудаанд, дар бораи ин санад муфассалтар истода мегузарем. Дар се бахши ин санад ба таври фишурда унсурҳои нодурусти қонунӣ гардонда шудаанд:

¹⁶³ Дар бораи баъзе масъалаҳои забони тоҷикӣ // Тоҷикистони Сурх, 25-26 январӣ соли 1939, №19-20.

1. Расмӣ кардани истифодаи пасванди «ангӣ» дар ҷумла-созӣ.

«Одами шабангия (шабангиро) имрӯз боз дидам – одами шаб дидагема имрӯз боз дидам – одамеро, ки шаб дида будам (ки ба вай вохӯрда будам...) имрӯз боз дидам. Магазини бозорангӣ бисёр калон аст - магазине, ки дар бозор ҳаст, бисёр калон ҳаст».

Поёнангӣ барин ҷумлабандиҳо ҳам дуруст ҳисоб карда шаванд: «Номи шаҳри Горкий зоида шудагӣ Нижний Новгород аст».¹⁶⁴

Истифодаи шакли лаҳҷавии сохти «нарафтанба» дар забони адабӣ. «Истеъмоли сохти ман нарафтанба (нарафтани ман ба) ту хафа шудӣ» ҳам дуруст ҳисоб карда шавад.

2. Аз истифода баровардани шаклҳои адабии пешванди «би» ва феълҳои «метавон гуфт, метавон кард».

«Мо метавонем бигӯем» не, балки «мо метавонем гӯем». Ба истеъмоли шаклҳои «метавонем гуфт, метавон кард» роҳ дода нашавад.

3. Дар навиштани исмҳо ҷорӣ кардани ҷамъбандиҳои шакли ахборотҳо.

Мисол: Ташкилот-ташкилотҳо, аъзо-аъзоён-аъзоҳо, ҳукуқ-ҳукуқҳо.

4. Расмӣ кардани шакли «Аҳмада китобаш» ва ба ҷои пасванди-ро истифода кардани -а, -ая.

5. Дар истифодаи шумора, ҷонишин, зарф, пешояндҳо ҷорӣ кардани унсурҳои лаҳҷавӣ: сета, чорта, саюм, чорум, чорда, чил, моҳо, моён, шумоён, шумоҳоя, шумоёна, онҳоя.

6. Дар истифодаи феъл дар баробари шаклҳои меъёрӣ ҷорӣ кардани шаклҳои лаҳҷавӣ: омадагист, хондагим не, кашида гирифтан, шикаста мондан.

¹⁶⁴ Дар бораи баъзе масъалаҳои забони тоҷикӣ, Фармони №1 Комиссариати Халқии Маорифи РСС Тоҷикистон аз № 2- июни соли 1939// Тоҷикистони Сурх, 25-26 январи соли 1939.

7. Аз истифода хориҷ кардани шаклҳои адабии «бояд кард» ва «хоҳад кард».

8. Дар масъалаи имло ва навишти калимаҳо ин санад ба тарзи навишти русӣ роҳи васеъ кушода, шакли навишти калимаҳои русӣ-интернатионалиро ба шакли айнан русӣ қонунӣ гардонид.

9. Дар навишти калимаҳои «қуфл, кифт» ва «анбор, занбур, занбар...» шакли талаффузи онҳоро дар шакли «қулф, китф» ва «амбор, замбур, замбар» қонунӣ гардонид.

Ба таври умум ин санад ва тадбирҳои баъдӣ оид ба табдили алифбо барои русикунонии истилоҳот ва дар маҷмӯъ ба тағйири сарфиву нахвӣ (грамматикӣ) ва овоии (фонетикии) забони тоҷикӣ роҳи васеъ кушод.

Ин дигаргуниҳо ва фармони вазирӣ маорифи вақти Тоҷикистон дар бораи забони тоҷикӣ аз тарафи устод Айнӣ мавриди нақӯҳиши саҳт қарор гирифта буд.

Садриддин Айнӣ замоне, ки президенти Академияи фанҳо имрӯза Академияи илмҳо буд, дар мақолаи хеш «Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик»¹⁶⁵ дар бораи масъалаҳои забоншиносӣ ва махсусан ин фармон чунин ибрази назар кардааст: «Яке аз ин ҳуҷумҳои «чап» ки вайро режими аракчеевӣ номидан мумкин аст, дар соли 1937, 1938, 1939 ташкил ёфта буд. Лоиханависони ин ҳуҷум дар зери пардаи «забонро ба халқ наздик кардан» меҳостанд, ки бо грамматикаи қисман нав як «забонро нави адабӣ» созанд. Онҳо нависандагон ва соҳибқаламонро маҷбур мекарданд, ки «ин Аҳмада китобаш» барин ҷумлаҳоро ҳам ҷумлаи тоҷикӣ дониста кор фармоянд ва дуруст шуморанд. Ва ҳол он ки ин ҷумла тарҷимаи ҳарф ба ҳарфи вайрони як ҷумлаи ўзбекӣ буд.

Дар имло ҳам дар матбуоти тоҷикӣ ба асоси он лоиха вайронкориҳо ханӯз ҳукмрон аст. Дар ягон забони маданӣ ва аз ин

¹⁶⁵ Айнӣ С. Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик//Шарқи сурх, 1952, №6.— С. 3-8.

ҷумла дар забони русӣ дар навиштан талаффуз асос гирифта нашуда бошад ҳам, дар забони тоҷикӣ талаффузро асос гирифта масалан ба ҷои калимаҳои «анбор, занбар, ҷунбидан»-«амбор, замбар, ҷумбидан» менависанд.

Қатъи назар аз ин хусусияти забони тоҷик, агар дар имло талаффуз асос гирифта шавад, дар забон анархия пайдо мешавад, чунки талаффуз дар ҳар замон ва дар ҳар район дигаргуншавандааст, ҳатто басо дида шудааст, ки талаффузи шахсҳои ҷудогона ҳам аз якдигар фарқ мекунад. Сабаб ҳамин аст, ки то ҳол дар имлои забони тоҷикӣ анархия ҳукмфармост».¹⁶⁶

Бояд гуфт, ки ин фармон ба алифбои лотинӣ таҳия шуда, сараҳборе барои табдили алифбои лотинӣ ба алифбои русӣ дар Тоҷикистон буд ва маъракаи ба алифбои русӣ гузаштан оғоз шуда буд ва тавре ба ҳамагон маълум аст, дар моҳи майи 1940, яъне баъд аз як соле бештар дар Тоҷикистон алифбои русиасос ба таври расмӣ ҷорӣ гардид.

Метавон гуфт, ки то қабули қоидаҳои имло дар замони Истиқлол ин санад асоси қоидаҳои имлои дигар дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ гардид.

Азбаски забон падидаи иҷтимоӣ буда, вобаста ба таҳввулот он дар марҳилаи муайяни таърихӣ ин ва ё он шохҳои вожагузинии забон қавитар ва ё заифтар мегардад, аз ин рӯ дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ бахши низомӣ ва истилоҳоти марбут ба он вусъати бештар пайдо мекунад. Ин вожаву истилоҳот асосан сохта ва маҳсули забони русӣ буданд. Муносибат ва бархӯрди забони тоҷикӣ нисбат ба ин вожагон мутобиқи анъанаҳои охири солҳои 30-юм, асосан мувофиқи принципҳои муайянкардаи «Установка»-и соли 1036 сурат мегирифт, яъне қабули истилоҳоти русӣ бо имлои русӣ, тарҷумаҳои гуногун, таркибҳои дутаркибаи русӣ – тоҷикӣ,

¹⁶⁶ Айни С. Оид ба вазъи забоншиносии тоҷик // Шарқи Сурх, 1952, №6. – С. 3-8

точикӣ – русӣ ва амсоли он. Вожашиноси шинохтаи тоҷик Н. А. Шаропов онҳоро зеринчун «Луготи ва ибораҳои соҳаи сиёсӣ – идории низомӣ муттаҳид ва ба ҳафт даста тақсим карда, аз рӯзнома ва маҷаллоти он солҳо мисолҳои зиёд овардааст».¹⁶⁷

Ин ибора ва истилоҳот ба забон ба сурати гуногун дохил шудаанд, дар шакли русӣ-тоҷикӣ, тарҷума, танҳо, мураккаб ва ғ., монанди *маршал, маршали Иттифоқи Советӣ, генерали авиатсия, капитан, капитани қӯшунҳои инженерӣ, командир, командири қисм, тирандоз (стрелок), нишонгир (наводчик), аскари қаторӣ, гвардиячӣ, یشтурмчӣ, партизан, милтиқ, автомат, милтиқи танкзанӣ (противотанковое ружьё), танк, граната, пулемёт, батарея, полк, самолётҳои бомбаандозӣ, Комитети давлатии мудодфия, Сарфармондеҳи Олӣ, Фронти Якуми Белоруссия, заминкан (землянка), окоп, یشнак, хабарнома, огоҳнома (извещение)* ва ғайра.

Ба таври ҳулоса, давраи дувуми тақомули забон ва истилоҳот аз ибтидои солҳои сиюм оғоз гардида, тақминан то ибтидои солҳои панҷоҳум идома ёфтааст. Фаъолияти аввалин Кумитаи истилоҳот (1933), Комитети марказии алифбои нав ва терминология ва комиссияи луғат ва терминология, равияе ба ном ба забони халқ наздик кардани забони адабӣ, дурӣ ҷустан аз вожаҳои ноби тоҷикӣ ва калимаҳои дохили арабӣ, роҳи васеъ кушодан ба «советизмҳо» ва вожаҳои русиву аврупоӣ дар ҳамин давра боис шуд, ки дар сиёсати забонӣ иштибоҳоти ҷиддӣ роҳ ёбад ва аз усулҳои илмӣ истилоҳсозӣ ҳам сарфи назар шавад. Хусусиятҳои ин давра ҷунинанд:

а) аз назар дур афтидани меъёрҳои илмӣ дар истилоҳофаринӣ ва ба доми сиёсат кашидани илм ва ба ҳамин тариқ ҳазар кардан аз вожаҳои ноби тоҷикӣ таҳти ниқоби тоза кардани за-

¹⁶⁷ Шаропов Н. Пути развития лексики современного литературного языка. – Душанбе, 1988.

бон аз унсурҳои кӯхнаи феодалӣ ва ба омма наздик кардани забон. Аз ҷумла дар «Установаи терминологияи забони тоҷикӣ» ки соли 1936 мураттаб шудааст, таъкид мешавад: «Бо даровардани калимаҳои бегонае, ки ба оммаи меҳнаткашон номафҳум буда, маънои сиёсии терминро гум мекунад ва мафкураи буржуазӣ - кулакиро ифода менамояд, муборизаи қатъӣ бурда мешавад»;

б) табдили алифбо аввал ба лотинӣ ва сипас ба кириллӣ ба тақомули забони тоҷикӣ бетаъсир намонд;

в) ҳамгунсозии истилоҳоти халқҳои Шӯравӣ ва русикунонии он. Ин протсес ҳам дар тақомули истилоҳоти илмӣ ва иҷтимоиву сиёсӣ ва ҳам имлои забон таъсири сахт расонд. Дар андак муддат таркиби истилоҳоти забон аз сабаби лузуми онҳо барои ташвиқу тарғиби сохти Шӯравӣ ва дастовардҳои он саросар тағйир ёфта ва ба ҷои истилоҳоти хоси тоҷикӣ истилоҳоти русиву ғарбии дорои мафҳумҳои инқилобӣ ба истифода даромаданд. Истилоҳҳои аз қабилҳои *пролетариат, установка, совещание, термин, терминология, совет, партия, политика, экономика, союзи советӣ, кризис, революция, участка, счет, разнарядка, тройка* паси ҳам ба забони тоҷикӣ ворид шуданд;

г) риоя нагардидани имло ва хусусиятҳои овозии забони тоҷикӣ дар истеъмоли вожаҳои русиву ғарбӣ. Ҳатто ин ҳилофкорӣ аз тарафи татбиқгарон русикунонии истилоҳот расмӣ қонунӣ карда шуд. Дар «Установка» омадааст: «ҳамаи терминҳои интернационалӣ ва советии аз русӣ ва ба воситаи русӣ даромадагӣ ба шакли русиаш риоя карда қабул карда шавад».

Таҳаввулоти вожагони забон бо таъсири робитаҳои мутақобили забонҳо ва ба таркиби луғавии як забон ворид шудани калимаҳо ва вожагони бегона рӯйдоди маъмулист, ки дар ҳама замонҳо вучуд дошт. Вале вақте ки ин протсес бо роҳи зӯроварӣ ва таҳти фишори мақомоти болоӣ сураат мегирад, оқибатҳои ногуворе дорад. Натиҷа ҳамин шуд, ки доираи истифодаи вожагону истилоҳоти тоҷикӣ маҳдуд гардид ва ҷараёни тақомули исти-

лоҳоти ҳамаи соҳаҳо ба таври сунъӣ тағйир ёфт ва ҳатто дар зери таъсири ин чараён баъзе қоидаҳои сарфу наҳви забони тоҷикӣ осеб дид. Таркиби истилоҳоти илмҳои дақиқ асосан аз истилоҳҳои русиву аврупоӣ пурра гардид ва вомгирии айнӣ қобилияти истилоҳсозиву иборабандии забони тоҷикиро маҳдуд кард.

§ 3. Забони тоҷикӣ дар солҳои 50-80 асри XX

Бояд гуфт, ки солҳои 50-уми садаи гузашта дар рушду тақомули забони тоҷикӣ як нав чунбу чӯши эҳтиёткорона дар шакли ручӯъ ба манбаи миллӣ ва ислоҳи баъзе истилоҳоти нодуруст ва ҳамчунин кӯшиши камчуръатонаи истифодаи вожагони навсохти ҳамзабонон пайдо мешавад. Омилҳои барангезонанда ва сабабҳои асосии ин чараён ба назари мо чунин буданд:

-«Нармиш»-и нисбие, ки дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии кишвар (пас аз анҷумани XXXҶКИШ, 1956) падидаи омад;

-Нашри як силсила осори барҷастаи илмӣ ва фарҳангии адабиёти классикӣ ба алифбои нави тоҷикӣ (кириллӣ);

-Баланд шудани сатҳи саводнокии аҳоли ва ошноии амиқтар ба таъриху фарҳанги худ;

-Густариши робитаҳои илмӣ-фарҳангӣ бо мамолики Шарқ, аз ҷумла Эрону Афғонистон, рафту омади ҳайатҳои фарҳангӣ ва ҳунари, ҳамкориҳои адибону олимон, ҷопи намунаҳои назму насри адибони муосири кишварҳои ҳамзабонон ва монанди он;

-Боз шудани шуъбаҳои форсӣ ва арабӣ дар Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон, таъсиси шуъбаи мустақили шарқшиносӣ дар Академияи илмҳо ва оғози мутолиа ва таҳқиқи таърих, адабиёт ва иқтисоди муосири кишварҳои ҳамзабон;

-Оғози рафту омади як қатор кормандони илмӣ ва маорифу матбуот ба Эрону Афғонистон ба сифати тарҷумон ва монанди он.

Зери таъсири ин авомил дар саҳифаҳои рӯзномаву маҷаллот кам-кам суҳанони фаромӯшшуда ва истилоҳоти нав пайдо шуд, ки дар муқобили луғату истилоҳоти русӣ истифода гардиданд, аз қабилӣ «анҷуман» ба ҷои «съезд», «донишгоҳ» ба ҷои «университет», «донишҷӯ» ба ҷои «студент» ва ғайра.

Дар ин давра фарҳангшиносӣ, махсусан ҷопи фарҳангҳои дузабона авҷ гирифт. Соли 1957 луғати русӣ-тоҷикӣ (тартибдиҳандагон: Д. Арзуманов, Х. Каримов, муҳаррир М. Фозилов) ба ҷоп расид. Ин луғат 14000 калимаро фаро гирифта, асосан барои талабагони мактаби миёнаи тоҷикӣ пешбинӣ шудааст. Дар сарсухани он омадааст, ки вай тамоми ниёзҳои омӯзандагонро забони русиро қонеъ карда наметавонад, зеро бино ба маҳдудияти ҳаҷм ва ҷаҳорҷӯбаи танги пешбинишуда, тамоми маъноҳои вожагон ва истилоҳоти шомилӣ фарҳанг дода нашудааст. Вале дар айни замон кӯшиш шудааст, ки барои шарҳу тафсири комилтари вожагон мисолҳои гуногун роҷеъ ба мавриди истифодаи онҳо оварда шавад.

Пас аз ин як силсила луғатномаҳои мавзӯӣ ё махсус ва маълумотномаву роҳнамоҳои гуногун, аз қабилӣ луғатномаи гуфтугӯӣ (суҳбатномаи) тиббии русӣ-тоҷикӣ (тартибдиҳанда: А. М. Ягудаев, муҳаррир З. П. Хочаев, 1961), Луғатномаи гуфтугӯӣ (суҳбатномаи) русӣ-тоҷикӣ (тартибдиҳанда: Н. Н. Ершов, ҷопи аввал 1962, ҷопи дувум 1968), Луғати русӣ-тоҷикии мавзӯӣ (тартибдиҳанда: К. Н. Содикова, муҳаррир А. Н. Власов, 1968) Луғати русӣ-тоҷикии истилоҳҳои бо аломати «б» тамомшаванда (тартибдиҳандагон: А. Халилов, И. Николаев, 1967), ки бино ба номи онҳо ҳадафҳои гуногун доштанд, нашр шуданд ва бо вучуди маҳдудиятҳои ин луғатномаҳо ҳам барои истиқрор ва омм шудани вожагон ва истилоҳоти нави иҷтимоӣ-сиёсӣ мусоидат карданд.

«Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и ҷопи соли 1949 ва луғатномаҳои хурду бузурге, ки дар боло зикрашон рафт дар шароити давлати ягонаи Иттиҳоди Шӯравӣ ва вусъати нақши забони русӣ эҳтиёҷоти рӯзафзунӣ иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангии

чомеаи тоҷикро бароварда наметавонист. Бинобар ин дар назди вожашиносони тоҷик вазифаи нашри луғати мукамалтари русӣ-тоҷикӣ дар 2 ҷилд қарор дода шуд. Ба хоҳири ин дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ қор оғоз гардид ва бехтарин донишмандон, забоншиносу вожашиносон барои иштирок ва ҳамкорӣ ҷалб ва даъват шуданд. Ин луғат бояд дар асоси луғатҳои охиринаи тафсилӣ ва энсиклопедии забони русӣ, матбуоти даврӣ ва дигар маводи мавҷуда тартиб ва таҳия мегардид.

Аммо фарҳанги тоҷикӣ-русие, ки соли 1932 ҷопи он боздошта шуда буд, баъди тағйири манбаи вожағони русӣ ва такмилу таҳрири муфасссал соли 1946 (ҷилди I аз ҳарфи А то Н зери таҳрири Е. Н. Павловский, Е. Э. Бертелс, Ҷалол Иқромӣ ва Раҳим Ҷалил) нашр шуд. Ин фарҳанг бо вуҷуди як қатор «но-расоихо» асосан луғот ва ибораҳои забони ҳозираи тоҷикиро дар бар мегирад.

Соли 1947, дар сектори луғати Институти забон ва адабиёти филиали тоҷикистони АФ СССР қори омодакунии ин фарҳанг аз тарафи коллективи таҳиягарон оғоз гардид ва соли 1954 дар зери таҳрири М. Раҳимӣ ва Л. В. Успенская (сармуҳаррир Е. Э. Бертелс) аз ҷоп баромад. Аз муқаддимаи он бар меояд, ки муҳтавои ин луғат дар маҷмӯъ таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷикиро фаро мегирад. Дар он баъзе вожағони таърихӣ (аз адабиёти классики тоҷик) ва як миқдор истилоҳоти иҷтимоиву сиёсии ҷорӣ ва дигар соҳаҳои гуногуни илму дониш дохил буданд.

Фарҳанги дигаре, ки дар ин бахш ҷоп шуда аст «Луғати мухтасари тоҷикӣ-русӣ» мебошад. Ин луғат аз тарафи Я. И. Калонтаров таҳия шуда, ду маротиба, бо такмилу иловаҳо (соли 1955, муҳаррирон: Р. Л. Неменова ва М. Ф. Фозилов, 17000 калима ва соли 1988, 20000 калима) нашр шудааст. Дар ин луғат ҳадди ақали вожагон ва истилоҳоте, ки барои гуфтугӯ ва мутолиаи адабиёти иҷтимоӣ-сиёсӣ ва илмӣ-оммавӣ зарур мебошанд, дохил гардида аст.

Вале фарҳанге, ки дар фарҳангшиносии тарҷумавии русӣ ва тоҷикӣ нақши муҳим дорад «Луғати русӣ-тоҷикӣ» аст, ки соли 1985 чоп шуда ва беш аз 72000 вожаҳо дар бар мегирад.¹⁶⁸ Ин луғат охири дастовардест, ки вожашиносии тоҷик ба он ноил шудаанд. Дар он таҷрибаи беш аз нимасраи (1934-1985) забоншиносии тоҷик ҷамъбаст ва охири таҳаввулот ва бозёфтҳои илмӣ вожашиносони мо инъикос ёфтааст. Муаллифони ин луғат вожашиносони шинохта С. Ҷ. Арзуманов, Ҳ. А. Ахрорӣ, М. Бехбудӣ, Н. Бехбудӣ, Ф. Б. Брауде, Н. Н. Ершов, Я. И. Калонтаров, Ш. Собиров, М. Усмонов, С. У. Усмонова, А. Х. Халилов, Ш. Ҳ. Ҳисомов, Р. М. Ҳошимов буда, дар таҳия, муҳокима ва тақризи он дар баробари олимони маъруфи тоҷик Н. А. Маъсумӣ, М. Ф. Фозилов, С. М. Табаров, Р. , Шукуров М.Ш., Д.К. Карамшоев, Х.М.Мирзозода, Ш.Р.Рустамов, Ҳ. Ҳодизода, Л. В. Успенская, Н. А. Шарофов, Р. Л. Неменова ва дигарон, тоҷикшиносони машҳури даврони шӯравии рус С. Г. Бархударов, М. Н. Боголюбов, Ф. П. Филин, А. М. Бабкин, А. Н. Болдырев, В. С. Расторгуева, А. З. Розенфелд саҳм гирифтаанд.

Фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ дар замони шӯравӣ нисбат ба луғатҳои дузабонаи руси-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ таърих ва умри кӯтоҳтаре доранд. Тавре ки медонем, нахустин кӯшиш барои сохтани чунин фарҳанг ҳанӯз солҳои 30-юм аз ҷониби устод С. Айнӣ оғоз гардида буд. Ў соли 1938 нусхаи дастнависи онро барои таҳрир ба Е. Э. Бертелс фиристода буд. Бо сабабҳои гуногун ва шояд оғози Ҷанги Бузурги Ватанӣ нусхаи он ки барои чоп ба Нашриёти давлатии Тоҷикистон фиристода шуда буд, аз байн рафтааст. Нусхаи дуюми ба ҳуруфоти лотинӣ баргардонидашудаи он соли 1944 пайдо гардид, ки саҳми А. Дехотӣ ва Я. Калонтаров дар ошкорсозии он бисёр калон аст. Ин фарҳанг бо такмилу иловаҳо аз осори устод аз тара-

¹⁶⁸ Луғати русӣ-тоҷикӣ (дар зер таҳрири аъзо-корреспонденти АФ СССР М. Осимӣ). – Москва, 1985.

фи Ҳ. Рауфов ва Р. Ҳошимов мутобиқи усулҳои вожашиносии нав таҳия гардид ва соли 1978 ба сурати чилди алоҳидаи Куллиёт, ба муносибати 100-солагии устод С. Айнӣ ба чоп расид. Фарҳанги мазкур «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» ном дошта, беш аз 11000 вожаро фаро мегирад. Яке аз ҳодисаҳои муҳимме, ки дар таърихи фарҳангсозии забони тоҷикӣ дар даврони шӯравӣ ва ҳатто хато нахоҳад буд, агар гӯем дар ҳаёти фарҳангии Тоҷикистон руҳ дод ин чопи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар ду чилд буд, ки 45000 вожа ва таркиботро дар бар мегирифт.

Соли 1958 таҳияи ин фарҳанг дар нақшаи корҳои илмии Институти забон ва адабиёт дохил карда шуд ва баъди ин кори ҷиддӣ барои сохтани ин луғат оғоз гардид. Баъди тахминан 10 сол ҳосили меҳнати коллективи калони вожашиносон ва олимони соҳаҳои забон ва адабиёт дар шакли фарҳанги мазкур рӯи чопро дид. Ин нахустин луғате буд, ки баъди Инқилоби Октябр нашр шуда, вожаҳои забони тоҷикиро (албатта дар ҳудуди имконоти ин ду чилд) аз асри X то ибтидои садаи XX дар бар мегирифт. Дар таҳияи ин луғат фарҳангҳои маъруф ва серистеъмоли забони тоҷикӣ чун «Бурҳони қотеъ», «Ғиёс-ул-луғот» ва дигарон истифода шуда, маводи фаровон ва мисолу иқтибоси зиёд аз осори шоиру нависандагони давраи классикӣ дар он ҷой дода шудааст.

Фарҳанги дигаре, ки аз нуқтаи назари мавзӯи баҳс ҷолиб аст «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ» дар ду чилд (тартибдиҳанда М. Ҷошилов, муҳаррир Н. Ҳошимов, ҷ. 1, 1963, ҷ.2, 1964) мебошад. Ин фарҳанг 8000 ибораву таркиботи забони ҳозираи тоҷикиро дар бар гирифта, нахустин фарҳангест, ки дар таърихи вожашиносии забони тоҷикӣ дар ин ришта ва тадвин гардидааст. Дар он ибораву таркибот бо мисолҳои равшан аз адабиёти бадеӣ ва рӯзномаву маҷаллоти гуногун шарҳу эзоҳ дода шудаанд.

Яке аз роҳҳои дигари фарҳангсозӣ дар солҳои сӣ ва баъди он ҳам луғатномаи пайваست ба китобҳои дарсӣ, бадеӣ ва ӑ адаби-

ёти сиёсӣ буд. Барои фарогирии мазмуни чунин китобҳо, ки аксаран аз русӣ тарҷума мешуданд, луғатномаи кӯчаки вожа ва истилоҳоти душворфаҳми он ба тоҷикӣ дода мешуд. Ин вожагон, яъне шакли тоҷикии онҳо, аксарият дар забони адабӣ ва гуфтугӯии мардум қабул шуда ва ба сурати расмӣ ва собит даромада буданд.

Яке аз масъалаҳои муҳим барои забони тоҷикӣ ин мушкилоти имло мебошад. Тавре ки медонем, гузаштан ба алфавити лотинӣ (1930) ва русӣ (1940) тақозо мекард, ки қоидаву қонунҳои муайян дар ин замина сохта шаванд. Барои алифбои лотинӣ, ба ғайр аз дастурамалҳо, фарҳанги махсуси имло сохта нашуд. Моҳи январӣ соли 1941 қоидаву қонуни имлои алифбои нави (кириллӣ) забони тоҷикӣ аз тарафи Институти илмӣ-тадқиқотии мактабҳо дар назди Вазорати маорифи РСФСР Тоҷикистон ва Институти таърих, забон ва адабиёти филиали тоҷикистони АФ СССР таҳия ва танзим шуда ва бо қарори Ҳукумати Тоҷикистон барои истифодаи умум муқаррар гардид. Аммо нахустин фарҳанги имло соли 1944 таҳия гардид (тартибдихандагон Я. И. Калонтаров ва Ш. Н. Ниёзӣ), ки он тарзи навишти 8000 калимаро фаро мегирифт. Ин луғат (дар асоси таҳрири нави имлои забони тоҷикӣ тартибдиханда Я. И. Калонтаров) (1952) такмил шуда (17000 калима) соли 1959 бори дигар аз ҷоп баромад. Тавре ки медонем соли 1972 қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ такмил ва тасҳеҳ шуд ва ҳамон сол луғати имлои нав дар ҳаҷми 40000 калима (тартибдиханда Я. И. Калонтаров, маҳаррир Н. Маъсумӣ) нашр шуд ва то поёни умри давлати шӯравӣ ба ҳамин шакл боқӣ монд. Дар ибтидои солҳои навадум дар зери таҳрири А. Маниёзов ва А. Мирзоев фарҳанги нави имло ҷоп гардид. Пас аз соҳибистиқлол шудани Тоҷикистон ва тағйири нақши забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатӣ дар имлои забони тоҷикӣ таҷдиди назар сурат гирифт ва он соли 1998 тасдиқ шуд. Бори дигар баъд аз даровардани тағйирот ба имлои забон соли 2013 фарҳанги имло ҷоп шуд, ки охири фарҳанги

имлои забони тоҷикӣ мебошад. Ин фарҳанг фарогири 65 ҳазор вожа мебошад.

Бояд таъкид кард, ки доираи корбурди забони тоҷикӣ пас аз ба истиқлолият расидани Тоҷикистон васеъ шуда ва муносибати сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангии он бо кишварҳои гуногуни ҷаҳон рӯ ба густариш аст. Ин дар навбати худ тақозо мекунад, ки фарҳангҳои дузабона, на танҳо русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ, балки фарҳангҳои забони дигаре, ки нуфузи онҳо аз ҷумла англисӣ, рӯз то рӯз меафзояд, тартиб дода шаванд.

Тавре ки мебинем, дар тӯли 55 соли фарҳангсозии нави забони тоҷикӣ вожашиносон хизмати бузурге барои рушди инкишофи забони тоҷикӣ анҷом додаанд. Дар ин муддат тақрибан тамоми навъҳои луғати лозим барои забони тоҷикӣ – дузабона русӣ-тоҷикӣ, тоҷикӣ-русӣ тафсилӣ, имло ва ибораҳои рехта (фразеологӣ) сарфи назар аз баъзе айбу нуқсонҳое, ки дар чунин корҳои бузург аз онҳо ҷойи ғузр нест, таҳия ва ба ҷоп расидааст. Аз рӯи ин ғанҷинаи бебаҳо имрӯз метавон роҳи тайкардаи забони тоҷикӣ, вожашиносӣ истилоҳсозии онро дар мароҳили гуногуни даврони шӯравӣ ва гоҳҳо аз он фаротарро ҳам дарёфт.

Таҳияи фарҳангҳои соҳавии истилоҳӣ яке аз бахшҳои асосии истилоҳсозии забон буда, барои ташаккули забони илм нақши босазо дорад. Албатта, корҳои ибтидоие дар ин замина пештар сурат гирифта буд. Тавре ки медонем чунин қадамҳои аввалин аз тарафи таърихшиноси маъруф А. А. Семёнов бардошта шуда буд. Ў дар китоби худ, ки ба масоили замин ва андозҳои аморати Бухоро¹⁶⁹ бахшида шуда буд, кӯшиш кардааст, ки истилоҳоти тартиб ва сохтори андозии заминро дар он аморат аз тоҷикӣ ба русӣ шарҳ диҳад ё тарҷума кунад. Дар солҳои гуногун донишмандони варзида А.З Розенфелд, А. Мирзоев, А. П. Колпаков, М. С. Андреев, Д. Тоҷиев, М. Фозилов, Ш. Ниёзӣ, Я.

¹⁶⁹Муфасссал ниг.: Я. И. Калонтаров, Вопросы таджикской лексикографии в свете учения И. В. Сталина о языке, 1954.

Калонтаров, С. Ҷалилов, Б. Ниёзмуҳаммадов, В. Неменова дар мавриди истилоҳот мақолоти алоҳидае таълиф карда ба чоп расониданд. Вале нахустин луғатномаҳои истилоҳии мустақил ва ба шакли илмӣ таълиф шуда, ҳамон луғатномаи «Луғати русӣ-тоҷикии истилоҳоти ҷуғрофӣ (тартибдиҳандагон: Р. Неменова ва А. Кицис), ки зарурати чопи онро ҳанӯз дар Конференсияи Ленинград (1932) Ф. Олденбург таъкид карда буд ва «Луғати русӣ-тоҷикии истилоҳоти маъмурӣ-идоравӣ» мебошанд, ки ҳарду соли 1934 мунташир шуданд.

Кори сохтани луғатномаҳои соҳавӣ баъд аз ин тараққӣ қард ва бо ибтидои солҳои 1960 дар риштаҳои риёзиёт, биология, низомӣ, кимиё, физика, пахтакорӣ 12 адад чунин луғатномаҳо ба чоп расид.¹⁷⁰ Солҳои 60-80-уми асри гузаштаре давраи пурбор ва солҳои густариши ҳамаҷонибаи ин соҳа шуморидан мумкин аст. Дар ин муддат зиёда аз 25 луғатномаҳои истилоҳӣ таҳия ва нашр гардиданд.

Соли 1970 бо Қарори Комитети Марказии Партияи Коммунистӣ ва Совети Вазирони республика дар назди Академияи фанҳо Сарредаксияи Энциклопедияи Советии Тоҷик (ЭСТ) таъсис ва ба фаъолият оғоз намуд. Бунёди чунин маркази бонуфуз рӯйдоди муҳимми илмӣ ва фарҳангие буд, ки дар таърихи фарҳангсозии забони тоҷикӣ назир надошт. Ин идора гоҳ дар ҳайати Академияи илмҳо ва гоҳҳо ба сурати мустақил фаъолият қарда, то имрӯз чандин чилд қомуси гаронбаҳо барои илму дониши мамлакат таҳия ва нашр қардааст. Барои забони тоҷикӣ ва инкишофи вожашиносии он муҳим он аст, ки ин Энциклопедия ба забони тоҷикӣ нашр мешуд ва аз 50 ҳазор мақола қисми асосии он ба Тоҷикистон, таърих иқтисодиёт, илму техника, маданият, адабиёту санъат ва фаъолияти шахсони намоёни он бахшида шудааст.

Энциклопедияи Советии Тоҷик мутобиқи барномаи худ, норасоӣ ва қорбурди гоҳҳо ғалат ва эзоҳталаб будани бисёр

¹⁷⁰ Библиографический указатель литературы по вопросам терминологии таджикского языка (1930-1976).

вожагони забони тоҷикиро ба назар гирифта, бино ба қоидаву қонун ва расми қомуснигории энциклопедӣ ба таҳия ва тадвини як силсила луғатҳои энциклопедии соҳавӣ низ шурӯъ карда буд.

Як имтиёзоти ин луғатномаҳои энциклопедӣ, ки ҳуди мурағбатбон ҳам ишора кардаанд, ин бархӯрди нав ва таҷдиди назар дар баъзе истилоҳот аст. Дар мавридҳои ҷудогона барои баъзе истилоҳоти норасо, норавшан ва ё ғалат вариантҳои дурӯст ва нав ё сохта шудааст: Ба ҷои «мурдани давлат» - «заволи давлат» («отмирание государства»), ба ҷои «маҷбуркунии маъмурӣ» - «иҷбори маъмурӣ» («административное принуждение»), ба ҷои «ҳамиштироқӣ» - «мушоракат» («соучастие»), ба ҷои «ёрдампулӣ» - «ионат» («пособие») ва амсоли он.

Кори таҳия ва тадвини луғатномаҳои соҳавӣ баъди таъсиси Қумитаи мустақили истилоҳот дар назди Раёсати Академияи илмҳои Ҷумҳурии (1990) ва маҳсусан дар солҳои истиқлолият вобаста ба вазифаҳои нави сиёсӣ ва иҷтимоии забони давлатӣ вусъати бештар ёфта ва акнун бо итминон гуфта метавонем, ки дар ин соҳа низ марҳилаи нав оғоз гардида аст. Ба вучуди душвориҳои фаровони замони ҷанги дохилӣ ва мушкilotи иқтисодиву равонӣ беш аз 30 фарҳангномаҳои истилоҳот барои риштаҳои гуногуни илму фарҳанг таҳия гардидааст, хусусиятҳои хоси худро доранд:

1. Бозгашт ба суннатҳои вожагузинии забони форси дарӣ;
2. Кӯшиши истилоҳсозӣ ва вожасозӣ аз унсурҳои асили таркиби луғавии забони тоҷикӣ;
3. Истифода аз таҷрибаҳои истилоҳсозии ҳамзабонон ва қорбурди «наввожаҳо»-и онҳо ва ҷанде дигар.

Вале ба таври қуллӣ ақсарияти қорҳои дар солҳои охир иҷрошуда дар ин ришта аз нуқтаи назари фарҳангсозӣ ва фарогирии маводди луғавӣ ҳанӯз аз сарҳади қамол дуранд. Ҳангоми баррасӣ ва мурур дар паҳлуи қомёбиҳои мусаллам норасоҳои қиддие низ, аз қабилӣ шитобқорӣ, саҳланқорӣ, қорбурди нодурусти баъзе вожақонӣ аз ҳамзабонон гирифта ва ё

хамон дарди пешини «тарҷумазадагӣ» ва амсоли он ба чашм мерасад. Вале ба андешаи мо муҳим он аст, ки дар ин арса низ кӯшиши гурез аз меъёрҳои қолабӣ ба сӯи ибтикор ва офариниш оғоз гардидааст. Фақат бояд кӯшиш кард, ки ин кори ниҳоят ҷиддӣ барои ояндаи забон ба таври созмонёфта ва дар асоси меъёрҳои илмӣ ва усулҳои қабулшудаи фарҳангсозии муосир сурат гирад.

Дар ин давра анъанаҳои беҳтарин устод С. Айнӣ дар бобати инкишофу тақмили забони адабии тоҷик дар асарҳои М. Турсунзода, С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев ва шогирдони онҳо идома ёфт. Дар баҳши забоншиносӣ ба нашр расидани асари Н. Маъсумӣ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик» дар соли 1959 ва муайян шудани марҳилаи нави имкониятҳои рушду такомули забони тоҷикӣ хеле муҳим буд.

Бо афзудани тавачҷуҳи мардум ба масъалаҳои забони адабиёти тоҷик, торафт инкишоф ёфтани худшиносии миллии зиёиён дар саҳифаҳои рӯзнамаҳои «Тоҷикистони советӣ» ва «Маориф ва маданият» рубрикаҳои махсусе, ки масъалаҳои забон ва ҳусни баёни тоҷикиро дарҷ мекарданд, ба вучуд омаданд. Дар «Тоҷикистони советӣ» он «Гӯшаи забон ва тарзи баён» ном дошт, дар «Маориф ва маданият» бо номи «Сухандонӣ ва суҳанронӣ» мебаромад. Ташаббускорони ин рубрикаҳо Н. Маъсумӣ ва Р. Ҳошим буданд.

Конфронси забоншиносии Тоҷикистон дар октябри с. 1964 маърузаи Б. Ниёзмаҳмадовро дар мавзӯи «Вазъияти забоншиносӣ ва вазифаҳои забоншиносони тоҷик» ва маърузаи М.Шукуров «Оид ба терминологияи тоҷик» шунида қарорҳои дахлдор қабул мекунад. Мувофиқи қарорҳои ин конфрос аз нав истифодаи калимаҳои навӣ *донишгоҳ*, *донишқада*, *донишҷӯ* манъ карда шуда муодилҳои русии онҳо *университет*, *институт*, *студент* афзал дониста мешавад.

Аз ибтидои солҳои 70-ум (тақрибан с. 1973) аз ҷониби мақомоти дахлдори марказ навиштани диссертатсияҳои докторӣ бо забони тоҷикӣ манъ мешавад. Нашри монографияҳои илмӣ

низ маҳдуд карда шуда, ҳуқуқи чопи онҳо фақат дар системаи Академияи илмҳо иҷозат дода мешуд. Дар мактабҳои олии фақат гоҳ-гоҳе иҷозати маҷмӯаҳои илмӣ ва чопи дастурҳои таълимӣ дар ҳаҷми на зиёда аз 5 ҷузъи чопӣ дода мешуд.

Бо афзудани нуфузи забони русӣ таъсиси «Институти педагогии забон ва адабиёти рус» дар Душанбе (с. 1980) вазъи забони тоҷикӣ, аз ҷумла таълими он дар муассисаҳои таълимӣ коҳиш меёбад. Масалан, забони тоҷикӣ дар мактабҳои русии Тоҷикистон аз синфи 3 то 7 дар ҳаҷми 420 соат таълим дода мешуд, ҳол он ки забони русӣ дар синфҳои тоҷикӣ аз синфи 1-ум то синфи 10-ум дар ҳаҷми 1050 соат дарс дода мешуд. Сифати таълими забони тоҷикӣ дар мактабҳои русӣ хеле паст шуда буд. Дар аксари мактабҳои русӣ забони тоҷикиро шахсони камсаводи ғайримутахассис дарс медоданд. Кабинетҳои забони тоҷикӣ дар ин мактабҳо ё вучуд надоштанд ва ё бошанд ҳам мучахҳаз набуданд. Сифати китобҳои дарсии забони тоҷикӣ низ барои синфҳои русӣ хеле паст буд. Барои тағйири вазъи таълими забони тоҷикӣ дар мактабҳои русӣ соли 1988 Совети Вазирони РСФСР Тоҷикистон таҳти унвони «Дар бораи тадбирҳои тақмили таҳсил ва таълими забони тоҷикӣ дар республика» қарори № 127 –ро қабул кард, ки он ташкили зергурӯҳҳо ва ба вучуд овардани китобҳои дарсии баландсифатро дар синфҳои тоҷикӣ пешбинӣ мекард. Вале бо сабабҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва барҳам хурдани Иттиҳоди Шӯравӣ ин қарор умуман амалӣ нашуд.

Ҷиҳати ҷолиби ин солҳо ба нашр расидани якчанд асарҳои бунёдии забоншиносони тоҷик мебошад: Соли 1982 китоби дарсии «Забони адабии муосири тоҷик» дар ду ҷилд ба нашр мерасад, ки он наشري такмилёфтаи соли 1973-и он китоб мебошад. Сарфи назар аз бисёр нуқсонҳои назариявӣ методӣ ин асар дар таълими масъалаҳои забони тоҷикӣ хизмати сазоворро анҷом додаст. Аввалин бор дар он масъалаҳои савтиёт, луғат, сарф ва наҳви тоҷикӣ дар як низомии муайяни илмиву методӣ тасвир карда шудаанд.

Дар ҳамин солҳо асари чамъбастии забоншиносони тоҷик «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик», ё ки «Грамматикаи академӣ» аз ҷоп мебарояд (с. 1985-1989), ки он аз се ҷилд иборат аст. Ҳамчунин асари монографияи шевашиносони тоҷик «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» дар 4 ҷилд аз ҷоп мебарояд (с. 1979-1984). Ин асарҳо баъдтар сазовори мукофоти ба номи Сино шуданд.

Хулоса, аз авохири солҳои панҷоҳум дар истилоҳсозӣ баъзе тағйирот рух дод, ки бо таъсири Кумитаи истилоҳот дар назди Академияи илмҳои Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон (1960) фаъолтар ва босамартар гардид. Ин кумита, ки ба он академик М. Осимӣ роҳбарӣ мекард, кӯшиш кард, ки раванди истилоҳсозиро бо усулҳои илмӣ пайванд созад ва принсипҳои илмӣ истилоҳофариниро дар забони тоҷикӣ муайян намояд. «Принсипҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ» (1971) аз тарафи ин кумита таҳия ва ҷоп гардид. Кумитаи истилоҳот дар ҳайати худ 16 шӯъбаи соҳавӣ дошт ва натиҷаи фаъолияти ин кумита ба таъъ расидани якҷанд луғату фарҳангҳои соҳавии истилоҳот гардид. Аз қорҳое, ки дар ин давра ҷоп шудаанд ба раванди истилоҳсозӣ таъсир расондаанд, метавон аз «Луғати русӣ-тоҷикии терминологияи философия» (1966) ном бурд. «Принсипҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ» то андозае фаъолияти ин кумитаро дар соҳаи истилоҳсозӣ муайян намуд. Агар аз баъзе нуқсонҳои ин китобча сарфи назар намоем, таҳиягарони он кӯшиш карданд, ки пеши роҳи равияи нодурусти истилоҳсозиро, ки дар муддати 30 - 40 сол идома дошт, бигиранд.

Давраи мавриди назар (охирҳои солҳои 50 то шурӯи давраи горбачёвӣ) давраи худшиносии то рафт инкишофёбандаи зиёиёни тоҷик давраи пайдо шудани меҳру муҳаббати бепоёни мардум ба мероси гузаштагон, хосатан адабиёти оламшумули тоҷикӣ буд.

Тамаркузи шадиди қудрати давлатӣ ва сиёсӣ баъди солҳои 30-юм, афзоиши нақши забони русӣ дар даврони Ҷанги Бузурги Ватанӣ, шоирҳои «Ба ҳам наздикшавии халқҳо ва забонҳои

СССР» дар охири солҳои 60-ум, назарияи «дузабонӣ дар СССР» дар солҳои 70 ва авали 80-уми қарни XX ва амсоли он заминаи муносиб ва равишу бархӯрдаи солими сиёсии солҳои авали 20-умро таҳриб карда, боиси таҳриф ва дурӯғбофиҳои ғайриилмӣ дар чунин масъалаҳои ҳассос ва нозук мисли забон гардиданд, ки имрӯз таъсир ва оқибатҳои сиёсатҳои болоро дар вазъи забони хеш мушоҳида мекунем.

Хулоса, таҳаввулоте, ки дар заминаи дастури забони тоҷикӣ дар замони шӯравӣ рӯй додаст, ҳарчанд ки дар дастгоҳҳои асосии забон таъсири манфӣ гузошта бошад ҳам, ба монанди марази «тарҷумазадагӣ» ва амсоли он, вале боз ҳам чехраи хоси онро ба ҳайси забони мустақил дигаргун насохтааст. Аммо агар ин раванд ба ҳамин шакл дар оянда низ идома пайдо мекард, пешгӯии оқибати он мушкил буд.

Ҳамин тариқ, аз охири солҳои 80-ум давраи нав оғоз меёбад, ки он ба бозсозии давлати Шӯравӣ ва соҳибистиқлол гаштани Ҷумҳурии Тоҷикистон (1991) саҳт алоқаманд аст.

Зери таъсири бозсозиву ошкорбаёнӣ рӯ гардондан аз вомгирии айнӣ ва рӯ овардан ба баробарҷӯӣ, худ ба худ ва ба таври номуташаққил аввал аз тарафи рӯзноманигорон шурӯъ гардид. Дар матбуот ва радиову телевизион босуръат ҷои истилоҳҳои русиву интернационалӣ ро вожаҳои ноби тоҷикӣ гирифтанд. Истилоҳҳои *ҳизб - партия, Шӯравӣ - Советӣ, додгоҳ - суд, ҳокимият - арбитраж, додситон - прокурор, ихтисораҳои ХККИШ - Ҳизби Коммунисти Иттиҳоди Шӯравӣ - КПСС, ИЧШС - Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сусиёлистӣ - СССР, донишгоҳ - университет, ҷумҳурӣ - республика, Шӯрои Олӣ - Совети Олӣ* намунаи ин таҳаввулот буд. Ин самтгирии рӯзноманигорон ба мубоҳисаҳо ва баҳсҳои сари масъалаи инкишофи забон ва истилоҳот оварда расонд ва ниҳоят Қонуни забон (1989) қабул ва забони тоҷикӣ забони давлатӣ эълон гардид. Барои татбиқи Қонуни забон ва гузариш ба забони давлатӣ дар коргузориҳои расмӣ зарурати таҳия ва такмили истилоҳот ба миён омад. Ҳамин тариқ 12 сентбри соли 1990 дар назди Академияи

илмҳои Тоҷикистон бо фармоиши Шӯрои Вазирон Кумитаи ҷумҳурии истилоҳот таъсис ёфт. Баъдан дар соли 2009 дар асоси муттаҳид кардани ин Кумита бо Комиссияи татбиқи Қонуни забон Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфт. Зарурати таҳияи истилоҳоти илмӣ барои тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоиву иқтисодӣ талаб мекунад, ки усулҳо ва принципҳои истилоҳофаринӣ таҷдиди назар шавад. Бинобар ин, дар истилоҳофаринӣ бештар таъкид ба имконот ва захираҳои дохилии забон, мероси ғании давраи классикии забони тоҷикӣ ва истифодаи таҷрибаи вожагузинӣ дар кишварҳои ҳамзабони Эрону Афғонистон шавад. Ҳарчанд ки нуфузи истилоҳоти иқтибосӣ дар забон ва махсусан дар истилоҳоти бархе аз соҳаҳои илм, аз ҷумла илмҳои дақиқ, раванди табиӣ аст, бояд ҳарчи тамоми аз истеъмоли калимаҳо ва истилоҳоти бегона канорагирӣ ва сарфи назар шавад. Лаҳҷаҳои гуногуни забони тоҷикӣ, яъне забони зиндаи халқ як манбаи асосӣ барои комилтару расотар сохтани забони адабию меъёр ба шумор меравад. Аз ин ҷост, ки баҳраҷӯӣ аз ин сарчашмаи файёз ҳеҷ монета надорад ва фақат сухан бар сари интиҳоби дурусти калимаҳо ва ибораҳо меравад.

БОБИ V ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА ИСТИҚЛОЛИ ТОЧИКИСТОН

§1. Густариши забони тоҷикӣ дар даврони Истиқлол

Истиқлоли Тоҷикистон барои инкишофи забони тоҷикӣ чунон шароити мусоид фароҳам сохтааст, ки баъди сукути Сомониён назири он дар таърих дида намешавад. Баъди ба истиқлол расидани Тоҷикистон, махсусан дар солҳои аввал дар инкишофи забони тоҷикӣ растохези ачибе падид омад. Маҳдудияту мамониатҳо ва «сензура» аз байн рафт ва истилоҳоти фаровони навсохт аз форсии Эрон ва дариӣ Афғонистон дар забони гуфтор ва навиштор иқтибос гардид. Ба таври кулӣ дар ин чунбиш ду шеваи бархӯрд баръало намоён шуд. Як гурӯҳ фарҳангиёну аҳли матбуот истилоҳоти сиёсӣ иҷтимоӣ-еро, ки солҳои сиём барканор гардида буданд, монанди *анҷуман*, *рӯзнома*, *шӯро*, *инқилоб* ва ғайра дубора зинда карда, худ низ вожаҳои нава аз қабилӣ «*ҷарҳбол*», «*сарқонун - конституция*», «*ҷипта-билет*» ва амсоли он сохтанд. Гурӯҳи дигари нисбатан радикал гузашта аз ин истилоҳоти сиёсӣ иҷтимоӣ навсохти форсиро меъёри асосӣ ва намунаи олии вожагузинӣ пазируфта, онҳоро ба ҳамон шакл истифода карданд. Кор ба ҷое расида буд, ки дар баъзе мавридҳо бидуни риояти низоми овоии таърихӣ забони тоҷикӣ «Эрон»-ро ба «Ирон» ва «Эмом»-ро ба «Имом» ва амсоли он табдил карда, ҳатто дар гуфтор ва суҳанронӣҳои худ оҳанги ҷумлаҳо ҳам ба шакли муравваҷи форсии кунунӣ талаффуз мекарданд.

Баъди ба Истиқлол расидани Тоҷикистон забони давлатӣ мо дар ҷомеа беш аз пеш нақши ҳалқунанда мебозад. Пеш аз ҳама, вақте ки як давлат ба Истиқлолият мерасад, бештар ба анъанаҳои сарчашмаҳои бунёдии давлатсозии худ муроҷиат мекунад ва бинобар ҳамин беасос набуд, ки забони тоҷикии мо – забони модарии мо ҳам, баъд аз ба истиқлолият расидани

Тоҷикистон дар ҷомеа мавқеи бисёр бунёдӣ пайдо кард ва дар баробари забони русӣ, ки қаблан забони расмӣ мо буд ва дар даврони истиқлолият ҳам мувофиқи Қонуни асосӣ забони муоширати байни миллатҳо мебошад, нақши худро хеле боло бурда, ҷои ҳуқуқии худро дар ҷомеа пайдо кард. Тавре ки мову шумо медонем, имрӯз Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки дар соли 2009 панҷуми октябр қабул гардид, мавриди амал қарор гирифтааст. Мувофиқи ин қонун мавқеи ҳуқуқии забони тоҷикӣ муайян карда шудааст. Ҳангоми тарҳрезӣ ва баррасии ин қонун меъёрҳои байналмилалӣ истифодаи забонҳои мухталифи ҷаҳон дар назар гирифта шудааст ва дар Тоҷикистон як сиёсати бисёр пайгиронаи забонӣ вобаста ба забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш бурда мешавад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қабули як силсила қарори тадбирҳои мушаххас бобати беҳтар кардани вазъи ҳуқуқии забони тоҷикӣ ва татбиқи марҳила ба марҳилаи қонуни забони тоҷикӣ дар Комиссияи татбиқи қонуни забони назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таҷдиди қонун ва таҳияи қонуни нави забон комиссияи махсус таъсис дод, ки муддати солҳои 2007-2008 матни қонуни нави забонро бо номи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» таҳия карда ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод намуд.

5-уми октябри соли 2009 қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон бо номи «Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи забони давлатӣ» қабул гардид. Дар қонуни нав масъалаҳое, ки дар Қонуни забони пешин набуд, ҷойгоҳи худро пайдо кард ва ин қонун, яке аз қонунҳои хеле муосири сатҳи байналмилалӣ мебошад. Чунки ҳангоми таҳияи ин қонун мазмуну меъёрҳои бисёре аз қонунҳои забони кишварҳои дигар, ҳатто кишварҳои араб, кишварҳои Аврупо, то Лаҳистону то тамоми ҷумҳуриҳои собиқ Шӯравӣ дар назар гирифта, дар таҳияи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии

Тоҷикистон» истифода шудаанд. Акнун, ки ин қонун мавриди амал қарор гирифтааст, роҳи васеъ барои инкишофи забони модарии мо ҳамчун забони давлатӣ боз хоҳад шуд.

Забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатӣ баъд аз эълони Истиқлол тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоиву сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангии чомеаро фаро гирифта, имрӯз ба забони муоширати миллатҳои гуногуни сокини Тоҷикистон табдил ёфтааст. Албатта, рушду инкишофи забони тоҷикӣ дар даврони Истиқлол бояд аз нигоҳи таҳқиқи дақиқ ва мукаммали илмӣ, бо назардошти нақши забони миллий дар афкори иҷтимоӣ ва сиёсӣ баррасӣ ва дурнамои пешрафти он дар солҳои оянда муайян гардад. Бояд гуфт, ки асосҳои таҳқиқи ин масъала дар суҳанрониву асарҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон ба таври ҳамаҷониба тарҳрезӣ ва барномарезӣ шудаанд. Метавон гуфт, ки дар асоси нишондодҳои дурбинонаи Президенти кишвар месазад «Барномаи рушди забони давлатӣ» ва дигар забонҳои мутадовил дар Тоҷикистонро барои даҳсолаҳои оянда таҳия намуд. Ҳар соли даврони Истиқлол барои рушду инкишофи забони модарии мо як саҳифаи тоза боз мекунад. Махсусан, баъди солҳои 1992-1993 бо ба эътидол омадани вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии кишвар масъалаи пуштибонӣ аз забони давлатӣ, таҳияи тадбирҳои мушаххас барои рушду инкишофи забони давлатӣ аз самтҳои асосии сиёсати фарҳангӣ ва забонии давлату Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон гардид.

Дар даврони истиқлол бо фаро расидани шароити мусоид барои инкишоф ва пешрафти забоншиносии миллий тамоми монеаҳои сунъии сиёсиву назариявӣ ва идеологӣ бардошта шуд. Дар ин давра бо дар амал пӣёда шудани сиёсати воқеан миллии забонии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари Президенти кишвар, ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон нақши забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатӣ ба маротиб афзуд. Мах-

сусан, асарҳои Президенти кишвар,¹⁷¹ суханрониҳои ӯ дар махфилу чорабиниҳои гуногун¹⁷² дар пайрезии сиёсати забони давлат, муайян кардани самтҳои асосии инкишофи забон ва забоншиносии тоҷик нақши бунёдӣ ва раҳнамоӣ доштанд. Бояд гуфт, ки ақидаҳо ва пешниҳодҳои Президенти кишвар дар ин бобат на танҳо хусусияти назариявӣ, балки хусусиятҳои амалӣ ҳам доранд, ки дар ин бора бояд ба таври алоҳида суҳанронд.

Дастовардҳои асосии моро даврони Истиқлол метавон ба таври фишурда ба шакли зер гурӯҳбандӣ кард:

1. Ба таври комил дар коргузории расмӣ қорӣ шудани забони давлатӣ;

2. Таҳияи як силсила асарҳои муҳим дар бахши забоншиносии тоҷик.

Махсусан, асарҳо оид ба таърихи забони тоҷикӣ¹⁷³, забони муосири тоҷикӣ¹⁷⁴, фарҳангу луғатномаҳои гуногун «Фарҳанги

¹⁷¹ЭмомалӣРаҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби якум. Аз Ориён то Сомониён, Душанбе, 2002; ЭмомалӣРаҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби дуюм. Аз Ориён то Сомониён, Душанбе, 2002; ЭмомалӣРаҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён, Душанбе, Ирфон, 2006; ЭмомалӣРаҳмон. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. Душанбе, Ирфон, 2006; ЭмомалӣРаҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 1, Ба сӯи пояндагӣ. Душанбе, Нашри якум 2016. Нашри дувум 2018; ЭмомалӣРаҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 2, Замон ва забон. Душанбе, 2018.

¹⁷²ЭмомалӣРаҳмон. Чавонон ояндаи миллат (Суҳанронӣ дар мулоқот бо чавонони лаёқатманд) //Чумҳурият, 23 майи соли 1998; ЭмомалӣРаҳмон. Забон ва бедории миллӣ// Садои мардум, 24 март с. 2001; ЭмомалӣРаҳмон. Фарҳанг ҳастии миллат аст// Чумҳурият, 24 март соли 2001 ва ғ.

¹⁷³Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. Душанбе, 2001; Саймиддинов Д. Вожаномаи феълҳои паҳлавӣ. Душанбе, Дониш, 1992; Саймиддинов Д. Фарҳанги хузворишҳои паҳлавӣ. Душанбе, 2008.

¹⁷⁴МачидовҲ. Забони адабии муосири тоҷик. –Душанбе, 2007; НазарзодаС. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоиву сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX. Душанбе, 2004; М.Ҳ.Султон. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ. Душанбе, 2000; Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. Душанбе, 2003.

точикӣ ба русӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», «Донишномаи Рӯдакӣ» «Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ» (ҷилди I) ва ғайра¹⁷⁵.

3. Ба забони муоширати байни халқҳои сокини кишвар табдил ёфтани забони давлатӣ.

Тавре ки Президенти кишвар дар яке аз суҳанронихояшон мефармоянд: «Дар замони истиқлолият забони тоҷикӣ мақоми давлатӣ пайдо карда, дар асоси меъёрҳои таърихӣ ва адабӣ таҷаккул пайдо мекунад ва тадриҷан вазифаи забони муоширати байни намоёндагони миллатҳои гуногуни сокини кишварро ба дӯш мегирад. Аз ин рӯ, истиқлоли давлатӣ ҳамчун омилҳои воқеии эҳёи забони мо доништа мешавад»¹⁷⁶.

Дар даврони истиқлол таҳияи фарҳангҳои гуногун густариш ёфт. Баъд аз соли 1991 аз рӯйи маълумотҳои оморӣ беш аз 150 фарҳангҳои гуногуни тафсирий, тарҷумавӣ ва махсус таҳия шуданд. Дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» (Д. Саймиддинов, С. Холматова, С. Каримов, 2006, 75000 калимаву ибора), «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» (Назарзода С., Каримов С., Сангинов А., Султонов М., 2 ҷилд, 2008, 2010, 80000 калимаву ибора), Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубӣ», Ғ. Ҷӯраев, М. Маҳмудов, 2015), «Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ», Назарзода С., Каримов С., Файзиев С., ҷ. 1, ҳарфи «А», 2011, 12000 калимаву ибора) ҷоп шуданд. Фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ бо сабаби хусуси-

¹⁷⁵Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. 1, зери таҳрири С.Д. Холматова, С.Солеҳов, С.Каримов. -Душанбе, 2004; ҷ.2, зери таҳрири Д.Саймиддинов, С.Д. Холматова, С.Каримов. -Душанбе, 2005; наشري дувум бо илова, такмил ва ислоҳ, зери таҳрири Д.Саймиддинов, С.Д. Холматова, С. Каримов. – Душанбе, 2006; Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ, зери таҳрири Назарзода С., Сангинов А., Каримов С., Султонов М. М, иборат аз ду ҷилд. Душанбе–Машҳад, 2008. Донишномаи Рӯдакӣ, иборат аз ду ҷилд. Душанбе-Димишқ, 2008 ва ғ.

¹⁷⁶Эмомалӣ Раҳмон. Забон яке аз сарчашмаҳои асосии истиқлолияти миллати омилҳои муҳими ташаккули миллат мебошад. Суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибати рӯзи Забон, 21 июли соли 2007.

яти умумӣ доштан, пояи таҳияи фарҳангҳои дигари дузабона, истилоҳӣ, соҳавӣ, махсус ва ғайра гардиданд. Дар таҳияи фарҳангҳои тарҷумавӣ низ муваффақиятҳои калон ба даст омад. «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» (П. Ҷамшедов, 2008, 60000 калимаву ибора), «Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ» (А. Мамадназаров, 2015, 100 000 калимаву ибора), «Фарҳанги тоҷикӣ-арабӣ» (С. Сулаймонов, 2010, 100 000 калимаву ибора) чоп шуданд. Шумораи умумии фарҳангҳои истилоҳии соҳавӣ 110 номгӯйро ташкил дод. Дар даврони истиқлол ду дафъа (1998, 2011) имлои забони тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, таҷдиди назар шуд. Дар баррасии аввал ба имло тағйироти ҷиддӣ ворид гардида, ин тағйиротҳо аз тағйири ҷойи ҳарфҳо дар алифбо ва тағйири тарзи талаффузи онҳо, ихтисори ҳарфҳои алифбо аз 39 адад ба 35 адад аз ҳисоби хориҷ кардани ҳарфҳои махсуси русии «ц, щ, ы, ь» иборат буданд. Дар ин давра фарҳангҳои имло низ чоп шуданд, ки яке дар соли 1991 аз тарафи А. Маниёзов ва А. Мирзоев таҳия гардида, дигаре аз тарафи Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2013 пешниҳод гардида буд.

§ 2. Забони миллий ва забони адабӣ

Меъёрҳо ва қоидаҳои забони адабӣ дар муддати тӯлонии таърихи густариши забони адабӣ ташаккул ёфта, шакли собит ва устувор пайдо намуда, дар шакли дастур ё грамматикаи забон даромада, барои ҳамаи соҳибзабонон иҷрои ин қоидаҳо ҳатмӣ мегардад. Ба ҳамагон маълум аст, ки меъёрҳои забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X дар давраҳои Саффорӣёну Сомониён дар баробари ташаккул ёфтани миллати тоҷик шакли устувор пайдо карда, аз ҳамон давра таърихан меъёрҳои дастурии забон ба таври собит амал карда истода, дар сохтори дастурии забон тағйироти куллӣ дида намешавад. Тағйиротҳо бештар хусусияти ҷузъӣ дошта, ба шаклу ифодаи овоии калимаҳо, тағйири маъноӣ ё ворид шудани вожаҳои нав (бештар

иктибосӣ), ҷойивазкунии баъзе унсурҳо дар дохили ҷумла ва ғайра марбут мебошанд. Ба ин маънӣ имлои аксари ҳисаҳои нутқи забон низ мазмунан хусусияти таърихӣ дошта, аз хусусиятҳои дастурии ҳамин давраи густариши забони адабӣ сарчашма мегирад. Бинобар ин Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дуруст мефармояд, ки «Яке аз муҳимтарин масъалаҳои, ки бояд мавриди таҳқиқи ҷиддии донишмандон, махсусан забоншиносон қарор гирад, масъалаи муқаррар намудани меъёрҳои забони адабӣ мебошад. Забони давлатиро бояд бар пояи меъёрҳои адабӣ устувор сохта, онро аз ҳама гуна қолабҳои сунъии бегона ва унсурҳои лаҳҷавӣ озод кардан лозим аст. Дар робита ба ин, таъкид месозам, ки инкишофи устувори забонро танҳо дар асоси риояи қоидаҳо ва қонуниятҳои меъёр ва таърихӣ он таъмин кардан мумкин аст»¹⁷⁷.

Ташаккули забони адабӣ бо ҳатти арабиасоси тоҷикӣ ҳади ақал аз давраи Саффофиён оғоз шуда, аз рӯйи маълумоти сарчашмаҳо аввалин намунаҳои шеърӣ дар ин давра пайдо мешаванд. Дар давраи Сомониён ин забон дар баробари ташаккули ҳалқи тоҷик густариш ёфта ба забони расмии дарбори Сомониён табдил меёбад. Он аз ҳамин давра хусусиятҳои хоси забони адабию пайдо мекунад.

Забони адабӣ шакли олии мавҷудияти забон буда, хусусиятҳои асосии зеринро доро мебошад:

1. Вучуд доштани меъёрҳои муайяншудаи собит, ки бошуурона ниғаҳдорӣ ва риоя мешаванд ва дар фарҳангу луғатнома ва дастурҳои забон инъикос меёбанд, ки онро дар забоншиносии муосир кодификатсия ё меъёргузорӣ ё рамзгузориҳои меъёрӣ меноманд;

2. Дорои хат будани забон, ки ҳатти он таърихан ташаккулефта ва ба меъёрҳои забони соҳиби хат мувофиқшуда бошад;

¹⁷⁷ Ниг.: Назарзода С. Имло ва забони адабӣ. – Душанбе, «Андалеб-Р», 2015. – С.3.

3. Хусусияти фаролаҳҷавӣ доштан, забони адабӣ ё забони меъёр бояд барои тамоми соҳибони забон умумӣ ва фаҳмо бошад;

4. Сервазифа будани забони адабӣ. Он дар тамоми соҳаҳои фаъолияти соҳибони забон вазифаи воситаи алоқаи умумӣ будани худро иҷро намояд, ҳам ғангоми суҳанронихо, ҳам ғангоми суҳбати байни одамон ва ҳам дар дигар ҳолатҳо¹⁷⁸.

Ин хусусиятҳои асосии забони адабӣ аз вазифаҳои умдаи забон ҳамчун низоми мураккаби қонунашаккулёбандаи аломатҳо, баҳши андешаву тафаккур, низоми дониш, ки дар шакли фарҳангу дастурҳо ташаққул меёбад ва таъмини интиқоли маълумоту иттилоот аз шакли тафаккурӣ ё андешавӣ ба шакли моддӣ, ки дар шакли суҳанҳои комили матнӣ ба вуҷуд меояд, бармеояд. Яъне хусусиятҳои хоси забон, ки вазифаи робитаву алоқа, табиати рамзӣ, низоми тартиботи дохилӣ ва ғайримушоҳидавиро дорост, дар забони адабӣ ба таври барҷаста инъикос мешавад. Аз ин нуқтаи назар, Қосимова М.Н донишманди забоншиноси тоҷик панҷ хусусияти хоси забони адабиёро муайян карда менависад. Забони адабӣ соҳиби чунин хусусиятҳо:

А) аз тарафи ҷамъият эътирофшуда;

Б) барои ҷамъият умумибуда (ягона);

В) суфтаву сайқалёфта;

Г) услуби муайянодошта;

Ғ) меъёри ягонадошта (дар талаффуз, қорбурди қалима, қалимасозӣ, ибораорой, ҷумлабандӣ).

Танҳо ҳамон осори ҳаттӣ осори ҳаттии забони адабӣ доништа мешавад, ки ба шартҳои зикршуда ҷавобгӯӣ бошад».¹⁷⁹

¹⁷⁸Князев С.В., Пожарицкая С.К. Современный русский литературный язык: Фонетика. Орфоэпия, графика и орфография: Учебное пособие для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект; Гаудеаму, 2012. – С. 13.

¹⁷⁹М. Н. Қосимова. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Қисми 1. –Душанбе, 2003.– С. 4.

Забони адабӣ ҳам хусусияти меъёрӣ дорад, ҳам хусусияти гуфтугӯӣ.

Бинобар ин дар забоншиносии муосир ин ду хусусияти хоси забони адабиро аз ҳам ҷудо мекунанд:

1. Забони адабии меъёргузоришуда ё кодификатсияшуда. Ин забон дар маҳфилҳои расмиву илмӣ, бо матнҳои омодашуда ва суханронии расмӣ бештар истифода мешавад. Таҳияи китобу рисолаҳои илмӣ, гузоришҳои расмӣ, фармону маншурҳо, ҳуҷҷату санадҳои дигари расмӣ низ ба забони адабии меъёр сурат мегирад.

2. Забони гуфтугӯӣ. Ин забон як навъи забони адабӣ буда, бештар дар ҳолатҳои озода ғайрирасмӣ истифода мешавад.

Дар аксари ҳолатҳо мо аз забони гуфтугӯӣ ки барои соҳибони забон табиӣ ва одӣ ба назар мерасад, истифода мекунем. Барои ба забони меъёр ё адабӣ суҳбат кардан, дар бисёр ҳолат мо омодагӣ мегирем ва тарзи суханронии худро назорат мекунем. Вале бояд таъкид сохт, ки ҳадафи омӯзишу пажӯҳиши илмӣ ҳамон забони адабии меъёрӣ аст, ки дар шакли навиштаҳои гуногун боқӣ мемонад.

Дар асоси меъёрҳои забони адабӣ, ки дар забоншиносии муосир муайян шудааст, шакли талаффузи овозҳои ба забони адабӣ воридшуда бояд ҳадди аксар барои тамоми соҳибони забон (ки бо лаҳҷаҳои гуногун суҳбат мекунанд) ва ҳадди ақал барои аксарияти соҳибзабонон умумӣ бошад. Яъне ҳангоми таҳияи имлои забони адабӣ меъёрҳои таърихӣ ба назар гирифта мешавад, ки дар тамоми ё қисмати бештари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ таърихан ташаккул ёфта, хусусияти умумӣ ё фаролаҳҷавиро гирифта бошанд.

§ 3. Забон ва истилоҳот

Дар рӯзгори мо чун вазифаҳои иҷтимоии забон дигаргун шуда аҳамияти сиёсӣ касб кардааст, лозим аст, ки дастгоҳи истилоҳсозии он ҳадди ақал имкони баёни истилоҳоти мавриди

ниёзи замони навро таъмин намояд. Зеро имрӯзҳо ҳам мисли солҳои гузашта ҳар рӯз ҳазорон мафҳум ва вожаву истилоҳоти нав дар ҷаҳон пайдо мешаванд, ки аксарияти онҳо дар ҳаёти иҷтимоиву сиёсӣ, иқтисодӣ ва илмиву фарҳангии кишвари мо дохил мешаванд ва ҷойи худро дар забон металабанд. Аз ин ҷиҳат миллате, ки ба сӯи тараққӣ ва тақомул равон аст, бояд пайваста мутобиқи пешрафтҳо ва таҳаввулотӣ замони ганҷинаи вожагони худро такмил ва ғанӣ созад. Аз ин рӯ, набояд аз ҳар вожа ва истилоҳоти нав парҳез кард. Зеро чун ҷомеа ба онҳо ниёз дорад ҳар тарзе, ки набошад ба забон дохил мешаванд, хоҳ аз роҳи тарҷума ва хоҳ аз роҳи иқтибос ва ё аз роҳи сохтани истилоҳоти нав ва ғ.

Вале, ҳангоме ки авзоъ ва аҳволи ин шоҳи забонро дар замони ҳеш менигарем, мебинем, ки ба ҷуз аз фазои мусоиди сиёсӣ дар ин замина таҳаввулотӣ ҷиддӣ сурат нагирифтааст. Бенизомиву саргардонӣ дар ин арса камтар нашуда, балки мушкилоти тозае ба он афзуда шудааст.

Фаъолияти истилоҳсозӣ дар ин давра ба суратҳои мухталиф-созмонёфта ва бештар созмоннаёфта, расмӣ ва ғайрирасмӣ ҳамчунон ҷараён дорад. Мақоми салоҳиятдоре амалан нест, ки аз болои ин фаъолият назорат кунад. Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Тоҷикистон ва дигар муассисаҳои салоҳиятдор зоҳиран аз уҳдаи иҷрои вазифаҳои худ набаромада истодаанд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» талаб мекунад, ки дар қаламрави давлати Тоҷикистон коргузори ба забони давлатӣ сурат гирад. Барои иҷрои талаботи ин Қонун корхонаҳо, идораҳо, ташкилотҳо, муассисаҳо ва дигар созмонҳои расмӣ ва ҷамъиятӣ дар бисёр ҳолат вожаҳои истилоҳоти махсуси соҳаи худро бештар барои тарҷума (на истилоҳсозӣ) ба дасти ягон шахси эрондида ва ё афғонистонрафта (бидуни шакл дар байни онҳо мутахассисони варзидаву ботачриба кам нестанд. Ҳадафашхоси тасодуфист) медиҳанд. Мутарҷимон ҳам дар қадом

мувофиқи фаҳмишу дониши худ дар соҳаи забон ва риштаҳои тахассусӣ баъзе истилоҳотро аз решаҳои забони ҳозираи тоҷикӣ сохта, миқдореро тарҷума ва баъзе дигарро аз форсӣ ё дарӣ гирифта, воҷаноме барои он соҳа тартиб медиҳанд. Сипас ин воҷаномеҳо бидуни арзёбии (экспертизаи) мутахассисон дар истеҳсолот ва ё коргузориҳои идораҳо ба кор бурда мешаванд. Дар натиҷа як истилоҳ дар корхонаву муассисаҳои гуногун гоҳҳо ба шаклҳои мухталиф ба кор бурда мешавад.

Авзои истилоҳоти асноди давлатӣ ва мукотиботи расмӣ идораву корхонаҷот аз ин беҳтар нест. Азбаски бино ба расми пешин ин ҳуҷҷатҳо аввал ба забони русӣ таҳия шуда, сипас ба тоҷикӣ баргардонида мешаванд, гоҳҳо бидуни истифодаи матни русӣ дарки мазмунӣ баъзе қарорҳои фармоишҳои давлатӣ ва асноди расмӣ душвор аст. Агар ин анъана ислоҳ нашавад ва истилоҳоти коргузорӣ ва иҷтимоӣ – сиёсии ин марҳилаи таърихӣ муқаррар ва собит нагардад, чунин бесару сомонӣ боиси сӯи тафохумҳо хоҳад шуд.

Мусаллам аст, ки таркии ин расми меросӣ ба зудӣ муяссар нахоҳад шуд. Зеро дар тӯли 70 сол забони асноди давлатӣ ва коргузорӣ забони русӣ буд. Забони тоҷикӣ дар ин риштаҳо забони тарҷума буд ва истилоҳоти он низ зери таъсири забони русӣ ташаккул ёфта буд. Ба ин далел садҳо луғату истилоҳот, ибораву таркиботи қолабӣ дар забони тоҷикӣ дохил шуда ва дар калимасозии он таъсир гузоштаанд. Ин расми табиӣ нуфузи забони ҳукмгузор дар ин ё он соҳаи ҳаёти моддӣ ва маънавӣ мебошад.

Барои ҳалли проблемаҳои номбурда ба андешаи мо бояд пеш аз ҳама усулҳои истилоҳсозии забони тоҷикӣ аз нав баррасӣ ва таҳия гардад. Зеро «Принсипҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ» (1971) дар бисёр маврид ниёз ба бознигарӣ дорад ва дигар наметавонад ба талаботи имрӯзаи инкишофи истилоҳсозии забони тоҷикӣ ҷавоб диҳад. Дар даҳсолаи охир як қатор аслҳои (принсипҳои) он тасҳеҳталаб шуда, баъзеҳои дигар ислоҳи ҷиддӣ ва такмилро тақозо мекунанд.

Аммо ин кор пеш аз ҳама бояд ба дасти забоншиносону мутахассисон ва ҷалби васеи донишмандони риштаҳои мухталифи илму фан, адибон, хабарнигорон, тарҷумонҳо ва аҳли маориф сурат гирад. Зеро аз таърихи инкишофи забони тоҷикӣ дар даври Шӯравӣ медонем, ки ҳар гоҳ сарриштаи ин кор ба дасти ноаҳлон расид ва завқи эшон ҳукмгузор гардид, чароини инкишофи он аз роҳи солим хориҷ шуд.

Дуоим он ки усулномаи нав бояд дар асоси дастовардҳои наватарин илми забоншиносии муосир ва бозёфтҳои истилоҳшиносӣ ва истилоҳсозии он, таҷрибаҳои ҳосилкардаи забони тоҷикӣ дар ин муддат, бо ҷалби усулномаи истилоҳсозии забони муосири форсӣ, пешниҳод ва тавсияҳо дар хусуси истифодаи манобеи истилоҳсозӣ, чигунагӣ ва сифати истилоҳоти баргузида ё сохта ва амсоли он таҳия гардад.

Маълум аст, ки қоидаҳои истилоҳсозии ҳар забон махсусан забонҳои ҳамреша ва ҳамтаърих бо вучуди вижагиҳои хоси худ дар маҷмӯъ монанди дигар қонунҳои забон муштаракоти зиёде бо ҳам доранд. Дар мароҳили мухталифи инкишофи худ чунин забонҳо, вобаста ба таҳаввулоти бунёдӣ ва ё дар асари дигаргунӣҳои шакли таърихии ҳаёти миллат ин вижагиҳо метавонанд бештар ё камтар бошанд. Масалан, баъзе вижагиҳои номатлуб дар истилоҳсозии забони тоҷикии даврони Шӯравӣ хоси ҳамон марҳилаи таърихии ҳаёти халқи тоҷик буданд ва чанде аз онҳо акнун ба маҷрои аслии худ баргашта истодаанд. Бинобар ин, дар вақти таҳияи усулҳои нави истилоҳсозии забони тоҷикӣ таҷрибаи ҳамзабонон дар ин арса, махсусан усулномаҳои истилоҳсозии забони муосири форсӣ бояд дар назар гирифта шавад. Интиҳоби ин гуна усулномаҳо илова бар қаробати мавзӯъ ва ягонагии забон сабабҳои дигари таърихӣ ва созмонӣ ҳам дорад:

1. Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки ин сарчашма дар даврони Шӯравӣ дар вақти омода кардани усул ва принципҳои истилоҳсозии забони тоҷикӣ бо сабабҳои объективӣ (идеологӣ) ва субъективӣ (беҳабарӣ ва ё таасуби бечои муттасаддиёни ин кор)

ба назар гирифта нашуда буд. Ин имтиёзест, ки асосан баъди истиқлолият насиби мутахассисон шудааст.

2. Дигар он ки сарнавишти забони тоҷикӣ ва форсии Эрон дар асри XX шабоҳатҳои зиёде бо ҳам доранд. Ҷунбиши ислоҳ қардан ва ба ниёзҳои нави ҳаёт мутобиқ сохтани забон, ҷустуҷӯи роҳи ҳалли проблемаҳои истилоҳсозии онҳо, тақрибан дар як давра шурӯъ шудааст. Масалан, ғаёлияти таҳия ва танзими истилоҳоти нави забони тоҷикӣ охири солҳои бистум, дар ибтидои зероҳбарии Кумитаи Марказии Алифбои навоғоз ғардид ва соли 1935 барои танзим ва суботи ин соҳа мақоми махсус – Кумитаи истилоҳот дар назди КМИ Шӯрои Комиссарони халқи Тоҷикистон таъсис ғардид. Дар Эрон низ нахустин ғуруҳи истилоҳғузинӣ дар ибтидои солҳои сӣ дар Ва-зорати ҷанг ба қор оғоз қард ва соли 1314 (1935) Фарҳанғистони Эрон таъсис ғардид ва дар тӯли умри ҳафт солаи худ (1320 (1941)) 1500 луғат ва истилоҳоти нави илмӣ, ғаннӣ ва фарҳанғӣ дар баробари вожаҳои аврупой ва арабӣ сохта ба тағвиб расонд.¹⁸⁰

3. Сабаби бунёди ҳар ду мақом зарурати муодилсозӣ, интиҳоб ва ё сохтани вожаҳои муносиб ва мутобиқ ба меъёрҳои забони тоҷикӣ ва форсӣ барои вожағу истилоҳоти тозағорид аз Ғарб буд.

4. Ҳадафи ин ҳар ду мақом ҳам пешғирӣ аз бенизомӣ дар ғаёлияти истилоҳсозӣ ва интиҳоби роҳу шеғаҳои дурусти илмӣ барои инкишофи ин ришта буд.

5. Манбаи асосии ин қор, яъне забон дар ҳарду кишвар ягона буд ва усулҳои истилоҳсозӣ низ тақрибан яксон. Фарқи асосӣ дар иқтибосғирӣ буд. Дар забони тоҷикӣ истилоҳоти наво аз забони русӣ ғирифта мешуданд ва дар усулномаи истилоҳғузинии забони тоҷикӣ ин манбаъ ошқоро сабт буд ва дар форсӣ

¹⁸⁰ Ҷаъфарӣ, Саид Муҳаммад. Фарҳанғистон ва сарнавишти пажӯҳиш дар Ҷумҳурии Исломии Эрон// Нашри дониш, давраи 2 шумораи 3. –Техрон, 1361/1983. – С. 9-10.

онҳо аввал аз забони фаронсавӣ ва дертар асосан аз забони англисӣ иқтибос мешуданд.

6. Тафовути дигар дар имло буд. Азбаски забони тоҷикӣ дар аввал ба алифбои лотинӣ ва дертар ба алифбои кириллӣ гузашта буд, тарзи навишт ва истилоҳоти нав дар асоси имлои русӣ муқаррар гардида буд.

7. Ва ниҳоят он ки имрӯз истилоҳоти гуногуни «сохти эронӣ» дар забони тоҷикӣ ба таври одӣ дохил шуда истодаанд. Ошноӣ ва муқоисаи усул ва қоидаҳои маъмули забони форсӣ бо забони тоҷикӣ имконият медиҳад, ки дар вақти таҳияи усулҳои нави истилоҳозии забони тоҷикӣ аз бозёфтҳо ва таҷрибаи ҳамзабонон дар ин арса истифода гардад.

Аз муқоисаи ин усулномаи ба ду санади ҳаммонанди он ки дар Тоҷикистон солҳои 1936 ва 1971 таҳия ва танзим гардида буданд, мебинем, ки бо вучуди мудохила ва таъсири омилҳои сиёсӣ, махсусан дар «Установка»-и соли 1936 ва ҳамчунин фосолаи замони дар қисматҳои асосҳои илмӣ ва шартҳои офариниши истилоҳот як силсила тафовутҳо мушоҳида мешаванд. Аз ҷиҳати фарогирии ҷузъиёт, лаҳзаҳои ҷудогона ва сохтмони забон ин усулномаҳо аз норасоиҳо ҳолӣ намебошанд. Зеро маълум аст, ки забон ҳамчун ҷисми зинда ҳамеша дар ҳоли тағйир аст ва дар давраҳои гуногуни инкишофи худ масъалаҳои нав ба нав дар назди муҳаққиқон қарор медиҳад. Бинобар ин дар қолабу қоидаҳои собит ҷогузин қардани шоян аз ҳама тағйирпазири забон, яъне истилоҳозӣ ва ё вожагузинӣ қарор душвор аст.

Дар усулномаи истилоҳозии баъзе забонҳои ошно, (русӣ) ва махсусан забони тоҷикӣ дар бисёр маврид манобеи истилоҳозӣ ва тарзҳои истилоҳофаринӣ ба ҳам махлут шудаанд ва ё дар масъалаи тағйири усулҳои асосии истилоҳозӣ ягонагии назар вучуд надорад ва амсоли он. Бинобар ин ба ақидаи мо, дар вақти таҳия ва тартиби усулномаи нави истилоҳозии забони тоҷикӣ пеш аз ҳама имконият ва қобилияти калимасозии ин забонро ба назар гирифта, сипас онро ба бахшҳои зерин бо-

яд тақсим кард: 1) имконияти вожасозӣ 2) манобеи истилоҳо-фаринӣ 3) сифат ва чигунагии истилоҳоти нав.

Тавре ки медонем, ҳар як забон дар вожасозиву калимасозӣ имконият ва тавоноии хоси худро дорад. Сарчашмаи ин нерӯмандӣ аз як сӯ агар бунёдҳо ва пояҳои сохтмони забон бошанд, аз тарафи дигар вабастагии саҳт ба чигунагии корбурд ва истифодаи таърихии забон дорад.

Аз ин нуқтаи назар агар ба забони тоҷикӣ назар афканем хоҳем дид, ки ба таври куллӣ парваришҳои асосии он домани шеърӣ забони шоирона буда ва имконияту иқтидори дохилии ин забон ҳам дар ин замина бештар ҷӯшон ва зоянда будааст. Аз ибтидои пайдоиши шеъри шоирон ва нависандагони номдор бо нерӯи ҳаёл ва илҳами шоирона зеботарин ва дақиқтарин ибораҷу истилоҳотро барои баёни андешаҳои худ аз дохили забон интиҳоб карда ва ё худ онҳоро сохтаанд.

Ин ҳислат ва табиати забони тоҷикӣ ҳанӯз дар нахустин давраҳои нашъунамои он ошкор гардида буд ва донишмандони бориқбину нуктасанҷ онро дарк карда буданд. Ҳазорон сол пеш аз ин, дар аҳди Сомониён, ки даврони авҷу шукуфоии забону адабиёт ва маданияти тоҷикон ба шумор меравад, донишманди бузург Абурайҳони Берунӣ забони тоҷикӣ-форсиро забони «достонҳои хусравон ва қиссаҳои шабона» номида, чунин навишта буд: «Илм аз ҳама сӯи ҷаҳон ба арабӣ фаро оварда шуда ва дилҳо бад-ин орошта гашта ва зевар ёфта ва некӯиҳои ин забон дар рағу пайҳо равшан шудааст. Аммо ҳар қавме забонро, ки бад-он хӯғар аст ва хушгӯвор мепиндорад ва онро ба ҳама дуруштиҳо ва норасоихояш барои ниёзҳои худ ба қор мебарад. Ва ин нуктаро бо ҳештани ҳеш месозад, ки хӯғар бо забонест (яъне забони хоразмӣ, ки забони модарии муаллиф мебошад - С. Н.), ки ҳар гоҳ чизе аз илм дар он бинишонад, чунин шигифт менамояд, ки дидани шутур бар бом ва зурофа дар зери полон. Сипас ба тозӣ ва форсӣ пардохтаам, ки дар ҳар як дасте дорам ва дар онҳо қор кардам. Маро накӯҳиш бо тозӣ хуштар аст, то ситоиш ба форсӣ. Ва маънои ин гуфта он қас

донад, ки дар китоби илмӣ, ки ба форсӣ даровардаанд, дар ни-
гарад, то бубинад чигуна обу ранги он меравад ва чехрааш ти-
рагӣ мепазирад ва беҳуда мешавад, чаро ки ин забон чуз ба ко-
ри боз гуфтани дostonҳои хусравон ва қиссаҳои шабона нао-
яд».¹⁸¹

Тавре ки мебинем, шикваи Абурайҳони Берунӣ аз ҳомии
забони тоҷикӣ танҳо дар баёни мафҳум ва истилоҳоти илмӣ
мебошад. Аз ин ҷиҳат беиҳо гуфтан мумкин аст, ки ғанитарин
ҳазинаи луғат ва истилоҳоти асили мо дар забони шеър
нуҳуфта аст. Нерӯи асосии забони тоҷикӣ дар тӯли садаҳо,
дар муқобили бухронҳои харобиоваре, ки бар сари ин халқ
таҳмил шуда буд, бидуни шак ҳамин забон ва адабиёт, махсу-
сан шеъри он буд, ки вайро аз нобудӣ ва гумномӣ раҳой бах-
шида буд. Фарҳангсозони гузашта низ ҳангоми вожасозӣ ва
интиҳоби истилоҳоту калимаҳо ба ин сарчашма рӯй оварда ва
маънии онҳоро аз девони шоирон гирифтаанд.

Имрӯз, ки мо ба ҳазорон луғату истилоҳоти нав дар зами-
наи фарҳангу ҳунар, муносибатҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва илму
фан ниёз дорем, ин тавонӣ ва имкониятҳои дохилии забон би-
сёр мушкilotи моро метавонад ҳал кунад. Вожагон ва кали-
маҳо дар забони тоҷикӣ бо рушди ҷомеа ва пешрафти иқтисо-
ду фарҳанг доимо дар инкишоф буда ба роҳу воситаҳои гуно-
гун сохта мешуданд. Вале дар тамоми давраҳо ва марҳилаҳои
рушду инкишофи забони тоҷикӣ сохтани калимаҳо бо услуби
калмасозии моделӣ, яъне сохторӣ ва истифодаи имкониятҳои
дохилии калмасозӣ ва тағйири маъноӣ ва сохтори калмаҳо
аз чараёнҳои муассири вожасозӣ дар забон будааст.

Аз ҷиҳати пайвасти ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва дар асо-
си ин гуна пайвандшавӣ ба василаи вандҳо (пасванду пе-
шванд ва миёнвандҳо) пайдо шудани калмаҳо ва исти-
лоҳоти нав аз хусусиятҳои забони тоҷикӣ мебошад. Аз ин
рӯ, забони тоҷикӣ усулҳои муайян ва мушаххаси вожасозӣ

¹⁸¹Дориюши Ошурӣ. Забони форсӣ ва коркардҳои тозае он//Нашри до-
ниш, давраи ғ, № 4. –Техрон, 1366/1998. –С.6.

дорад. Ин усулҳо бо мурури замон, таърихан такомул ва инкишоф ёфта, то андозае устувор ва пойдор ҳастанд, ки тайи садсолаҳо тағйир намеёбанд ва дар асоси ҳамин усулҳоро қолабҳо истилоҳ ва калимаҳои нав ба вучуд меоянд. Ҳар як тарзи вожасозӣ нақши муҳимме дар ғаномандии таркиби луғавии забон дорад. Роҳҳои калимасозӣ ва луғатофаринӣ дар забони тоҷикӣ гуногунанд, вале мутахассисон асосан се ё чаҳор роҳи калимасозиро асосӣ ва муҳим мешуморанд.¹⁸² Ин василаҳо вожагониву наҳвӣ (лексикӣ-синтаксисӣ), сарфу наҳвӣ (морфологӣ-синтаксисӣ), сарфӣ (морфологӣ) ва вожагониву маъноӣ (лексикӣ-симантикӣ) мебошанд. Роҳи охирин, яъне вожагониву маъноӣ ба сермаъногии калимаҳо ва маъноҳои нав пайдо кардани вожаҳоро истилоҳот алоқамандии қавӣ дорад.

Дар забони тоҷикӣ каму беш ҳама ҳиссаҳои асосии нутқ, исм, феъл, сифат... метавонанд ба ҳам таркиб шуда, маъно ва мафҳумҳои тоза офаранд. Иштироки бандаки изофӣ дар таркибҳои феълӣ ва пешванду пасвандҳо дар аввалу охири калимаҳои сода ва мураккаб имконияти густариши доираи калимаҳои забонро бештар мекунад.

Тавре ки мебинем сохтмони калимаҳо дар ин забон дорои имкониятҳои фаровон барои таркиби вожаҳо ва истилоҳсозӣ мебошад. Албатта, чунон ки дар боло ишора шуд, ин забон бинобар таъби зарифи шоиронааш маҳдудиятҳои хоси худро низ дорад. Масалан, аксарияти унсурҳои забонӣ аз сабаби душвории талаффуз ва номутаносибии овой ба ҳам намепаиванданд ва сохтани калимаҳои мураккаб аз онҳо номуносиб ва ноҳинҷор аст. Ва ё ин ки агар калимаи дарозтар аз чор-панҷ ҳиҷо сохта шавад, гӯшхарош ва вазнин мебароянд. Мисли забони русӣ ё немисӣ нест, ки таркиботи онҳо маҳдудиятҳои ҳиҷоӣ надоранд ва ғайра.

¹⁸²Бобомуродов Ш., Муминов А. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик. Дастури таълим, Душанбе, 1983. – С. 4.

Сарчашмаи асосии истилоҳофаринӣ дар ҳар забон маҷмӯаи вожагони он аст ва вожаву истилоҳоти нав бояд дар асоси онҳо сохта шавад.

Дар замони шӯравӣ пас аз баҳсу мунозираҳои тӯлонӣ барои истилоҳсозии забони тоҷикӣ се манбаъ интиҳоб гардид:

1. Манбаи милли, яъне забони тоҷикӣ;
2. Манбаи советӣ, яъне забони русӣ;
3. Манбаи интернатсионалӣ, яъне истилоҳоти байналмилалӣ. Истифода аз ин манбаъ ҳам ба воситаи забони русӣ сурат мегирифт.

Ба андешаи мо истифодаи манбаи милли аз бахшҳои гуногун иборат мебошад ва онҳо таҳияи усулномаи нави истилоҳсозии забони тоҷикӣ ва дар фаъолияти амалӣ бояд дар назар гирифта шаванд:

-Истифодаи ҳадди аксари сарватҳои луғавии забони адабии ҳозира ва ҷалби маводи луғавии барои аксарияти мардум фаҳмо аз лаҳҷаҳо, истилоҳоти касбӣ ва ҳатто унсурҳои алоҳидаи забони гуфтугӯӣ;

-Истифодаи забони адабиёти классикӣ. Ин манбаъ дар назди истилоҳсозон чунин вазифаро мегузорад:

а) Пеш аз ҳама бояд забони осори боқимонда аз оғози шаклгирии забони форси дарӣ аз дидгоҳи воҷасозӣ таҳқиқ шавад. Яқин аст, ки дар он ганҷина вожаҳои ноб ва усулҳои нодири вожагузинии нухуфта ва ё ноёфта ҳанӯз бисёр аст. Забони форси дарӣ дар он давра ҳанӯз беолоиш ва дар ҷӯшу хурӯши ҷавонӣ ва пояндагӣ буд. Агар нуфузи дар бисёр маврид ноғозими забони арабӣ тавассути баъзе фазлфурӯшон ва муншиёни тамаллуққори дарбори туркони асрҳои миёна ин растохез ва боландагии ҷавониро намешикаст, шояд забони мо имрӯз дар арсаи сиёсату иҷтимоӣ, илму фарҳанг ва баёни мафҳуми онҳо дучори чунин мушкилот намешуд;

б) Ҷустуҷӯ дар девони шоирони бузурги он давра ва баъди он мисли Рӯдакӣ ва ҳамзамононаш, Фирдавсӣ, Ҷало-

лиддини Румӣ, Камол, Саъдӣ, Ҳофиз, Бедил ва чанд тани дигар, ки осорашон яке аз манбаъҳои асосии вожаҳо ва истилоҳоти забони форсии дарӣ ва шеваҳои калимасозии ғайриҷашмдошт мебошанд;

в) Мутолиа ва баррасии таркиби луғавии забони осори дostonҳои омиёна, сафарномаҳо. Нависандагони ин асарҳо аз дарборҳо дур ва ба таври кулӣ аз сабку тарзҳои нигоришоти печида ба сачъҳо ва калимаву истилоҳоти арабӣ озодтар буданд.

г) Таҳқиқ ва таҳлили фарҳангҳо махсусан луғатномаи огози фарҳангсозии забони тоҷикӣ аз нигоҳи вожагузинӣ ва истилоҳшиносӣ ва амсоли он.

-Истифодаи забонҳои бостонии эронӣ.

-Истифода аз заҳоири вожагон ва истилоҳоти навсохти ҳамзабонон.

Азбаски нуфуз ва истифодаи «наввожаҳо»-и форсӣ имрӯзҳо дар ҳоли густариш аст, бинобар ин забони тоҷикӣ бояд муносибати худро ба ин вожагон ба таври кулӣ муайян намояд.

Имрӯз барои забонишиносони тоҷик шароит фароҳам аст, ки таҷрибаву бозёфтҳо ва захираҳои истилоҳоти забони тоҷикӣ, форсӣ ва дарио олимона таҳлилу баррасӣ карда, муносибтарин ва озмудатарини онҳоро баргузинанд.

-Истифодаи калимаҳои арабӣ.

Ҳадаф ин ҷо вожаҳои забони арабии муосир набуда, балки калимаҳоест, ки қорбурди онҳо дар забони тоҷикӣ собиқаи тӯлонӣ доранд. Солҳои сиёми асри гузашта, ҷунончи пештар ишора шуд, мубориза бо «арабизм»-ҳое, ки забони тоҷикиро «ифлос» мекунанд, огоз гардид. Дар Эрон ҳам дар ҳамин солҳо ҷунин тамоил пайдо шуда буд ва гурӯҳе ба номи «порсии сара», ҳаракат мекарданд, ки вожаҳои арабӣ ва умуман тамоми калимаҳои бегонаро аз забони форсӣ хориҷ карда ба ҷойи онҳо вожаҳои «сара»-и форсӣ муқаррар намоянд. Вале гузашти замон ва инкишофи забони тоҷикӣ ва бахши исти-

лоҳсозии он нишон дод, ки бар хилофи чунин даъвоҳо калимаҳои арабии дар забони тоҷикӣ решаҳои таърихӣ дошта то ба ҳол яке аз унсурҳои муҳими истилоҳозии забони тоҷикӣ мебошанд.

-Манбаи байналмилалӣ ва русиву аврупоӣ ба андешаи мо дар оянда низ аҳамияти худро гум накарда, ҳамчунон боқӣ хоҳад монд. Зеро илова бар таъсири мустақими ин забон дар ташаккули истилоҳоти нави забони тоҷикӣ, ягонагии алифбо, имло ва тарзи талаффузи луғату истилоҳоти бегона ин вобастагиро бисёр амиқ ва мустақам кардааст.

Ва ниҳоят, вожа ва истилоҳоти мунтахаб, чунон ки дар таҷрибаи забонҳои дигар дидем ва худ санҷидем, бояд дорои сифатҳои зерин бошанд:

-Дақиқӣ. Калима бояд аз ҷиҳати интиқоли маъно дуруст, илмӣ ва ба қадри имкон расо ва дақиқ бошад.

-Шаффофият. Тавре ки медонем, маъношиносон калимаҳоро аз нигоҳи маъно ба ду гурӯҳ тақсим мекунанд: шаффоф ва тира. Шаффоф калимаҳое ҳастанд, ки аз рӯи сохт ё овоз маънои онҳоро дарк ва ё тахмин кардан мумкин аст, яъне маънои онҳо дар зоҳирашон пайдост, монанди «*фурӯшанда*», «*бофанда*», «*меҳмонхона*», «*яхшикан*», «*бадахлоқ*» ва ғайра. Бинобар ин бояд кӯшиш кард, ки то ҷойи имкон аз ҷумлаи калимаҳои шаффоф истилоҳоти интиҳоб кард, то ки маънои онҳо равшан бошад ва бархӯранда аз дидан ва ё шунидани он, то андозае ба маънои калима сарфаҳм равад ва ё робитаи наздики онро бо маънои истилоҳе, ки барои баёни мафҳуми он баргузида шудааст, пай барад.

-Тасрифназирӣ ва иштиқоқназирӣ. Калимаҳо бояд ҳатталимкон таркибназир бошад. Дар он сураат бо истифода аз пешоянду пасояндҳо ва ё дигар имконоти забонӣ муштақот ва таркибҳои гуногун аз он сохта мешавад ва интиқоли маъно зудтар сураат мегардад.

-Сохтори дастурӣ. Вожаҳои баргузида бояд ҳамоҳанг ва ё созгор ба меъёрҳо ва сохтмони дастурии забон бошанд. Ал-

батта ин чунин маъно надорад, ки истилоҳот ҳатман аз решаҳои калимаҳои «тоҷикии асил» бошанд, балки метавонад аз решаҳои забонҳои бегона ҳам гирифта шаванд. Вале албатта бояд тобеи талаботи дастури забони тоҷикӣ бошанд. Бешубҳа хангоми пазируфтани чунин вожаҳо бояд принципи зуррати қабули онҳо аз забонҳои бегона дар назар гирифта шавад.

-Кӯтоҳии калима. Аз таҷрибаи забонҳои ғарбӣ (русӣ) ва иқтибосу тарҷумаи онҳо дар забони тоҷикӣ мебинем, ки таракқиҳои илму фан ва таҳаввулоти сиёсӣ ва иҷтимоӣ боиси пайдошудани мафҳумҳои навро мегардад, ки бо таркиби чанд калима ҳатто бо ибораҳои тӯлонӣ баён мешаванд. Бинобар ин муодилебӣ ва ё истилоҳсозӣ барои онҳо бисёр мушкил аст ва дар фаъолияти истилоҳсозии забони мо дар гузашта собиқа надохтааст. Аз ин ҷиҳат, вақте ки барои чунин мафҳумҳо баробарӣ баргузида мешавад, бояд то ҷойи имкон кӯшиш кард, ки калимаҳои интиҳобшуда кӯтоҳ бошанд, то ҳам суръати интилоқи мафҳумҳо қобили қабули зеҳни шунаванда ва ё хонанда бошанд ва ҳам дар сохтмон ва баёни мафҳумҳои таркибӣ ва пайвандӣ мушкilotи зиёд пеш наояд.

-Зебонӣ ва мақбулият. Зоҳиран охирин шарт пазириши як муодил зебонӣ ва мақбулияти он барои аҳли соҳа ва агар он истилоҳ вожаи иҷтимоӣ-сиёсӣ бошад барои аҳли фаъолиҷомеа мебошад. Муодили пешниҳодӣ албатта то ҷойи имкон бояд хушсохт, хуштаркиб, хушоҳанг ва талаффузаш осон бошад.

Дар оғоз барои баёни мафҳум аз сӯи мутахассис, мутарҷим ва ё ашхоси алоқаманди ин ришта истилоҳ сохта ва ё баргузида мешавад ва сипас аз тариқи матбуот ва васоити ахбори умум пешниҳод мегардад. Истилоҳи пешниҳодшуда агар тамоми сифатҳои дар боло ёдшударо доро бошад ҳам, вале агар аз лиҳози мақбулият писанд наояд, қабули он солҳо тӯл мекашад. Гӯҳро иттифоқ меафтад, ки чунин озмоиш борҳо такрор ва гунаҳои мухталиф интиҳоб мегардад, то он ки яке аз

онҳо дар ин озмоиш бартарӣ ёфта қабули омма мегардад. Бинобар ин бояд аз истилоҳоти тумтароқ, носуфта ва ҳатто дар талаффуз мушкил то ҳадди имкон дурӣ ҷуст в ғ.

Тавре ки мебинем, амалӣ кардани ин шартҳо саҳт аст. Вале инҷост, ки тавоноӣ ва имконоти забон ва иқтидору маҳорати истилоҳсозон маълум мешавад.

Мағолибе, ки дар боло арз шуд танҳо тарҳҳои пешниҳодӣ буда, пайдост, ки тамоми ҷанбаҳои талаботро нисбат ба чунин калимаҳои махсуси забон, яъне истилоҳот фаро гирифта набошад, вале ба андешаи мо дар сурати риоя ва татбиқи онҳо дар ҷараёни истилоҳсозии амалӣ низоми муайяне пайдо хоҳад шуд. Гузашта аз он забон мисли ҷомеа ҳамеша дар ҳоли тағйиру тақомул аст ва шояд оянда дар рафти инкишофу тақомули худ дар ин ришта ҳам қолабҳо ва принципҳои дигар пайдо шавад.

§ 4. Дурнамои рушди забони тоҷикӣ

Дар солҳои Истиқлол марҳилаи нави рушди забони тоҷикӣ бо мақоми давлати гирифтани он оғоз меёбад. Дар робита бо рушду густариши забони давлатӣ аз тарафи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар даврони истиқлол як силсила масъалаҳо гузошта шуд, ки рушди забони тоҷикиро ба дараҷаи сифатан нави таърихӣ мерасонад. Ин масъалаҳо чунинанд:

-танзими истилоҳот ва меъёрҳои забони давлатӣ бо истифода аз осори хаттии давраҳои таърихии он;

-таҳлилу танзим ва истифодаи дақиқи истилоҳоти забони муосир ва таъмини рушди забони адабӣ;

-таҳқиқ ва нашри грамматикаи илмии забони адабӣ дар асоси меъёрҳои нави забон;

-таҳия ва нашри грамматикаи таърихии забони тоҷикӣ;

-нашри маводи таълимӣ оид ба забони адабӣ;

-таҳия ва нашри фарҳангҳои тафсирий, дузабона, меъёрӣ ва фарҳанги имлои забони адабӣ.

Дар солҳои 2019-2020 боз ҳам масъалаҳои рушди забони давлатӣ мавриди таваҷҷуҳи Сарвари давлат қарор гирифта, дар робита бо таҳияи пайкараи забони тоҷикӣ, дастури илмӣ забони тоҷикӣ, ба сатҳи забони илмӣ баровардани забони тоҷикӣ, таҳияи истилоҳот ва ҳамгунсозии онҳо дар назди забоншиносон вазифаҳои нав гузошта шуд.

Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тағйироти бунёди дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоии кишвар барои рушди ҳамаҷонибаи забони тоҷикӣ шароити мусоид фароҳам овард. Имрӯз вазифаҳои иҷтимоии забон тағйир ёфта, аҳамияти сиёсӣ миллӣ ба худ касб кардааст. Дар натиҷаи ворид шудани мафҳумҳои нави сиёсӣ ва иҷтимоӣ илмӣ дар забони тоҷикӣ вожаву истилоҳоти нав аз забонҳои гуногуни дунё пайдо мешаванд. Дар ҷараёни инкишофи иҷтимоӣ сиёсӣ тамаддуноҳо бархе аз забонҳо вобаста ба истифодаи онҳо дар соҳаҳои гуногуни ҷомеа хусусиятҳои вижаеро касб мекунанд. Ба ҳама маълум аст, ки забони тоҷикӣ забони шеър, забони ҷунонӣ – забони фалсафа, забони лотинӣ – забони илм мебошанд. Ҳамин тариқ инкишофи хусусиятҳои сохторӣ ва калимасозии забон асосан ба шакл ва тарзи истифодаи он дар соҳаҳои алоҳидаи илму фарҳанг иртибот пайдо мекунанд. Аз ин нуқтаи назар вижагиҳои хоси забони тоҷикӣ дар назм инъикос ёфтааст. Ҳангоми таҳия ва тартиби фарҳангҳо муҳаққиқон ва фарҳангшиносон намунаҳои хешро одатан аз осору девонҳои шоирони давраи классики адабиёти тоҷикӣ-форсӣ меҷӯянд. Ҳол он, ки намунаҳо дар осори насрӣ ва илмӣ ҳам ба ин забон бисёр аст. Сабаби асосии мурочиати муҳаққиқон ба осори назмӣ дар он аст, ки дар шеър вожаҳои асилу ноби тоҷикӣ пойдор монда, асолати забони тоҷикиро нигоҳ доштааст. Забони наср бар асари махлут шудан бо вожаҳои арабӣ, туркӣ, русӣ ва аврупоӣ покизагиву беолоиши худро гум кардааст.

Забони муосири тоҷикӣ забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, забони миллати мустақили миллати тоҷик мебо-

шад. Ин забон тамоми сарвати забони гуфтугӯиро дар худ ҳазм намуда, ба сохтори вожагони худ тамоми унсурҳои бехтарини лаҳҷаҳои маҳаллиро дохил карда, аз тарафи дигар асосҳои сохтори дастурӣ ва захираи луғавии забони адабии классикиро, ки дар давраи оғози рушди забон дар замони Сомониён шакл гирифта буд, дар худ нигоҳ доштааст. Дар таърихи сиёсии мардуми тоҷик кам дудмони давлатдорӣ пайдо мешавад, ки ба сулолаи Сомониён дар бобати таъмини рушди бесобиқаи забони тоҷикӣ ва таъмини сиёсати миллии таҳаммулпазир, ки сиёсати забониву фарҳангии сатҳи ҷаҳонӣ дошта бошад, баробар шавад. Ба туфайли сиёсат ва ҳирадмандии Сомониён мо имрӯз соҳиби яке аз забонҳои бойтарини дунё ҳастем. Донишмандони бузурги асрҳои миёна, ба монанди Абурайҳони Берунӣ, Ибни Сино, Закариё Розӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём ва садҳову ҳазорҳо муосирон ва пайравони онҳо осори ба олам машҳури худро ба ин забон навишта, шомили тамаддуни ҷаҳонӣ кардаанд. Имрӯз мо ба мерос забонero соҳиб ҳастем, ки бо ин забон аз давраи пайдоиши ислом матни Қуръон борҳо тарҷума шуда, тафсири он ба ин забон навишта шудаанд. Ин тарҷумаҳо ва тафсирҳо намунаҳои бехтарини услуби динии забони мо мебошад. Ҳатто қадимтарин тарҷумаи Қуръон бо номи «Қуръони қудс» (асри VIII) ба яке аз лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мансуб аст. Тавоноӣ ва имконияти забони мо ба гузаштагонӣ мо дар муддатҳои тӯлонии садсолаҳои таърихӣ номусоид, гоҳҳо мудҳишу даҳшатбори хунин имкон дод, ки бо ин забон адабиёти пурбор, назми беҳамтои рангоранг ва тамаддуни бузурге биофаранд. Ба ғайр аз ин, дар давоми садсолаҳо забони тоҷикӣ воситаи муоширати байналмилалӣ, забони коргузори бисёре аз қавму миллиятҳо дар як минтақаи паҳновари тамаддуни ҷаҳонӣ аз Осиёи Шарқӣ ва Ҳимолой то соҳилҳои Баҳри Миёназамин гардида буд. Дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва як силсила чорабиниҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди минбаъдаи забони давлатӣ шароит ва

муҳити мусоиди сиёсиву иҷтимоӣ муҳайё шудааст. Манбаъ ва сарчашмаи муҳимми густариш ва инкишофи забони меъёри адабӣ расонаҳои гурӯҳӣ ва, махсусан, шабакаҳои радио ва телевизион мебошад. Забони матбуот оинаи забони адабии меъерӣ буда, барои оммаи васеи мардум аз лиҳози овозӣ ва талаффуз радио ва телевизион маҳаки забони адабии гуфторӣ мебошад. Забони муосири тоҷикӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Тоҷикистон истифода гардида, ба услуб ва рангорангии забони гуфтугӯӣ таъсир мерасонад. Ба забони тоҷикӣ адабиёти ғаровон таҳия шуда, рӯзномаву маҷаллаҳои зиёде chop мешаванд. Китобҳо ва воситаҳои таълимӣ дар тамоми соҳаҳои дониш таҳия шуда, дарсҳо дар муассисаҳои таълимии гуногун ба ин забон гузаронида мешавад. Забони адабӣ ба ғайр аз шакли навишторӣ ба шакли гуфторӣ ҳам дар шабакаҳои радио, телевизион ва театру кино вучуд дорад.

Дар марҳилаи кунунии рушди забон вомгарии вожаву истилоҳоти нав аз забонҳои аврупоӣ нисбат ба вомвожаҳои забони русӣ бартарӣ дорад. Имрӯз забони тоҷикӣ ба таври мушаккам аз забонҳои англисӣ, олмонӣ, фаронсавӣ ва дигар забонҳои аврупоӣ вожаву истилоҳот мегирад. Таъсири забони русӣ ва дигар забонҳои аврупоӣ аз қарни XIX зиёд шуда, махсусан дар риштаи истилоҳоти илмӣ-техникӣ яке аз роҳҳои асосии бой гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ мебошад. Муносибати забоншиносон ва муҳаққиқон ба ин вомвожаҳо яқсон нест. Баъзеҳо пешниҳод мекунанд, ки ҳамаи ин вомвожаҳо ба баробариҳои тоҷикӣ иваз карда шаванд. Дигарон баръакс меҳоянд, ки онҳоро бетағйир ба забон ворид наоянд ва тарафдори байналмилалӣ кардани истилоҳот мебошанд. Вале масъалаи асосӣ дар он аст, ки онҳо чи гуна ба забон дохил мешаванд. Имрӯз бисёр душвор аст, ки забони тоҷикӣ ба истилоҳоти солҳои бистуми асри XX ва шакли талаффузи онҳо баргардад. Барои ҳамин масъалаи дуруст навиштани вомвожаҳои аврупоӣ ва шакли қабули онҳо таҳлили ҷиддӣ меҳояд.

Якум. Баргардонидани ҳамаи вожаву истилоҳоти нав ва ё ба ҷойи онҳо калимаҳои асилаи тоҷикӣ ёфтаи кори номумкин аст ҳеч забоне ба танҳои аз уҳдаи ин кор набаромадааст.

Дуюм. «Тоҷикикунони» онҳо, тавре ки маълум аст сабаб мешавад, ки робитаи мо ба «донишҳои ҷаҳонӣ», ки пайваста дар ҳоли пешрафт ва тараққӣ аст, қанда мешавад. Зеро ба ақидаи донишмандон «ваҳдати истилоҳ барои пешрафти илм ва иртиботи миёни аҳли он шартӣ нахустин аст».¹⁸³

Имрӯзҳо донишмандон кам-кам ба ҳулосаи дигаре ҳам омада истодаанд, ки истилоҳоти иҷтимоиву сиёсӣ ва илмиву фаннии замони ҳозир, дигар луғати забони воҳиде набуда, мисли аломатҳои шартии нақшаҳои ҷуғрофӣ ва ё ронандагӣ байналмилалӣ шудаанд.¹⁸⁴

Бинобар ин, масъалаи иқтибосгирӣ имрӯз дар забонҳои аҳамияти махсус пайдо кардааст. Вале ин гуфта маънои онро надорад, ки ҳар луғати дурусту нодурусте, ки аз Ғарб расид, ғавран бе таҳлилу баррасӣ қабул шавад. Зеро медонем, ки иқтибосгирӣ танҳо яке аз усулҳои истилоҳсозӣ мебошад.

Сеюм. Иқтибосгирӣ то ҳудуд ва марзи муайян ҷоиз аст. Он набояд асолати забон, яъне сохтмони сарфӣ ва нахви забонро ҳалалдор созад. Аз нигоҳи аҳамият ин усул ҷойгоҳ ва шартҳои худро дорад:

Иқтибосгирӣ набояд дар баробари истилоҳофаринӣ аз манобеи миллӣ бартар қарор дода шавад. Зеро медонем, ки ба василаи иқтибосгирӣ ба забон истилоҳоти тайёр дохил мешавад. Аз ин ҷиҳат иқтибосгирӣ танҳо як намуди тақмили захираи истилоҳоти забон мебошад. Дар ҷараёни он механизмҳои калимасозии забон пурра иштирок намеkunанд (ба истисноӣ баъзе унсурҳо). Аз ҷониби дигар аз таҷрибаи ҳамин забони ҳудумон мебинем, ки иқтибосгирӣ баръакс забонро танбал карда, қобилияти ҷустуҷӯгарӣ ва офаринишии онро суст ме-

¹⁸³ Хонларӣ. Забон ва ҷомеа//Сухан, давраи 12, шумораи 6, Техрон, 2635 (тақвими шоханшоҳӣ). С. 435.

¹⁸⁴ Шакурӣ Муҳаммадҷон. Хуросон аст ин ҷо. – Душанбе, 1997. – С. 246.

кунад. Ба ин тарз бояд замоне рӯчуъ кард, ки васоили дохилии забон аз уҳдаи ин кор намебароянд. Ба ҳар ҳол, вомвожаҳо яке аз василаҳои асосии интихоби истилоҳот буда, забони русӣ имрӯз ҳам ҳамчун забони асосии вомгирии забони мо ҳам аз ин забон ва ҳам ба воситаи он аз забонҳои дигари дунё боқӣ хоҳад монд.

Аз рӯйи сохтори дастурӣ забони тоҷикӣ ба гурӯҳи забонҳои таҳлилӣ дохил мешавад. Барои бархе ҳиссаҳои нутқ набудани шаклҳои тасрифӣ ва чинсиёт хос мебошад. Робитаи байни калимаҳо ва ҷумлаҳо ба воситаи вандҳо, бандакии изофӣ ва тартиби калима сурат мегирад. Мувофиқат ҳамчун воситаи алоқа байни исм ва феъл вучуд дорад. Ба таври умум фарқиятҳои дастурии ҳиссаҳои номии нутқ аз давраи классикӣ хеле кам аст. Бархе аз онҳо хусусияти ом гирифтани пасванди ҷамъсозии -ҳо ва маҳдуд гардидани вазифаи пасоянди-ро мебошад. Низомии феълҳои забони тоҷикӣ дорои шаклҳои зиёди таҳлилӣ, ки категорияҳои замон, сиға, дар ташкили шаклҳои содаи феъл, асосҳои феъл, пешоянд, бандакчонишинҳои шахсӣ ғайр мебошанд. Дар ташкили шаклҳои феълии мураккаби таҳлилӣ феъли ҳол, сифати феълӣ, шаклҳои масдарӣ аз ҳисоби феълҳои модалӣ иштирок меkunанд. Сиғаҳои феълӣ дар шаклҳои гуногун ва замон бо шаклҳои ҳозира, гузашта ва оянда ва намудҳои онҳо дар замон аз ҳамдигар фарқ меkunанд. Дар калимасозии феъл, феълҳои таркибӣ ва мураккаб бо истифода аз феълҳои сода (*кор кардан, нигоҳ кардан, ғап задан*) ҷои асосиро ишғол меkunад. Истифодаи шаклҳои *гурехта омадан, гурехта рафтан, омада монд* низ мавриди истифода мебошанд.

Дар шароити муосири рушди забони тоҷикӣ пажӯҳиши ҷомеи гӯйишҳои гуногуни забони тоҷикӣ аҳамияти хосса пайдо меkunад. Лаҳҷаву гӯйишҳо сарчашмаи муҳимтарини тақмили забон ва ғайи гаштани соҳаи истилоҳсозии забон мебошад. Дар гӯйишҳо лаҳҷаҳо вожаҳои ноби қадимӣ нуҳуфтаанд. Муқоисаи онҳо бо вожаҳои забони тоҷикии давраи

оғозин махсусан замони Сомониён ва асрҳои баъдӣ барои ташаккули меъёрҳои забонӣ ва нигоҳ доштани пайванди таърихӣ хеле муҳим аст. Ҷӯйишҳои муосири забони тоҷикӣ натиҷаи марҳилаҳои гуногуни рушди забони тоҷикӣ аз давраҳои бостон то имрӯз аст. Пажӯҳиши лаҳҷаҳо аз нимаи дувуми асри XIX оғоз гардида, дар қарни XX хусусияти системавӣ гирифта, дар ин ҷода забоншиносони зиёде ба камол расида, бо баргузор намудани экспедитсияҳои забонӣ бисёре аз ҷӯйишҳо таҳқиқ гардида, муваффақияти зиёде ба даст омадааст. Асари бунёдии В. С. Расторгуева бо номи «Опыт сравнительного изучения таджикских говоров» (Таҷрибаи пажӯҳиши муқоисавии шеваҳои тоҷикӣ) натиҷаи чунин тадқиқотҳо дар соҳаи ҷӯйишҳои забони тоҷикӣ мебошад. Мувофиқи пажӯҳишҳои ахир ҷӯйишҳои забони тоҷикӣ ба чор гурӯҳи калон: шимолӣ, марказӣ, ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ҷудо шудааст. Ба ин гурӯҳҳо боз гурӯҳҳои шеваҳои тоҷикони Афғонистон низ шомил шуда, баъзе пажӯҳишҳо анҷом ёфтаанд. Забони гуфтугӯии адабӣ, ки дар солҳои ахир ташаккул ёфта истодааст, дар муқоиса бо забони адабии навишторӣ дорои хусусиятҳои хоси забонӣ мебошад. Бархе аз ин хусусиятҳо овой буда, афтидани ҳарфҳои охири «д», «т» (даст>дас, мераванд>мераван) афтидани овози ҳалқии «ҳ» (дах-да, нух-ну) ба ҳам якҷо шудани нб>мб (занбур-замбур, анбор-амбор...) ва ғайра. Хусусиятҳои сарфии забони гуфтугӯӣ табиқӣ ёфтани пасоянди-ро ба -а/-я камшудани истифодаи нишонаи ҷамъӣ -он, табиқии артикли номуайянии -е ба як ва ғайра мебошанд.

Хулоса, таҳаввулоте, ки дар заминаи дастури забони тоҷикӣ дар замони шӯравӣ рӯй додааст, ҳарчанд ки дар дастгоҳҳои асосии забон таъсири манфӣ гузошта бошад ҳам, ба монанди марази «тарҷумазадагӣ» ва амсоли он, вале боз ҳам чехраи хоси онро ба ҳайси забони мустақил дигаргун насохтааст. Аммо агар ин раванд ба ҳамин шакл дар оянда низ идома пайдо мекард, пешгӯии оқибати он мушкул буд.

Пажӯҳишҳо дар бораи ҷанбаҳои гуногуни забони тоҷикӣ дар даврони истиқлол хусусияти бунёди пайдо карда, тамоми бахшҳои илми забоншиносиро фаро гирифтааст. Сабаби асосӣ аз як тараф мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ буда, аз тарафи дигар сиёсати давлатии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба забони давлатии худ ва аз ҷама асосӣ таваҷҷуҳи доимии сарвари давлат ба масъалаҳои рушди забони давлатӣ мебошад. Махсусан, моҳи октябри соли 2019 дар ҷашни даҳсолагии қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба ҷанбаҳои асосии рушди забони давлатӣ дар даврони истиқлол пешниҳодҳои судманде иброз доштанд, ки аз густариши забони меъёр, ҳамгунсозии истилоҳоти забони тоҷикӣ, таҳияи дастури илмии забони тоҷикӣ, таҳияи пайкараи забони тоҷикӣ дар асоси дастовардҳои навини забоншиносии компютерӣ ва дигар масъалаҳои муҳимми рушди забони давлатӣ иборат буданд. Дар моҳи марти соли 2020 китоби дувуми «Забони миллат – ҳастии миллат» бо фарогирии таърихи забони тоҷикӣ аз асри XIII то ибтидои асри XX аз ҷоп баромад, ки намунаи равшани таваҷҷуҳи ҳамешагии Сарвари давлат ба масъалаҳои рушди забони модарии мост. Имрӯз, новобаста ба инкишофи рушди ҳамачонибаи забони тоҷикӣ дар мақоми забони давлатӣ дар таҳқику пажӯҳиши масъалаҳои муҳимми забони тоҷикӣ душвориву мушкilotи зиёде вучуд дорад, ки барои рафъи онҳо тадбирҳои мушаххаси ҷиддии сатҳи давлатӣ лозим аст.

Таҳқиқи забони меъёр ё забони адабӣ ва проблемаҳои он яке аз масъалаҳои муҳимми илми забоншиносӣ мебошад. Бояд гуфт, ки дар замони истиқлол бо забони давлатӣ гардидани забони тоҷикӣ таҳқиқи ҷанбаҳои гуногуни он аҳамияти миллӣ ва давлатӣ касб мекунад. Мутаассифона, дар рушду инкишофи забони давлатӣ ҳанӯз мушкilotиву монеаҳои зиёдеро баргараф кардан лозим меояд. Бо вучуди он ки барои инки-

шофи забони адабӣ аз лиҳози сиёсӣ ва давлатдорӣ тамоми шароит муҳайё аст, зарурати истифодаи он ба ҳайси забони давлатӣ, коргузорӣ, таълим, илмӣ ва ғайра аз тарафи тамоми қишрҳои ҷомеа дуруст дарк нашудааст. Инчунин барои таҳияи фарҳангҳои тафсирий, дузабона, чандзабона, истилоҳӣ ва луғатҳои махсуси забоншиносӣ (фарҳанги басомади вожаҳо, ҳаммаъноҳо, зидмаъноҳо ва ғ.) муддати зиёд ва заҳмати фаровон лозим аст. Доир ба забони адабии тоҷикӣ қорҳои зиёди тадқиқотӣ ба анҷом расидааст. Аммо роҷеъ ба меъёри он ба таври мушаххас ҳанӯз тадқиқоти зиёде анҷом додан лозим меояд. Роҷеъ ба меъёрҳои забони адабии гуфтугӯӣ то кунун қор ба майдон наомадааст. Дар забоншиносии муосири тоҷик то кунун тадқиқоте, ки дар асоси меъёри забони адабии гуфтугӯӣ ба итмом расида бошад, арзи вуҷуд нақардааст. Бинобар ин меъёрҳои забони адабӣ ва забони адабии гуфтугӯиро дар асоси маводи муътамад мавриди тадқиқ қарор додан аз вазифаҳои батаъхири забоншиносон ба шумор меравад.

Сарчашма ва маводи муътамад барои ташаккули минбаъдаи забони адабӣ истифодаи ҳаққи аксари сарватҳои луғавии забони адабии ҳозира ва ҷалби маводи луғавии барои аксарияти мардум фаҳмо аз лаҳҷаҳо, истилоҳоти касбӣ ва ҳатто унсурҳои алоҳидаи забони гуфтугӯӣ мебошад. Аз тарафи дигар таҳқиқи бунёдиву муфассали забони осори боқимонда аз оғози шаклгирии забони тоҷикӣ аз дидгоҳи нав, аз нуқтаи назари ҷамъоварии тамоми калимаву таркиб ва ибораҳо дар қорҷӯбаи таҳияи пайкараи забони тоҷикӣ бисёр муҳим аст. Яқин аст, ки дар он ганҷина вожаҳои ноб ва усулҳои нодири воҷасозӣ нуҳуфта ва ё ноёфта ҳанӯз бисёр аст. Забони тоҷикӣ дар он давра ҳанӯз беолоиш ва дар ҷушу хурӯши ҷавонӣ ва зояндагӣ буд. Ин таҳқиқот бояд забони девони шоирони бузурги он давра ва баъди он мисли Рӯдакӣ ва ҳамзабонаш, Фирдавсӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Камол, Саъдӣ, Ҳофиз, Бедил ва чанд тани дигар, ки осорашон яке аз манбаи асосии вожаҳо ва исти-

лоҳоти забон ва шеваҳои калимасозии меросӣ ва шоиронаи ғайриҷашмдошт мебошанд, бояд дарбар гирад. Инчунин, мутолиа ва баррасии таркиби луғавии забони осори дostonҳои оммиёна, таърихномаҳо, аҷоибномаҳо, сафарномаҳо ва умуман осори насрии даври гузашта низ аз аҳаммият ҳолӣ нест. Дар ин гуна осор бисёр вожа ва истилоҳоти манотиқи гуногун ва ҷорӣ дар байни мардумонро, ки нависандагони «забонсозӣ» расмӣ асрҳои миёна онҳоро ҳамчун вожаҳои омиёна дар таълифоти хеш ҷой намедоданд, дар китобҳои худ дарҷ кардаанд ва бисёр имкон дорад аз байни онҳо ва ё усулҳои калимасозии онҳо баъзе луғатҳои мавриди ниёзи замони мо пайдо ва ё сохта шавад. Таҳқиқ ва таҳлили тамоми фарҳангҳо, махсусан луғатномаҳои давраи огози фарҳангсозии забони тоҷикӣ аз нигоҳи вожасозӣ ва истилоҳшиносӣ ва бо роҳи истифодаи дастовардҳои техникӣ ба вуҷуд овардани ганҷинаи вожагони забон аз асоситарин масъалаҳои пажӯҳишӣ барои таҳияи пайкараи забони тоҷикӣ мебошад.

Зеро дар баробари вожагони нави забонҳои ғарбӣ қарор додан ва зинда кардани вожаҳои маҳчур ва камошноӣ тоҷикӣ барои забони мо манфиати бештар хоҳад дошт, аз он ки барои онҳо аз калимаҳои ноошно, ғайримаъмул ва душворфаҳми забони арабӣ ва ё забонҳои бостонӣ муодил баргузинем.

Истифода аз забонҳои бостонӣ, миёна ва нави эронӣ, инчунин истифода аз захираи вожаву истилоҳоти навсохти ҳамзабонон низ аз аҳаммият ҳолӣ нест. Азбаски нуфуз ва истифодаи «наввожаҳо»-и форсиву дарӣ имрӯзҳо дар ҳоли густариш аст, бинобар ин забони тоҷикӣ бояд муносибати худро ба ин вожаву таркибҳо ба таври кулӣ муайян намояд. Имрӯз барои забоншиносони тоҷик шароит фароҳам аст, ки таҷрибаву бозёфтҳо ва захираҳои истилоҳоти забони тоҷикӣ, форсӣ ва дариро олимона таҳлилу баррасӣ карда, муносибтарин ва озмударини онҳоро баргузинанд.

Барои ба даст овардани таҳким бахшидани истиқлоли фарҳангии миллӣ пеш аз ҳама пояҳои забони миллиро му-

стаҳкам намудан зарур аст. Забони тоҷикӣ фақат ҳамон вақте забони илму фарҳанг мегардад, ки бо ин забон истилоҳоти илмӣ ба вучуд оварда шавад. Махсусан, пажӯҳиши масъалаҳои истилоҳоти забони тоҷикӣ, стандартсозӣ ва ҳамгунсозии онҳо хеле муҳим мебошад. Махсусан, имрӯз, ки як марҳилаи муҳими инкишофи забони тоҷикӣ, яъне дар коргузорию идораҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ ҷорӣ шудани забони давлатӣ анҷом ёфтааст, масъалаи истилоҳот, стандартсозӣ ва ҳамгунсозии он ба мадди аввал мебарояд. Он харчу марче, ки имрӯз дар истифодаи истилоҳот дар коргузорию расмӣ, ҳуҷҷатҳои қонунгузорӣ, забони таҳсил ва матбуот вомерхурд, ба ҳамагон маълум аст. Бинобар ин зарурати соҳа ба соҳа стандарт ва ҳамгун сохтани истилоҳоти забони тоҷикӣ ва ба меъёри муайян дарвардани нормаҳои забони адабӣ ва махсусан бахши вожагони он саҳт эҳсос мешавад. Барои дар амал пиёда кардани он таҳияи фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ ва инчунин фарҳангҳои истилоҳии соҳавӣ бисёр зарур аст. Яке аз масъалаҳои муҳими дигари инкишофи забон барномарезии таҳияи истилоҳоти илмӣ барои риштаҳои гуногуни ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар аст. Ин масъала бояд якҷоя бо муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва илмии Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Академияи илмҳои педагогӣ баррасӣ гардида, роҳҳои татбиқи он муайян гардад. Зеро таҳия, ҳамгунсозӣ ва стандарт намудани истилоҳоти илмӣ яке аз пояҳои асосии ба вучуд овардани забони илм аст.

Масъалаи дигари бисёр муҳим барои сарнавишти забони тоҷикӣ имрӯз таҳияи дуруст ва ба тартиб овардани имлои забони тоҷикӣ мебошад. Бар уҳдаи Комиссияи имло, ки имрӯз дар кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият дорад, вазифаи бисёр пурмасъулият гузашта шудааст. Пеш аз ҳама дар таҳияи имлои нави забони тоҷикӣ хусусиятҳои таърихӣ рушди онро аз давраи пешин то имрӯз ба назар гирифта, ҳатто иштибоҳҳоеро, ки дар солҳои пешин зери таъсири омилҳои сиёсии даврони Иттиҳоди

Шӯравӣ (иловаҳои ҳарфҳои хоси забони русӣ, ки ҳанӯз ҳам бо номи сунъии-«ётбарсарҳо» боқист, таъсири ақидаҳои барғалати дар асоси талаффузи лаҳҷавӣ таҳия кардани имло ва махсусан бесарумонӣ дар истифодаи садонокҳои у, ӯ ва и, ӣ ва ғайра) таҳиягарони имлои забон роҳ дода буданд, бояд дар асоси пажӯҳишҳои дақиқи илмӣ бартараф карда шаванд. Имрӯз, ки боз баҳсҳо дар атрофи ин масъала идома доранд бояд зикр намуд, ки дар истифодаи садонокҳои «ӯ»-и ва «у»-и кӯтоҳ, «ӣ»-и дароз ва «и»-и кӯтоҳ иштибоҳҳои ҷойдошта дар имлои забони тоҷикӣ ислоҳнашуда боқӣ монданд. Иштибоҳ дар он аст, ки дар имлои имрӯза ҳам «у»-и кӯтоҳ ва ҳам «ӯ»-и дароз ба таври омехта истифода гардида, ҷойи мушаххаси онҳо нишон дода нашудааст. Ба таври мисол, овози «ӯ», яъне «у»-и кӯтоҳ ҳам барои калимаҳои дорои «у»-и кӯтоҳ (бун, бунафш, буз, бурд, дузд...) ва ҳам барои «ӯ»-и маъруф (дуд, дур, ду, душ...) ва бо «ӯ»-и дароз ифода шудани ҳам овози «у» (вови маъруф ва ҳам вови мачҳул) (шурӯъ, шӯра, гурӯҳ, шукӯҳ, чӯпон, кӯча, чӯча, бўй, гӯш, чӯб...) дида мешавад. Аслан, низоми овоии забони тоҷикӣ аз шаш садонокӣ устувору ноустувор (а-о, у-ӯ, и-ӣ) ва ду садонокӣ дароз ӯ ва э, иборат аст, ки аз солҳои панҷоҳуми асри XX ду садонокӣ дароз ба инобат гирифта намешавад. Вале устувориву ноустувории овозҳои забон меъёрест, ки ҳалал овардан ба он низоми забонро вайрон мекунад. Пешниҳодҳо дар бораи боқӣ гузоштани як ҳарф барои овозҳои устувори ӯ, ноустоври у ва овози дарози ӯ дар имло камоли беҳабарӣ аз одитарин қоидаву меъёрҳои забони тоҷикист. Акнун дар даврони Истиқлол вақти он расидааст, ки ақидаи Қаҳрамони Тоҷикистон устод Садриддин Айни дар бораи имло тадбиқ карда шавад, ки дар мақолаи худ бо номи «Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик» (1952) гуфта буд: «Дар ягон забони маданӣ ва аз ин ҷумла дар забони русӣ дар навиштан талаффуз асос гирифта нашуда бошад ҳам, дар забони тоҷикӣ талаффузро асос гирифта, масалан, ба ҷои калимаҳои «анбор, занбар, ҷунбидан» - «амбор, замбар, ҷумбидан»

менависанд. Агар дар имло талаффуз асос гирифта шавад, дар забон анархия пайдо мешавад, чунки талаффуз дар ҳар замон ва дар ҳар район дигаргуншаванда аст, ҳатто басо дида шудааст, ки талаффузи шахсҳои ҷудогона ҳам аз якдигар фарқ мекунад. Сабаб ҳамин аст, ки то ҳол дар имлои забони тоҷикӣ анархия ҳукмфармост». Ин пешниҳодҳо бештар хусусияти амалӣ дошта, барои иҷрои амали Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» бисёр муҳим мебошанд. Масъалаҳои таҳким ва пажӯҳиши илмӣ чанбаҳои гуногуни рушди забони модарӣ (таҳияи дастурҳои илмӣ ва академикӣ, фарҳангҳои гуногуни забоншиносӣ, таҳқиқи таърих, сарфу наҳв, вожагон ва дигар бахшҳои забон) тарафи дигар ва бисёр муҳими рушду густариши забони мо мебошад, ки он мавриди баҳси мақолаҳои алоҳидаи дигар мебошад.

Пажӯҳишҳои забоншиносӣ дар бахши таҳқиқи забони тоҷикӣ ва паҳлӯҳои гуногуни он аз масъалаҳои муҳими на танҳо бунёди илмӣ, балки масъалаҳои муҳими давлатӣ низ мебошад. Исботи ин ақидаро мо аз таърихи таъсис ва ташаққули муассисаҳои пажӯҳишӣ оид ба забони тоҷикӣ дида метавонем. Соли 1942 дар асоси таъриху забоншиносии филиали тоҷикистони Академияи Иттиҳоди Шӯравӣ Институти забон, адабиёт, таърих ва этнография таъсис ёфт. Соли 1951 бо таъсиси Академияи Илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Институти мустақили забон ва адабиёт таъсис ёфт, ки он панҷ сектор дошт: секторҳои забон, луғат, адабиёти классикӣ, адабиёти советӣ ва инчунин сектори фолклор ва диалектология (лаҳҷашиносӣ). Тавре ки мебинем, аз давраи таъсиси Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон, ки соли 1933 дар базаи Академияи Илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ дар Тоҷикистон сектори таъриху забоншиносӣ таъсис ёфта буд, ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаҳои пажӯҳиши забони тоҷикӣ аҳамияти бузурге медод. Минбаъд бо густариши фаъолияти Институти забон ва адабиёт дар сохтори он шӯбаҳои дигар низ таъсис ёфтаанд.

Даврае, ки дар таърихи даврони шӯравӣ «солҳои карахтӣ» номгузорӣ шуда буд, дар Институти забон ва адабиёт шуъбаи мероси адабӣ, шуъбаи помиршиносӣ, шуъбаи истилоҳот ва имло, шуъбаи забон ва адабиёти рус таъсис ёфт. Шумораи умумии кормандони Институти забон ва адабиёт ба 186 нафар мерасид ва дар Институти забон ва адабиёт 12 шуъба фаъолият мекард. Имрӯз аз он дастовардҳои солҳои карахтӣ дар Институти забон ва адабиёт чизе намондааст. Дар муддати 20 сол (1990-2010) ин шуъбаҳо барҳам хӯрданд, бастҳои он барои таъсис додани муассисаҳои дигар ба Раёсати АИ ҶТ интиқол дода шудаанд.

Ҳарчанд дар даврони истиқлол пажӯҳишҳо дар бораи ҷанбаҳои гуногуни забони тоҷикӣ хусусияти бунёди пайдо кардааст, ки сабаби асосӣ аз як тараф мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ буда, аз тарафи дигар сиёсати давлатии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба забони давлатии худ ва аз ҳама муҳим таваҷҷуҳи доимии Сарвари давлат ба масъалаҳои рушди забони давлатӣ мебошад. Дар мулоқоти Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо зиёиёни эҷодкор, олимон ва муҳаққиқон, ки 18 март соли 2020 баргузор гардид, Сарвари давлат оид ба масъалаҳои гуногуни рушди илми тоҷик таваҷҷӯҳ намуда, ба масъалаҳои таҳқиқи забони тоҷикӣ ва махсусан ба мақоми илмӣ баровардани рушди забони тоҷикӣ ишора карда, боз як бори дигар ба пешниҳодҳои худ оид ба рушди забони тоҷикӣ дар суҳанронии хеш дар ҷашни даҳсолагии қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (моҳи октябри соли 2019) таъкид доштанд. Дар ин суҳанронӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба ҷанбаҳои асосии рушди забони давлатӣ дар даврони истиқлол пешниҳодҳои судманде иброз доштанд, ки аз густариши забони меъёр, ҳамгунсозии истилоҳоти забони

точикӣ, таҳияи дастури илмии забони тоҷикӣ, таҳияи пайкараи забони тоҷикӣ дар асоси дастовардҳои навини забоншиносии компютерӣ ва дигар масъалаҳои муҳими рушди забони давлатӣ иборат буданд. Имрӯз, новобаста ба инкишофи рушди ҳамаҷонибаи забони тоҷикӣ дар мақоми забони давлатӣ дар таҳқиқи пажӯҳиши масъалаҳои муҳими забони тоҷикӣ душвориву мушкilotи зиёде вучуд дорад, ки барои рафъи онҳо тадбирҳои мушаххаси ҷиддии сатҳи давлатӣ лозим аст.

Имрӯз барои пажӯҳиши масъалаҳои бунёдии илми забоншиносии тоҷик ва, махсусан, таҳқиқи забони тоҷикӣ дар Институти забон ва адабиёт ҳамагӣ ду шӯба: шӯбаи забон ва шӯбаи фарҳангшиносӣ ва истилоҳот амал мекунад. Ин шӯбаҳо бори асосии таҳқиқотҳои бунёдии илмиро оид ба забоншиносӣ бар дӯш доранд. Шӯбаҳои лаҳҷашиносӣ, таърихи забон, шӯбаи истилоҳот ва имлои забони тоҷикӣ, шӯбаи помиршиносӣ (қисман ба шаҳри Хоруғ интиқол ёфт ва осори ҷамъовардаи онҳо мутаасифона интиқол наёфта аз байн рафт) барҳам хурданд. Ҳоло ки масъалаҳои таҷдиди сохтори муассисаҳои Академияи илмҳо бо пешниҳоди Пешвои миллат - Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон баррасӣ мешавад, хуб мешуд, ки масъалаҳои васеъ кардани пажӯҳишҳои бунёдии илмӣ оид ба забони тоҷикӣ – забони давлатӣ ва модарии мо мавриди бознигарӣ қарор гирад ва ҳадаи ақал дар сохтори Институт панҷ шӯбаи дигар оид ба таҳқиқи масъалаҳои забоншиносӣ ташкил шавад. Ин шӯбаҳо метавонанд чунин бошанд:

- Шӯбаи забони адабии ҳозираи тоҷик;
- Шӯбаи таърихи забони тоҷикӣ;
- Шӯбаи забонҳои эронии қадим ва миёна;
- Шӯбаи лаҳҷашиносӣ ва номшиносӣ;
- Шӯбаи забонҳои эронии шарқӣ.

Аз тарафи дигар масъалаҳои таҳқиқи ҳуди илми забоншиносии умумӣ дар Тоҷикистон аз мадди назар дур мондааст. Ҳол он ки таҳқиқи масъалаҳои назарии забоншиносӣ асоси тамоми пажӯҳишҳои бунёдӣ ва амалии забоншиносӣ мебошад. Бинобар ин азбаски Тоҷикистон давлати мустақил ва соҳибистиклол аст, зурурати таъсиси як муассисаи пажӯҳиши забоншиносии умумӣ бо дар назар гирифтани самтҳои асосии сиёсати давлатӣ оид ба забон пеш омадааст. Таъсиси чунин як муассисаи пажӯҳишӣ имкон медиҳад, ки танҳо бахшҳои назарии забоншиносии умумӣ таҳқиқ шаванд, балки барои дуруст ба роҳ мондани сиёсати давлатӣ оид ба забон, махсусан муносибати давлат нисбат ба забонҳои ақалиятҳои миллии мусоидат намояд.

МУНДАРИҶА

Сарсухан.....	3
БОБИ 1. Масъалаҳои мураббаи таърихи забони тоҷикӣ.....	10
§ 1. Умумияти забонҳои ориёӣ (ҳиндуэронӣ) ва пажӯҳиши марҳила ба марҳилаи он.....	10
§ 2. Масъалаҳои марҳилабандии таърихи забонҳои эронӣ.....	13
§ 3. Номи забонҳои эронии бостон ва муносибати онҳо ба забони ориёӣ.....	26
§ 4. «Авесто» ва вижагиҳои забони он.....	32
§ 5. Забони ориёӣ дар осори хаттии забонҳои эронӣ.....	38
БОБИ II. Забони тоҷикӣ ва забонҳои эронӣ	47
§ 1. Забони Форс ё забони форсӣ.....	47
§ 2. Этноними «тоҷик» ва забони тоҷикӣ.....	51
§ 3. Забони бохтарӣ (миёнаи бохтарӣ) ва муносибати он ба забони тоҷикӣ	66
§ 4. Номи забони тоҷикӣ дар сарчашмаҳо	87
БОБИ III. Густариши таърихии забони тоҷикӣ	104
§ 1. Давраи оғозини ташаккули забони тоҷикӣ.....	104
§ 2. Забони тоҷикӣ – забони муоширати байналмилалӣ.....	127
§ 3. Забони тоҷикӣ ва маорифпарварӣ.....	144
БОБИ 4 Забони тоҷикӣ дар давраи гузариш	156
§ 1. Забони тоҷикӣ дар солҳои шӯравӣ.....	156
§ 2. Забони тоҷикӣ ва сиёсати сохтмони забонӣ.....	165
§ 3. Забони тоҷикӣ дар солҳои 50-80 асри XX	188
БОБИ V Забони тоҷикӣ ва Истиқлоли Тоҷикистон	202
§1. Густариши забони тоҷикӣ дар даврони Истиқлол.....	202
§ 2. Забони миллӣ ва забони адабӣ.....	207
§ 3. Забон ва истилоҳот.....	210
§ 4. Дурнамои рушди забони тоҷикӣ	223
Рӯяхати адабиёт.....	???

Назарзода Сайфиддин

(тав. 3.11.1956 ноҳияи Темурмалик)

номзади илми филология (1991), доктори илми филология (2004), профессор (2011). Хатмкардаи ДМТ (1980), Узви вобаста (2017), ихтисос – «Забоншиносӣ».

Самтҳои асосии фаъолияти илмӣ: забоншиносӣ, истилоҳшиносӣ, фарҳанг-

нигорӣ, таърихи забон.

Солҳои 1980-1984 хидмати ҳарбӣ (Афғонистон), 1984-1985 лаборанти калони факултети шарқшиносии ДМТ, 1985-1990 муҳаррири радиои хориҷии Комитети давлатии радио ва телевизион ҚТ, 1990-1992 корманди калони илмӣ, котиби илмии Кумитаи ҷумҳурии истилоҳоти назди Раёсати АИ ҚТ, 1992-1993 директори барномаҳои радиои Комитети давлатии радио ва телевизиони ҚТ, 1993-2000 муовини Раиси Кумитаи ҷумҳурии истилоҳоти назди Раёсати АИ ҚТ, 2000-2003 иҷрокунандаи вазифаи Раиси Кумитаи ҷумҳурии истилоҳоти назди Раёсати АИ ҚТ, 2003-2004 муовини Раиси Кумитаи ҷумҳурии истилоҳоти назди Раёсати АИ ҚТ, 2004-2006 раиси Кумитаи ҷумҳурии истилоҳоти назди Раёсати АИ ҚТ, 2006-2011 директори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2011-2014 декани факултети забонҳои Осиё ва Аврупои Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2014-2017 директори Китобхонаи миллии Тоҷикистон, 2017-2019 сарҳодими илмӣ шуъбаи фарҳангшиносӣ ва истилоҳоти Институти забон ва адабиёт буд. Аз соли 2019-то ҳол мудири шуъбаи фарҳангшиносӣ ва истилоҳоти Институти забон ва адабиёт мебошад.

Солҳои 2010-2015 вакили Маҷлиси ноҳиявӣ дар ноҳияи Шохмансури шаҳри Душанбе ва солҳои 2015-2020 вакили Маҷлиси шаҳри Душанбе интихоб гардида буд. Дорандаи Ҷоизаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи М. Осимӣ дар соҳаи илмҳои гуманитарӣ, бо нишону медалҳои

ИҶШС ва Ҷумҳурии Афғонистон кадр шудааст. Дар давоми фаъолияти илмиву омӯзгории худ бештар аз 250 китобу фарҳангҳо ва мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои илмиву оммавӣ ва рӯзномаҳо ҷоп кардааст. Аз ҷумла, Справочник «Афганистан сегодня». - Душанбе, 1988 (бо ҳаммуаллифӣ); Фарҳанги мухтасари истилоҳоти коргузори. - Душанбе, 1988 (бо ҳаммуаллифӣ); Фарҳанги мухтасари истилоҳоти коргузори. - Душанбе, 1993; Асноди додрасии тафтишоти пешакӣ. - Душанбе, 1994 (бо ҳаммуаллифӣ); Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофии забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот). - Душанбе, 2003; Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX. - Душанбе, 2004; Лингвистическое изучение памятников классического языка дари (на примере «Аджаиб-ул махлукат» Аҳмада Туси). - Душанбе, 2004; Фарҳанги мухтасари истилоҳоти иҷтимоӣ ва сиёсӣ. - Душанбе, 2006; Забон ва ваҳдати миллий. - Душанбе, 2007; Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ, дар 2 ҷилд. - Душанбе 2008, 2010 (мураттиб ва муҳаррири масъул); Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ, ҷ.1. - Душанбе, 2011 (мураттиб ва муҳаррири масъул); Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. Душанбе: Дақиқӣ, 2013; Имло ва забони адабӣ. Душанбе, 2015; Забон ва бедории миллий Душанбе, 2015; Пояҳои густариши забони миллий Душанбе, 2016; Забон ва худшиносии миллий. Душанбе, 2018, Пажӯҳише дар таърихи забони тоҷикӣ (2020), Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ, ҷ. 2. - Душанбе, 2020 (мураттиб ва муҳаррири масъул) ҳосили фаъолияти илмиву эҷодии Назарзода Сайфиддин мебошад. Дар тарбияи кадрҳои илмӣ нақши муассир дошта, то ба ҳол се нафар доктори илм ва 14 нафар номзади илми филология таҳти роҳбарии Назарзода С. ҳимоя кардаанд.

Назарзода Сайфиддин

ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

Душанбе – 2021

ББК

Посвящается 30-летию государственной независимости Таджикистана

Отв. редактор: Холматова С.Д. канд. фил.наук
Рецензенты: Мухаммаджонзода О. д.ф.н., профессор
Рахматуллозода С. д.ф.н., профессор,
член-корр. НАНТ

Назарзода Сайфиддин. Очерки по истории таджикского языка. Дониш, Душанбе, 2021

Очерки по истории таджикского языка в кратком изложении охватывают широкий спектр вопросов истории таджикского языка, истории иранских языков, периодизации групп иранских языков и их взаимоотношения с арийским языком, а также среднеиранских языков и таджикского языка, приводится этимология этнонима «таджик» и его отношение к названию таджикского языка.

Рассматриваются вопросы формирования и функционирования таджикского языка на всех этапах его развития: начальный период, эпоха средневековья, годы просветительства, Советской власти и периода независимости Республики Таджикистан. Предназначается для филологов-языковедов, историков и широкого круга читателей.

Издана по решению РИСО НАНТ №57 от 05 октября 2020 г.

© Назарзода С. 2021

ВВЕДЕНИЕ

Государственная независимость заложила благоприятную основу для формирования и дальнейшего развития государственного языка и его литературных норм, устранив все ограничения и препятствия на пути совершенствования языка. В период независимости таджикский язык, обретя государственный статус, формируется на основе исторических и литературных норм и постепенно берёт на себя функции языка общения между представителями разных национальностей, проживающих в стране. Именно поэтому государственная независимость считается реальным фактором возрождения таджикского языка. Таджикский язык широко используется сегодня не только в делопроизводстве, но и в связях нашей страны с другими государствами мира.

Независимость Республики Таджикистан и коренные изменения в общественно-политической жизни страны создали благоприятные условия для всестороннего развития таджикского языка. В настоящее время социальные задачи языка изменились и обрели этнополитическое значение.

После объявления суверенитета Республики Таджикистан роль таджикского языка в качестве официального и государственного языка страны особенно возросла. В результате распространения новых понятий общественно-политического и научного характера в таджикском языке появляются разнообразные новые слова из языков многих народов мира. Публикация на этом языке самых различных материалов – документов, постановлений, указов, книг общественно-политического направления, а также различных направлений необходимость перевода различных сведений о научно-технических достижениях из других языков мира ставит множество актуальных вопросов по изучению истории языка.

История становления и формирования иранских языков в последние три столетия была подвергнута подробному исследо-

ванию иранистами-языковедами. Большинство его ключевых и фундаментальных аспектов доступны для всех. В частности, история развития таджикского языка в древний период, в особенности древний и средневековый, была изучена многими исследователями-ирановедами, в результате чего появилось большое количество научных и научно-популярных трудов.

Достаточно назвать некоторые из известных трудов по иранскому языкознанию, такие как «Grundriss der iranischen philologie» на немецком языке¹⁸⁵, лингвистические очерки по истории иранских языков на русском языке «Основы иранского языкознания»¹⁸⁶ и работы других исследователей¹⁸⁷, чтобы обрести достаточную уверенность в глубинности и достоверности данных исследований. Тем не менее, эта проблема и поныне имеет много тем, актуальных для изучения истории цивилизации и культуры ираноязычных народов, в частности истории таджикского народа. Некоторые фундаментальные и актуальные вопросы исследования истории иранских языков до сих пор у исследователей вызывают споры и сомнения. Эти вопросы следующие:

- общность индоиранских (арийских) языков и его поэтапное исследование;
- группа иранских языков и вопросы периодизации истории развития иранских языков;
- памятники письменности и их значение в периодизации истории иранских языков;
- название иранских языков и условия их наименования (древнеперсидский, язык Авесты, мидийский язык, язык сакских племен и т. д.);

¹⁸⁵ Grundriss der iranischen philologie Bd I-II. – Strassburg 1895-1904

¹⁸⁶ Основы иранского языкознания в 3-х томах, – М., 1979-1987

¹⁸⁷ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М.;- Л 1958-1989 в 4-х томах.; Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы в 2-х томах. – Тбилиси, 1984; Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. – М.; 1979 и др.

- таджикский язык и его связь с другими иранскими языками

Таджикский язык приобрел статус литературного языка, начиная с IX века. Уже в эпоху Саманидов (IX-X вв.) появляется научная и художественная литература на языке фарси - дари. Именно в эпоху правления Саманидов планомерно прикладывались усилия по развитию таджикского языка. Появление научной и художественной прозы в этот период обусловило дальнейшее развитие языковых структур и формирование языка науки и литературы. В этот период появляется блестящая плеяда представителей науки и литературы: Абуабдулло Рудаки, Абулкасим Фирдавси, Абуали ибн Сино, Абурайхан Беруни, Байхаки, Носир Хусрав. На основе языка их произведений были разработаны основные принципы формирования литературного языка.

Расцвет науки и литературы на таджикском языке и бурная деятельность по терминотворчеству с приходом тюркских династий постепенно приходит в упадок. После нашествия монголов на территорию Средней Азии общественно-политическая жизнь замирает на долгие годы.

В связи с этими событиями в политической, культурной и литературной жизни народов Средней Азии берут верх регрессивные элементы. Диктат реакционного духовенства при поддержке тюркских династий против свободомыслия, прогрессивных мировоззрений внутри ислама и других философских течений повлияли на процесс формирования и развития языка.

Начиная с XVI-XVII вв., появляются немногочисленные письменные памятники, приближающиеся по языковым особенностям к разговорной речи таджиков Средней Азии. В сочинениях поэтов и прозаиков данного периода представлены некоторые лексические и диалектные особенности разговорного таджикского языка, впоследствии – современного литературного языка.

Таджикский язык в эпоху просветительства приобрел некоторые навыки и опыт в употреблении новых понятий. Таким

образом, начало XX в. – переходный период в истории таджикского литературного языка, характеризующийся, с одной стороны, тенденцией к сближению с общенародным языком, обновлению лексических, грамматических и стилистических норм, с другой, – сохранением основных черт морфологической структуры, свойственных позднесредневековому книжному языку. Литературный язык начала XX в. лежит на границе двух основных этапов истории таджикского языка. Многие черты, отличающие современный литературный язык, сформировались в этот переходный период.

Развитие таджикского языка в годы советской власти имеет свои особенности. Общественно–политическое значение проблемы таджикского языка на заре ее возникновения (20–30-е годы XX в.) сделало ее центральной темой в средствах массовой информации, в публикациях ученых, политиков и деятелей культуры Таджикистана. После некоторого затишья (1939–1960 гг.) с начала 60-х годов дискуссии по вопросам развития таджикского языка разгорелись с новой силой. Ученые и языковеды посвящали различным вопросам языка статьи или отдельные разделы в своих исследованиях. Этот процесс продолжается до настоящего времени.

Обсуждение проблем общественно – политического значения таджикского языка в 1929 – 1933 годах в средствах массовой информации Таджикистана было весьма бурным и носило противоречивый характер. По вопросам развития таджикского языка предлагались различные варианты. В этих дискуссиях и обсуждениях, кроме русских ученых – иранистов и востоковедов вообще, участвовали поэты, писатели, политики, такие как С. Айни, А. Мухиддинов, а также представители просвещения Таджикистана Н. Бектош, Р. Хошим, Р. Х. Навбори, М. Расули, О. Исмати, Б. Азизи и др. Необходимо констатировать тот факт, что после решения съезда лингвистов Таджикистана (1930 г.), официального утверждения «Установки терминологии таджикского языка» (1936), по

вопросам языка и терминологии воцарилось абсолютное единовластие официозного мнения по принципам и методам становления норм таджикского языка и таджикской терминологии. Начиная с 50 – х годов XX в., вопросы чистоты таджикского языка и пути его развития вновь стали предметом бурных обсуждений, которые проводились под лозунгом «культуры речи». В дискуссиях активное участие приняли видные деятели науки и литературы Таджикистана: С.Айни, Б.Гафуров, А.Дехоти, Т.Зехни, Р. Хошим, М.Шукуров, Э. Муллоқандов и др. В эти годы начинается новый этап в развитии таджикского языка. Молодые исследователи – языковеды М.Шукуров, Н.Шарофов, Ш.Рустамов, А.Турсунов, С.Кодири, Т.Бердиева и др., участвуя в этих обсуждениях, предлагали различные варианты и способы улучшения работы по вопросам развития языка.

С началом процесса перестройки и обновлений в 80 годы XX в.в жизни общества произошли коренные изменения и в развитии таджикского языка. Эти перемены (конец диктата центральной власти и политика постепенного перехода от диктатуры к демократизации общества) привели к тому, что в таджикский язык стали активно проникать новые слова и словосочетания, термины из Ирана и Афганистана. Таджикский язык и перспективы его развития вновь стали предметом острых споров в масштабе страны. В Таджикистане был принят «Закон о языке» (1989), где таджикский (фарси) был объявлен государственным языком республики.

В дальнейшем в связи с необходимостью всестороннего развития государственного языка в обществе назрела необходимость в принятии нового Закона «О государственном языке Республики Таджикистан» (2009). Этот закон регулирует и определяет правовое состояние, использование, защиту и перспективу развития государственного языка в нынешних условиях внутренних и внешних отношений страны. Новый Закон был подготовлен на основе принятых международных норм в связи с пра-

вовым состоянием государственного языка, в нём также урегулированы нормы использования других языков, в том числе, национальных меньшинств страны.

В целях реализации целенаправленной политики Правительства о государственном языке и действия данного закона была образована новая структура – Комитет по языку и терминологии при Правительстве РТ. Комитет считается единственным республиканским органом, который помогает в реализации политики Правительства страны в вопросах, связанных с государственным языком. На Комитет возложена важная ответственность по регулированию, унификации терминологии, контролю исполнения закона и соблюдению норм литературного языка.

После объявления независимости Таджикистана под влиянием новых реалий создавались благоприятные условия для осмысления истории языка с точки зрения возрождения древних устоев общества, использования исторических достижений языка фарси, использования богатого опыта прошлых языковедов. Появилось очень много публикаций по истории языка.

За годы независимости наступил новый этап развития национального языка со статусом государственного. Президентом Республики был поставлен ряд задач, связанных с развитием государственного языка:

- упорядочение терминологии и норм государственного языка на основе использования рукописных произведений его исторических периодов;
- анализ, упорядочение и точное использование терминов современного языка и обеспечение развития литературного языка;
- исследование и издание научной грамматики литературного языка на основе новых норм;
- исследование и издание исторической грамматики таджикского языка;
- издание учебных материалов по литературному языку;

- разработка и издание толковых, двуязычных, нормативных и орфографических словарей литературного языка.

Особое значение для дальнейшего последовательного развития таджикского языка имеют сочинения и статьи Лидера нации, Основателя мира и национального единства, Президента Республики Таджикистана Эмомали Рахмона. Основопологающие принципы по развитию таджикского языка были освещены в таких книгах, как «Точикон дар оинаи таърих. («Таджики в зеркале истории»», «Аз Ориён то Сомониён» («От Арийцев до Саманидов»)), (1999, 2002, 2006, 2009), «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ» («Взгляд на арийскую историю и цивилизацию»)(2006), «Ориёҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ» («Арийцы и познание арийской цивилизацией»),(2006). В частности, его книга «Забони миллат – ҳастии миллат» («Язык – сущность нации»), (том 1, 2016, том 2, 2020) как бы подытоживает последние достижения в области таджикского языкознания и истории развития таджикского языка.

ГЛАВА I

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

§1. Общность арийских (индоиранских) языков и её поэтапное исследование

По вопросу определения различия и общности индоиранских языков между исследователями-иранистами нет противоречий, и все они считают, что до разделения арийских племен на две группы (некоторые исследователи добавляют третью и четвертую группы) иранских и индийских, они в течение долгого времени разговаривали на общеарийском или индоиранском языке. Эта общность языка наблюдается не только в период древнего развития арийских языков (труды Геродота и других греческих летописцев об одном общем языке общения среди населения Арианы), но и в период развития среднеиранских языков (замечки Страбона и китайских путешественников и паломников о понимании языка друг друга со стороны иранских народов Бактрии, Согда до Парфии). Период индоарийской общности его языка среди исследователей известен как период общности арийского (индоиранского) языка или период арийских (индоиранских) языков. Размышления над этими названиями могут привести к выводу, что исследователи древнего периода развития иранских языков не имели четкого представления об общности или едином языке среди индоиранских племен или арийцев, хотя этот вопрос в отдельных трудах по иранистике признавался не более чем, как гипотеза. Во второй половине двадцатого века впервые Абаев В.И. и Додыхудоев Р.Х. предложили свою точку зрения о существовании единого арийского языка или индоиранского языка, считая, что: «требующее признания особого индоиранского праязыкового состояния, более позднего,

чем общеиндоевропейское»¹⁸⁸. Поэтому, вопрос о существовании единого арийского языка для всех «индоиранских» племен на основании исторических фактов и сведений из стадий предположений и гипотез должен перейти на другую исследовательскую стадию, то есть на уровень научного обоснования.

На основании завершенных к этому времени исследований период разъединения индоарийских племен на две группы также определен сравнительно точно. Думается, что этот процесс длился тысячелетиями, одна крупная группа индоарийцев перегруппировываясь, пройдя через горы Гиндукуша, пришла в степи и полуострова Индии, и, передвигаясь постепенно группами, обустроились в этом большом регионе. Диалект и наречие этих племен отражены в песнопениях (гимнах) Ригведы, древнейшего памятника индоарийских словесности. Также, в этом произведении описаны природа, пейзаж и специфические особенности Индийского региона. Период появления этого исторического памятника датируется 2500 до н.э. и разъединение племен индоиранцев исследователями также определяется этой датой. В этот исторический период в Центральной Азии и на ее окраинах остались арийские племена, которые, по мнению некоторых ученых, делятся, в свою очередь, на две группы, одна из которых ушла в западный Иран, а другая – в район Черного моря. Из групп, оставшихся в Центральной Азии, потом сформировались народности Согда, Бактрии, Арея и Парфии. Таким образом, период разъединения и общности арийских языков и появления отдельных групп иранских языков и диалектов наблюдается в первой половине второго тысячелетия до нашей эры или конца третьего тысячелетия и начала второго тысячелетия до нашей эры. Что касается других исследователей, то ими определены третьи и четвертые группы арийских языков, которые были названы как группа кафирских языков, а современная иранисти-

¹⁸⁸Morgenstierne D. Irano-Dardica/ Wiesbaden, 1973, –С. 327-343: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. - М., 1979, - С. 27

ка их именует как группа дардских языков.¹⁸⁹ Большинство исследователей придерживаются той позиции, что Центральная Азия в конце существования индоиранских племен была центром их бытия, и миграция этого племени в сторону Индии и Иранского нагорья началась из регионов Центральной Азии. В период древности до прихода индоарийцев в Центральную Азию миграция этих арийских племен, возможно, проходила в регионах равнинно - северной части Азовского и Черного морей. Эта гипотеза подтверждается некоторыми исследователями. Так, И.М. Оранский отмечает, что «Представление о Средней Азии как об отправном пункте для миграций ариоязычных племён на территорию Индостана и Иранского нагорья не противоречит, разумеется, предположению, что в еще более древнюю эпоху, в период, непосредственно следовавший за выделением арийских диалектов из индоевропейской языковой общности, эти диалекты локализовались значительно западнее».¹⁹⁰ Этот вопрос, то есть вопрос миграции арийских племен в разные регионы, всегда является предметом исследования и споров ученых, что приводит к появлению множеств гипотез и предположений.

С разъединением индоарийских племен на две большие группы иранцев и индусов, возникают вопросы языка общения этих групп. Конечно, проблема языка охватывает вопросы грамматического, лексического характера, а также времени появления и названия этих языков. Если период разъединения носил длительный характер (что и является таковым) и существовало бы независимое развитие иранского и индийского разговорного языка, то тогда должны быть определены названия этих языков. В результате анализа древнейших частей Ригведы и Авесты установлено, что предки ираноязычных племен, со-

¹⁸⁹Morgenstierne D. Irano-Dardica/ Wiesbaden, 1973, - С. 327-343: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. - М., 1979, - С. 28

¹⁹⁰Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - Москва, 1988. - С. 55-56

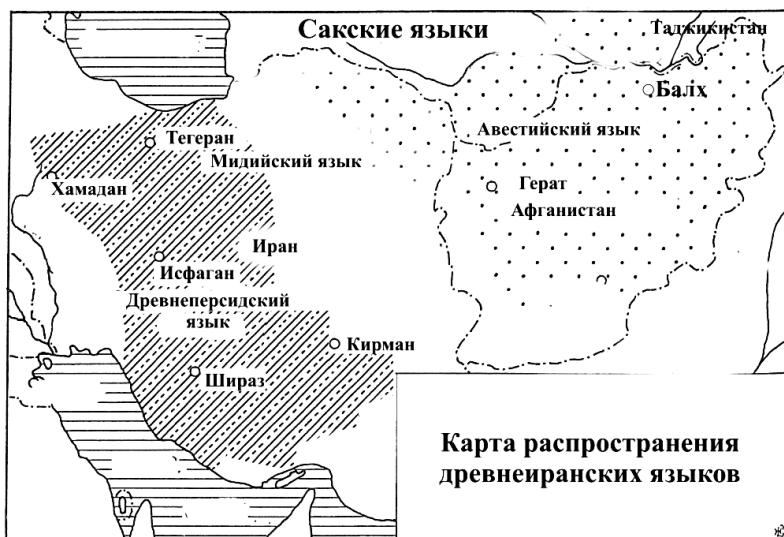
здавших Авесту, и предки индоязычных племен, создавших Ригведы, жили вместе и говорили на близкородственных арийских диалектах. Это касается и вопроса общности языка Авесты и древнеперсидского языка. Ясно, что в промежутке между появлением Авесты (сначала устно, а потом письменно) и первых письменных источников древней Персии (клинообразных надписей Дария Великого и других надписей Ахеменидов) существует длительный исторический период. Доказательством этого являются фонетические и грамматические (структурные) особенности этих языков. Однако, по мнению самих исследователей, эти различия незначительны, чтобы считать эти два языка абсолютно разными.

§ 2. Вопросы периодизации истории иранских языков

Другой вопрос, который в иранистике все еще остается нерешенным и спорным, является периодизация истории развития иранских языков. Отправной точкой для периодизации истории иранской языковой группы является время выделения иранских языков из арийской языковой общности (примерно начало II тысячелетия до н. э.). История развития иранских языков с начала появления первых памятников на иранских языках (в особенности на древнеперсидском языке) делится на три основных этапа:

1. Период развития древних иранских языков начинался со времени периода выделения иранских языков из «арийской общности» и продолжался с начала второго тысячелетия до н. э. до IV-III веков до н. э. С начального периода этой эпохи, т.е. периода общеиранского языка, которого ученые называют праязыком иранских племен, никаких письменных источников не осталось и он, в основном, восстановлен в соответствии с материалами индийских языков, что является поверхностным и неполным. С поздних времен этого периода остались письменные источники только на языке Авесты и на древнеперсидском языке,

которые хронологически принадлежат к последнему периоду этой эпохи.

2. Период развития среднеиранских языков, т.е. IV-III века до н.э. до VIII-IX века н.э. Письменные памятники этой эпохи приходятся на последние периоды, а с начального периода развития среднеиранских языков осталось мало материалов.

3. Новый период развития иранских языков (VIII-IX века н.э.- по сей день) в отличие от других периодов развития иранских языков отличается обильностью материалов. Этот период имеет тысячелетнюю литературу на новоперсидском и других иранских языках.¹⁹¹

Предлагаемая периодизация в большей степени является условной, в общем имеет научный характер. Этот вопрос является одним из сложнейших и противоречивых вопросов, имеет больше недоказанных проблем, чем достоверно доказанных фактов. Во-первых, вопросы общей теории этого направления языкознания до сих пор исследовались наверняка. Во-вторых, само развитие и преобразование языков проходит медленно, в постепенной смене поколений и без разрыва исторических и языковых процессов, что делает сложным исследование вопроса. Языки под воздействием определенных политических и общественно-культурных факторов в разные периоды претер-

¹⁹¹ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. - М., 1979, - С. 63; Оранский И.М. Иранские языки. - М., 1963. - С. 32.

певают изменения с точки зрения морфологической и синтаксической (грамматической), фонетической и лексической характеристики, подвергаются изменениям и дополнениям, и упущение одного периода развития языка в силу недостаточности или отсутствия материалов и источников не только усложняет уточнение исторических процессов периодизации развития языка, но и делает это почти невозможным. Как приводится в «Основах иранского языкознания», опираясь на другие источники, «что касается проблемы периодизации истории языка, то она не только нерешена, но и, можно сказать, не поставлена еще по-настоящему»¹⁹² для исследования.

Определение истории иранских языков становится все более сложным, так как возникают дополнительные трудности и проблемы. Прежде всего, письменная история иранских языков охватывает большой период, но сохранившиеся или дошедшие до нашего времени письменные источники не только немногочисленны, но уже классифицированы на неравные уровни между языками и определенными историческими периодами. С другой стороны, письменная система этих языков, будучи разнообразной, не отражает в полной мере фонетические характеристики иранских языков. В третьих, литературные нормы и орфография большинства иранских языков являются малоразвитыми и некоторые языки даже вымирают, но они как нормативный официальный язык (как среднеперсидский язык в начале арабских завоеваний до 742 г.) остаются для употребления. Поэтому, как утверждает отдельными иранистами, разделение истории иранских языков на три периода опирается преимущественно на культурно-исторические характеристики, а не на языковые особенности. Это разделение, если, с одной стороны, упрощает классификацию, систематизацию многочисленных материалов и облег-

¹⁹² Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. - М., 1979, - С. 63; Лингвогеография, диалектология и история языка. - М., 1973, - С. 4.

чает исследование языковых материалов, то, с другой стороны, отсутствие письменных языковых источников по всему параметру периодизации истории иранских языков делает эту периодизацию почти невозможной. Например, первые памятники на среднеперсидском языке (пахлави) появились через шесть веков после появления последних письменных источников древнеперсидского языка, и если обратить внимание на структуру языка пахлави, то станет очевидным переход этого языка с флективной, синтетической структуры на аналитическую структуру.

Среднеперсидский язык (пахлави) отличается от древнеперсидского языка (арийского) новыми качественными изменениями, отсутствием в нем флективных качеств, женского и мужского родов, падежей, классификации имен. В целом, с точки зрения появления в структуре языка значительных характерных трансформаций, периодизация истории иранских языков делится на два периода, то есть средний период из нее выпадает.

С этой точки зрения разницу между древним и средним периодами можно точно определить, но, когда возникает вопрос по дифференциации языков в соответствии с письменными источниками, которые достаточно точно и четко отграничены культурно-историческими эпохами, разделение по периодам становится не только сложным, но и невозможным. Не следует забывать об одном важном моменте, что от трех периодов остались исторические письменные и неписьменные языковые материалы только на таджикском (персидском) языке. Ни один из иранских языков этих периодов не оставил после себя языковой материал и вполне естественно, что эти языки привлекают внимание всех исследователей-иранистов. Поэтому процесс исторической периодизации иранских языков в большей степени имеет отношение к исторической периодизации таджикского (персидского) языка и его письменных памятников. В основном, к нему относятся письменные

источники трех периодов развития языка. Древнеперсидский – период правления Ахеменидов с клинообразными письменными памятниками (VI-IV века до н.э.), среднеперсидский – пахлави и монави (манихейский) периода правления Сасанидов на пахлавийском языке (III-IX-X века) и новоперсидский – дари с письменными памятниками на арабской графике (IX-X века по сей день). Каждый из дошедших до нас письменных памятников отличается друг от друга с точки зрения того времени, политической и культурной ситуации, и выражает специфические особенности определенного периода. Например, клинопись периода Ахеменидов с точки зрения письменности, культуры и истории является неотъемлемой частью особенности одного отдельного периода. Даже Авеста, которая является крупным и важным письменным источником древнего периода развития иранских языков, по некоторым языковым признакам отличается от клинообразных надписей времен Ахеменидов. Однако, следует признать, что, невзирая на традиционные отличия Авесты и памятников периодов Ахеменидов, языковые особенности Авесты и памятников древнеперсидского языка не очень-то отличаются и кроме диалектических особенностей они в целом отражают общую характеристику первого периода. Если в Авесте можно проследить особенности общеарийского языка, культуру, традицию и религию, существовавшие на протяжении двух тысячелетий или больше, то письменные памятники времен Ахеменидов заключают в себе особенности короткого замкнутого периода от 200 до 300 лет, периода, когда древнеперсидский язык был живым языком. Вместе с падением империи Ахеменидов после похода Александра Македонского (330 год до н.э.), который положил конец существованию конгломератной державы Ахеменидов, оборвалась традиция клинообразных надписей на древнеперсидском языке. Последующие четыре-шесть веков после падения этой империи не осталось почти никаких значительных письменных памятников на персид-

ском (таджикском) языке. Только с возникновением новой династии Сасанидов (III-VII вв.), объединившей вокруг древней Персиды под властью персидской династии новое государственное образование, вначале появляются эпиграфические памятники, а затем и литературные памятники довольно широкого спектра. За длительный период (примерно шесть-семь веков) до возникновения новых письменных источников на среднеперсидском языке, отделяющих важнейшие клинообразные надписи времен Ахеменидской империи от этих памятников, в языке произошли значительные качественные изменения. С разложением синтетического строя и древней флексии и развитием аналитических тенденций значительные изменения произошли в грамматическом строе языка, изменились звуковой и лексический состав языка. Изменения произошли в самом характере памятников и письменности. Письменные памятники уже отражали совершенно новую историко-культурную среду, в том числе новый сословный строй, централизованное государство, господство зороастрийской религий. Письменность этой эпохи отошла от клинообразных надписей эпохи Ахеменидов и был создан совершенно новый алфавит на основе арамейской письменности.

С точки зрения периодизации памятники эпохи Сасанидов, которые отражают второй период исторического развития иранских языков, эти источники принадлежат, в основном, к последнему периоду правления Сасанидов, а также к начальному периоду господства арабов. Но подавляющую часть письменных памятников этого периода составляют памятники на пахлави, которые были созданы в период до завоевания Ирана арабами и распространения на его территории ислама. С распространением новой религии появляется новый алфавит на основе арабской графики и уже к IX-X вв. относится появление памятников нового периода-памятников новоперсидского (таджикского) языка, созданных арабской

графикой. Эти памятники, «фиксируя новый этап в развития персидского языка, отражают в то же время новую эпоху в исторической, культурно-идеологической и литературной жизни народов, пользовавшихся в своей письменности персидским (или, что для той эпохи то же самое, таджикском) языком.»¹⁹³

Необходимо констатировать тот факт, что периодизация истории языка в значительной мере зависит от наличия и состояния письменных памятников и обычно связана с периодизацией и классификацией самих этих памятников по историко-культурным признакам. Так, если обратить внимание на историю периодизации среднеиранских языков до периода правления Сасанидов, то можно увидеть, что осталось очень мало письменных памятников. Хотя в этих временных рамках в историческом Иране существовали такие государственные образования, как империи Парфия и Кушан, вполне естественно, что они оставили после себя историческое наследие, в виде различных письменных памятников.

Именно от парфянского языка начального периода (первые годы правления Аршакидов) памятники письменности, кроме письменностей на керамических изделиях, эпиграфики, монетах, немногочисленных документах осталось очень мало источников, и лингвистическое изучение этих материалов тоже оставляет желать лучшего. Эти языковые источники языка пахлавик или парфянский делятся на три вида: первый, в основном, эпиграфика (1 в.² н.э. - до I-II века н.э.), второй – парфянские («пахлавик») версии наскальных надписей времен Сасанидов (III век н.э.) и третий – тексты манихейские (древнейшие сочинения III-IV века н.э. и рукописи VIII-IX вв.). Известно, что парфянский язык уже ко второму веку до нашей эры во времена Митридата I (171-138 гг. до н.э.) стал государственным языком Парфянского цар-

¹⁹³Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - Москва, 1988, - С.58

ства, вытеснив греческий язык. Первоначально письменность парфянского языка отличалась изобилием арамейских идеограмм и уже к концу 111 в. до н. э., основываясь на документах из Нисы, в языке сложилась система идеограмм с употреблением фонетических комплементов и исторической орфографии в написаниях парфянской лексики. Хотя при посредстве парфянского алфавита созданы письменные памятники аршакидского периода и парфянские версии сасанидских надписей, из-за перегруженности идеограммами достаточно полного представления о языке они не дают. Поэтому кроме парфянского алфавита для написания религиозных текстов манихеями был создан так называемый манихейский алфавит на основе пальмирской разновидности арамейской письменности. Этот алфавит был фонетическим и без идеограмм и ставшим фактически основным источником, на котором базируется более углубленное изучение фонетики и грамматики парфянского языка. Необходимо отметить, что парфянский язык был языком богослужения и для согдийцев-манихеев. Согдийцы, чтобы облегчить чтение молитв и гимнов на парфянском языке, записывали их согдийским алфавитом в транскрипции. Дошедшие до нас эти тексты имеют большую ценность для установления фактического произношения некоторых парфянских согласных фонем¹⁹⁴. С другой стороны, парфянский язык имеет очень много общего с среднеперсидским языком. Так «вокализм парфянского языка по своему составу идентичен среднеперсидскому»¹⁹⁵. Поэтому долгое время надписи на парфянском языке рассматривались в качестве графических вариантов среднеперсидского языка. Название «пахлави» для обозначения среднеперсидского языка последнего периода эпохи правле-

¹⁹⁴ Подробнее см. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М. 1981, – С. 153-157.

¹⁹⁵ Там же. – С. 158.

ния Сасанидов также косвенно подтверждает общность основных характеристик обоих западноиранских языков.

Письменные источники согдийского языка также с точки зрения особых характеристик этой эпохи делятся на тексты согдийско-буддийские, согдийско-манихейские и согдийско-христианские. Каждый из них является носителем отличительных качеств культурно-исторического характера (письменность или алфавит, буддийский, манихейский, христианский, религиозная принадлежность, культура и т. д.). Известно, что согдийцы пользовались, в основном, тремя разновидностями письменности на основе арамейского письма: собственно согдийской, манихейской сирийской письменности. Сюда можно включить и буддийские тексты, написанные особым согдийским алфавитом, так называемое «письмо - сутр» - согдийский полукурсив, применявшийся вплоть до X в. Раннее согдийское письмо мало отличалось от исходного арамейского алфавита. Развитый курсив появляется к середине VII в. известен по многим согдийским письменным источникам, прежде всего по документам, найденным в крепости на горе Муг. Согдийский алфавит состоял из 23 букв, а согдийско-манихейский алфавит – из 29 букв. По лексическому составу и по фонетике согдийский язык имеет много общего с бактрийским языком. Поэтому, в большинстве случаев возникают трудности в определении принадлежности тех или иных лексических или культурных заимствований этим восточно - иранским языком. Например, ряд слов (слово «мул» - вино, мед, «аспист» - люцерна, «калон»-большой), вероятно, бактрийского происхождения, хотя они определены как заимствования из согдийского языка. В настоящее время бактрийский язык остаётся самым неизученным языком группы среднеиранских языков. Тщательное исследование бактрийского языка может пролить свет на многие вопросы развития не только этого языка, но и этого периода. Особенно это касается письменности бактрийского

языка. В бактрийской письменности, являющейся адаптацией греческого алфавита к бактрийскому языку, в отличие от среднеиранских письменностей арамейского происхождения (среднеперсидской, парфянской, согдийской и хорезмийской), всегда изображаются гласные фонемы. Также, «по своей грамматической структуре, бактрийский язык дальше отошёл от древнеиранского, нежели другие восточноиранские языки среднеиранской эпохи. Явных формальных признаков грамматического рода в бактрийских памятниках нет»¹⁹⁶. Отдельного исследования требует взаимосвязанность бактрийского языка с авестийским языком, как языка предшествующего, и таджикского-дари как языка нового периода в ареале распространения бактрийского языка. Таким образом, сами понятия «среднеиранские языки» и «новоиранские языки» с точки зрения периодизации весьма относительны и не определяют какое-либо более или менее отчетливое структурно-лингвистическое единство, которое отображало бы характеристику конкретного периода. Языки, которые сегодня соотносят к среднеиранским и новоиранским с точки зрения развития, структуры и грамматических качеств, находятся на различных стадиях развития. В структуре некоторых из них (пушту и памирские языки) прослеживаются языковые качества периода древнего развития иранских языков. Пуштунский язык, который с точки зрения периодизации входит в группу новоиранских языков, сохранил за собой грамматическую категорию рода (женский и мужской род), двухпадежную систему склонения (прямой и косвенной) и находится на более архаичной ступени развития древнеиранской грамматической системы, тогда как язык пахлави или среднеперсидский язык уже в I и II столетиях лишился этих языковых качеств. В целом, объединение всех существующих иранских языков в одну группу под названием

¹⁹⁶ Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.1981, – С.342.

ем «новоиранские языки» имеет в виду неструктурную их общность, а не только хронологический фактор. «Новоиранские языки-это языки, на которых говорят сегодня или же говорили и писали относительно недавно, так что письменная их традиция остается еще живой («новоперсидский»))»¹⁹⁷.

Таким образом, с одной стороны трехярусная система периодизации иранских языков удобна с точки зрения педагогической практики, но отнюдь не с точки зрения современного уровня лингвистических исследований. Современное состояние лингвистических исследований показывает, что признаки периодизации по культурно-историческим аспектам вступают в противоречие с признаками лингвистическими. В ряде случаев однородные лингвистические тексты или близкие по языку оказываются отнесенными к разным периодам, и, наоборот, тексты, сильно различающиеся по языковой структуре, относятся к одному и тому же периоду. Так, манихейские тексты среднеперсидского языка отнесены к среднеиранской языковой эпохе, а персо-таджикские арабографичные тексты персидского – дари (IX-Xвека), произведения от Рудаки до Фирдавси отнесены к новому периоду истории развития иранских языков, в то время, как последние исследования языковедов показывают, что некоторые манихейские тексты фрагментарно отражают персидский язык первой половины X в. и они по языковым особенностям стоят ближе к ранним памятникам новоперсидской литературы, чем к памятникам среднеперсидской литературы. Некоторые из них по языку практически не отличаются от языка ранних памятников новоперсидской литературы вплоть до лексических арабских заимствований.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки – М., 1979, – С. 67

¹⁹⁸ Там же. -С. 65

«Среднеиранские языки» как понятие в лингвистическом отношении также кажется менее определенным. Как утверждают отдельные исследователи, из языков, включенных в этот период (среднеперсидский-пахлави, парфянский, согдийский, харезмийский, хотаносакский и бактрийский) имеют свои специфические особенности. Если язык хотаносакский начального периода с точки зрения грамматических, фонетических и структурных особенностей имеет сходство с древнеперсидским языком (грамматико-флективная структура, группы согласных звуков в начале слова), то хотаносакский язык последнего периода в некоторых случаях с точки зрения уровней развития похож на новые иранские языки. Хотаносакский язык (в особенности язык начального периода) имеет род (мужской, женский, средний) и семипадежный порядок склонения, среднеперсидский (пахлави) язык этих свойств не имеет. «Если «ранне-хотанский» по фонетическому своему облику (особенно в отношении консонантных групп и начальных согласных) и флективному грамматическому строю (особенно по системе именного склонения), по системе грамматических форм сближается с языками древнеиранскими, то формы «позднее хотанские» стоят в ряде случаев по ступени своего развития на «новоиранском» уровне»¹⁹⁹.

В некоторых случаях, в соответствии с особенностями письменных памятников, вместо хронологической периодизации предлагается периодизировать на основе живых и мертвых языков.²⁰⁰ Однако, если периодизация будет происходить на основе противопоставления по признаку «мертвые языки-живые языки», то взятые вместе древнеиранские и среднеиранские языки (мертвые) оказываются противопоставленными новоиранским (живым) языкам. Более подходящим кажется основываться на признаках лингвистических,

¹⁹⁹ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. – М., 1979. – С. 67.

²⁰⁰ Там же. – С. 68

прежде всего, на развитии грамматического строя от флективного к аналитическому. В таком случае, древнеиранские, с одной стороны, могли бы быть противопоставлены среднеиранским и новоиранским языкам вместе взятым.

Другой вопрос, привлекающий внимание учёных в иранском языкознании, – дефицит или неравномерность распространения письменных памятников на различные иранские языки. Некоторые иранские языки (например, персидский язык) для всего периода своего развития, конечно, с точки зрения времени – неравномерные, имеют письменные источники, но большинство иранских языков не только для всех трех периодов не имеют произведений, но и само их появление соотносится с различными периодами истории иранских языков.

В истории большинства иранских языков имеются долгие периоды, от которых не остались письменные источники и это длится даже тысячелетиями: «Длительные периоды в истории отдельных иранских языков вообще не зафиксированы никакими памятниками письменности, и эти лакуны в документации охватывают порою целое тысячелетие -отрезок времени, в которой легко укладывается вся история многих отнюдь не младописьменных языков. Уже одно только это обстоятельство привязывает в значительной степени периодизацию истории иранских языков к периодизации памятников письменности».²⁰¹

Можно с уверенностью считать, что персидский (таджикский) язык – это единственный язык, историю появления которого можно разделить на все три периода и провести последовательное исследование. Письменные памятники таджикско-персидского языка хронологически зафиксированы, начиная с VI в. до н.э. до настоящего времени, на протяжении двух с половиной тысячелетий, хотя имеется большая шестисотлетняя лакуна от середины IV в. до н. э. до середи-

²⁰¹ Там же. – С.69

ны III в. н. э.. Другие иранские языки, такие как курдский, пашту, памирские, мунджанские, талышский, татский, не имеют прошедших непосредственных языков. История многих иранских языков зафиксирована в письменности на протяжении нескольких последних столетий. Так, письменные памятники курдского языка зафиксированы с XI в., языка пашту – с XVI в., осетинского – с конца XVIII в. Для отдельных других иранских языков, такие как татский и шугнанский, была создана письменность лишь в XX в., а некоторые другие (памирские, мунджанский, ормури, парачи) вообще до сих пор являются бесписьменными языками. Только ягнобский язык, или по новой терминологии «новый согдийский язык», или татский язык, с точки зрения структуры языка соотносится первый с согдийским и второй среднеперсидскими языками, но между ними имеется большой незафиксированный исторический промежуток языковых документов. С другой стороны, прямые доказательства, которые соединяют эти языки с прежними родственными им языками, все еще не дошли до нас в полной степени. Но они, по – видимому, продолжают те особенности или диалекты языка, которые отражены соответственно в согдийских и среднеперсидских источниках. Новый согдийский язык или ягнобский – это один из диалектов согдийского языка, по дошедшим до нас согдийским текстам с точки зрения особенностей языка, кардинально отличается от ягнобского языка. Язык татский (тоти) также является одним из диалектов среднеперсидского языка, но восходит к одному из периферийных диалектов ближе к берегам Хазарского моря, имеет много отличий от языка пахлави или среднеперсидского языка. Это касается также и осетинского языка, который посредством аланского языка восходит к скифскому языку (один из сакских языков), но между ними существует двухтысячелетний промежуток. С другой стороны, словарь скифского языка не дошел до нас непосредственно, о структуре и особенностях этого языка

можно поразмыслить только в соответствии с передачей иноязычной лексики скифского языка, в основном из греческого. Поэтому историческая периодизация развития иранских языков до конца не конкретизирована и нуждается в новых исследованиях.

§ 3. Названия древнеиранских языков и их отношение к арийскому языку

Другой вопрос, повлекший за собой много споров и полемик, возникший в связи с появлением новых фактов, это вопрос названия иранских языков периода древности и их отношения к арийскому языку. До сих пор в иранской филологии не существует термина «арийский язык». Период, в котором разные арийские племена жили компактно или разрозненно в определенном ареале (все еще продолжаются научные и полунанучные споры вокруг арийских племен и их прародины до их разъединения) и разговаривали на одном языке или на нескольких похожих друг на друга наречиях и диалектах, не выражались одним определенным языковым понятием, и язык того времени условно называли «индоевропейский праязык». Для периода, когда индоиранские племена отделились от них и переселились в регионы Центральной Азии и позднее в Индию, для их названия и названия языка используется термин «арийская(индоиранская) языковая общность».²⁰² Арийская или индоиранская общность датирована приблизительно началом второго тысячелетия, поскольку основные части первого памятника арийской Индии «Ригведы», дошедшие до нас, написаны в середине второго тысячелетия до н.э. и отражают природу Индийского полуострова.

²⁰²Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1960. – С.43; Основы иранского языкознания, т.І. Древнеиранские языки. – М., 1979. – С.28.

Таким образом, термин «арийский язык» для обозначения языка арийских племен самостоятельного периода его развития после распада индоиранской общности в иранском языкознании не существует. После разъединения иранских племен и народов со своими арийско-индийскими собратьями, естественно, что эти племена, обитавшие, в основном, в Средней Азии и на прилегающих территориях на рубеже II и I тысячелетий до н.э., называли себя арийцами (от этнонима «арья» и названия их страны - Ариана или Ориёвидж (от «ав. airyaṇəmvaējō>ēgān-vēž – буквально «арийцев (иранцев) простор, арийцев (иранцев) распространение»-название полумифической области, которая в эпоху редактирования Авесты (при династии Сасанидов, III-VII вв.н.э.) рассматривалась как прародина иранцев и одновременно как родина зороастризма»²⁰³. Эти племена создали древнейшие памятники ариязычной словесности-гимнов Авесты, священной книги религии зороастризма. Термин «арья» является самым употребительным термином среди ираноязычных народов древности и по свидетельству Оранского И.М.: «Этот термин встречается и в самой Авесте (ав.аирья), и в названиях тех ираноязычных племен и народностей, которые в конце II-начале I тысячелетия до н.э. мигрировали далеко за пределы Средней Азии - на территории Иранского Нагорья и в причерноморские степи»²⁰⁴. Далее он приводит название мидийского племени «aryazantu» - арийское племя, «скифо-сарматских племен «arii, alan», имена собственные скифских вождей - «Ariantas, Ariapeises, Ariaramnes», имя ахеменидского царя, одного из предков Дария I-Ариарамна. Этот этноним встречается и в названиях родословных персидских царей династии Ахеменидов (VI-IV вв. до н. э.), особенно, в надписях Дария I и Ксеркса I. Так по наскальной надписи Дария I (Бехистунская надпись) «Я Дарий, царь великий, царь царей, ...сын

²⁰³ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, М. – 1988. – С.44.

²⁰⁴ Там же. – С.44.

Виштаспы, Ахеменид, перс, сын перса, ариец, арийского происхождения (рода)»²⁰⁵. Слово «Иран» происходит от родительного падежа множественного числа этнонима «арья»-«aīryanəm», а термин «иранские языки» восходит к этому же термину. Иногда, даже сейчас широко распространилось представление, что все, что связано со словом «Иран», отождествляется с современным государством Исламской Республикой Иран и ее территорией. Иранские языки также не представляют исключения, и это не соответствует действительности. Во-первых, иранские языки объединяются по признаку генетической общности, общности происхождения, а не по признаку территориального распространения. Во-вторых, современный Иран является меньшей частью исторического Ирана. Известный нам по среднеперсидским и армянским источникам топоним «ēgānšahr»-страна, «царство Эрон» происходит от древнеиранского «aryānāmxšādrām-«арийцев царство». Как подчеркивает И.М.Оранский: «В древнегреческой передаче этот термин встречается впервые у Эратосфена (ок. 276-194 гг. до н.э.) в форме «Αρίανη». Под этим названием знаменитый географ древности понимал обширную страну, лежавшую между Индом на востоке и Месопотамией на западе (карту Востока, по Эратосфену, см. в кн. Томсон, 1953, рис. 9, стр. 200-201). В новое время слово «Иран» как политический термин для обозначения современного государства Среднего Востока встречается только с конца XIX в. и официально вводится иранским правительством лишь с 1935 г. (вместо старого официального названия этой страны - «Персия»). Ошибочным является поэтому часто встречающееся смешение термина «Иран» в современном его официальном употреблении с историческим пониманием слова «Иран»»²⁰⁶

Необходимо констатировать тот факт, что до появления арийских племен в Средней Азии наука никакими сведения-

²⁰⁵ Там же. – С.44.

²⁰⁶ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.44-45.

ми для определения языковой ситуации этого обширного региона не располагает. На рубеже III и II тысячелетий появляются первые данные о существовании арийских племен, которые создали древнейшие памятники арийских языков Индии-веды и древнейший памятник арийского языка исторического Ирана в Центральной Азии-гимны Авесты. Оба памятника были созданы в течение длительного исторического периода развития арийских племен и представляют собой результат соединения мифологических легенд и гимнов при участии сказителей и различных певцов из различных племен, говоривших на различных диалектах и говорах, но имеющие общие корни, общие языковые просторы. Анализ древнейших частей Авесты и Ригведы показывает, что арийские племена, создавшие гимны Авесты, и предки индоарийских племен, создавшие Ригведу, в глубокой древности жили на одной общей территории, говорили на одном общем языке, на близкородственных диалектах и говорах. Подтверждение тому общие эпические сюжеты, общее этническое имя - арья (ав. аирйа, вед.аря), частое совпадение богов и героев (ав. Йима (мифический царь, сын Вивахванта), Мисра (бога Солнца), Вата, Вайу (божество ветра-вед., соответственно Яма, Митра, Вата Вайу), общность в метрическом строе стихотворных частей Авесты и Ригведы, общей сюжетной и религиозно-идеологической основы и, наконец, близкое языковое родство (на уровне лексики, грамматики, фонетики, системы словообразования и т.д.)²⁰⁷. Таким образом, «Древнейшей известной науке родиной племен, говоривших на арийских диалектах, была Средняя Азия и прилегающие к ней районы. Такая установка наилучшим образом объясняет проникновение ариоязычных племен в долину Инда и последовавшее вскоре распространение другой группы тех же племен на Иранском нагорье. Такая установка

²⁰⁷ См. подробно. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.51-54

подкрепляется и анализом ведических и авестийских гимнов, отражающих быт и мировоззрение первобытных пастушеских кочевых племен, передвигавшихся со своими стадами по степным просторам Средней Азии, и общими сообщениями о путях распространения древних племен, говоривших на индоевропейских диалектах. Наиболее конкретно эта установка подтверждается изучением известной создателям Авесты географической среды, чрезвычайно убедительно отражающей топографию и топонимию Средней Азии»²⁰⁸.

Принято считать, что история развития иранских языков как самостоятельной языковой группы начинается с периода выделения и обособления этих языков и диалектов из индоарийской языковой общности. Этот процесс происходил тысячелетиями, и в ходе длительных и сложных перемешанных перегруппировок крупная группировка арийских племен проникала в Индию, а основная часть в то же время оставалась на территории Средней Азии и сопредельных областей. Кроме того, примерно в этом же периоде арийские племена начали свое продвижение по направлению к западной части Иранского нагорья, причем освоение западных областей Иранского нагорья осуществлялось и со стороны Средней Азии, через Систан, и со стороны северных регионов ареала распространения арийских племен, через Кавказские горы. При этом необходимо иметь в виду, что в течение периода от выделения иранских языков и диалектов из индоиранской (арийской) языковой общности до появления первых датированных письменных источников (VI в. до н. э.), охватывающие тысячелетия эти языки и диалекты несомненно должны были претерпеть изменения лексического, фонетического и грамматического характера. Поэтому «исходной точкой для реконструкции истории общеиранского языка-основы служит общеарийское состояние, а

²⁰⁸Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.55-56.

предельной точкой - язык древнейших исторически засвидетельствованных ираноязычных текстов-древнеперсидских надписей и Авесты.»²⁰⁹

Но необходимо обратить внимание на то, что авестийский и древнеперсидский представляют только два диалекта, если брать во внимание диалектные особенности ранних гимнов Авесты, трех древнеиранских диалектов, а также, вероятнее всего, наряду с этими диалектами, еще существовали другие многочисленные иранские диалекты, не зафиксированные в письменных источниках или не дошедшие и неизвестные науке. Все эти диалекты как-то наименовались и их названия до сих пор остаются неизвестными, а названия известных иранистам древнеиранских языков в большей степени заимствованы из названия письменных памятников древнего периода развития иранских языков. Например, древнеперсидский язык, который, в основном, известен по материалам клинообразных надписей Ахеменидских царей и авестийский - язык святой для зороастрийцев книги «Авеста», или язык зендийский (другое название языка Авесты по собранным материалам Авесты позднего периода) входят в группу древнеиранских языков и их названия непосредственно связаны с названиями этих письменных памятников. Так, «Авеста», важнейший и древнейший языковой источник арийских племен, собрание священных гимнов зороастризма является как бы основным путеводителем зороастрийской религии-государственной религии различных государств арийской цивилизации от древнейших времен до Сасанидской империи вплоть до арабского завоевания. Значение «Авесты» как памятника древнеарийской цивилизации и древнеиранской словесности действительно чрезвычайно велико. «Восходя отдельными своими частями ко II тысячелетию до н. э. «Авеста» сохранила сведения об исторической

²⁰⁹ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. – М., 1979. – С.32.

и культурной жизни древнего населения Средней Азии и прилегающих территории, о его религиозных верованиях, мифологии, героическом эпосе и т. д.»²¹⁰ Термин «авесто» восходит к арийскому «upa-stā-ka» от корня «stā» в значении «стоять», буквально «устои», «основа» или среднеперс. upa-stā от корня «хвалить», «восхвалять», букв. «хвала», «восхваление», а слово «занд» от среднеперсидского «stāv» «знание», «толкование», «объяснение»-перевод «Авесты» и толкование на среднеперсидском языке.

Отдавая дань европейским исследователям, таким как Анкетиль Дюперрон (1731-1805), Расмус Кристиан Раск (1787-1832), Э. Бюрнуф (1801-1852), Ф.Бопп (1791-1867), Э. Бенвенист, Е.Э. Бертельс, В.И. Абаев, Г.Гротефенд (1775-1853), А. Мейе, М. Майерхофер, К.Г. Залеман и мн. др., в вопросе открытия, прочтения и исследования древнеиранских языковых материалов, в том числе и «Авесты», необходимо отметить, что «Авеста» имеет не только языковое значение, но представляет огромный интерес как единственный и богатейший источник по истории, религии, литературы ариозычных племен и народностей древности на территории Средней Азии и прилегающих областей. Не акцентируя внимания на происхождение «Авесты», ее локализацию и датировку, отметим, что основная часть исследователей склонна к тому, что родиной «Авесты» является территория Средней Азии и прилегающие к ней области. Основные аргументы в пользу этой теории следующие:

1. Географические данные «Авесты». Изучение географических сведений «Авесты» показывает, что авторам древнейших частей «Авесты» были известны, в основном, крупные оазисы Средней Азии и близлежащей территории, такие как Ариана-Веджа-Арийский простор, Гава- «обиталище согдийцев», «мощный, праведный» Мерв, «лучшее из мест и стран прекрасный Балх, с высоко поднятым знаменем», Ни-

²¹⁰Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.75.

сай «который лежит между Мервом и Балхом», Арея (Герат), Хваризем (Хоразм), Хаेतумант (долина реки Гильменд), Вайтигаеса (Бадгис, между Гератом и Сарахсом) и т. д.. Необходимо особо отметить, что западные области Иранского Нагорья вообще в «Авесте» не упоминаются. Это касается и провинции Персида (ныне Фарс), сыгравшей чрезвычайно важную роль в истории Древнего Ирана. Крайняя на западе области Иранского нагорья, которая упоминается в «Авесте-Райа» (Рей – в средневековых источниках), она соответствует территории современного Тегерана и близлежащих районов. Таким образом, видимо, территории, прилегающие к западной части Иранского Нагорья, были неизвестны «Авесте».

2. Связь мифологии и эпических мотивов «Авесты» с эпическими мотивами Хорасана и Мавероуннахра. «Авеста» как источник древнейших литературных традиций ираноязычных народов сохранила в себе и передала своим потомкам мифы, легенды, сказания о богах и мифологических героях, являющиеся яркими примерами фольклора и устных традиций древних ариоязычных племен-предков таджиков и других таджикоязычных народов Средней Азии. Достаточно вспомнить имена героев эпоса «Шахнаме» и их соответствия в «Авесте». Даже некоторые сюжетные мотивы «Авесты» почти полностью совпадают с соответствующими сюжетными линиями «Шахнаме». В различных частях «Авесты» встречаются мифологические прототипы героев эпоса «Шахнаме», такие как, Хушанг (ав. Хаошьянха), Тахмурасп (ав. Тахма Рупа), Джамшед (ав. Яма Хшайта), Фаредун (Траетауна) и т. д. Данные исторических источников и археологические раскопки подтверждают, что в устной традиции и фольклоре таджиков Средней Азии сохранились образы и сюжеты «Авесты» (легенда о Сиявуше). Следует особенно отметить, что в «Авесте» имеются рифмованные стихотворения, в тексте встречаются «метрические части, сложенные чаще всего одиннадцатислоговым или восьмислоговым сил-

лабическом размером. В «Авесте» есть также стихотворные части, размер которых определяется равным числом ударных слогов в каждом стихе (тонический принцип стихосложения)». ²¹¹ Таким образом, мнение о том, что ираноязычные народы до прихода арабов не имели собственной поэзии и не были знакомы с мерной речью и что стихосложение на таджикском языке появилось только в IX в. под влиянием арабского стихосложения, в корне не соответствует действительности.

3. Бактрия как исходная точка распространения зороастризма. Традиция парсов, последователей зардуштизма в Индии, связывает выступление Заратуштры с территорией Бактрии и характеризует Бактрию и близлежащие области как наиболее богатые зороастрийскими святилищами. Научкой достоверно доказано, что центральное святилище зардуштизма «оташкадаи Навбахор»- «святилище Навбахор» находилось в Балхе и что впервые из ариоязычных царей бактрийский царь Виштасп принял новую веру-зардуштизм в качестве официальной религии и, что Зардушт был убит именно в Балхе и погребен в этом городе. Об этом свидетельствуют многочисленные мифологические сюжеты в различных художественно-исторических произведениях таджикско-персидской литературы, особенно «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси. С другой стороны, в «Авесте» нигде не упоминаются ни ахеменидские цари, ни область Фарс-родина ахеменидских царей. Также имя Заратуштры никогда не упоминается в клинообразных надписях Ахеменидов-почитателей Ахуромазды. Также доказано, что древнейшие части (Готы) складывались не позже первых веков I тысячелетия до н. э. в оазисах Средней Азии и что общество, описанное в «Авесте», пронизано идеями антагонизма и борьбы оседлых племен с кочевыми. Злейшими врагами оседлых зороастрийцев были кочевые племена «ту-

²¹¹Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.94.

ра» «Туран в эпической традиции ираноязычных народов»²¹², не имеющего ничего общего с кочевниками-тюркоязычными племенами. В начале I тысячелетия до н.э., когда складывалась «Авеста» в Бактрии, в Западном Иране, в Персиде и частично в Мидии не было или почти не было ариоязычных племен.

4. Особенности языка «Авесты». «Авеста» - сбор священных книг религии зороастризма, и язык «Авесты» - древнейший из всех известной науке иранской группы языков, по своему грамматическому составу архаичен и в этом отношении не уступает языку Ригведы (санскриту). Язык «Авесты» неоднороден, так как она складывалась в разное время и в на разных территориях. Но различаются два основных диалекта-диалект Гот или готский диалект, более архаичный, и младоавестийский диалект-диалект остальной части «Авесты». Специалисты полагают, что некоторые различия между этими диалектами в значительной степени объясняются различными условиями передачи и записи текстов «Авесты». Так, при записи текстов Готы, приписываемых самому Зардушту, требовалось строгое отношение и тщательность к каждому слову. Язык «Авесты» имеет ярко выраженный флективный характер и по своей характеристике очень близок к древнеперсидскому языку с той разницей, что он представляет более архаичный язык древнеиранских племен. Имеет некоторые особенности фонетического и лексического характера, например, в «Авесте» «божество»-“yazata”-таджикский «яздон», жрец»-“āθravan”, а в клинообразных надписях древнеперсидского языка соответственно «baga» - бог и «magi»-«маг, жрец». В XIX в. для обозначения языка «Авесты» применялся термин «древнебактрийский». Использование этого термина предполагает, что вся «Авеста» или какая-то её определенная часть складывалась в

²¹²Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.99.

Бактрии, что подтверждается многочисленными фактами и доказательствами не только научно-исторического характера, но и литературно-эпического. Для обозначения названия языка «Авесты» в начале появления первых данных о ней применялся также термин «зендский язык» (от среднеперсидского «занд» в значении «знание»), «толкование» - комментарии к «Авесте», составленные в эпоху Сасанидов на среднеперсидском языке. В настоящее время в науке применяется для обозначения языка священной книги «Авеста» термин «авестийский», что условно принято по названию «Авесты». Подлинное обозначение или название языка «Авесты» не существует или до современников не дошло. В «Авесте» не упоминается название языка, но предположительно можно догадываться об обозначении имени языка как «арийский» по сведениям клинообразных надписей ахеменидских царей и по надписям кушанских царей на тохарском или среднебактрийском языке. Древнеперсидский язык или язык клинообразных надписей времен Ахеменидской династии (VI-III вв. до н.э.) известен науке по письменным источникам-клинописных надписей ахеменидских царей в настоящее время и исследован весьма основательно. По мнению лингвистов-иранистов «по своему грамматическому строю и словарному составу язык древнеперсидских клинообразных надписей чрезвычайно близок к языку «Авесты». Язык надписей, как и язык «Авесты», носит ярко выраженный флективный характер»²¹³. Название языка клинообразных надписей ахеменидских царей древней Персии принято считать «древнеперсидским». Как пишет И.М.Оранский, «Язык этих надписей называется обычно древнеперсидским. Название это научно оправдано, так как большинство этих надписей обнаружено в Персии и представленный в них язык являлся языком древних персидских племен. Следует,

²¹³Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.133.

однако, иметь в виду, что представленный в этих надписях язык лежит в основе не только современного персидского языка, но и в основе современного таджикского.»²¹⁴ В статье Президента страны Эмомали Рахмона под названием «Арийцы и познание арийской культуры» (Чумхурият, 17 июня 2006) тщательным образом проанализированы вопросы идентичности арийских племен названию их разнородных племен и народностей и их языковая принадлежность к термину «арий», после чего автор приходит к заключению что арийский язык является конкретным названием общепотребительного языка периода составления «Авесты», эпохи правления Ахеменидов и после них до периода Сасанидов: «Термин «ария» (орией) был употребительным также после периода составления текста «Авесты» в письменной культуре других народов западной Арианы до периода Сасанидов. Данный термин был употребляемым с периода правления Ахеменидов до Аршакидов и от Аршакидов до Сасанидов и признавался как родовая честь в этих империях. Употребление термина «арий» при именовании людей с периода Ахеменидов до Сасанидов и продолжение данной традиции наименования в письменных источниках на пахлави до периода популярности этой письменной культуры является ярким доказательством расовой знатности и популярности арийцев в среде самих же арийских народов. В письменных источниках периода Ахеменидских царей термин «арий» употребляется и в смысле расовой принадлежности, так и в значении языка этой расы». Такая постановка вопроса в истории иранского языкознания открывает новую страницу и если включить в период правления Ахеменидов, Аршакидов и Сасанидов время правления династии Кушан, которые по сведениям первоисточников на среднебактрийском языке, считали арийский своим языком, то целый период истории

²¹⁴ Там же. – С. 134.

языка, культуры и цивилизации иранских народов можно в точности определить как арийскую цивилизацию, которая охватывает приблизительно более двухтысячелетнюю историю иранских народов.

§ 4. Арийский язык в письменных памятниках иранских языков

Всем исследователям известно, что языкознание изучается посредством точных цифр и достоверных фактов и порядок их методов имеет схожесть с методами математики. Поэтому науку о языкознании иногда причисляют к точным наукам. В этой связи сегодня в иранистике при конкретном определении названия языка древнего периода истории развития иранских языков учитываются два факта, которые уточняют эти обозначения. Один из этих фактов встречается в клинообразных надписях Дария I (522-486 до н.э.) в Бехистуне. Бехистунские надписи являются наиболее значительными и ценными и по объему, и по содержанию среди всех древнеперсидских надписей. Бехистун-огромная скала, на которой высечена надпись Дария I, расположена на древнем караванном пути из Средней Азии в Месопотамию, между Керманшахом и Хамаданом и в настоящее время ошибочно называется Бисутун (буквально «не имеющая колонн»). На поверхности скалы высечена трехязычная надпись (древнеперсидский, эламский и аккадские (новоавилонские) тексты), сообщающие о событиях первых годов правления Дария I. Эти надписи в целом состоят из 1137 строк, на древнеперсидском языке написаны 414 строки, расположенные в пять столбцов. Они были высечены в 522-521 гг до н.э по приказу этого великого царя на высоте 70 метров выше уровня дороги. Длина и высота текста составляют 20 метров и 8 метров соответственно, и он является величайшим текстом, высеченным на камне, и неповторимым чудом культуры в мире. Об этом тексте сообщали множество путеше-

ственников, историков/ летописцев, писателей и туристов в своих произведениях.

Сам термин “Бесутун” и его этимологическое значение весьма любопытны. На первый взгляд кажется, что значение этого термина – это гора, которая не имеет колонн. Это – искаженное под влиянием народной этимологии значение. В древнеперсидском языке данное слово засвидетельствовано в древних текстах в форме “багастана/багастана” (бага-бог) в значении “место богов, пристанище богов». Позднее, по истечении времени в нем произошли изменения в виде “бехистон/бистун/бисутун”. В записях историков древнего мира, в том числе греческого историка Диодориса Сицилийского (первое столетие до н.э.) на греческом языке, встречается в виде “Богистанун”. Этот историк со ссылкой на другие источники полагал, что иранцы считают гору Бисутун пристанищем и собственностью их великого Бога Ахурамазды. Это имя в произведениях поздних летописцев, а именно в текстах исламских географов и позднее в европейских языках (английский), встречается в форме, произносимой в языке пахлави «Бехистун» (Behistun).

Бехистунская надпись, очевидно, является первым крупным письменным памятником в истории развития иранских языков и в особенности персидского языка, потому что до этого времени такие надписи на иранских языках не были найдены, даже если и существовали, то не дошли до нас. Исходя из этого, можно сделать вывод, что Дарий великий является первым и выдающимся иранским историком. Эта надпись не только имеет историческое значение, но важна еще и как источник и научная база для исследователей истории иранских языков и всех групп индоевропейской семьи языков, модификаций и изменений слов, имен людей и географии, городов, рудников, гор, порядка составления текстов, летоисчисления и древнеиранского календаря, одним словом, для исследования и изучения различных аспектов языка и

культуры того периода. Надпись сообщает об исторических событиях тех времен, тесно связанных с деятельностью Дария в первые годы его правления: вступлением Дария на престол, о походе Камбиза (529-522 гг. до н.э.) его предшественника – в Египет и его смерти, о захвате власти самозванцем магом Гауматой, о победе Дария над Гауматой и многочисленных восстаниях в первый год его царствования. В начале этой надписи в параграфах 1-2 и строках 1-6 Дарий подробно сообщает о своей родословной, в силу ее языковой важности приведем часть родословной в точности: «Я Дарий, царь великий, царь царей, царь в Персии, царь стран, сын Виштаспы (Гистаспа), внук Аршамы, Ахеменид.

Провозглашает Дарий царь: мой отец - Виштаспа, отец Виштаспа - Аршама, отец Аршамы - Ариярамна, отец Ариярамны - Чишпиш, отец Чишпиша - Ахеменид.»²¹⁵

Затем Дарий рассказывает о своих войнах с мятежниками и присоединении других стран, количество которых сначала было 23, а затем дошло до 30. В состав империи Ахеменидов при Дарии I входили многочисленные страны, населенные разными племенами и народностями, в том числе области Средней Азии, что очень важно для изучения названия этих территорий с точки зрения исторической лексикологии: Парсава-Порт, Хайрава-Герат, Увворазмий-Хорезм, Бохтриш (Балх)-Бактрия, Сугуда (Суғд)-Согдиана, Маргуш (Марв)-Мерв, Сако (Сакистон)-Саки и др.. В этой надписи подробно с точным определением времени (месяцы и год исчисления по арийскому календарю) арийское летоисчисление начиналось с начала осени и название первого месяца арийского летоисчисления-Багаёдайш (Багйоди)), приведены имена предводителей стран с происшестввиями первых двух-трех лет царствования Дария. Также в последних строках надписи имеется предостережение наследникам по защите этих надписей и

²¹⁵Риза Муради Гиясабади. Бисутун, Надпись Дария Великого. – Тегеран, 1384/ 2006; – С.23.

призывы о помощи бога Ахурамазда вместе с другими божествами: «Провозглашает Дарий царь. Да принесет мне Ахурамазда помощь вместе с богами-покровителями рода. И эту страну да защитит Ахурамазда от (вражеской) армии, голода (неурожая), от лжи (смуты)»²¹⁶. Также Дарий приводит имена некоторых военачальников и своих сподвижников.

В этой надписи всего лишь в двух местах приводятся слова «ариец и арийцы», в тех случаях, когда он сообщает о своей родословной. Это первый случай в тексте на эламском языке «Ахурамаздо-бог арийцев» (п.12, четвертая строка). Из этого текста можно сделать следующий вывод, что все племена арийцев периода Ахеменидов поклонялись Ахурамазде, знали его как единственного своего бога. Во всех своих надписях, не только в Бехистунской надписи, ахеменидские цари обращаются за помощью к Ахурамазде, к тому божеству, которое известно как верховное божество авестийского пантеона. По верованию ахеменидских царей все сущее-земля, небо, человек-сотворено единым богом Ахурамаздой. Даже если текст клинообразных надписей первого года царствования Дария I сравнить с текстами тремя годами позже, то можно проследить, что Дарий в начале своего правления к божествам других племен относился уважительно, но в последующих текстах этой надписи уже упоминается только один бог-Ахурамазда, а о других божествах он не говорит ни слова.

В других строках, где в Бехистунской надписи Дария упоминается это слово, до сих пор точно не прочитаны исследователями 20 пункт, строки 89-92 или точнее строка 89. В этих строках Дарий сообщает о рассылке копии надписи в различные провинции Ахеменидской державы. К сожалению, указанные строки сохранились в плохом состоянии и читаются с большим трудом. Поэтому интерпретация этих строк ос-

²¹⁶Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.132-133

новывается, в основном, на эламской версии данного памятника и фрагментах перевода Бехистунской надписи на арамейском языке, найденных при археологических раскопках на острове Элефантина в Египте.

Русский текст выглядит таким образом: «Милостью Ахурамазды, эта надпись, которую я сделал, кроме как на арийском языке, она была также на глиняных табличках и на коже. Кроме того, я изготовил свое скульптурное изображение. Кроме того, я свое родословное составил. Это написано и прочтено мне. Затем и эту надпись послал во все ны».²¹⁷ Если сравнить русский перевод текста с персидском переводом, то выявляются некоторые неточности в персидском переводе, хотя в текстах двух перевода существенных разночтений не наблюдается. Из русского текста отлично видно, что Дарий написал своей текст на арийском языке. Это единственное упоминание о том, что надписи составлены «на арийском». «В Бехистунской надписи (столбец 4) слово арья употреблено как обозначение древнеперсидского языка, на котором составлен основной текст надписи».²¹⁸ Дарий в других местах своего текста не упоминает о названии языка своей надписи. Необходимо констатировать тот факт, что некоторые авторитетные учёные видят в этих строках указание на реформу письменности, произведенную Дарием I, заключающуюся во введении арамейского алфавитного письма для надписей на арийском (в данном случае древнеперсидском) языке.²¹⁹ Таким образом, становится ясно, что в тот период для обозначения названия языка и письменности арийских племен использовался термин «арийский».

В восточных регионах исторического Ирана, в Бактрии, Согде, Синде, и Индии после распада и исчезновения Греко-Бактрийского государства (примерно 130-140 гг. до н.э.) в II-I

²¹⁷ Луконин В.Г. Искусство Древнего Ирана. – М.-1977. – С. 69

²¹⁸ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. –С.133

²¹⁹ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. –С.137

веках до н. э. образовывается великое государство Кушан. Во втором веке до нашей эры на территорию Бактрии и близлежащих провинций вторглись ираноязычные сакские и тохарские племена, известные по китайским источникам как «юеджи» или «таоджи».

Древняя Бактрия—страна по верхнему и среднему течению Амударьи, между Гиндукушем на юге и Гиссарским хребтом на севере, древнейшая родина ариязычных племен, место становления таджикского народа в начале нашей эры.

В настоящее время территория древней Бактрии разделена и охватывает современную территорию центральной и южной части Таджикистана, южной части Узбекистана (до исторических железных ворот) и северных провинций Афганистана. Древняя Бактрия - одна из древнейших областей арийской культуры, один из первоначальных очагов распространения религии зороастризма, центр арийской цивилизации. С доисторических времен население Бактрии было ираноязычным, о чем свидетельствуют как данные исторических источников, так и топонимика Бактрии, имена древних бактрийцев засвидетельствованы в «Авесте» и мифологией древних ираноязычных народов. По имени тохарских племен в начале первого тысячелетия новой эры историческая Бактрия получила название «Тохаристан» (страна тохаров). Таким образом, в раннем средневековье от племенного названия «тохары» по тибетской народной этимологии «белая голова» Бактрия стала называться Тохаристаном, уверенно идентифицируемой с народом и страной Тухоло позднейших китайских источников. Бактрийский язык также по названию племени тохаров стал называться тохарским. Из таоджийских (обратите внимание на слово «таоджи» и близость этого слово со словом «таджик») племен произошел род (дом) Кушан, заложивший царство династии Кушан (130 г. до н.э.-570 н.э. вместе с годами царствования эфталитов), при которой греческое письмо было приспособлено для среднебактрийского языка.

Кушанская империя достигает своего расцвета при прославленном в бактрийских письменных источниках и в буддийской традиции – императоре (шаонано шао) Канишке и его преемниках Хувишке и Васудеве. На монетах Канишки впервые вместо греческих легенд появляются надписи на среднебактрийском языке. Среднебактрийский язык был родным языком кушанских царей, о чем свидетельствуют не только данные нумизматики и эпиграфики, но и их имена. В III в. Бактрия попадает под влияние Сасанидского Ирана, а в IV-V вв. на ее территории возникает царство эфталитов, которые были как бы последними местными правителями Бактрии и в целом Средней Азии, так как на монетах эфталитских вождей также сохраняется бактрийский язык. Этническая принадлежность эфталитов также не вызывает сомнения. Названия Хуттал, Хуталян, Хатлон в Южном Таджикистане и названия селения Яфталъ в Бадахшане свидетельствуют о том, что эфталиты были ираноязычными племенами и выходцами из этого региона. С появлением государства Кушан в истории Средней Азии и иранских племен этого региона произошли коренные преобразования, народы этого региона перешли на новый уровень социально-политических отношений. Кушаниды, которые происходили из племени иранского происхождения, постепенно расширили свои территории от Индии до Аральского моря и от Китая до Герата, создавая тем самым одну великую империю и с конца тысячелетия до н. э до середины VI века (эфталиты последние из них были сломлены со стороны тюрков в 563-567 гг. в битве около г. Насаф, и их территория была распределена между Тюркским Каганатом и Сасанидским Ираном) сыграли большую роль в истории и культуре этого региона. Эта династия придавала особое значение развитию науки и культуры, и языком делопроизводства и официальным языком империи наравне с греческим языком (в начале) и языком пахлави (в конце) был язык, которого на основании дошедших исторических памятников, ис-

следователи называли бактрийским и сами они в соответствии с наскальными надписями, дошедшими в последние годы до нас, именовали арийским.

Подтверждению тому найденная надпись в 1993 году в районе Работак провинции Саманган на севере Афганистана, в 50 км от храма Сурхкутал Баглонской области, которая имеет 22 строки, 90 см длиной, и 50 см. шириной и 25 см толщиной. Сообщение об этой надписи впервые опубликовано в 1996 году в японском журнале «Шелковый путь» Симсом Вильямсом (Sime - Williams), ирановедом и нумизматом Джуе Крибби (JoeCribb). Из информации и сообщений этого журнала можно понять, что текст надписи до сих пор до конца не прочтен и причиной составления надписи является приход к власти или инаугурация императора Кушан Канишки.²²⁰

В честь своей инаугурации Канишка построил храм-святилище, посвященный божествам (в частности Нано (Nana) или в другом варианте - Анахите, которая имела большое влияние у Кушанидов) в Работак. Канишка для увековечения этого исторического события и в назидание потомкам для будущих поколений приказывает составить эту надпись на двух языках-греческом и арийском. Надпись состоит из 7 глав, части приказа Канишки о составлении текста надписи на двух языках (греческий и арийский) в переводе звучит следующим образом: «Вави (Канишка) приказал это написать сначала на греческом, а потом на арийском (Ariao)».²²¹

Как явствует из этих двух письменных источников, в промежутке между 521 г. до.н.э, с момента появления клинообразных надписей Дария Великого в Бехистуне до 278 го-

²²⁰ Ориёнфар Шамсулхак, Сангнабиштаи забони ориёӣ дар Афғонистон// Фишурдаи мақолоти панҷумин анҷумани байналмилалии устодони забон ва адабиёти форсу тоҷик.- Душанбе, 2006, - С. 32-34.

²²¹ Ориёнфар Шамсулхак, Сангнабиштаи забони ориёӣ дар Афғонистон// Фишурдаи мақолоти панҷумин анҷумани байналмилалии устодони забон ва адабиёти форсу тоҷик.- Душанбе, 2006, - С. 33.

да²²² (дата прихода к власти Канишки I вызывает споры из-за неточности династийной хронологии и последовательности царствования кушанских правителей) в период 800 лет языком письменностей или официальным языком, или одним из официальных языков этих регионов, известный в истории как Ариана, являлся арийский язык (в тексте великого Дария (Ariya- арийский) и в тексте Канишки I (Ariao – арийский). В целом, после появления этого источника на арийском языке и надписи Дария I в Бехистуне, создается мнение, что арийский язык Бактрии и древнеперсидский язык (условное название) являются одним и тем же языком, только с дифференциацией и особенностями, которые появились в связи с длительностью периода отдельного развития этих диалектов и вытекающим отсюда социально-политическими, историко-культурными и общественными различиями. Может быть, название «персидский язык», которое стало употребительным, в основном, в период царствования Сасанидов наравне с языком парфянским (пахлави, порти), а затем язык персидский-дари и в настоящего времени персидский-дари-таджикский во все времена существования арийских и ираноязычных народов, были межплеменными и межнациональными языками этих народов. Как утверждает в выступлении Президента страны Эмомали Рахмона в честь 14-летия годовщины государственной независимости Таджикистана: «Живой язык таджикский-персидский-дари – это продолжение истории того языка, на котором была написана «Авеста», тот язык, на котором были написаны «Худойномак», «История царей Аджама»-а, это тот язык, на котором с его развитием и совершенствованием в период ислама были написаны «Шахнаме» и «Маснави Маънави», тот язык, который в социалистическом обществе разными путями вышел из культурного кризиса в целостности и сохранности на уровень культурно-политической независи-

²²² Гафуров Б.Ф. Таърихи кадимтарин, кадим ва асри миёна, Нашриёти «Ирфон».- Душанбе, 1983. - С. 1994.

мости и даже смог продолжить написание своей судьбы пером Айни, Турсунзода и Аллома Гафурова»²²³.

²²³Из выступления Президента Республики Таджикистан Э. Рахмона в честь Дня государственной независимости Таджикистана, 8 сентября 2005 года.

ГЛАВА II

ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК И ИРАНСКИЕ ЯЗЫКИ

§ 1. Язык Персиды

В настоящее время продолжают бурные споры вокруг названия общего языка таджикского–персидского–дари. Некоторые ученые, допуская узколинейность, полностью отказываясь принять «таджикский» и «дари» как варианты названия одного языка, принимают только термин «персидский» как вариант названия родного языка, хотя все три варианта названия языка для обозначения нашего языка являются приемлемыми и берут свое начало из глубин истории. Теперь рассмотрим, откуда берет свое начало название «персидский язык» и какова история его появления. Древнеперсидский язык или по клинообразным надписям Дария I в Бехистунской надписи «арийский язык», по мнению исследователей, является вторым после языка «Авесты», который имеет непосредственное родственное отношение к таджикскому языку, и с точки зрения фонетической структуры, грамматики и лексики является как бы прадедом нашего языка.

Древнеперсидский язык, являясь языком древней Персии, охватывал широкий юго-западный регион Ирана. До прихода персидских племен в этом регионе жили эламские племена, язык которых не имел к иранским языкам никакого отношения. Вопрос о том, как и в какое время прибыли персидские племена в Западный Иран и когда арийский (древнеперсидский) язык стал доминантным языком Аншана-Персиды вызывает до сих пор споры, однако приемлемым считается вариант их прибытия из регионов Центральной Азии двумя путями либо через Систана, либо через Мидию и Кавказ. Средняя Азия и прилегающие к ней территории была центром арийской общности. Предполагают, что около II тысячелетия до н. э. произошла первая волна миграции арийских племен из Центральной Азии через горы

Гиндукуш в северные регионы Индии и о близости индийских и иранских языков свидетельствуют «Веды» (священная книга индусов) и «Авеста» (священная книга зороастрицев). «Это положило начало разделению арийских племен (и диалектов) на индийские и иранские (терминология современная-сами они, и те, и другие, продолжали называть себя арья).»²²⁴ Приблизительно в I тысячелетии до н.э. другая группа арийских племён по двум направлениям, через регионы Систан и горы Кавказа, Хазарское море и Мидии постепенно и медленно начала проникать в южные провинции Иранского нагорья. Конечной провинцией экспансии арийских племен на юге-западе стала историческая провинция Элам, впоследствии названная по имени персидских племен - Персида. Исторические и археологические находки регионов Систан и Мекран свидетельствуют о том, что Ахемениды несколько столетий до появления империи Ахеменидов правили в центральных районах Парса. Так, предшественники Кира Великого – цари страны Парса Ариярамна и Аршама – ограничивались в своих надписях только древнеперсидским языком. Передвижение арийских племён в сторону западных областей Ирана продолжалось столетиями и об этом имеются множество исторических фактов. Архивные исторические документы государств Месопотамии, в особенности тех государств, которые первыми входили в контакт с арийскими племенами, дают возможность изучить передвижение персидских племен от подножия гор Урумия (Иранский Азербайджан) до регионов сегодняшнего Парса в период от двухсот до трехсот лет до появления Ахеменидской империи.

1. Первая информация, которая говорит о том, как в 836 году до н.э. ассирийский царь Салмонассар III получал дань из одной так называемой области Парсуаш (Parsuaš), южнее Урмия. Эта область находилась на западной части озера Урмия и в надписях Халдов известна как Бафшуа (Bafšua);

²²⁴ Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки; – М.1981, – С. 234

2. В 743 году до н.э. Тиглатпаласар, другой ассирийский царь идет войной на племена персов в Парсуаш, западнее гор Загроса. Таким образом, почти через сто лет арийские персидские племена находились приблизительно на своей нынешней территории;

3. В 693 году до н.э. Сенахериб, другой ассирийский царь, выступает против Элама, и в этой войне Парсуаш (Персида) и Аншан (часть Элама) были его союзниками. Отсюда следует, что приблизительно 50 лет Парсуаш находилась как самостоятельная, отдельная область вблизи Аншана (этот регион затем становится центром Персиды);

4. В период правления Ашшурбанипала, царя ассирийцев, Куруш I (сын Чишпиша Ахеменида по Бехистунской надписи) – царь Персиды в начале был вассалом и союзником Ассирии, а затем Мидии.

Таким образом, можно сделать вывод, что арийский язык, выходя из территории Центральной Азии в первом тысячелетии до н.э., передвигаясь в западные регионы исторического Ирана, сохраняя свои основные признаки, в течение длительного исторического периода стал общеарийском языком общения, а также в эпоху царствования династии Ахеменидов и одним из официальных языков такой огромной империи, как империя Ахеменидов. С другой стороны, авестийский язык и древнеперсидский язык, по нашему мнению, представляют общий арийский язык только с различиями диалектического характера, которые появились в силу длительности периода, отделявших их по времени и вытекающих отсюда других кардинальных изменений общественно-политического и экономического, а также лингвистического и экстралингвистического характера. По результатам исследования языковедов-иранистов известно что «По своему грамматическому строю и словарному составу язык древнеперсидских клинообразных надписей чрезвычайно близок к языку «Авесты»». ²²⁵

С появлением двух династий великих царей Ахеменидов и Сасанидов название народа как «перс» и страны как «Персия» распространяется в другие регионы. Употребление названия «персидский язык», в особенности в географии после завоевания арабами и распространения ислама, расширяется, в основном, по направлению к территории Хорасана и Средней Азии, постепенно вытесняет «дари» и «таджикский». Утверждение о том, что персидский язык в основном был языком юго-западных областей Ирана, встречается во всех больших персидских словарях периода ислама с небольшими изменениями. Например, в «Бурхони котеъ» об этом приводится так: «И персидским называют тот язык, на котором разговаривают народы в области Парс, цен-

²²⁵ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.133; Бурхон, Мухаммад Хусайн. Бурхони котеъ, ч.1. – Душанбе, 1993. – С.17.

тром которой является Истахр». И здесь же приводятся особые характеристики языка дари: «И дари тот язык, который не имеет лексических изъянов, такие как абрешум (шелк), и испед (белый), и ишкам (живот), и уштур (верблюд), и бирав (иди), и бигу(скажи), и бишнав (услышь) и такого рода слов. Тогда бирешум (шелк), и сапед (белый), и шикам (живот), и шутур (верблюд), и рав (иди), и дав (беги), и гуй (скажи) и шунав (услышь) не являются дари» (дословный перевод – С.Н.). Оба эти слова, и «таджикский», и «персидский» (в периоде среднеиранского развития иранских языков“*parsig*») с древнейших времен (как минимум с начала нового тысячелетия) использовались для наименования языка и берут начало от имени племен арийских таджиков и персов.

Так называется этот язык во всех средневековых источниках вплоть до XIX в. Так же называло его местное население как на территории современного Ирана и Афганистана, так и в Средней Азии. В указанном названии отражено его происхождение из области *pārsa* – Персиды, Персии. В научной литературе этот язык, распространившийся впоследствии не только на территорию Хорасана, но и на территорию Мавераннахра, называют обычно «персидским» или, когда желают подчеркнуть, что он представляет новый этап развития персидского языка, - «новоперсидским» (в отличие от средне – и древнеперсидского). К этому языку восходят современный персидский и современный таджикский языки, представляющие собой дальнейшие его видоизменения. Современный таджикский и современный персидский языки являются, таким образом, двумя ветвями одного и того же языка – языка *pārsi* (или *fārsi*). Разделение его на две ветви – таджикскую и персидскую – относится к очень позднему вре-

мени. Поэтому термины «персидский язык» и «таджикский язык» для эпохи средневековья, по существу, равнозначны.²²⁶

§ 2. Этноним «таджик» и таджикский язык

Таджикский язык насчитывает давнюю историю и название «таджикский язык» имеет неразрывную связь с таджикским народом и с близкими к нему арийскими племенами. В отличие от персидских племен, эти племена остались на своих исконных территориях, по обе стороны реки Аму и в соответствии с исторической мифологией этот арийский народ получил свое название от имени одного из мифологических предводителей арийских племен – Тоз или Тодж. Необходимо отметить, что Туранская низменность вблизи Каспийского моря в древние времена называлась Таджикской равниной, как Аральское море в древние времена по картам эпохи Сасанидов было известно как Вахшское море.

Термин «таджикский язык» имеет непосредственную связь с этнонимом «таджик». Этноним «таджик», его происхождение и значение в последние годы, особенно в годы независимости республики, в связи с возвышением политического значения этнонима, стал объектом всестороннего исследования и многие такие выдающиеся ученые, как Н. Ханыков, В.В. Бартольд, М.С. Андреев, А.Н. Бернштам, Б.Г. Гафуров, А.Ю. Якубовский, А.К. Боровков, И.И. Кисляков, А.Л. Хромов, С. Айни, Э. Рахмон, Х.Х. Муьминджанов, Ч.Сиддики, М.М. Таботабои, А. Джовид, С. Саджодиямногие др., высказали свои точки зрения по данной теме. По вопросу о происхождении этнонима «таджик» существуют, в основном, две такие позиции:

1. По мнению некоторых ученых, этноним «таджик» появился на основе названия племени «тай», которое входило в состав арабских племен, завоевавших Среднюю Азию.

²²⁶Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.231.

Эта точка зрения изложена во многих словарях классического периода развития таджикского языка, но в работах западных и советских востоковедов - иранистов наиболее основательно и полно обосновано в трудах В.В. Бартольда, который трактует происхождение этнонима «таджик» следующим образом: «Таджик, более ранняя форма тазик или тажик, - название народа, первоначально в значении «араб» (позже это значение сохранила только форма тази), позднее в значении «иранец» в противоположность «тюрку»: слово это образовано из названия арабского племени тай»²²⁷. Или же: «Первоначально персы называли таджиками завоевателей-арабов, потом распространили это название на своих соплеменников, принявших ислам; турки стали называть таджиками все оседлое мусульманское население, без различия происхождения. Когда арабские завоеватели, за ничтожными исключениями, слились с туземным населением, слово «таджик» сделалось этнографическим термином для обозначения персов, и под влиянием турков сами персы стали называть себя таджиками, совершенно перестав применять это слово к арабам»²²⁸. Эту точку зрения В.В.Бартольда поддерживал Н.А. Кисляков, считая ее наиболее обоснованной²²⁹. Согласно вышеизложенной гипотезе, этноним «таджик» - слово арабского происхождения, производное от «тай», «тази». Как сообщает Хромов А.Л. в своей фундаментальной статье «К истории интерпретации этнонима таджик», Л.Будагов считал название «таджик» (с вариантами «таджик» и «тазик») уменьшительной формой слова «тадж» («корона», «венец»).²³⁰ Это название, по мнению Л.Будагова, давалось древними турками и монголами всем мусульманам, жившим на их земле, включая соотечест-

²²⁷ Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч.1. - М., 1963, - С. 469.

²²⁸ Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч.2.- М., 1964, - С. 313-314.

²²⁹ Кисляков Н.А. Таджики. - В кн.: Народы Средней Азии и Казахстана. Т.1. - М., 1962, - С. 531.

²³⁰ Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.1. - Санкт-Петербург. 1869. - С.330.

свенников, иностранцев, живших в городах и деревнях, но не принадлежавшим к поколениям номадов: в особенности же так называли персиан, цари которых носят корону (персиане в прежнее время носили, и теперь дервиши носят островерхие колпаки в виде короны).

Немецкий ученый Де Лагард также возводит термины «таджик» и «тази» («коренные жители Персии, не являющиеся ни арабами, ни тюрками») к слову «тадж» «корона».

Мнение Н.В. Ханыкова нашло отражение и в обобщающем труде по иранистике – «Грундрисе иранской филологии», где говорится, что слово «таджик» является новым термином, возникшим от названия головного убора²³¹.

Эта точка зрения изложена в работе А.А. Семенова следующим образом: «Обычное филологическое толкование слова таджик производит последнее от слова тай (طى), означающего название арабского племени, жившего во времена Сасанидов рядом с персами. Последние называли представителей этого племени таджиками. Позднейшая форма окончания этого слова находится, например, в слове Рейзей (رى زى), уроженец, житель города Рея. Это зей (زى) соответствует к древнему *джик*. Во времена же арабских завоеваний персы стали называть арабов и вообще всех мусульман «таджиками».²³²

Мнение Хромова А.Л. заключается в том, что ни в тексте Авесты, ни в древнеперсидских клинописных надписях, ни даже в среднеперсидских и парфянских надписях мы не встречаем термин «таджик» или слово, к которому мы могли бы возвести этот термин. По фонетико-словообразовательным признакам – это слово, которое могло возникнуть не ранее среднеиранского языкового периода. На это в своё время уже указывал Ф.Шпигель, писавший, что, судя по форме, это

²³¹GrundrissderiranischenPhilologie, hrsg.vonW. GeigerundE. Kuhn. Bd. 2. – Strassburg, 1896-1904. –S. 402.

²³² Семенов А.А. Этнографические очерки Зарафшанских гор, Каратегина и Дарваза. –М., 1903. -С.21.

название, вероятно, возникло в эпоху Сасанидов и первоначально означало «араб».

Название «таджик» впервые появляется в источниках, относящихся к периоду арабского завоевания. В среднеперсидской литературе, написанной на «книжном пехлеви», оно выступает в написании t'cyk, которое транскрибируется как tāčīk или tāzig со значением «араб», «арабский»²³³.

Решающим фактором в установлении происхождения этнонима «таджик» явилось обнаружение его в согдийских текстах с горы Муг в форме tāžīk со значением «араб» (с производной формой tāžīkāne «арабский»), что подтвердило предположение В.Б.Хеннинга о наличии подобной формы в манихейском тексте «Нафнаме» («Список народов»).

Но наиболее серьёзные возражения концепция В.В. Бартольда вызвала у А.К.Боровкова, посвятившего этому специальную статью. Аргументы А.К.Боровкова состоят в следующем:

1. Неверным является предположение, что в «мусульманскую эпоху» могли возникнуть поздние формы «тази» и «тазик» из первоначального «тачик». Именно в эту эпоху названия «тази» «араб», «арабоязычный» и «таджик» различались;

2. Нет оснований предполагать, что при первом же появления в Средней Азии арабов у тюркских народов тотчас же появилась новая форма «тазик» или «тежик» от «тазик» в смысле «араб»;

3. Следует учесть, что в одной тибетской летописи, найденной в 732 г. н.э., упоминаются таджики – иранские жители Средней Азии как ближайшие соседи китайцев на западе, что еще более убеждает нас в различном происхождении слов «тази» и «таджик»;

²³³Хромов А.Л. К истории интерпретации этнонима «таджик»// Забоншинские точки. - Душанбе, 1984. –С. 34-35.

4. Наиболее вероятная этимология слова «таджик» - его народная этимология «венценосный» (по-видимому, по древнему головному убору, имевшему форму венца или гребня.²³⁴

В.Б. Хеннинг отделяет *tājik* от *tāzi(k)* и высказывает мнение о происхождении *tājik* из *tā(t)=čik*, где *-čik* является суффиксом, участвующим в образовании этнических названий). Однако В.А.Лившиц считает, что эта этимология уязвима с точки зрения звукового развития: переход *-(t)č->-j* остается необъясненным. В.А.Лившиц предполагает парфяно-согдийское происхождение форм *tāžik* и *tājik*. В парфянском среднеперсидском *tāčik* должно было закономерно соответствовать *tāžik* (ср. парф. *gōž* «день», ср. – перс. *gōč*). Из парфянского языка это слово проникло в согдийский, а затем в персидско-таджикский и тюркские языки.²³⁵

2. Гипотеза других ученых, таких как Н. Ханыков, А.Н. Бернштам, А.К.Боровков С.Айни, Б.Гафуров, Э.Рахмон, вообще противоположная первой точке зрения, заключается в том, что этноним «таджик» имеет сугубо иранские, таджикские корни. Видный русский востоковед Н. Ханыков, критикуя точку зрения относительно арабского происхождения этнонима «таджик», писал: «В последнее время всячески стараются усмотреть в хузварешском (пехлевийском или среднеперсидском) слове «тазик», соответствующем персидскому «тази», синоним слова «таджик», хотя нет никаких оснований предполагать, что слово «тадж» со всеми его производными, такими как «таджик», «тадждар» и «таджвар», менее древнее, чем слова «тази», «таз»²³⁶.

Н. Ханыков, предполагая, что термины «тази» и «таджик» различного происхождения, отмечал: «Оба они существовали

²³⁴ Боровков А.К. Филологические заметки. – «Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии, посвященный 80-летию со дня рождения А.А. Семенова». – Сталинабад, 1953. – С. 49-53.

²³⁵ См. подробно: Хромов А.Л. К истории интерпретации этнонима «таджик»//Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1984, – С. 28-39.

²³⁶ Ханыков Н. Записки по этнографии Персии.- М., 1977, -С. 91.

уже во времена Аршакидов и Сасанидов, т. е. до вторжения арабов – мусульман, и первое транскрибировалось китайцами как «таши» (даши), а второе - как «тяочжи»²³⁷.

По мнению А.Н. Бернштама, китайским вариантом слова «таджик» служил другой термин *tâzie* или *tâd'a*, встречающийся у китайского путешественника И-Цзина, который именно так обозначил ираноязычное население Тохаристана (южные районы Средней Азии и северные районы Афганистана). И-Цзин писал в то время (673-695 гг.), когда арабы еще не завоевали названные области. Последнее обстоятельство дало возможность А. Н. Бернштаму утверждать, что «по крайней мере за 20 лет до того, как могло распространиться имя завоевателей арабов на местное население, независимо от названия даши, которым китайцы обозначили позднее арабов, уже бытовал термин «таджик», и что поэтому «имя» «таджик» - таджикского, до арабского происхождения оно появилось на местной почве, на основе древнетаджикского языка тохаристанского населения».²³⁸

А.Н. Бернштам считает, что название «таджик» доарабского происхождения, оно появилось на основе древнетаджикского языка населения Тохаристана примерно в середине первого тысячелетия до н.э. и восходит к древнеиранскому (сакскому) корню «тажи»²³⁹.

Н.Н. Негматов полагает, что гипотезы А.К. Боровкова и А.Н. Бернштама, по его мнению, дополняющие друг друга, представляются наиболее правдоподобными²⁴⁰.

²³⁷ Там же. – С. 93.

²³⁸ Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). – Вестник древней истории. 1952, №1. – С. 191.

²³⁹ Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описи – Хой Чао (726), ВДИ, 1952, №1 (39). – С. 191-192.

²⁴⁰ Негматов Н.Н. Государство Саманидов (Мовареннахр и Хорасан в 9 - 10 вв.). – Душанбе, 1977. – С. 221.

И.И. Умняков, также высказавший сомнение в достоверности концепции В.В.Бартольда, считает, что больше оснований имеется «производить термин «таджик» от древне-персидского tag (ср. армянское tag, арамейское taga, арабское tagi)», и поясняет, что «вероятно этот термин служил вообще для обозначения головного убора»²⁴¹.

А. К. Боровков, изучая письменные памятники X - XV вв., приходит к мнению о том, что в них названия «тази» и «таджики» не смешиваются, что под словом «тази» всегда понималось «араб», «арабоязычный», «бедуин», отличное от слова «таджик». Он приводит сведения из древнетибетской летописи 739г. н. э. о том, что «таджики-иранские жители Средней Азии, как ближайшие соседи китайцев на западе». Что касается слова «тази» (китайское «даши»), то, по представлению самих китайцев, это народ, живущий далеко на западе. Следовательно, отмечает А. К. Боровков, «слово таджик нельзя отождествлять с тази, которое имеет свою историю»²⁴². К этому заключению приходит и иранский ученый доктор Саид Мухаммад Саджодия в результате анализа более ста источников письменных памятников классической таджикской литературы, где зафиксированы слово «таджик».²⁴³

Такую же гипотезу поддерживает С.Айни. В своей статье, анализируя все существующие толкования термина «таджик» в сочинениях таджикско-персидской литературы, словарях, исторических источниках и т.п., С. Айни приходит к следующим выводам: 1. «Слово «таджик», обозначающее народ, говорящий по-персидски, первоначально употреблялось и применительно к

²⁴¹ Умняков И.И. О термине «таджик». – Труды Сам Гу, вып. 140. – Самарканд, 1964. – С. 5.

²⁴² Боровков А.К. Филологические заметки. – Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. – Сталинабад, 1953, – С. 49-53.

²⁴³ Саидмухаммад Сачодия. Боз хам Тоту Тоҷик//Тоҷикон дар масири таърих. Гирдоварӣ ва таҳқиқи Мирзо Шакурзода. – Техрон, 1373/1994. – С.177-178.

персоязычному населению Средней Азии и Хорасана...». 2. «Говорящее по-персидски население Средней Азии и Хорасана, которому еще с древнейших времен было дано имя «таджик», конечно, ... не пришло откуда-нибудь, а было коренным населением этих стран...»²⁴⁴.

3. Другие исследователи корни происхождения этнонима «таджик» находят в древнеиранских источниках. Так, таджикские ученые Муъминджанов Х.Х. и Бекзода К. полагают, что в текстах «Бундахишн» (иранский и индийский) и «Пехлевийских документах» несколько раз встречаются слова «Тоз» и «Тожик». Мифологический человек по имени Тоз и его супруга Кавозак (в иранском «Бундахишн»-е) и Тозак(в индийском «Бундахишн»-е) как бы входят в числе основателей арийских племен наравне с Хушангом. По версии указанных пехлевийских источников Тоз и Тозак являются родоначальниками арабских племен (този-араб, тозиен-арабы от слова Тоз) и они вроде были отправлены в арабские пустыни. Эта гипотеза не соответствует действительности и намеренно искажена при реформе зороастрийской религии во времена правления Сасанидов, когда эта религия была возведена на уровень имперской религии. По мнению исследователей, тогда всесторонней коррекции подверглась не только география «Авесты», родина пророка Зороастра, но и связанная с ним богатая мифология.²⁴⁵ О сознательном искажении «Авесты», особенно пехлевийских источников, о ее географической сумятице, высказывались многие известные европейские исследователи. В этом отношении крайне негативную точку зрения высказал знаменитый шведский авестолог Генрих Самюэль

²⁴⁴ Махмадшоев Р., Обидов У. С.Айни о происхождении и значении этнонима «таджик»//Известия АН Таджикской ССР. -1980. -№2. – С. 91.

²⁴⁵ Муъминджанов Х.Х. Авесто об этногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. – С.184-187; Бекзода Комил. Нақши истилоҳи «тоҷик» дар устурахои ориёи//Тоҷикон дар қаламрави Ориёно. – Душанбе, 2009. – С.140-143

Нейберг. Он, не скрывая свое негодование, пишет: «Здесь, я должен остановиться на одном крайне важном вопросе: этот проступок я открыто называю воровством в истории западного зороастризма. Эта формулировка крайне резкая и неприемлемая, но объективная и не располагает сознательной предвзятостью. Чтобы данное клеймо сохранить, необходимо употребить эту формулировку. Западный зороастризм принес огромные бедствия истории и географии восточного, западная традиция нанесла непоправимый урон и неисправимые трудности в исследовании истории и географии восточного зороастризма».²⁴⁶ Такая точка зрения существовала и в классических фархангах. Так, многие средневековые историки, в том числе Бейхаки, Ибни Исфандиёр, иранских арийцев также называют общим именем «таджик». Автор энциклопедии «Шарафномаи мунярӣ», более подробно останавливаясь на этом вопросе, в конце добавляет: «Это слово располагает пехлевийской основой. Таджиком звали члена племени Тач, Тадж-одного из древнейших племен Ирана»²⁴⁷.

§ 3. Бактрийский (среднебактрийский) язык и его отношение к таджикскому языку

Другая гипотеза о происхождении слова «таджик» связана с появлением племени тохаров в Средней Азии и созданием государства Кушан вначале в Бактрии (130 г. до н.э. после разгрома и развала Греко-Бактрийского государства), а затем империей Великих Кушан в начале первого столетия новой эры. Следует напомнить, что в недавно появившихся материалах на бактрийском языке, слово «таджик» употребляется

²⁴⁶ См.: Муъминджанов Х.Х. Авесто об этногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. – С.186.

²⁴⁷ См. подробно: Муъминджанов Х.Х. Авесто об этногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. – С.184-187

для обозначения народностей регионов Тохаристана, что показывает отношение этого слова к слову «тохар». С созданием государства Кушан термин «таджик» распространяется на всей территории этого великого государства и имеет значение широкого масштаба. Общность арийской и таджикской цивилизации и, в особенности, этническая связь названий «тохар» (по терминологии китайцев «**та-юеджи**» или «**да-юеджи**») и «таджик» отмечается Эмомали Рахмоном таким образом: «Первые племена юечи, которые пришли в Бактрию и смешались с местными племенами и затем основали государство Кушан, в китайских источниках иногда встречаются как «**та-юеджи**» или «**да-юеджи**». Историки должны обратить внимание на название племени та-юеджи и исследовать их отношение к этническим корням появления таджикского языка и термина «таджик».²⁴⁸

Слово «таджик» имеет непосредственное отношение к тохарским и эфталитским арийцам и, возможно, что появление тохаров и создание государства великих Кушан, правивших в течение 600-700 лет вместе с эфталитами большим регионом Центральной Азии, Афганистана, Пакистана, северной Индии, восточного Ирана, и западного Китая (Кошгар, Хутан которые в том периоде назывались великим Тохаристаном) непосредственно связано с появлением и становлением таджикского народа.

По сведениям исследователей еще 50-60 лет назад о бактрийском языке, за исключением легенд на монетах правителей Кушана и их преемников, практически ничего не было известно. Кушанские монеты имеют надписи квадратных очертаний, сделанные греческими буквами, по-видимому, имитирующими стиль письма монументальных надписей. В прин-

²⁴⁸Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе, 2006. – С.63; Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби дуюм. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе, 2002. – С. 111-115.

ципе, эти легенды не особенно трудны для чтения, но их содержание ограничивается лишь именами и титулатурой царей и богов. Монеты более поздних правителей Бактрии – Кушано – Сасанидов, кидаритов, эфталитов, тюрок – имеют надписи курсивным письмом, которое оказалось гораздо более сложным для расшифровки. Были известны и несколько обрывков рукописей, написанных тем же курсивным письмом, однако эти фрагменты слишком немногочисленны и отрывочны для построения сколько-нибудь надежных реконструкций.

Изучение буквенных знаков на монетах кушанских и эфталитских властителей позволяет проследить постепенное развитие этой разновидности греческого письма к курсиву, известному по поздним эфталитским монетам и по рукописей из Лоу-Ланя (Китай).

Побывавший в районах по верхнему течению Амударьи китайский паломник Сюань Цзан (первая половина VII в.н.э.) сообщает о том, что письмо Ту-ху-ло (Тохаристана) резко отличается от письменности Су-ли (Согда) и имеет 25 букв. Направление этого письма горизонтальное, пишут слева направо. Принадлежащее Сюань Цзану описание тохарской письменности говорит о том, что еще в VII в.н.э. в Тохаристане употреблялось письмо греческого происхождения, приспособленное для передачи местных иранских языков введением в алфавит одного добавочного знака (ϕ), обозначающего отсутствующий в греческом языке звук ś (ср. 24 знака греческого алфавита и 25 знаков описанного Сюань Цзаном Тохарского). Этот знак (ϕ), буква сан, не употреблялся в греческом письме с VI в. до н.э., но, очевидно, был известен писцам, применялся в качестве цифры, в литературе по музыке и в клеймении лошадей.²⁴⁹ Таким образом, это было собственно не введение новой буквы в греческий алфавит (как это иногда сообщается в лите-

²⁴⁹Tarn W.W. The Greeks of Bactria and India.– Cambridge, 1951, – С. 508-510.

ратуре по бактрийскому языку), а восстановление буквы, вышедшей из употребления в текстах на греческом языке.²⁵⁰

На происхождение тохарского (т.е. бактрийского) алфавита из греческого указывает также направление письма слева направо. Согдийское письмо арамейского происхождения имело обратное направление (справа налево) и отличалось характером знаков, что и имел, вероятно, в виду наблюдательный паломник, говоря об отличиях согдийского письма от тохарского.

Насколько можно судить по перечисленным памятникам и по сведениям Сюань Цзана, это тохарское письмо было распространено, вероятно, вплоть до VIII в. н.э. на территории Бактрии, включая Хутталян, Гиссарскую долину, Западный Памир (Шугнан и др.), область Бамиана (Северный Афганистан) и т.д., вплоть до пределов Систана²⁵¹.

По сведению Симса-Вильямса множество других бактрийских надписей стало известно после открытия сурхкотальской надписи. К сожалению, большинство из них фрагментарны или плохо сохранились. Однако в 1993 г. в горах Рабатак недалеко от Сурх-Котала, провинции Саманган на севере Афганистана была случайно открыта новая надпись, имеющая принципиальное значение. Надпись из Рабатака, посвященная событиям первого года правления Канишки, по стилю необыкновенно напоминает монументальную надпись Дария Великого в Бехистуне. В первых строках надписи Канишка представлен как «Великий Спаситель, Праведный, Справедливый, Автократ, Бог, достойный поклонения, получивший царство от Наны и всех богов, положивший начало (?) первому году так, как это нравилось богам». Нумизматические материалы показывают, что это замещение

²⁵⁰ Стеблин-Каменский И.М. Бактрийский язык. Основы. – М., 1981, – С. 318

²⁵¹ См. подробно: Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – С.164-165.

произошло в самом начале эры Канишки, и ничто не мешает датировать его первым годом правления последнего.

Открытие этого уникального источника сыграло большую роль в исследовании бактрийского языка. Однако новые находки, сделанные в последующие четыре года, стали поистине эпохальными: в результате их корпус бактрийских документов насчитывает теперь около ста текстов, подавляющее большинство которых находится в Лондоне, в частной коллекции доктора Давида Халили. Большинство текстов (если не все) происходят из одного места.

Помимо писем, вторая по важности группа текстов представляет юридические документы – контракты, соглашения о продаже и аренде, гарантии, расписки, акты дарения или освобождения. В отличие от писем все эти документы датированы. По сведению Симса-Вильямса на настоящий момент (1996 г.) ему было известно более 20 таких документов, датированных периодом между 110 и 549 гг., что дает 342-781 гг. н.э., если принять за начало отсчета 233 г. н.э. Этот промежуток времени покрывает хионитский, кидаритский, эфталитский и тюркский периоды, а также часть исламской эпохи. Документы содержат множество ценных деталей, важных для каждого из этих периодов²⁵².

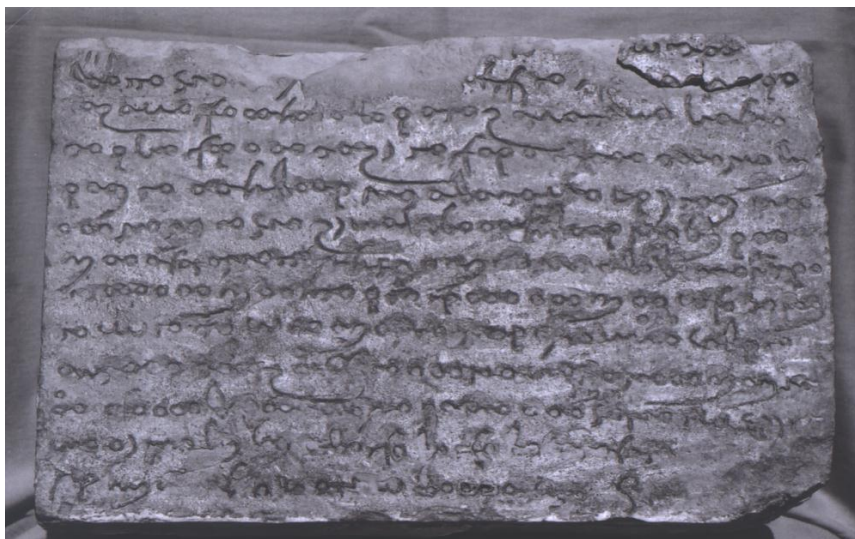
Общеизвестно, что с приходом тохарийцев в Бактрию название этого региона изменилось и после их прихода термин «Тохаристан» использовался вместо Бактрии и язык этого региона, который назывался «бактрийский» или «кушанский» по имени династии Кушана, также стал называться «тохарский язык» по названию племени тохар, и впоследствии по утверждению некоторых исследователей²⁵³ и слово «таджик»,

²⁵²См. подробно: Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории. – М., 1997, №3. – С.3.

²⁵³См. подробно: Абдулхай Хабиби. Забони духазор сол кабли Афғонистон ё модарзабони дарӣ (Таҳлили катибаи Сурхкӯтали Бағлон), чопи дувум. – Кобул, 1385/2007. – С.140.

и слово «дари» произошли из этого понятия, что требует дальнейшего исследования. Теперь, в результате анализа исследователями материалов до – исламского периода, которые написаны на бактрийском, парфянском, и согдийском языках, мы можем лучше охарактеризовать этноним «таджик». Эти источники вновь исследованы со стороны Гулом Желони Довари–таджика по происхождению и популярного немецкого ученого Гельмута Гумбоха, что является последним научным достижением иранского языкознания по этой тематике. Эти такие важные источники, как настенная надпись Яковланга на бактрийском языке в провинции Бамиян (Афганистан), монеты царя по имени Кайсари Рум на бактрийском языке, и текст нескольких документов из каталога «Бактрийских документов» Симса -Вильямса.

1. Настенная надпись Яковланга.

Настенная надпись Яковланга на бактрийском языке (Национальный музей, г. Кабул, Фотография от Давари, 2001)

Эта бактрийская настенная надпись вычерчена на известковом камне диаметром 25х33, имеет 13 строк. Большая часть первой строки (содержащая информацию об истории этой надписи) и часть от второй строки во время отсоединения этой надписи от стены храма была повреждена. Симс-Вильямс историю составления данного текста относит к 492 году бактрийского летоисчисления (724 год н.э.). Буквы этого бактрийского года, по его утверждению, составляют: $BQY=400+90+2$. Исходя из этого факта, он бактрийский год прочитал таким образом, что был уверен в упоминании названия таджикского народа, которое изложено в четвертой строке надписи и заключается в названии «този», или арабский. По его утверждению, история составления настенной надписи в 724 году приходится на время нападения арабов на Хорасан. Прочтение Гуляма Джелони Давари основано не только на основе снимка данной надписи, но также и на лабораторных технологиях распознавания письменностей и расшифровки испорченных текстов, которые используется в криминальных поисках.

Результаты исследования Давари показывают, что дату составления надписи должны были записать как 392 бактрийского календаря (624 н.э.), т.е. первое число надписи Т равно 300. Тогда в соответствии с этой цифрой 624 г.н.э. приходится на последние годы правления Сасанидов, когда Иран, с одной стороны, воевал с Восточной Римской империей на западе, и, с другой стороны, с тюркскими государствами на востоке, и в результате этих кровавых войн значительно был ослаблен.

В начале четвертой строки настенной надписи встречаются два этнонима. Симс-Вильямс первый этноним приводит как Дурку (Dorko) (т.е., первая буква читается как д), обосновывая это тем, что в тот период в Центральной Азии тюрков называют «дурку». Название второго этнонима, т.е. **tazigo** – **тозик**, переводит как «този»-араб, что является ошибкой. Лабораторные исследования, проведенные Гулямом Джелони Давари, отчетливо показывают, что первая буква слова «Дур-

ку» (Dorko) в нижней части не завершена полностью, и является чуть открытой, т.е. первая буква с точки зрения правил бактрийской письменности читается «т», но не «д». В дополнение к этому, первая буква слова намного больше второй буквы и очень похожа на первую букву названия «tazigo». Таким образом, правильное прочтение этого слова - «torko» - «тюркское племя», которое является логически правильным при наименовании этого племени. Тогда, правильный перевод этого предложения в четвертой строке является таковым: **«kaldo torko xaro (o)do tazigo xaro stado. Вакте ки ман подшохи турк ва подшохи тозик (=точик) шудам»-Когда я стал тюркским и таджикским царём**.²⁵⁴

С другой стороны, упоминание названия одного арабского царя (Tazigo Xaro) никак не может иметь отношение к буддийскому храму. Как один арабский правитель и мусульманин появился и поучаствовал на открытии буддийского храма или как араб может быть царем? Мы на востоке в начале нападения арабов имели отношения с военными, и арабы в тот период имели халифат, но не царство. Период нападения арабов на восточный Иран был кровавым периодом. Арабы как оккупанты и распространители новой религии вторглись в земли Хорасана. Их намерениями и целью были распространение ислама и уничтожение других религий, что сопровождалось кровопролитием и уничтожением культуры народов этой земли.

2. Этноним «таджик» в бактрийских документах. Названия этнонимов «таджик», «араб» и «тюрк» приведены и в других бактрийских документах, которые теперь прочтены и напечатаны со стороны Симса-Вильямса.²⁵⁵ Однако, по мнению Давари, Симс-Вильямс здесь также допускает ошибку и этноним «таджик» относит к арабам. По утверждению Давари, в этих

²⁵⁴ Фулом Челонии Доварй. Чакидахое аз таърихи тожикон бар мабнои осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

²⁵⁵ Nicholas Sims-Williams. Bactrian Documents I (Studies in the Khalili Collection, Vol III). Oxford University Press 2000. – P. 127, 131, 133.

бактрийских документах можно ясно различить этноним «таджик» от «този» в значении «араб» и приводит примеры из этих бактрийских документов.

1. В смысле «таджикский народ». Alo rōbigo odo alo bamoianigo alo **torko** alo **tazigo** alo ōda gosigo alo andaro u arso kiso»- «также руби (т.е. народ роби на севере Афганистана), также бамиянцы, также турки, также тозиг, также народы местные и другие». (Документ W, С.133, строка 25). Или «Никто не может задержать, или требовать, или стать сильным, а также не имеют право ни руби, ни бамиянцы, ни тюрки, ни таджики, ни туземцы, и другие. (Документ W, с.131, строки 20-21). В сборнике «Бактрийские документы» Симса-Вильямса, опубликованного в 2000 году (1 том), предлагается еще один текст, где перевод приводится таким образом: «Надеемся, что народы бамиян, турк, таджик и местные... были довольны». Это документ о продаже земли, который написан в 525 бактрийском году = 758 год н.э. И в этом случае немецкие исследователи слово «таджик» интерпретируют как «араб», что, как уже было сказано выше, является неверным.

2. В смысле «арабское». Storgo **taziiaggo** gazito odo barito lado «Должны оплатить крупный налог и арабское вознаграждения». (Документ W, с.127, строка 6). Или «У нас дома не было финансовой возможности, чтобы оплатить арабский налог.» (Документ W, с.127, Строки 6-7)

В соответствии с этими новыми документами можно четко отделить этноним «таджик» от «този» в значении «араб»:

1. **Tazigo** = Тозик (обратите внимания на парфяно-согдийское слово = «тожик») - название таджикского народа;

2. **Taziio** =този (в тексте документа в форме **taziiaggo** =тозиянг) - арабы.

Исходя из этого, можно прийти к такому выводу, что сходство этих двух этнонимов и их смешивание в литературно- исторических текстах периода ислама возвращает нас к текстам бактрийских и среднеперсидских памятников (обратите внима-

ния, например, на Бундахишн), в которых название этих двух народов, как видим, были очень похожи друг на друга. В тексте этих бактрийских документах встречается еще одно слово в двух формах, как **tazauo** и **tazago** (которое с точки зрения истории языка первая – «древняя форма» а вторая – «новая форма» произношение), что Симс-Вильямс и это переводит ошибочно как «араб». Но смысл этого бактрийского слова является «тоза»-чистый, т.е. «*draxmo /tazago simiggo*» означает «чистый серебряный (симин) дирхам»²⁵⁶. (Документы V (739г.), с.117, Строка 10,V, с.129, строка 9-10,W, с.135, строка 31). Как показывают эти примеры, в новых письменных и нумизматических источниках на бактрийском языке явно различаются слово «таджик» как этноним, слово «този» в виде множественного числа, и прилагательное «тозианг»-арабский или арабы, и слово «тоза»-чистый в виде «тазаго» Как полагают исследователи, прилагательный *taç* – сильный, смелый, бесстрашный своим происхождением также обязан этому корню. По происшествии определенного исторического срока в этом слове поствокальное *ç*, перейдя в *z* и принимая различные суффиксы, в их числе -а, -ак, в среднеперсидском приобрел новое направление в значении – *tazak*, *kavazak*. В санскрите оно издревле сохранило форму «таза» – хороший, прекрасный, в среднеперсидском – правильный, нормальный, чистый, незапятнанный, безукоризненный, благородный. В современном таджикском языке это слово сохранило очень близкое к санскриту и среднеперсидскому значению – чистый, безупречный, благородный. В новоперсидском употребляется также и в значении свежий, новый.

3. Этноним «таджик» на монетах Тегиншахиянов. Французский ученый Эдвард Шоун в своей книге «Документы о западных тюрках» (1903) приводит информацию о политических отношениях китайских ханов с регионами западных границ в Бактрии, с царями Хорасана под династическим названием Те-

²⁵⁶ Фулом Челонии Доварй. Чакидахое аз таърихи тожикон бар мабнои осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

гиншахиян. Один из царей этой династии приводится в китайских источниках-летописях 745 года под именем Пуфу-Чуан. Популярный нумизмат Австрии Роберт Гебл в своей великолепной работе «Документы об истории иранских гуннов в Бактрии и Индии» (т.I-IV, 1967) напечатал фотографии нескольких монет второго царя Тегиншахов, но из-за испорченности и недостатка материалов чтение этих монет было сложным. Немецкому ирановеду Гельмуту Гумбоху удалось прочесть их с появлением новых монет этого царя.

Этноним «тозик» на арабско-сасанидских монетах встречается с буквой «к», однако оригинальный текст этих монет принадлежит одному из царей Хорасана, который воевал против арабов и чеканил свое имя на бактрийском языке. На этих монетах он титулован как «император Рума (fromo kēsaro). Эти монеты были найдены в 60 - годы XX века и являются частью коллекции монет, чтение пяти из которых предложил исследователям ученый Гельмут Гумбох.²⁵⁷ На этих монетах титулатура этого царя впервые приведена таким образом: **fromo kēsaro bago xoadēo «император Рума, Бог могущественный».**

Позднее Гельмут Гумбох обнаружил этноним «Taziko=тозик» в другой коллекции монет «Каталог монет Парижа» и в 1982 году смог прочесть четыре из этих монет.²⁵⁸

На этих монетах он обнаружил, что название этого народа во множественном числе встречается в виде «Tazikano=тозикон» (с буквой «к») и после просматривается еще одно слово, которое из-за порчи краев монет невозможно прочесть. Гельмут Гумбох предложил прочтение xaito как хаigo, но

²⁵⁷ Helmut Humbach. New coins of Fromo kēsaro. In: G. Poller (ed.): *India and the Ansient World. Professor P. H. L. Eggermont Jubilee Volume.* - Leuven, 1987. -P. 81-85, plates XI-XIII.

²⁵⁸ Helmut Humbach: Bactrian kidabo, odabo, malabo/malbo. In: *Etudes irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard.* Paris 1989, 210-215; Phrom Gesar and Bactrian Rome. In: P. Snoy (ed.): *Ethnologie und Geschichte. Festschrift für Karl Jettmar.*- Wiesbaden, 1983. -P. 303-309.

позднее в другом месте он предложил другой вариант как хоаго и в результате прочитал как хоаго Tazikano и перевел как «победитель арабов». ²⁵⁹ Однако согласно бактрийской надписи Яковланга и лабораторным исследованиям выявлено, что последнее слово на всех четырех монетах означает **харо** = **хар**-«царь», который из-за отсутствия достаточного места гравер не смог ярко отчеканить. Таким образом, на монетах написано так: **fromo kēsaro bago xoadēo tazikano xaro** – **Император Рума, Бог могущественный. Царь таджиков**. На лицевой стороне одной из монет эти словосочетания приведены еще конкретнее: «**Император Рума, Бог могущественный, тот кто является Царём таджиков**». На оборотной стороне имеется такая надпись. «**И данью был сельскохозяйственный продукт, который выплачивали**». Таким образом, факт победы над арабами и получения дани подтверждается выпуском монет в честь этой победы.

Лицевая часть дирхама царей Бактрии, на котором их эпитети на бактрийском языке приведены таким образом: “Кейзер Рума, великий бог, царь таджиков” в книге Гебл, т.1, с. 172, монета номер 549-251, 3,5 гр. серебро.

B. Gharib: Sogdian Dictionary (Farhang Publications. Teheran 1995). - S. 385.

На оборотной части дирхама фото царя Тегиншаха, который называет себя царем Хорасана. Его эпитеты на бактрийском языке “Тегин, царь Хорасана”. Серебро, 2,35 гр. В книге Гебл т. 3, монета номер 240/5.

Эти монеты – важное историческое свидетельство существования царя под именем **Tazikano Xaro** «царь Таджикиов», **Tazigo Xaro** – в бактрийской надписи Яковланга невозможно интерпретировать кроме как «царь таджиков» (необходимо знать, что слово хар=хаго берет свое начало от древнеперсидского слова хšaθrīyo- царь).

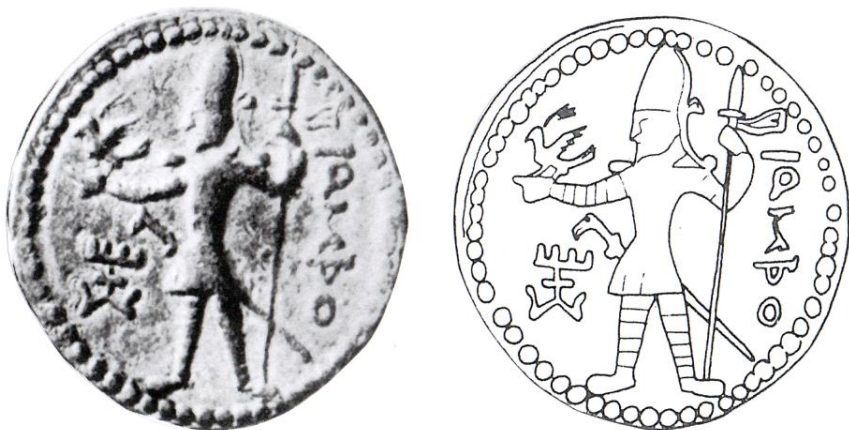
О присвоении себе титула «Кайсари Рум»-император Рима, необходимо добавить, что этот царь имел отношения с Китайским императором и был в одном военно-политическом союзе против арабов и даже иногда побеждал их, что подтверждается выпуском монет в честь одной из этих побед. Выбор эпитета «Кайсари Рум» свидетельствует о том, что этот царь был авторитетным в своем регионе и смог нанести ущерб арабам и вынудил их платить налоги (как видно на обратной стороне монеты). Как и его современник на западе, т.е. Лион третий, император Византии, разгромил арабов, когда Константинополь был в осаде в 726, 739 и 740 гг.. Об этом умалчивают арабские историки.

Следует подчеркнуть, что монеты государства Кушан содержат интересную информацию. Например, кушанские цари на этих монетах изображаются на высотах гор Памира и Гиндукуша, этим они изображают свои родные земли, т.е. родину своих предков.

*Кушанские цари, отображенные сидящими на высотах гор
Гиндукуша (из книги Роберта Гёбла)*

На одной из монет изображен сказочный или мифический герой-царь таджикского народа Йимо или Джамшед, изображения которого встречаются впервые в истории таджикского народа. Из этого изображения выходит, что Джамшед в действительности в наших землях пользовался большим уважением и считался святым человеком.

*Изображение Йимо на кушанских монетах
(из статьи Фронтеза Грина в журнале “Штудия Ироника”,
номер 13. 1983, с. 253-262)*

Из этих примеров можно заключить, что слово «тозиг» не имеет абсолютно никакого отношения к арабам и царю арабов. В этот период во времена халифата и насильного насаждения ислама слово «царь» не существовало как официальный термин, и речь идет о местных таджикских царях (например, таджикские цари Бамияна и Хатлона), правящие этим регионом до прихода арабов. Эти новые документы свидетельствуют о широком распространении термина тожик/тозик/точик, и тохарско-бактрийский язык постепенно переходит в таджикский язык, и бактрийцы этого региона становятся таджиками. Многократные опустошительные набеги тюркских кочевников и арабское завоевание стали серьезной помехой этому процессу и на века отодвинули процесс становления таджикского народа, и только с приходом таджикских династий Тахиридов и Саффаринов этот процесс заново возрождается и завершается процесс становления таджикского народа в период Саманидов, начатого в период великих Кушан.

Язык Бактрии в среднем периоде развития иранских языков, по принятой в иранистике современной терминологии среднебактрийский язык, распространившийся на территории современного Северного Афганистана, южной и центральной части Таджикистана и южной части Узбекистана, занимает особое место среди среднеиранских языков. Особенности бактрийского языка по сравнению с другими языками среднего периода развития иранских языков заключаются в следующем:

1. В настоящее время бактрийский язык остаётся самым неизученным языком группы среднеиранских языков. Тщательное исследование бактрийского языка может пролить свет на многие вопросы развития не только этого языка, но и этого периода. Вопрос о принадлежности среднебактрийского языка к восточноиранской группе иранских языков также вызывает сомнения. Так, «по своей грамматической структуре, бактрийский язык дальше отошёл от древнеиранского, нежели другие восточноиранские языки среднеиранской эпохи. Явных формальных признаков грамматического рода в бактрийских памятниках нет».²⁶⁰ Отдельного исследования требует взаимосвязанность бактрийского языка с авестийским языком, как языка предшествующего, и таджикского – как языка нового периода в ареале распространения бактрийского языка.

2. Единственный язык среди среднеиранских языков, для записи которого использовался греческий алфавит. Этот алфавит состоял из 25 греческих букв. Как подчеркивается Симс-Вильямсом: «Кушаны, новые властители страны, в начале сохранили греческий язык в качестве основного административного языка империи, но затем довольно быстро перешли к использованию лишь греческого алфавита для записи слов местного бактрийского языка. Поворотный момент в ис-

²⁶⁰ Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.1981, – С.342.

тории последнего настал, когда кушанский царь Канишка I впервые использовал его в качестве официального на выпускавшихся им монетах. После первой эмиссии Канишки в этой части Азии греческий язык навсегда исчез из монетных легенд и был заменен бактрийским.»²⁶¹

3. Среднебактрийский язык в отличие от иранских языков среднего периода, которые назывались по имени этнонимов своих народностей (парсиг-персидский, согдийский, хорезмийский, парфянский), сохранил свое историческое название «арийский», о чем свидетельствует Рабатакская надпись эпохи Кушан. Надпись, в частности гласит: «Великий спаситель, Канишка Кушан, Праведный, Справедливый, Автократор, Бог, достойный поклонения, получивший царство от Наны и всех богов, положивший начало первому году так, как это нравилось богам. И он издал эдикт по-гречески, и затем переложил его на арийский язык. Он приказал сделать изображения этих царей: царя Куджулы Кадфиза, его прадеда и царя Вимы Такту, его деда и царя Вимы Кадфиза, его отца и также себя самого, царя Канишки.»²⁶² Известный ученый-специалист в области бактрийских источников Симс-Вильямс при чтении данного текста отмечает: «Далее в тексте провозглашается, что он «издал (?) эдиктов (?) по-гречески (и) затем переложил его на арийский язык». В принципе, любой язык индоарийской группы мог быть назван «арийским». Ясно, однако, что говоря об «арийском языке», Канишка имеет в виду бактрийский, т.е. язык надписи, подобно тому, как Дарий имел ввиду древнеперсидский, когда утверждал: «Волею Ахурамазды я составил другой текст на арийском, чего ранее не существовало». Трудно не обратить внимание на то, что Канишка счел нуж-

²⁶¹Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории. М., 1997, №3. – С.3

²⁶²Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории. – М., 1997, №3. – С.4.

ным подчеркнуть в надписи употребление «арийского языка» в тот момент, когда греческий был заменен бактрийским в легендах его монет.»²⁶³ Таким образом, этим доказательством мы имеем свидетельство об идентичности языков или об общем языке, который, хотя формально, официально назывался «арийским» в течение долгого периода истории иранских языков от авестийского и древнеперсидского до среднебактрийского языков. Эта идентичность или общность языка позднее ярко проявляется при появлении и становлении так называемого «новоперсидского», а точнее «персидского-таджикского-дари» языка.

4. Среднебактрийский язык в периоде правления кушанской династии становится не только официальным и государственным языком огромной империи, но и языком художественной, религиозной, учебной и педагогической литературы. Как отмечает Симс-Вильямс: «В первых веках н.э. бактрийский мог быть с полным основанием назван одним из важнейших языков древнего мира. Будучи языком кушанских царей, он несомненно был понятен народам всей огромной Кушанской империи, включавшей территории современного Афганистана и Северной Индии, а также части Средней Азии. Даже после распада Кушанской империи побактрийски продолжали писать, по крайней мере, еще шесть столетий, что доказывается находками надписей IX века в долине Тучи в Пакистане, а также бактрийскими фрагментами буддийских и манихейских рукописей, найденными в далеком Турфанском оазисе в Западном Китае. Таким образом, использование литературного бактрийского языка продолжалось около тысячелетия.»²⁶⁴

²⁶³ Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории. – М., 1997, №3. – С.3.

²⁶⁴ Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории. – М., 1997, №3. – С.3.

Теперь о самом главном вопросе, об идентичности или общности языковой ситуации среди ираноязычных народов. То, что один из основных диалектов древнеиранских языков назывался «арийским» и что авестийский и древнеперсидские языки представляют один общий язык, и только Авеста является языком начального периода, а второй, древнеперсидский-языком последнего периода развития арийского языка, ни у кого из иранистов не вызывает сомнения: «Язык древнеперсидских клинообразных надписей настолько близок к языку Авесты, что их можно рассматривать как диалекты одного и того же языка-древнеиранского языка-основы»²⁶⁵. По новым источникам среднебактрийского языка (Рабатакская надпись в Самангане) язык эпохи Кушан также называется «арийским». В этом случае можно рассматривать иранские языки как диалекты общеиранского языка-основы, существование которого относится к глубокой древности. Различия между иранскими языками или диалектами в древности были настолько невелики, что носители этих языков могли, не испытывая особых трудностей, понимать друг друга. Общность иранских языков древнего и среднего периодов подтверждается географами и путешественниками, которые посещали Среднюю Азию и Иран в различные периоды истории иранских народов. Приведем краткую информацию об этом:

1. Страбон (около 65 г.до н.э.-21 г.н.э.), римский географ, в своей «Географии» приводит свидетельство более древнего греческого автора Эратосфена (около 276-294 гг.до н.э.) о том, что жители Персии, Мидии, Бактрии и Согдианы буквально «одноязычны до малого», т.е. «по существу одноязычны».²⁶⁶ Утверждая это, Эратосфенопирается на свиде-

²⁶⁵Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988, с. 142.

²⁶⁶Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988. – С.143-144; Страбон, География, 11,2,8

ния, собранные сподвижниками Александра Македонского и имеющие большую ценность, но его труд до нас, к сожалению, не дошёл. Но, к счастью, фрагменты из его работы сохранились у Страбона.

2. Чжан Цзян, китайский дипломат и путешественник, лично побывавший на территории Средней Азии в 129-128 гг. до н.э. сообщает, что «от Давани (Фергана) на Запад до государства Аньси (Парфия), хотя есть большая разница в наречиях, но язык весьма сходен, и в разговорах понимают друг друга».²⁶⁷

3. Как отмечает И.М. Оранский – крупный и известный исследователь иранских языков, «Однако, все эти различия не выходили за пределы различий диалектальных, не исключали возможности взаимопонимания между носителями древнеиранских диалектов».²⁶⁸

4. Что касается нового периода истории таджикско-персидско-дари языка, это общность выражается общим грамматическим строем этих близкородственных языков: Как отмечает Оранский И.М. «Как известно различия между современным таджикским и современным персидским языками относительно невелики и не затрагивают основ грамматического строя и основного словарного фонда. В области фонетики эти различия сводятся главным образом к системе вокализма: древнее *ā* отражается в современном таджикском языке как *о*, в современном персидском – как *ā*; древнее *a* отражается в современном таджикском языке как *а*, в современном персидском как *ā*; древнее *i* отражается в современном таджикском как *і*, в современном персидском как *e*; древнее *u* отражается в современном таджикском языке как *и*, в современном персидском – как *о*; древнее *ē* и *ō* отражается в со-

²⁶⁷Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, – Москва, 1988, – С.143-144; Бичурин, 1950-1953, т.2, – С.161, 188.

²⁶⁸Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988. – С.144.

временном таджикском и современном персидском языках соответственно как *e*, *ï* и *i*, *u*.²⁶⁹

§ 4. Название таджикского языка в первоисточниках

В настоящее время продолжают бурные споры и вокруг названия общего языка таджикско – персидско – дари. Некоторые, ученые, допуская узколинейность, полностью отказываясь принять «таджикский» и «дари» как варианты названия одного языка, принимают только термин «персидский» как вариант названия родного языка, хотя все три варианта названия языка для обозначения нашего языка являются приемлемыми и берут свое начало из глубин истории. Теперь рассмотрим, откуда берет свое начало название «таджикский язык» и какова история его появления. По данной проблеме, к сожалению, некоторые ученые и журналисты, такие как Сафар Абдулло (Озодагон, 17 сентября 2014г., Миллат, 16 января 2013г.), Обиди Шуккурзода (10 октября 2012г.) и немногие их сторонники выдвигают научно необоснованную гипотезу о том, что «Язык под названием «таджикский» не был и не существует» (Озодагон, 17.09.2014). Кроме того Сафар Абдулло придерживается и продвигает устаревшую идею о том, что будто новоперсидский/дари/ таджикский язык является языком Западного Ирана и распространялся на территории Хорасана, Бактрии и Согда вместе с продвижением Сасанидского двора на Восток под натиском арабской агрессии. Он, в частности, подчеркивает. «Так называемый язык дари не что иное как язык двора Сасанидов, который называли «парсиг» (Озодагон, 17.10.2014). Во-первых до нас не дошли никакие данные исторического характера о том, что «парсиг» и «дари» один и тот же язык. Во-вторых, термин «парсиг» обозначал юго-западный диалект среднеперсидского языка в противовес

²⁶⁹ См. подробно: Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - Москва, 1988. - С. 282.

«пахлавик» северозападного диалекта парфянского языка. Во-вторых, таджикский/дари/новоперсидский, по мнению абсолютного большинства авторитетных исследователей истории иранских языков, до прихода Сасанидов и арабов в Среднюю Азию был уже состоявшимся языком. Ограничимся мнением только нескольких выдающихся ученых-иранистов Маликушшуаро Бахора, Мухаммад Мухита Таботабои, Е.Э. Бертельса и др.. Бахор пишет: «Древняя поэзия (имеются ввиду ранние прозаические произведения на языке дари - С.Н.) по признакам зрелости выражений, устойчивости строения словосочетаний и изящества выражения мысли является продуктом долгих лет и даже продуктом длительных веков развития и может быть вразы превосходить произведения, составленные на языке пахлави в этом же столетии по более яркости выражений, полноте смысла и с точки зрения эволюции более безупречный и цельный.»²⁷⁰ Другой иранский исследователь истории языка Мухаммад Мухит Таботабои в статье «Работа Фархангистана: от языка персидского до дари» подчеркивает, что «язык персидский-дари... имеет восьмистолетнюю историю употребления в доисламском периоде.»²⁷¹

Бертельс Е.Э. в статье «Персидский-дари-таджикский» после скрупулезного и тщательного анализа истории возникновения языка приходит к следующим выводам:

1. На заре возникновения дари-таджикского языка большая часть диалектов западных областей Ирана представляли собой варианты среднеперсидского языка. Он подчеркивает: «если новоперсидский – потомок среднеперсидского, то нужно было бы предположить, что местные диалекты Ирана, особенно южного и западного, должны представлять собой какие-то формы новоперсидского языка. На деле это не так, и большая часть этих диалектов пред-

²⁷⁰ Мухаммадтаки Бахор. Сабкшиносӣ. – Техрон, 1949/1971. Т. 1. – С. 22.

²⁷¹ Мухаммад Мухит Таботабои. Работа Фархангистана: от языка до персидский дари. (на перс. яз.)/Вахид, №7, Тегеран, 1348/1970. – С. 267.

ставляет собой варианты среднеперсидского, а не новоперсидского. Далее, нужно заметить, что теория эта была создана тогда, когда о таджикском языке или вообще не имели никакого представления, или же считали его каким – то «испорченным» диалектом персидского. Тогда, конечно, ни один иранист не мог заметить тот не объяснимый старой теорией факт, что именно таджикские – то диалекты совершенно явно по своему строю подходят к новоперсидскому и не содержат в себени элементов согдийского, ни характерных для среднеперсидского черт.»²⁷²

2. К моменту прихода арабов согдийский язык не был господствующим языком Средней Азии и согдийский субстрат не обнаруживается в таджикских говорах: «Если принять, как это сейчас многими делается, то мнение, что к моменту прихода арабов в Средней Азии господствовал язык согдийский, то как объяснить его полное исчезновение уже в VIII в.? Как объяснить, что никаких следов согдийского субстрата в таджикских говорах не обнаруживается? Как объяснить, что уже в IX в. новоперсидский полностью господствует в Средней Азии Хорасане, а в Фарсе и западном Иране и его в то время еще нет и следов?»²⁷³

3. Блестящий ранний период расцвета персидско-таджикской литературы целиком связан с Хорасаном и Средней Азией: «Едва ли можно усомниться в том, что первый блестящий период развития так называемой персидской литературы целиком связан со Средней Азией. Все древнейшие авторы IX-X вв. или происходят из Средней Азии и Хорасана, или же действуют при дворе бухарских правителей. Именно в этой среде созрели такие гениальные поэты, как Рудаки, Дакики, Шахид Балхи, да и сам Фирдоуси».

²⁷²Бертельс Е.Э. Персидский- дари-таджикский//Забоншиносй, 2010, №2. – С. 4.

²⁷³ Там же, с. 5. (Далее цитаты из данного источника)

4. Все местные таджикские говоры (особенно центральные, южные говоры Таджикистана, северные и центральные говоры Афганистана, южные говоры Узбекистана) содержат в себе в большом количестве элементы языка дари: «До настоящего времени в Хорасане, таджикских районах Афганистана, ряде районов Узбекистана и Таджикистана, за исключением тех областей, где сохранились памирские языки и остатки согдийского /ягнобский/, все местные таджикские говоры содержат в себе в большом изобилии элементы дари и могут быть с ними связаны.»

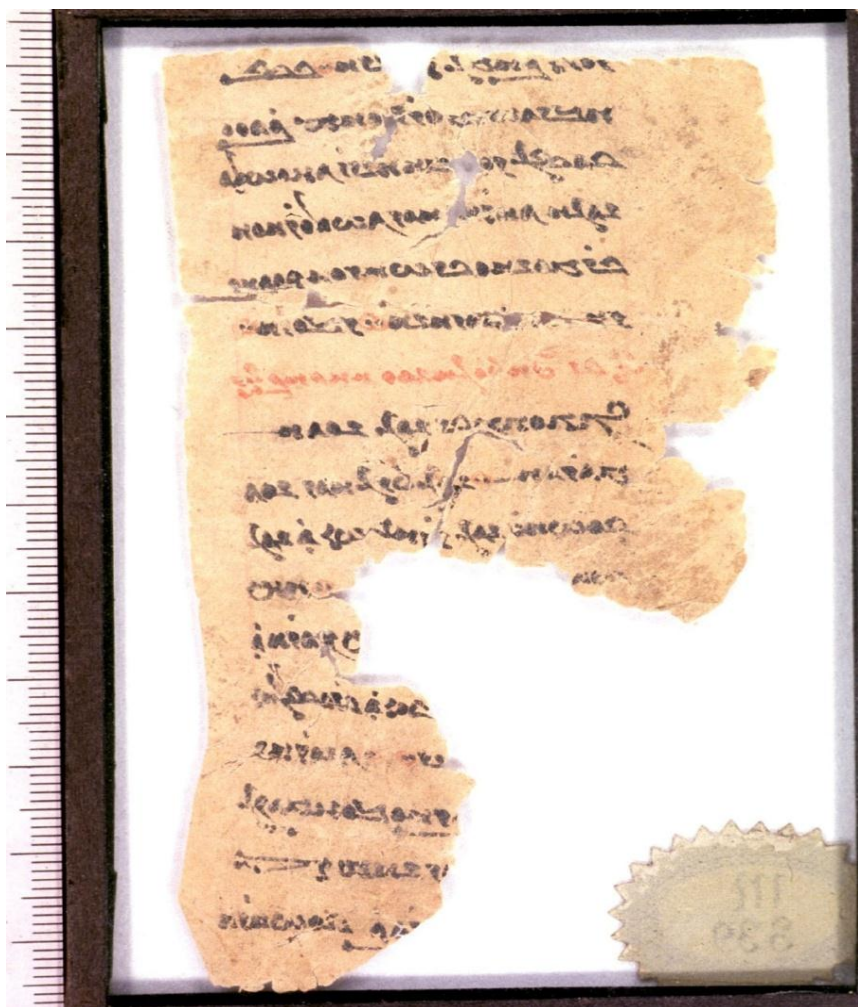
5. Таджикский дари сложился уже в VI веке и сосуществовал со среднеперсидским и согдийским: «Далее, сложился дари, очевидно, не после арабского завоевания, а значительно ранее, может быть, уже в VI в. и, следовательно, сосуществовал с пахлави. В этом нет ничего невозможного, ибо социальные круги, в которых действовали эти языки, были различны: пахлави у всех, кто был связан с зороастрийским духовенством, дари-у светских людей. Сосуществовал он, таким образом, и с согдийским. ...Поскольку они сосуществовали, то понятно, что в таджикских диалектах согдийского субстрата быть не может... Таким образом, все эти цитаты подтверждают, что дари появился не после арабского нашествия, а существовал за несколько веков до него... Наконец Бехар ссылается еще и на язык манихейских фрагментов из Турфана, дающий, по его мнению, формы архаичного дари, а не пахлави).»

По вопросу существования таджикского языка позиция Сафара Абдулло и его сторонников еще радикальнее. Сафар Абдулло пишет: «Язык под названием «таджикский» не существовал и не существует».Эту гипотезу он выдвигал еще раньше. «Название «таджикский язык» навязывалось нашими врагами, и это название является политическим термином, нежели научным выражением» (Миллат (Нация), (16.01.2013). Обид Шукурзода, будучи его сторонником, идет дальше и на

страницах еженедельника «Нигох» (Взгляд) подчеркивает: «Если было бы отвратительно называть «Хусрав»-а «Каджав»-ом, то более отвратительнее называть язык «персидский» «таджикским». Демонстрируя свою неосведомленность и некомпетентность в этом деликатном вопросе, он добавляет. «Наш язык назывался персидским, но с 1938 года под диктовкой сильной руки русских агрессоров называли его «таджикским»» и еще добавляет «выражение «таджикский язык» является выдумкой врага и глумлением над названием нашего родного языка». Ниже приводится несколько сведений об употреблении слова «таджик» в сочетании со словом «язык» в значении «язык таджиков» и «таджикский язык», при этом эти выражения равнозначны с выражениями «язык дари» и «язык персидский».

1. Религиозный манихейский текст на парфянском языке. В одном из письменных источников на манихейско-парфянском языке, (текст №339., хранится в АН Германии) из Турфана, который датируется VIII веком н.э., название таджикского языка встречается в словосочетании «*par tazigane awak*» – «на таджикском языке», или, если быть точнее, «в таджикском произношении» В этом письменном источнике коротко говорится о том, что манихейское богослужение проводилось на таджикском языке.

Этот письменный источник по словам некоторых ученых, в том числе по словам Дориюша Раджабиён, отмечается как «согдийский манихейский текст, относящийся к X в. нашей эры», но необходимо констатировать тот факт, что этот текст написан на парфянском языке, но не на согдийском. Кроме того, этот текст относится к VIII веку н.э., в этом периоде парфянский был мертвым языком, таджикский язык использовался вместо него, и среди иранистов не существует никаких сомнений о родстве и близости парфянского и таджикского языков.

Манихейско-парфянский религиозный текст (№339м), который хранится в Центре изучения текстов, найденных в Турфане Академии наук Германии, г. Берлин. В середине текста (седьмая строка) желтыми чернилами написано предложение “*par tazigane awak*” (“на таджикском языке”), вокруг которого нарисованы два цветка.

Следует обратить внимание на точку зрения некоторых ученых. Так, Гулям Джелони Давари отмечает. «Немецкий ученый господин Вернар Зандерман на оборотной странице манихейско-парфянском письменного источника (№339, хранится в АН Германии), который относится к 8 веку, открыл название таджиков в предложении «*paṛ tāžīgānē āwāk*», «на таджикском языке» или «в таджикском произношении», где слово «таджик» написано буквами «г» и «ж» как «тажиг»».

Следует подчеркнуть, что в связи с тем, что этот источник имеет важное научное значение, автор этих строк вместе с устом Д. Саймиддиновим (светлая память ему...) в 2010 году были в Германии, видели этот письменный памятник и сняли с него копию. В действительности, по словам немецких исследователей, этот источник составлен на парфянском (не на согдийском) языке и относится к VIII веку н.э..

Сам текст написан черными чернилами и состоит из 17 строк, некоторые из которых, начиная с 11 до 17 строки, частично испорчены и уничтожены. Гулям Джелони Давари первые четыре строки прочитал таким образом: строки 1-3: «*āyād paḍ nog nēw muvṵā, nōg juḡ ud nēw pēšāy nog*», четвертая строка «*paṛ tāžīgānē āwāk*».

Дословный перевод строк: «Надеемся, что будет добрый приход, новое предзнаменование, новое будущее...», четвертой строки - «в таджикском произношении».

Термин «таджик» в форме «*tāzyk*» и «*tāzykānak*» (тозиконак) прослеживается и в согдийских письменных источниках, и который, по утверждению Давари, «со стороны В.А. Лившица и Гариба ошибочно интерпретируется как «араб» и «арабский».

Это утверждение относится также и к В.Зандельману, поскольку слово «*tāžīkānē*» в тексте на парфянском языке встретилось тогда, когда манихейская религия насчитывала 800-летнюю историю, и к молитвам и образам поклонения арабов и мусульман не имела никакого отношения и, может быть, даже не была осведомлена об образах их поклонения. С другой стороны, ма-

нихейская религия вместе с парфянским языком распространилась на восточные регионы исторического Ирана и согдийцы приняли эту религию, посредством парфянского языка и религиозные церемонии манихейской религии в целом осуществлялись на этом языке. Поэтому, в этом тексте в основном имеется в виду таджикский язык и его произношение, а не арабское произношение.

2. В религиозном учении под названием «Бонпо», распространенном в Тибете, упоминается страна Тагзиг, которая якобы находилась на территории Центральной Азии, и язык «тагзиг». Л.Н. Гумилёв в своей книге «Величие и падение древнего Тибета» пишет: «Священная книга Бон была написана Шэнрабмибо на языке тагзиг и переведена на другие языки».²⁷⁴ Если древнеиндийские эпические поэмы слово «таджик» возводят ко второму тысячелетию до нашей эры, древнетибетские источники закрепляют название этого народа в последнем тысячелетии до нашей эры и определяют его расположение. Известный русский тибетолог Б.И. Кузнецов, проявив особый интерес к слову «таджик», отмечает: «Для обозначения Ирана и иранцев тибетцами было приятно слово таджик в разных вариантах написания (Stag-gzig, rta-mjig, atag-bzhi, rtag-gzigs, tazig и т.д.)»²⁷⁵. Директор Института по изучению Бона Дж. М. Райнольдс считает, что учения и практики боносуществования (пневматологической и энергетической медицины), в древности также пришли из страны Тагзиг. Он в статье «Институт по изучению Бонпо» пишет; «Согласно традиции Бонпо, учения и практики боносуществования (великая тибетская медицина) пришли в Тибет не с юга, из Индии, а из страны Шаншун, что к западу от Тибета, куда в свою очередь, в более отдаленные времена, они пришли из

²⁷⁴Гумилёв Л.Н. Величие и падение древнего Тибета//Страны и народы Востока. Вып. VIII. – М. 1969. – С. 158-159.

²⁷⁵Кузнецов Б.И. Древний Иран и Тибет. Первая религия Бон. – Санкт-Петербург, 1998. – С.12.

страны Тазиг, или из Иранской Центральной Азии»²⁷⁶. Во введении книги Б.И. Кузнецова «Древний Иран и Тибет», другой известный русский востоковед А. Зеленский пишет: «Говоря об истории бонской религии, автор данного исследования указывает, ссылаясь на тибетские источники на районы, из которых эта религия могла проникнуть в Тибет; страна Тагзиг, под которой он понимает (ныне) мусульманские районы, примыкающие к западному Тибету, тюрко-монгольская страна Аша (к востоку от Тибете) и страна Шаншун (северо-западный Тибет). В этой последней как раз где-то находилась легендарная страна Олмо родина Шенраба-основателя бонской веры»²⁷⁷. Многовариантное и частое употребление слово «таджик» в религиозном наследии древних тибетцев указывает на огромное распространение и влияние таджиков, и их мировоззрение на тибетскую религию и культуру.²⁷⁸

3. Другой пример относится к начальному периоду исламского ренессанса, в котором с приходом арабов, маволи (исламизированная часть ираноязычных народов) и распространением ислама в Центральной Азии термин «персидский» используется более активно, чем термины «таджикский» и «дари». В тюрко-уйгурских или карлукских первоисточниках периода Баграхана из династии Караханидов, (по утверждению Кононова А.Н. «Баграханский язык»), в том числе, в «Кутагту билик» («Благодатное знание»), написанном в 1070 году Юсуфом Баласагунским, представлена очень ясная информация о таджикском языке. Следует отметить, что это сочинение первое, старейшее, и единственное тюркское поэтическое произведение XI века. Юсуф Баласагуни более тысячи лет назад написал свой труд в

²⁷⁶ Рейнольдс Дж. Олмо Лунгринг: Нерушимая священная земля//Гаруда. 1992, №2. – С.48.

²⁷⁷ Кузнецов Б.И. Древний Иран и Тибет. Первая религия Бон. – Санкт-Петербург, 1998. – С.12.

²⁷⁸ См. подробно: Муъминджанов Х.Х. Авесто об этногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. – С.184-187

древней Кашгарии. В IX веке в Семиречье, где до того господствовала таджикская династия Саманидов, возникло новое тюркское государство – государство Караханидов, которое просуществовало до начала XIII века. Династию Караханидов, или, как их еще называли современники, «Дом Афрасийаба», «Мулук аль-хакания» («Властители империи») основали ханы, принадлежавшие к тюркскому племени карлуков. Карлуки и стали господствующим племенем в Караханидской державе, которая в период своего наибольшего могущества включала в себя Мавераунахр, Фергану, Семиречье, Кашгарию, то есть огромную территорию от Хотана (Синьцзян) до берегов Амударьи. В X веке Караханидские тюрки первыми среди тюркских племен приняли ислам – религию оседлого населения, который постепенно распространялся и среди кочевников.

Широко использовались три языка: таджикский, тюркский и арабский. Таджикский расцветал в прекрасных поэтических образцах, например, бухарского литературного круга, будучи при этом уже в X веке также и языком богословской литературы. Тюркский язык в культурных областях был языком пришельцев из степи, кочевников, которые переходили к оседлости и благодаря своей многочисленности не только сохранили свой язык, но и распространили его среди туземцев; начинался процесс постепенной тюркизации края. Арабский был языком религии, науки, юридического делопроизводства, отчасти – поэзии. Все три языка использовали один алфавит-арабский, но, чтобы писать по-тюркски, использовался также и второй алфавит-уйгурский, составленный на основе согдийского алфавита. Тюркские правители в завоеванных ими областях Средней Азии подчинялись влиянию местной (таджикской) культуры и не только держали при своем дворе таджикско-персидских поэтов, но и сами писали стихи на таджикском языке. Юсуф хасс – хаджиб Баласагуни на благодатной почве устной словесности тюрков, под влиянием таджикско-персидской литературы создает монументальное

эпическое творение под названием «Благодатное знание», с законной гордостью написавший в начале своей поэмы :

*Да книг у арабов, таджиков немало,
А нашею речью сия-лишь начало.*²⁷⁹

4. Вопрос об особенностях таджикского языка и страны под названием Таджики или Таджикия впервые в эпоху средневековья отмечается в книге «Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)» Руи Гонсалеса де Клавихо, посла короля Испании Генриха III к Тимуру. Приближаясь к городу Андхой (нынешний город на севере Афганистана), он пишет: «Скоро добрались к городу, который назывался Анкой ...Этот город относился уже не к Мидийской земле, а к земле называемой Тахикиния, язык ее чем-то отличается от персидского, но в основном похож на него».²⁸⁰ Под географическим названием «Тахикиния» автор подразумевает буквально «Таджикию» или «Таджикистан», что подтверждается другим примером из этой же книги: «Потом покорил всю землю и империю Орасании (Хорасан), а также всю землю Тахикинии (Таджикии), называемую Рей...».²⁸¹ Из этого примера можно сделать вывод о том, что во времена Тимура территория под названием страны «Таджикиия» простиралась до провинции Рей (нынешняя территория вокруг города Тегерана, столицы Ирана).

5. В начале XIX века, а точнее в 1813 году, Миризотуллохи Хинди в своем произведении «Сафарнома» о таджикском языке пишет таким образом, что исключает беспочвенные претензии Сафара Абдуллаха о несуществовании термина в значении «таджикского языка» до 20-го века. Он пишет:

²⁷⁹ См. подробно: Юсуф Баласагуни. Благодатное знание. – Ленинград, 1990. – С.5-9.

²⁸⁰ Руи Гонсалеса де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – Москва, 1990. – С.97.

²⁸¹ Там же. – С. 3

«Языка Кукана (т.е. Куканда – С.Н.) является тюркским, население разговаривает на таджикском, т.е. персидском.»²⁸²

6. Первая газета на таджикском языке в Бухаре была издана 11-марта 1912 г. основателями которой были Мирзо Мухиддин Мансуров и Мирзо Сиродж Хаким. Эта газета сыграла важную роль в просвещении общества в пропаганде культуры и истории таджикского народа, в пропаганде национальных ценностей и патриотизма среди населения Бухарского эмирата, за что после выхода 153 номера, было приостановлено издание газеты. Вопросы языка и литературы, чистоты языка, споры вокруг названия языка были в центре внимания сотрудников газеты «Бухорой шариф» (Святой Бухара), которая являлась флагом просветителей Бухары начала XX века. В третьем номере издания газеты писали следующее: «не вышел еще на свет первый номер «Бухорой шариф», как в редакции появились некие господа и, рассматривая статьи, сказали: «Здесь общим языком является таджикский. Будет лучше, если газета будет печататься на таджикском языке.» Или же заключение самых сотрудников газеты по вопросу названия языка: «...различные этносы совмещались и одни под названием дари,а другие под именем фарси,третье – таджикским разделили себя...но развитие каждого этноса заключается в том, чтобы они должны подчинить свою разговорную речь писательству, а не наоборот»

Таких примеров о продолжительности существования таджикского языка, его родины и его становлении содержится большое количество в письменных источниках, дошедших до наших дней. Однако до сих пор существуют множество неоткрытых и неисследованных материалов и документов, которые хранятся в различных музеях и архивах и ждут своих исследователей.

²⁸² См. Назарзода С. «Забон ва вахдати миллӣ», Душанбе, 2007. – С. 43.

ГЛАВА III

ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК

В ИСТОРИЧЕСКОМ ОСВЕЩЕНИИ

§1. Ранний период развития таджикского языка

Таджикский язык - государственный язык Республики Таджикистан входит в иранскую группу индоевропейских языков, объединяющую также персидский, дари, курдский, белуджский и ряд других языков. Он распространён в Таджикистане, Узбекистане, Афганистане, Кыргызстане, Иране, Пакистане, Индии, Китае (Синьцзян-Уйгурском автономном районе). Таджикский язык приобрел статус литературного языка, начиная с IX в. Уже в эпоху Саманидов (IX-X вв.) появляется научная и художественная литература на таджикском языке.

Многими лингвистами таджикский язык признаётся этнолектом персидского языка. Их расхождения фиксируются примерно в XVI в. и, в основном, они фонетические. Введение для таджикского языка в 1940 г. алфавита на основе кириллицы закрепило эти различия. По сравнению с персидским, в таджикском языке больше архаизмов в лексике и отдельных фонетических явлениях, что свидетельствует о сохраняемости наследия классического периода (IX-XV веков). В то же время, в разговорной речи отмечается тюркское (прежде всего, узбекское), а с XX века - ещё и русское лексическое влияние.

Таджикский язык принадлежит к иранской ветви индоиранских языков индоевропейской семьи. Вместе с языком дари (который фактически является вариантом таджикского языка и почти от него не отличается), входит в восточную зону новоперсидского диалектного континуума и рассматривается как северо-восточный вариант персидского языка. Взаимопонимание между носителями таджикского языка и персоязычными жителями Афганистана и Ирана возможно до сих пор. В настоящее время он распространён на основной территории Таджикистана, в

Горно-Бадахшанской автономной области до Ванчского района, анклавными в некоторых районах Узбекистана (прежде всего, в Самарканде и Бухаре, в Кашкадарьинской, Навоийской, Ташкентской, Наманганской, Андижанской, Ферганской областях и в восточной части Сурхандарьинской области), а также на юге Киргизии (прежде всего в Баткентской области). В Юго-западной части Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая проживают представители народов Памира, говорящие на ваханском и сарыкольском языках памирской группы иранских языков.

Таджикский (персидский, дари) язык – единственный язык иранской группы индоевропейских языков, историю которого с древнейших времен до настоящего времени можно разделить на несколько периодов, хотя эта периодизация осложняется многими дополнительными трудностями, а именно: 1) длительностью письменной истории, недостаточностью и неравномерностью документации по отдельным языкам и отдельным этапам их развития; 2) многочисленностью письменных систем, применявшихся в разное время для фиксации отдельных иранских языков, недостаточной их приспособленностью для передачи звукового состава, а также несопоставимостью этих систем письма друг с другом; 3) консервативностью орфографии и литературных норм²⁸³.

В истории таджикского языка выделяют три этапа: 1) древний период (с периода выделения иранских языков в самостоятельную группу языков по IV-III вв. до н.э.). Предшественниками таджикского языка с этого периода являются авестийский и древнеперсидский языки. 2) средний период (с IV-III вв. до нашей эры по VIII-IX вв. н. эры). Предшественниками таджикского языка среднеиранской языковой эпохи были парфянский, среднеперсидский, бактрийский, согдийский и хорезмийский языки, хотя некоторые из них (бактрийский, хорезмийский и

²⁸³ См. подробно: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. - М., 1979, - С. 63

согдийский) представляли группы восточноиранских языков. 3) новоиранская языковая эпоха (с VIII-IX вв. н.э. по настоящее время). Этот период развития включает в себя более 40 языков и диалектов.

Таджикский язык (дари, персидский или новоперсидский) сформировался, в основном, на базе среднеперсидского, хотя по данным новых исследований некоторые языковые памятники среднего периода (особенно, манихейские тексты на парфянском языке) практически не отличаются (вплоть до лексических арабизмов) от языка ранних памятников новоперсидской поэзии.²⁸⁴ Так, письменные памятники, найденные в Турфанском оазисе Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая и находившиеся в Государственной библиотеке ФРГ (г.Берлин) свидетельствуют о том, что письменная традиция на раннем таджикском языке восходит к эпохе доарабского завоевания. Гулям Джелони Давари сообщает о 22 листах рукописей на манихейском алфавите и приводит перевод и комментарий религиозного манихейского текста (M 877 и M 403) на раннем таджикском языке:

Nyrwg'yg yzdyg pd trs ' wd bym. 'ndy šg'wd z'ryy nšystn,
Dyl 'wd hwš 'y xwyšr'y swyh m'erft 'y rwšn 'y xwd' pd dwe' u
xw' st br d'stn.

Нируг иг яздиг пад тарс уд бим. Андишг уд зорї нишастан,

Дил уд хуш и хишрои сўйи маърифат и рушан и худо пад дуо у хост бардоштанд.(Нерӯи яздиро бар (зидди) тарсу бим, андеша ва зорӣ нишондан. Дилу хуши хешро сӯйи маърифати рӯшани Худо бо дуову хост бардоштан²⁸⁵.) Дословный перевод:

²⁸⁴Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. – М., 1979, – С. 65

²⁸⁵См. подробно: Гулям Джелони Давари. Тахлили забонї ва таърихи вожаи «тожик» бар мабнои осори кашфшуда. – Душанбе, 2016. –С.74-75; WernerSundermann: Ein manichäischer Bekenntnistextin neupersischer Sprache.In: Christine Reck, Deiter Weberund Claudia Leurini, Antonio Panaino (edd.): Manichaica Iranica. Ausgewählte Schriften von Werner Sundermann. Serie Orientale Roma LXXXIX, 2, Band 2, Roma (Istituto Italiano per l'Oriente) 2001, 355f.[645f.].

“Божественную силу направит против боязни, испуга, страха, опасения, мольбы. Сердце и разум свои направит своими молитвами и стремлениями по направлению к яркому познанию Бога”. Из этого текста явствует, что влияние арабского языка на примере слов “*дуо*” (молитва) и “*маърифат*” (познание) уже ощущается в ранних текстах таджикского языка.

Таджикский язык раннего периода отличается от предшествующих языков по фонетическим, грамматическим и лексическим особенностям. По фонетике количественные особенности переходят в качественные. В классическом языке дари (ранне-таджикский язык) сохраняется восьми-фонемная система вокализма (три пары коротких и долгих гласных *ī – ī̄*, *a – ā*, *u – ū* и два долгих гласных, появившиеся от сложных фонем *ai > ēi* *au > ō*). Позднее, под влиянием качественных изменений вокализма современный таджикский язык переходит на шестифонемную систему вокализма, что до сих пор вызывает дискуссии среди исследователей. Согласные таджикского языка не претерпели серьезных изменений качественного и количественного характера, хотя в их расположении происходят некоторые качественные изменения. В системе грамматического строя (морфология и синтаксис) основные изменения наблюдаются в переходе частей речи от синтетического строя к аналитическому.

В раннем периоде развития таджикского языка (в письменных памятниках IX-X вв. дари, парсии дари или парси) прослеживаются диалектные отличия, что привело к созданию различных толковых словарей. Но вплоть до настоящего времени таджикский (дари, персидский) язык сохраняет единообразие грамматического строя.

Основные нормы литературного письменного языка сложились уже в X в. Современный таджикский язык сохраняет основные черты фонетического, грамматического и лексического строя языка классической литературы, хотя в некоторых сочинениях X в. отмечаются различия между говорами на территориях Средней Азии и Хорасана.

Обширность территории распространения этого языка, территориальная раздробленность, характерная для этого периода слабость культурно-экономических связей между отдельными районами способствовали диалектной раздробленности языка. Об этом сообщают в своих трудах писатели, географы и многочисленные путешественники. В частности, Мукаддаси выделяет в этих областях следующие территориальные диалекты таджикского языка: нишапурский, бустский, мервский, балхский, гератский, бухарский, самаркандский, шашский и ферганский. Он же отмечает, что говоры Туса и Нисы близки к нишапурскому; говоры Серахса и Абиверда – к мервскому; говоры Бамиана, Тохаристана, Термеза – к балхскому и т.д. Относительно говора Мерверуда указывается, что он близок и к балхскому, и к мервскому; относительно говора Джуждана – что он занимает среднее положение между мервским и балхским; относительно говора Гарчистана – что он занимает среднее положение между гератскими мервским и т.д.

Географ Мукаддаси, перечисляя диалекты Бухары, Самарканда, Ферганы, Балха, Буста, Герата, Мерва, Нишапура, Туса, Абиверда и Серахса, отмечает их фонетические и морфологические особенности, которые прослеживаются и в современных таджикских говорах. Например, глагольная форма – ак, отмеченная в X в. в диалекте Самарканда (*бикардакам* – я сделал, *бигуфтакам* – я сказал), употребляется и в наши дни.

В ряде случаев эти диалектные различия могут быть объяснены воздействием (главным образом, в области фонетики и лексики) на таджикский язык местного языкового субстрата – парфянского в Хорасане, согдийского – в долине Зеравшана и прилегающих районах, сакско-тохарского – в Систане и Тохаристане. Однако, оно не исключало взаимопонимания между отдельными группами населения, говорившими на различных диалектах таджикского языка. Наличие диалектов не отрицает наличия общего языка, ответвлениями которого и являются эти диалекты. Мукаддаси, перечисляя различные

местные диалекты, отмечая отдельные их особенности, указывает в то же время, что все они относятся к языку *fārsī*, т. е. к таджикскому языку.²⁸⁶

В течение 1000-1500 лет ареал распространения иранских языков остался неизменным. Ягнобский язык с VIII века сохранял своё место, только границы его распространения намного ограничались. На примере ягнобского и памирских языков можно констатировать тот факт, что таджикский язык с древнейших времен был живым языком на территории своего распространения, а его продвижение в сторону Ирана в последующие века стало возможным только после того, как он в Средней Азии и Хорасане превратился в официальный литературный язык.

Все данные подтверждают, что таджикский язык за несколько столетий до прихода арабов уже был вполне состоявшимся языком. Е.Э. Бертельс подчеркивает: «Несомненно, что в то время должно было существовать в Средней Азии много различных языков, но едва ли все эти языки были диалектами согдийского. На то обстоятельство, что язык Бухары не был согдийским, указывают два факта, впервые отмеченные О.И. Смирновой: чеканившиеся в Бухаре монеты не пользовались согдийским алфавитом; в то время как титулами правителей Согдианы были ихшид и афшин, эти титулы в Бухаре применения не имели, и правители ее называли себя бухархудатами, позднее саманхудатами. Все эти факты показывают, что на территории Средней Азии рядом с согдийским языком существовал и еще какой-то другой язык, еще до арабского нашествия уже в какой-то мере пользовавшийся письменностью».²⁸⁷

Таким образом, по факту места и времени происхождения языка можно прийти к следующим выводам:

²⁸⁶Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988, – С. 278-279

²⁸⁷Бертельс Е.Э. Персидский- дари-таджикский//Забоншиносй, 2010, №2. – С. 49-50

– таджикский (дари, персидский) язык является самостоятельным древним языком и местом его возникновения являются Хорасан и Мавераннахр – два берега Амударьи. В результате взаимовлияния с местными парфянским, бактрийским и согдийскими языками и под влиянием среднеперсидского языка таджикский язык уже до прихода арабов стал общелитературным языком Средней Азии и Хорасана;

– устойчивость грамматических норм, богатая исконная лексика, красота выражения мысли в первых поэтических и прозаических произведениях на таджикском языке показывают, что этот язык не является непосредственным продолжением среднеперсидского языка, а, напротив, как самостоятельный язык существовал наряду с тем языком до прихода ислама;

– в начале VIII в. таджикский язык был разговорным языком Балха и литература на этом языке существовала и среди манихеев. По сообщениям арабоязычных авторов Ибн ал-Мукаффы (721-757) и Мукаддаси (X в.) можно судить о том, что уже в первой половине VIII в. таджикский (персидский) язык (*pārsī*, *fārsī*) употреблялся в Балхе. К примеру, одним из древнейших памятников, дошедших до нас на этом языке, написанном арабской графикой, является четверостишие, приведенное в «Истории Табари» при описании событий 727-737 г.г., когда арабы потерпели поражение в Хатлоне (Аз Хутталон омадих, Бо рух табох омадих...). Контекст этого сообщения и сам характер песенки не оставляют сомнений в том, что она вышла из народной среды и имела широкое распространение среди населения. Таким образом подтверждается, что уже в начале VIII в. живым разговорным языком населения (или какой-то части населения) Балха был таджикский (персидский);²⁸⁸

– основные грамматические нормы литературного языка сложились в IX-X вв. в период правления Саманидов (873-999). В последующие века таджикский (дари, персидский) становится

²⁸⁸Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988, – С. 231-232

международным языком огромного ареала от Передней Азии до Китая и Индии.

После падения государства Сасанидов и завоевания Ирана и Средней Азии арабами, через более чем 100 лет ираноязычные народы добились независимости от Арабского халифата. Идеологической опорой последних преобразований стали самосознание и древние традиции этих народов. Главную роль здесь играл таджикский язык, который к тому времени становится языком общения на всей территории Средней Азии и Ирана. К этому времени относится появление первых национальных династий Тахиридов (821-873) и Саффаридов (873-903). Если при дворе Тахиридов официальным языком был ещё арабский, то уже в эпоху Саффаридов таджикский язык постепенно становится официальным языком этой династии.

Один из самых древних и достоверных источников «Тарих-и Систан» («История Систана», XI в.) содержит достоверное описание событий, связанных с захватом Якубом ибн-Лейсом Саффаридом власти в Систане, Кабуле, Кермане и Фарсе. Вернувшись в 867 г. в захваченный ранее Герат из удачного военного похода, Якуб, по свидетельству указанного источника, «убил нескольких оставшихся там непокорных и забрал их имущество. Тогда поэты сочинили в его честь арабские стихи: «Аллах облагодетельствовал горожан и селян властью Якуба достойного и сильного» ... Когда огласили эти стихи, Якуба, будучи неучем, не понял их. При этом присутствовал Мухаммад, сын Васифа, который был дабиром и хорошо знал грамоту (*adab*). А в это время персидской письменности (*pāma-yi pārsi*) не существовало. Тогда Якуб сказал: «зачем говорить то, чего я не постигаю?» Тогда Мухаммад, сын Васифа, и начал сочинять персидские стихи (*ši ' r- i pārsi guftan girift*) и был первым человеком среди аджамцев (*'ajam*), сочинившим персидские стихи. До него никто не сочинял, ибо пока существовали домусульманские иранцы (*pārsiyan*), то у них стихи (*suxan*) распевали под арфу (*rud*) на мелодию хусравани (*ba tariq xusravāni*). Когда же аджамцы были

исторгнуты и пришли арабы, то среди персов распространились стихи на арабском языке, и все они знали арабские стихи. До Якуба среди персов не появлялось ни одного человека, который бы достиг того величия, сына Абдаллаха аш-Шари, который был образован и знал арабский язык. Его поэты сочиняли на арабском языке... Когда же Якуб... взял Герат и когда ему отдали в управление Систан, Керман и Фарс, то Мухаммад, сын Васифа, сочинил следующие стихи: «О эмир, которому эмиры мира, избранные и простые – рабы и слуги, и клиенты, и собаки, и невольники! На скрижалях начертаны предвечные письма: царство отдайте Абу-Юсуфу Якуба ибн-Лейсу, герою...» ...Затем Мухаммад, сын Мухаллада, также систанец по происхождению, человек образованный и поэт, тоже взялся за персидские стихи... Вслед за тем все стали сочинять (персидские) стихи, но первыми были они, (до них) никто не брался за стихи на персидском языке...».

В этом сообщении обращают на себя внимание причины, побудившие придворных гератских и систанских поэтов перейти от стихосложения на арабском языке к стихосложению на персидском (таджикском) языке: «неуч» Якуб «не постигал» арабских стихов.²⁸⁹

Но расцвет этого языка приходится на эпоху Саманидов (873-999). Правители этой династии всячески поощряли писателей и ученых, писавших на таджикском языке. Благодаря этой языковой и культурной политике в эпоху Саманидов такие величайшие писатели и учёные, как Абуабдулло Рудаки, Абулкасым Фирдоуси, Абуали ибн Сино, Абурайхон Беруни, их современники и последователи создали на таджикском языке множество бесценных литературных и научных трудов, навсегда доказав всему миру мощь и величие этого языка. По прошествии более чем одиннадцати веков он по-прежнему доступен и понятен современникам, что является уникальным примером в истории.

²⁸⁹Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988, – С. 261-262

Известно, что первые поэтические произведения на таджикском языке были созданы на сто лет раньше прозаических. Начиная с XI в., при подготовке толковых словарей таджикского языка исследователи в первую очередь обращались к литературе различного характера: по истории, религии, политике, экономике, известным наукам того времени; разнообразным словарям (толковые, двуязычные и др.), которые появились уже в XI в. в достаточно большом количестве (по разным источникам насчитывается от 180 до 225 словарей); к произведениям, написанным на разговорных, диалектных, древних пластах языка. Таковыми являются «Искандарнома», «Калила и Димна» Абулмаоли (XII в.), «Самаки айёр» Фаромарза ибн Худодода (XIII в.), «Марзбоннаме» Саъдуддин Варовони (XIII в.), «Синдбаднаме» Мухаммеда Захири Самарканди (XII в.), «Доробнаме» Абутахира Тарсуси и многие др. Имеются также письменные источники по делопроизводству: письма, официальные документы, литература по канцеляроведению. Начиная с IX в., язык дари становится официальным и государственным языком некоторых государств Среднего Востока, а затем с XII в. – языком межнационального общения на обширной территории – от современной Турции до Индии. На этом языке сохранилось огромное количество официальных бумаг, переписка государственного уровня (тексты приказов, договоров, юридических документов) и т.д. В этот период также появляются книги по составлению документов о делопроизводстве, писем различного характера, формируется самостоятельная отрасль филологической науки. Характерно, что в таджикском языке для этих направлений имеются свои особые термины: *илмитарассул* – наука о составлении документов, и *номанигорй* – документоведение, делопроизводство.

Этот источник классифицируется следующим образом:

- книги по составлению документов и произведения, в которых этому вопросу посвящены отдельные главы. К таким произведениям можно отнести «Чахор макола» Арузии Самар-

канди и «Мафотех-ул-улум» Котибии Хорезми (XI в.), где приводятся значения и комментарии понятий с из различных наук;

- произведения, в которых собраны письма и официальные бумаги известных секретарей (*муний ва дабирон*), служивших при дворах султанов и падишахов. К таким произведениям относятся «Утбат ал-катбат» Атобака ал-Джувайни (XII в.) и «Ат-тавассул илал тарассул» Баховаддина ал-Багдади;

- тексты приказов, договоров, юридических документов, комментарии к этим документам, которые достаточно часто упоминаются в произведениях различных авторов, откуда можно почерпнуть много полезной информации относительно языковых особенностей данного периода.

Первые произведения научной и художественной литературы, дошедшие до нашего времени, датируются начальным периодом правления Саманидов. Иранский исследователь Ризо Содики упоминает 24 книг и научных трактатов, написанные на начальном этапе становления и формирования языка дари. Так, первым образцом прозы на языке фарси было «Введение» к «Шахнаме» Абумансури, которое дошло до нас. Остальная часть этого произведения не сохранилась. Через шесть лет Абуджафаром Джариром Табари, таджиком по происхождению, творившим на арабском языке, была написана «Таърихи Табари». Эта книга, а затем и «Тафсири Табари», были переведены на таджикский по приказу Нуха ибн Самани (943-954). Первую перевел Абулфазл Балъами, а вторую – ученые Мавераннахра.

В силу научной арабоязычной традиции арабский язык мог дольше сохраняться в прозаической (почти исключительно научной по содержанию) литературе, чем в поэзии.

Однако и здесь действовали те же факторы, которые обусловили процесс вытеснения арабского языка из поэзии. Главным было, конечно, то, что для подавляющей массы населения Мавераннахра, Хорасана и Западного Ирана арабский язык был и всегда оставался чужим. Это обстоятельство вполне отчетливо осознавалось как современниками, так и представителями по-

следующих поколений. Так, в рукописи религиозного трактата «Ас-савод ул-аъзам» читаем: «... саманидский эмир... собрав мавераннахрских улемов, приказал им изложить истинное вероучение и правила «сунны» и «общины». Бухарские имамы... указали на Ходжа имам абу-ль-Касим-Хакима Самаркандского ... Тогда он сочинил эту книгу на арабском языке (*batāzi*), и все улемы одобрили (ее). Потом саманидский эмир приказал перевести эту книгу на персидский язык, чтобы польза была и знатным, и черни (*farmud ki in kitāb-rā ba pārsi bāyad kard tā xāss va 'āmm-rā manfa'at buvad*)...»²⁹⁰ .

В этот период были переведены (или переложены) с арабского на персидский (таджикский) и многие другие произведения, в том числе знаменитая историческая хроника ат-Табари и его же огромный по объему «Тафсир» (комментарий к Корану). Оба эти перевода (в первом случае значительно переработанный) относятся к одному и тому же времени (около 963 г.) и осуществлены по прямому заданию и при участии Саманидов и их окружения. Переводчиком «Истории» Табари был Абу-Али Мухаммад Бал'ами – видный политический деятель (визирь) саманидской эпохи, широко известный своим покровительством литературе. Вот как сам Бал'ами объясняет в предисловии (на арабском языке) причины, побудившие его к работе над переводом: «И перевел я (эту книгу) на персидский язык, дабы приобщились к чтению и познанию ее подданные и правитель, и чтобы не была она трудной для того, кто станет вникать в нее». Этими же побуждениями руководствовались и при переводе «Тафсира», осуществленном (как и предыдущий перевод) по приказанию саманидского эмира Мансура ибн-Нуха (961 – 976): «Эта книга – великий тафсир, переведенный со слов Мухаммада, сына Джарира Табари, на чистый (правильный) персидский язык (*pārsi-yi dari-yi rāh-i rāst*). Эту книгу доставили из Багдада, сорок томов было там, написанных на арабском языке... Доста-

²⁹⁰Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988, – С. 264

вили ее эмиру сейиду победоносному Абу-Салиху Мансуру, сыну Нуха, сына Насра, сына Ахмада, сына Исмaила, да помилует их всех Аллах. И вот показалось ему трудным читать эту книгу и понимать ее на арабском языке и так пожелал он, чтобы перевели ее на персидский (pārsi) язык. Тогда собрали улемов Мавераннахра и спросил он у них фетву, будет ли дозвоительно нам эту книгу перевести на персидский язык (pārsi)? Улемы) сказали: «Читать и писать по-персидски (pārsi) тафсир Корана для того человека, который не знает арабского, дозвоительно... А здесь в этой стране языком является персидский язык (pārsi), и цари (muluk-i 'ajamand)»»²⁹¹.

В эпоху формирования таджикского языка государственным, научным и литературным языком Арабского халифата был арабский. Многие таджикоязычные авторы писали свои произведения на этом языке, а впоследствии переводили их на родной таджикский язык.

Основными чертами начального периода развития языка являются:

- язык произведений отличается простотой и насыщенностью разговорными элементами различных диалектов языка дари, и эта отличительная черта затем стала основой научного и литературного языка.

Такие слова и термины, как *диндорон* – духовенство, *точдорон* – венценосцы, *деҳқонон* – феодалы, *фарзонагон*, *хушёрон* – просвещенцы, *корнома* – летопись, хроника, *шахриёр* – падишах, *достон* – повествование, *доварӣ* – обсуждение активно употреблялись в начале появления художественной и научной прозы того времени;

- некоторые слова, словосочетания и термины этого времени легли в основу терминотворчества языка и активно употреблялись в произведениях авторов других периодов; *шахр* – город, *шаҳрак* – городище, *шаҳристон* – в значении города с

²⁹¹Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988, – С. 264-266

населением вокруг города или административный термин для обозначения определенной территории с центральным городом, *хоста* – богатство, *пахно* – ширина, *дарозо* – улица;

- слова, словосочетания и термины этого периода в основном являлись исконно иранскими, и влияние иноязычных слов, особенно арабских, было незначительным, арабских слов по своему количеству было весьма мало.

Именно в эпоху правления Саманидов планомерно прикладывались усилия к развитию таджикского языка. Появление научной и художественной прозы в этот период обусловило дальнейшее развитие языковых структур и формирование языка науки и литературы. В этот период появляется блестящая плеяда представителей науки и литературы: Абуабдулло Рудаки, Абулкасим Фирдавси, Абуали ибн Сино, Абурайхан Беруни, Байхаки, Носир Хусрав. На основе языка их произведений были разработаны основополагающие принципы формирования литературного языка.

Поэтому вполне обоснованно, что приоритет в выработке литературных норм этого языка принадлежит поэтам и писателям Мавераннахра и Хорасана, т.е. тех территорий, на которых происходило формирование таджикского народа. Именно здесь, в Бухаре, Балхе, Герате, Тусе сформировался в IX-X вв. таджикский литературный язык, которому суждено было сыграть столь важную роль в культурной жизни народов Средней Азии, Ирана, Афганистана, Индии и сопредельных с ними стран. Именно из Хорасана и Мавераннахра вышли первые и самые крупные деятели таджикоязычной литературы.

По данным древнейшего из дошедших до нас тазкире «Лубаб ал-албаб» («Сердцевина сердцевины», 1221-1222 гг.) Мухаммеда Ауфи, из 106 поэтов, творивших в сельджукидскую эпоху, 68 происходили из Хорасана и Мавераннахра и только 16 – из западных областей Ирана.²⁹² Эти данные являются еще одним подтверждением того общепризнанного ныне

²⁹²Бертельс Э.Е. Персидский-дари-таджикский, СЭ, 1950, №4. – С. 63.

положения, что вплоть до эпохи монгольского нашествия литература на таджикском языке развивалась преимущественно не на территории Западного Ирана, а территории Хорасана и Мавераннахра.²⁹³

Наиболее важными являются два произведения – «Донишнома» («Книга знаний») Абуали ибн Сино и «Китоб-уттафхим ли авоили саноат ит-танчим» («Книга вразумления начаткам науки звёзд») Абурайхана Беруни. Долгое время исследователи лексики языка считали, что именно эти ученые являются основоположниками научной терминологии языка фарси-дари, хотя есть мнение, что путь Беруни и Сино в формировании принципов терминоворчества на языке дари не был новым, и что они являются последователями тех, кто уже раньше прошел этот путь.

Абурайхан Беруни и Абуали ибн Сино использовали следующие способы словообразования и терминообразования:

- слова и термины, которые были известны еще до них и употребительны в живом языке. Эти слова и термины использованы в том же значении: *ошаиш* – огненный, *оромиш* – покой, *осон* – легкий, *пойдор* – незыблемый, *пазирой* – встреча, *рушноӣ* – свет, *сухан* – слово, *мағз* – разум, *яксон* – однообразный;

- слова и термины, известные ученому миру, но неупотребляемые в разговорной речи, или они не имели распространение в других персоязычных ареалах;

- использование слов и терминов в новых значениях: *истодан* – *қоим будан* – быть стойким, *бахост* – *билирода* – по желанию, *бисёрӣ* – *карат* – совокупность, *танумандӣ* – *ҷисмонӣ* – физический, *ҷудоӣ* – *ғайрият* – отделяемость, *равон* – *нафс* – душа, *якӣ* – *ваҳдат* – единство;

Ибн Сино и Абурайхан Беруни создали множество терминов путем использования словосочетаний и словообразований. При этом они употребляли как исконно таджикские

²⁹³Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988. – С. 272

слова, так и иноязычные, в основном, арабского происхождения. Например, в сочинениях ибн Сино можно встретить такие термины, как: *афкандани гумон – тавлиди шак* (сомневаться), *андар миён афтодан – алвоқеъ фил васат* (случившийся), *андарёбӣ – идрок* (познание), *ҷунбишдор – муҳаррик* (движущийся), *илми ангориш – риёзиёт* (математика), *ёддошт – хотира* (память).

§2. Таджикский язык – язык межнационального общения

После распада династии Саманидов таджикский язык превратился в язык межнационального общения Среднего Востока и Индии. С конца IX в. письменность, письменная литература на таджикском (персидском) языке получает огромное распространение во всех сферах политической и культурной жизни многих стран Ближнего и Среднего Востока. Не только для таджиков и персов, но для многих других народов Ближнего и Среднего Востока – курдов, афганцев, индийцев, тюркоязычных народностей Азербайджана. Малой и Средней Азии таджикский (персидский) язык был в эпоху раннего средневековья основным литературным языком.

В этом вопросе основную роль играло отношение языка и общества, особенно лексика и терминология таджикского языка. Слова и термины, использованные Сино и Беруни, стали весьма популярны. Многие последователи использовали их при написании своих произведений, а далее стали создавать свои термины. Абуубайд Джузджани при написании комментариев к трактату Абуали ибн Сино «Хай ибни Якзон» использует свои собственные новые термины: *омезиш* (общение), *устувор доштан* (утвердить), *андарёфт* (нахождение), *пешинагон* (древние), *барно* (молодой), *пироя* (украшение), *дарзӣ* (портной, швея), *сиришит* (творение), *колбуд* (форма, тело), *меҳтарин* (старшие, высшие) и др.

После Абуали ибн Сино и Абурайхана Беруни наиболее известными последователями и продолжателями их традиций по словообразованию и терминовтворчеству стали такие видные деятели науки и литературы, как Носир Хусрав, Мухаммад Газали, Афзалуддин Кошони, Унсуралмаоли Кайкавус, Низамулмульк, Абулфазл Байхаки и др. Так, в «Сиасет-наме» («Книга о правлении») Низам аль-Мулька лексика и терминология периода Саманидов представлена весьма широко. Её можно охарактеризовать следующим образом:

- исконно таджикские слова и термины, которые использованы в ранних произведениях на языке фарси: *барзигар* – крестьянин, *гозур* – мойщик, *руйгар* – медник, *бунгоҳ* – местоположение, *бозаргон* – купец, *сипаҳсолор* – командующий войсками, *сарҳанг* – военное звание, соответствующее полковнику, *кадхудо* – владелец дома, *зиндонбон* – тюремщик, *ғулом* – раб, *дорухуруш* – аптекарь, *руфугар* – латальщик, штопальщик, *бихишт* – рай, *дузах* – ад и др.

- некоторые слова употреблены в новых значениях: *пазиро* – приём, *пушидагон* – женщины, *дарпазируфтан* – принимать обязательство;

- административные термины: *пардадор* – привратник, *авон* – управляющий, *рузбон* – караул (дневальный), *деҳмеҳтар* – староста деревни, *силоҳдор* – оруженосец, *шаробдор* – виночерпий, *чомадор* – начальник вещевой службы, *парвона* – разрешение;

- арабские простые и сложные слова и словосочетания, которые стали универсальными и многоупотребительными в языке: *шаҳна* – надзиратель общественного порядка в городе, *воли* – губернатор, *хатиб* – хатиб мечети, *байтулмол* – казначейство, *идрор* – заработная плата, бухгалтер, *чарида* – список имен и т.д.;

- слова и термины тюркского происхождения: *вусоқ* – палатка, *ятоқ* – надзирательство, *қарочур* – кривой меч, *вушок* – раб, *вушокбоши* – надзиратель рабов.

Расцвет науки и литературы на таджикском языке и бурная деятельность по терминотворчеству с приходом тюркских династий постепенно приходит в упадок. После нашествия монголов на территорию Средней Азии общественно-политическая жизнь замирает на долгие годы.

В связи с этими событиями в политической, культурной и литературной жизни народов Средней Азии берут верх регрессивные элементы. Диктат реакционного духовенства при поддержке тюркских династий против свободомыслия, прогрессивных мировоззрений внутри ислама и других философских течений повлияли на процесс формирования и развития языка. В таджикский язык хлынул поток арабизмов. Предпочтение при дворах отдавалось тем лицам, которые писали в основном на арабском языке. Терминотворчество стало также развиваться под влиянием этих тенденций. Так, во введении к «Расоили фалсафии Умари Хайём» («Философские трактаты Омара Хайяма») отмечается, что начало этих тенденций было заложено при Сельджукидах, когда религиозный фанатизм, ограниченность мысли, ориентация на арабский язык стали преобладающими в жизни общества.

Самыми известными представителями этой эпохи являются Омар Хайям (1048-1131) и Насириддин Туси (1112-1244). В своих произведениях эти два мыслителя отдавали предпочтение преимущественно арабским заимствованиям. Вместе с тем, необходимо особо отметить, что стиль Хайяма-поэта и стиль Хайяма-ученого сильно различаются. Так, если его рубаи-четверостишия написаны простым языком, доступным и понятным всем, то язык его научных произведений насыщен арабизмами, отчего становится достаточно сложным.

Насириддин Туси своим творчеством как бы завершает эпоху активного развития терминотворчества на таджикско-персидском языке. Этот учёный-энциклопедист писал преимущественно на арабском языке. Из 100 приписываемых ему произведений более 30 научных трактатов были созданы на та-

джикском языке. Мухаммад Муин считает его произведения «одними из наилучших образцов научных произведений того времени». Но, если рассмотреть его творчество с точки зрения словообразования и терминовотворчества, то видно, что стиль его произведений – таджикско-персидский, однако, насыщен арабскими словосочетаниями, цитатами из Корана, хадисами, арабскими афоризмами.

В период монгольского нашествия в Средней Азии и Иране появилось много исторических произведений, таких как «Таърихи Чаҳонкушо» («История Открывателя мира») Ата-Малика Джувейни, «Джами'-ат-таварих» («Сборник летописей») Рашид-ад-дина Фазлуллаха, «Таърихи баргузида» («Избранная история») Хамдуллаха Казвини, «Таърихи Вассоф» («История Вассафа») Фазлуллаха Ширази, посвящённые великим ханам монгольских династий. В этих произведениях приводилось множество примеров из Корана, хадисов и трактатов арабских религиозных идеологов. Язык этих произведений был трудным и порой не понятен читателям. Но в этот период создавались произведения и на таджикском языке, как правило, в тех регионах, где влияние монголов было слабым. К числу таких произведений можно отнести «Табакат-и Насири» («Насировы разряды») Минходж ад-Дина Джузджани (XIII в.) и «Гулистан», «Бустан» («Цветочный сад», «Плодовый сад») Саади Ширази. В этих произведениях сохранились традиционные принципы терминовотворчества таджикского языка.

Влияние арабского языка продолжало сохраняться и в эпоху Тимуридов. Как пишет Маликушшуаро Бахор, «персоязычные писцы и секретари даже превосходили арабов в использовании арабских слов».²⁹⁴ И, тем не менее, именно в это время на прекрасном языке фарси-дари был написан «Бахористон» («Весенний сад») Абдурахмана Джами, где встречается множество исконно таджикских слов и терминов: *зиндон* (тюрьма), *базмгоҳ*

²⁹⁴ Баҳор, Мухаммадтақӣ. Саъкшиноӣ дар се чилд, чопи савум. – Техрон, 1349/1971, т.1. – С. 228.

(увеселительное место), *хирадманд* (мудрый), *сармоя* (капитал), *зердастон* (подчиненные), *шаробдор* (виночерпий), *бозаргон* (купец), *гумошта* (агент), *лашкар* (войско), *сардор* (начальник), *гунаҳкор* (обвиняемый), *тавонгар* (богатый), *донишманд* (ученый), *сардабирӣ* (редакторство), *кадхудо* (владелец).

В этот же период в лексический состав таджикского языка в большом количестве проникают слова из тюркского и монгольского языков. Эти заимствования отражали быт, обычаи и образ жизни тюркских и монгольских кочевников, и с течением времени часть из них вышла из употребления. Например, такие термины имеют монгольское происхождение: *оқо* (сын, старший сын хана), *тамга* (один из видов налогообложения), *урду* (войско), *улус* (племя), *улог* (четвероногий), *элчӣ* (посол), *иноқ* (вельможа, приближённый хана), *ёғӣ* (опальный), *берлиг* (приказ), *савгот* (подарок), *қурултой* (стан тюркских кочевников) и т.д. Ряд терминов является тюркскими: *атобак* (вельможа), *утоқ* (комната), *боишӣ* (глава), *бег* (бек, господин), *бегим* (госпожа), *чорук* (вид обуви), *чақмоқ* (заряд), *хотун* (жена, женщина), *хоқон* (каган), *хон* (хан), *қаровул* (караул), *чирик* (партизан) и т.д.

В XV в. Средняя Азия становится объектом нападения тюрко-узбекских кочевых племён под предводительством Шайбанидов, в результате чего появляется государство Шейбанидов (1500), а в Иране приходят к власти Сефевиды (1502). Междоусобные войны между предводителями племён привели к разрушению общественно-политической жизни в регионе.

В то же время в Индии создается Империя Великих Моголов, населённая выходцами из Средней Азии, и в течение трёх столетий официальным и государственным языком Империи становится таджикский язык. В результате основная часть представителей науки и культуры из Средней Азии и Ирана выезжает в Индию, и дальнейшее развитие языка происходит в основном в этой далекой стране.

Особенностями данного периода развития языка являются:

- таджикский язык получает еще одно название – фарсии хиндӣ – индийский фарси, а в научной литературе появляются такие термины, как «фарсии *Мовароуннахр*», «фарсии *Эрон*», «фарсии *Турон*» и т.д. Но со временем последнее слово в этих словосочетаниях отпадает, как отпадает и слово «дари». В итоге в научном обиходе, но не в поэзии, используется только термин «язык фарси»;

- язык фарси-дари становится официальным и государственным языком Империи Великих Моголов, в связи с чем у туземного населения появляется потребность в его изучении. Это способствует появлению множеств толковых словарей на таджикском языке. С этого времени вплоть до начала XX в. самими носителями языка и индусами в Индии было составлено большое количество разнотипных словарей;

- распространение таджикского языка в Индии, в свою очередь, обусловило то, что в лексике языка появляются слова, заимствованные из языков народов Индии. Этот процесс имел двусторонний характер: языки Индии также переняли и заимствовали много слов и словосочетаний из таджикского языка. Отметим некоторые особенности данного периода развития языка:

- а) проникновение слов из языка хинди;
- б) фонетические изменения таджикско-персидских слов и словосочетаний;
- в) семантические изменения таджикских лексем;
- г) появление новых гибридных таджикско-индийских слов и терминов;
- д) употребление исконно таджикских слов в прозе и поэтических произведениях.

В результате огромного влияния таджикского языка в Индии впоследствии появляется язык урду – литературный и государственный язык современного Пакистана, характерной чертой которого являются большое количество таджикских и арабских слов и собственный грамматический строй.

В XVI—XVIII веках, несмотря на некоторые ограничения в использовании таджикско-персидского языка и возрастание влияния тюркских языков (особенно узбекского языка в Хивинском и Кокандском эмиратах и частично в Бухарском ханстве), таджикский язык имел значительное влияние в статусе официального языка в вышеназванных ханствах. В Империи Великих Моголов в Индии в 1582 г. при Акбаре (1556-1605) таджикско-персидский язык был объявлен государственным языком.

Ослабление политических, экономических и культурно-религиозных связей между Средней Азией и Ираном (межрелигиозные распри между шиитами и суннитами в связи с приходом к власти Сефевидов в Иране и Шейбанидов в Средней Азии), начавшееся в XVI в., способствовало обособлению таджикских и персидских диалектов, хотя основные нормы литературного языка оставались общими не только в Средней Азии и Иране, но и в остальной части таджикоязычных ареалов, в том числе в Индии и части Турции. В Средней Азии при Шейбанидах появляется учебная грамматика для начинающих под названием «Чаҳор гулзор» (Четыре цветника) Ходжа Хасана Нисори. Эту книгу можно считать первым учебником таджикского языка для начинающих.

При Сефевидах таджикско-персидский язык оставался официальным языком и активно употреблялся в делопроизводстве. Однако в обиходе поощрялось использование тюркского (азербайджанского) языка, хотя официальная документация и межгосударственные отношения производились на таджикско-персидском языке. Такие слова как *сипоҳ* (армия), *рузгор* (жизнь), *сарвар* (руководитель), *тахт* (трон), *подшоҳ* (царь), *дудмон* (династия), *салтанатпаноҳ* (оберегающий царство), *саодатпарвар* (приносящий счастье), *володудмон* (относящийся к благородной династии) были широко представлены в лексике делопроизводства.

Начиная с XVI—XVII вв., появляются немногочисленные письменные памятники, приближающиеся по языковым осо-

бенностям к разговорной речи таджиков Средней Азии. В сочинениях поэтов и прозаиков данного периода содержатся некоторые лексические и диалектные особенности разговорного таджикского языка, впоследствии современного литературного языка. Так, в сочинении Сайф ад-Дина Ахсикенди «Мачмаъ-уттаворих» («Собрание историй») (середина XV в.) встречаются характерные лексические и грамматические особенности диалектов Средней Азии:

- формы определенных времен, образованные с вспомогательным глаголом *истодан* (настоящее «определенное» - *мустахам карда истодааст, тарошида истодааст*, прошедшее «определенное» – *чанг карда истодааст*);

- сложноееипричастные глаголы, во второй части которых используется глагол «мондан» (*бурда монд, гирифта монданд* и др.);

- сложноееипричастные глаголы из трех компонентов (*гирифта рафта доданд*);

- лексические особенности (*гундоштан* – собирать, *ҳавлӣ* – двор, *калон* – большой и т.д.).

Появление лексических элементов народно-разговорной речи отражали идеологию городских жителей и свидетельствовали о широком распространении разговорной лексики среди горожан – таджиков Средней Азии и Хорасана. Особенно широко она была представлена в творчестве Сайидои Насафӣ, язык сочинений которого очень близок к разговорной речи таджиков Средней Азии. Его можно считать родоначальником использования разговорных элементов в литературном языке.

Необходимо констатировать, что в XVI—XVIII вв. развитие таджикского языка происходит на фоне серьёзных изменений языковой карты Средней Азии в связи с распространением тюркских языков. После захвата Средней Азии Шейбанидами карта расселения народов региона меняется. Постепенно тюркская речь проникает в городские центры Средней Азии. Интенсивнее всего этот процесс происходил в Ферганской долине. Он

привел к частичной смене языков, к проникновению тюркских элементов в лексику таджикских диалектов, широкому развитию послесложных конструкций и калькированию ряда тюркских моделей.

§3. Таджикский язык и просветительство

Во второй половине XIX в., таджикский язык в связи с изменениями политического, культурного и экономического характера и под влиянием западной культуры столкнулся с новым общественно-политическим мировоззрением - идеи просветительства. Экономические и культурные преобразования в обществе были тесно связаны с захватом и присоединением Средней Азии к Российской империи. Под влиянием российского просветительства это течение появляется и в Средней Азии. Идеи просветительства оказали огромное влияние на дальнейшее развитие таджикского языка.

В произведениях первого направления просветительства, основными представителями которого были Ахмад Дониш (1827-1897), Мирзо Абдулазими Сами (1838-1907) и др., в основном использовались те слова и термины, которые в течение последних столетий считались традиционными, а также немногие слова из новой терминологии, появившейся под влиянием веяний из России. Основные слова и термины были арабского происхождения, вошедшими в обиход и в словарный состав языка в течение последнего периода. Хотя в научных и философских произведениях Ахмада Дониша влияние арабских заимствований ощущается достаточно сильно, тем не менее, в его художественных произведениях наблюдаются новые тенденции в использовании языка. Он старается использовать именно таджикские слова, и его произведения насыщены словами и терминами, появившимися уже в современную ему эпоху: *тупхона* (артиллерия), *сарбозхона* (казарма), *танхо* (зарплата), *саркор* (предводитель), *муздур* (наём-

ник), *мардикор* (отходник) и т.д. Постепенно в словарный состав таджикского языка входят новые общественно-политические понятия. Используя их, Ахмад Дониш обращается к истокам языка и берет те слова и термины, которые составлены на основе традиционных возможностей таджикского языка, *рузнома* (газета), *корхона* (предприятие), *корфармо* (работодатель), *аробаи оташӣ* (локомотив, поезд).

Вторая плеяда новых приверженцев просветительского движения появилась в конце XIX в. Известными её представителями были Мирза Сироджиддин Хаким, Тошходжа Асири Бехбуди, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айни, Абдулвохид Мунзим и др. Они перевели на таджикский язык новые слова и термины русско-европейского происхождения.

Основные особенности использования слов в их произведениях, кроме традиционных приемов и способов терминотворчестве, следующие:

- новые слова и термины русско-европейского происхождения переведены на таджикский язык, при этом используются таджикские, арабские слова и словосочетания таджикско-арабского и другого характера: *чароги барқ* – электрическая лампа, *ширкат* – компания, *тичоратхона* – торговый дом, *роҳи оҳан* – железная дорога, *истгоҳ* – станция, *мошини зерзаминӣ* – метро, *мусаъад* – лифт, *тамаддун* – цивилизация, *магоза* – магазин, *акси мутаҳаррик* – кино, *сармоя* – капитал, *чаъбаи аккосӣ* – фотоаппарат, *гумрук* – таможня, *анҷуман* – съезд, *синф* – класс, *миллатпараст* – националист, *консулхона* – консульство, *кушодахат* – открытка, *бағоч* – багаж, *назмия* – милиция, *адлия* – юстиция, *ҷумҳурий* – республика и др.;

- новые слова и термины приведены в заимствованном варианте с соблюдением фонетических особенностей таджикского языка: *парламон* – парламент, *румон* – роман, *плон* – план, *компони* – компания, *тилифун* – телефон, *истонса* – станция, *пушида* – почта, *пругром* – программа, *диплум* – диплом, *белот* – би-

лет, *овонс* – аванс, *параход* – пароход, *вогзал* – вокзал, *поишурт* – паспорт, *солдот* – солдат, *газит* – газета, *ичгут* – счет, *кантура* – контора, *пристуф* – пристав;

- слова и термины приводятся в виде перевода и комментариев на таджикском языке: *Хукумати кулл яъне Чинирол Губернатор* – Генеральное правительство, т.е. генерал-губернатор, *истгоҳ яъне вогзал* – станция, т.е. вокзал, *паспурт яъне тазкира* – паспорт, т.е. *тазкира* (паспорт в Бухарском эмирате), *Гранд ҳутел яъне меҳмонхонаи бузург* – Гранд отель, т.е. большая гостиница, *воиски начальник яъне раиси қушун* – войсковой начальник, т.е. командующий войсками и т.д.

В этот период с появлением новых школ европейского типа, переводов художественной и научной литературы и изданий первых газет и журналов, получает развитие и общественно-политическая терминология. С появлением газет и журналов формируется новый жанр – публицистика, возникает язык прессы, обогащенный новыми общественно-политическими терминами: *муҳаррир* (редактор), *муҳаррири* (мудир) *масъул* (ответственный редактор, главный редактор), *чопхона* (издательство) и др.

Таджикский язык в эпоху просветительства приобрел некоторые навыки и опыт в употреблении новых понятий. Таким образом, начало XX в. – переходный период в истории таджикского литературного языка, характеризующийся, с одной стороны, тенденцией к сближению с общенародным языком, обновлению лексических, грамматических и стилистических норм, с другой, – сохранением основных черт морфологической структуры, свойственных поздне средневековому книжному языку.

Сложное переплетение традиционных и новых конструкций наблюдается и в синтаксисе. Введение пунктуационных знаков способствовало более четкому восприятию синтаксического членения письменной речи. Литературный язык начала XX в. лежит на границе двух основных этапов истории таджикского языка. Многие черты, отличающие современный

литературный язык, сформировались именно в этот переходный период.

Литературный таджикский язык вплоть до конца XIX века сохранил свою идентичность и был более унифицированным. За исключением немногочисленных лексических особенностей, которые проникли из местных говоров в литературный язык, и хотя некоторые различительные черты появились уже к XVI веку, литературный язык оставался почти единым на всей огромной территории его распространения. Соблюдение его литературных норм языка в произведениях художественной и научной литературы, написанных в этот период в Бухаре, Самарканде, Мерве, Тусе, Герате, Газне, Балхе, Нишапуре, Ширазе, Исфахане, Гяндже, и других центрах, убеждает в их языковом единстве: «Если между живой персидской (таджикской) речью Бухары и Нишапура, Кобадiana и Балха, Туса и Ширазы, Герата и Газны и существовали более или менее значительные диалектные различия, то в литературном языке эти различия сколько – нибудь заметно не проявлялись.

По заключению компетентных специалистов, в период с конца IX по начало XVI в. на всей указанной территории «персидский литературный язык не обнаруживает признаков какой – либо дифференциации локального характера в области морфологии, синтаксиса и словарного состава».²⁹⁵

Следует отметить сложность установления, к какому времени относится начало дифференциации единого для Средней Азии и Ирана таджикского (персидского) языка на современный персидский, современный таджикский и язык дари. Рукописи средневековых сочинений написаны арабским алфавитом, не отражающим изменений в системе вокализма языка. В области морфологии, синтаксиса, лексики изменения незначительны. Что же касается фонетического, грамматического и лексического состояния местных народных говоров, то вплоть до второй

²⁹⁵Болдырев А.Н. Из истории развития персидского литературного языка. ВЯ, 1955, №55. – С.79

половины XIX в. исследования не проводились и почти ничего о них неизвестно.

Некоторые косвенные данные, преимущественно культурно-исторического порядка, позволяют предполагать, что более или менее значительное обособление таджикских диалектов Средней Азии от таджикских диалектов Ирана относится ко времени не более раннему, чем XVI в. Это обособление было связано, видимо, с процессом ослабления политических и культурно-экономических связей между Средней Азией и Ираном, который начался в XVI в. и о котором говорилось выше.

Немаловажную роль в процессе обособления персидских (таджикских) диалектов Средней Азии от персидских (таджикских) диалектов Ирана сыграли события, связанные с разрушением Мерва. Являясь одним из древнейших и крупнейших экономических и культурных центров Хорасана, центр таджикского языка Мерв (с его оазисом) по своему географическому положению служил на протяжении ряда веков важным связующим звеном между таджикоязычным населением Маверауннахра и таджикоязычным населением Ирана. В конце XVIII – начале XIX в. Мерв (с оазисом) был разгромлен войсками бухарских эмиров, остатки его населения переселены в Бухару и Самарканд, а территория вокруг Мерва занята туркменскими племенами сарыков и теке. Тем самым было уничтожено последнее связующее звено между таджикоязычными областями Средней Азии и таджикоязычными областями Ирана.

Принято считать, что за тысячелетие, отделяющее современный таджикский и современный персидский языки от языка эпохи Фирдоуси, эти языки почти не изменились. Действительно, любой грамотный человек, владеющий современным персидским или современным таджикским языком, может без большого труда читать и понимать памятники своей классической литературы. Но, следует признать, что в обоих этих языках за последнее тысячелетие произошли весьма заметные изменения. Прежде всего и глубже всего эти изме-

нения затронули, естественно, лексику. Весьма значительное число слов, широко употреблявшихся в памятниках классической литературы, вышло к настоящему времени из употребления. В то же время в лексику таджикского языка влилось громадное количество слов арабского происхождения (особенно интенсивно протекал этот процесс, начиная с XII в.). В более позднюю эпоху таджикский язык заимствовал также ряд слов тюркского и тюркско-монгольского происхождения. Особенно много тюркских (узбекских) слов заимствованно таджикоязычным населением Средней Азии, живущим на протяжении последних веков в условиях теснейшего общения с узбеками и другими тюркоязычными народами. Еще большее влияние оказал на таджикскую лексику заимствованные слова из русского языка (преимущественно связанных с новыми социальными отношениями, техникой, бытом, культурой, наукой, образованием и т.д.).

В персидский язык, начиная с конца XIX в., проникло большое число слов из западноевропейских языков (французского и английского). Среди вышедших из употребления в персидском и таджикском языках слов немалое место занимают простые и приставочные глаголы. Их вытеснила чрезвычайно развивавшаяся и интенсивно развивающаяся категория сложноименных глаголов (в таджикском и персидском) и категория сложносоставных глаголов (в таджикском).

В области морфологии следует отметить изменения в функциях послелога *gā*, энклитических местоимений, чрезвычайно интенсивное развитие сложных глагольных форм (последнее относится, главным образом, к таджикскому), сложных предлогов и т. п.

В области фонетики наибольшие сдвиги произошли в части вокализма, где восьмифонемная система гласных звуков сменилась и в таджикском, и в персидском языках шестифонемной. При этом в обоих языках длительность гласных утратила фонологическое значение.

Многочисленные диалекты, весьма близкие к персидскому языку, с одной стороны, и к таджикскому, – с другой, функционируют на территории Афганистана. Среди разновидностей персидско-таджикской диалектной речи, распространенных на территории Афганистана, выделяется по своему значению говор города Кабула, выдвигающийся по отношению к остальным на роль наддиалектного койнэ. На основе этого говора и на основе многовековой языковой традиции персидско-таджикской классической литературы в Афганистане сложилась местная разновидность письменно-литературного языка, несколько отличающаяся и от современного персидского языка, но очень близкая к современному таджикскому языку. В научной литературе этот язык называли персидско-кабульским («фарси-кабули») или просто кабульским («кабули»), теперь в официальном словоупотреблении – язык дари,²⁹⁶ несмотря на то, что основное население тех мест называет себя таджиками.

²⁹⁶ См. подробно: Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988, – С. 284-288

ГЛАВА IV. ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК В ГОДЫ ПЕРЕМЕН

§ 1. Таджикский язык в годы советской власти

Развитие таджикского языка в годы советской власти имеет свои особенности. Процесс его обновления на заре установления советской власти в Таджикистане в 1920-1930 гг. можно хронологически разделить на два этапа.

Первый этап – время после падения Бухарского эмирата до образования ТАССР (Таджикская Автономная Советская Социалистическая Республика) в составе Узбекистана. На этом этапе руководители Бухарской республики под влиянием пантюркизма старались представить таджиков как выходцев из Ирана. В течение некоторого времени они смогли навязать эту мысль русским революционерам. В результате в Бухаре государственным языком был объявлен узбекский. Были закрыты таджикские газеты, а также школы с таджикским языком обучения.

Второй этап – время образования ТАССР (Таджикская Автономная Советская Социалистическая Республика), затем вплоть до 1929 г. – Таджикской ССР (Таджикская Советская Социалистическая Республика). В этот период в обсуждении вопроса обновления таджикского языка и его литературных норм принимали участие, кроме таджикских ученых, такие русские языковеды и востоковеды, как А.А. Семёнов, Е.Э. Бертельс, А.А. Фрейман, В.В. Виноградов и др.

Основными причинами важности политики строительства таджикского языка являются:

- уделение государством огромного внимания вопросам просвещения. После образования автономной, а затем суверенной республики в составе СССР (Союз Советских Социалистических Республик), в Таджикистане были предприняты серьёзные меры по развитию сети просвещения, созда-

нию школ и научных учреждений. Соответственно политическому курсу Советского правительства в союзных республиках образование велось на их национальных языках. В короткие сроки в Таджикистане были организованы курсы по ликвидации безграмотности, начальные и средние школы, профессионально-технические училища, высшие учебные заведения, где обучение проводилось, в основном, на таджикском языке;

-развитие сети общеобразовательных систем, появление новых школ с принципиально новыми системами обучения и в целом новые явления в системе просвещения требовали составления новых учебных пособий и учебной литературы. Система просвещения Бухарского эмирата с учебными пособиями старых времен не отвечала требованиям нового времени с его сетью общеобразовательных учреждений;

- использование таджикского языка в сфере государственного официального делопроизводства. Как известно, таджикский язык и раньше в течение долгого времени был государственным, и даже межнациональным языком на огромной территории Средней Азии, Ирана, Афганистана, Индии, Турции. Но новый государственный строй, новые принципы делопроизводства и другие аспекты новой власти коренным образом отличались от прежних систем. Изменилась структура административных и общественно-политических терминов, используемых в государственном масштабе;

- появление обширной сети средств массовой информации, газет, журналов, радио и др.;

- повышение роли перевода. В Советском Союзе литература не только по общественно-политическим но также другим областям науки составлялась сначала на русском языке, а затем переводилась на национальные языки республик;

- появление новых отраслей науки. С их появлением возникают совершенно новые научные понятия, для обозначения которых необходимы специальные термины;

- изменение общественно-политического строя способствовало появлению новых профессиональных отраслей, которые требовали и новых слов и терминов;

- появление новых литературных произведений на таджикском языке. Эти произведения были написаны в условиях нового советского времени и в них соответственно отражались новые элементы языкового характера.

Характерной чертой данного этапа развития таджикского языка стало то, что, во-первых, с установлением новых порядков, особенно идеологических и теоретических взглядов, общественно-политические термины марксизма-ленинизма и советского государства просто хлынули в таджикский язык. Внедрение новых терминов первоначально проходило хаотично. Многие понятия еще не имели своих терминов в таджикском языке. Ощущалась необходимость в создании центрального органа по упорядочиванию терминологии. Во-вторых, остро встал вопрос об обеспечении страны кадрами филологов. Нехватка специалистов, знающих русский язык и другие европейские языки, привела к тому, что новая терминология таджикского языка на этом этапе не была разработана и упорядочена.

В лексике и терминологии таджикского языка на данном этапе можно выделить следующие особенности:

а) термины и понятия идеологического характера. Эту терминологию советские языковеды потом называли «терминологией марксизма-ленинизма». С установлением советской власти такие термины вошли во многие языки народов СССР (Союз Советских Социалистических Республик), в том числе и в таджикский язык. На данном этапе основные термины и понятия идеологического характера были переведены на таджикский язык или находили эквиваленты среди ранних (классических) слов и терминов. Как показывает практика терминотворчества, таджикский язык, в силу своих грамматических и лексических особенностей, был одним из

тех немногих национальных языков СССР (Союз Советских Социалистических Республик), который в основном смог решить данную проблему. Такие термины, как пролетариат – *ранҷбар*, революция – *инқилоб*, коммунист – *иштироки*, социалист – *иҷтимоӣ*, партия – *фирқа*, беспартийный – *бефирқатӣ*, авангард – *пешидор*, большевики – *аксариян*, меньшевики – *ақаллион* были с успехом переведены на таджикский язык;

б) некоторые термины и понятия идеологического характера были приняты из языка оригинала, в первоначальном виде, так как для них не нашлось таджикских эквивалентов, но они претерпели фонетические изменения: коммуна – *кумун*, буржуазия – *буржуозӣ*, демократия – *демукротӣ*, диалектика – *диалектико*, материализм – *мотериёлизм*, марксизм – *морксизм*, социализм – *сусиёлизм* и т.д.;

в) другая часть терминов была переведена на таджикский язык путём калькирования: Красный Полумесяц – *Ҳилоли Аҳмар*, интернациональный – *байналмилал*, Лига наций – *Иттифоқи милал*, социал-демократы – *иҷтимоион-оммийон*, контрреволюция – *аксулинқилоб* и т.д.;

г) для некоторых слов и терминов путем использования таджикских и арабских словосочетаний нашлись эквиваленты: *маромнома* – программа, *низомнома* – положение, *муроҷиатнома* – обращение, *сулҳнома* – мирный договор, *ғуноҳнома* – обвинение, *худидироқунӣ* – самоуправление, *миёнаҳол* – зажиточные, *хобгоҳ* – общежитие;

д) административные термины. Эти термины, в свою очередь, подразделяются следующим образом:

- названия должностей: *садр* – председатель, *раис* – председатель, *раёсат* – президиум, *ноиб* – заместитель, *мудир* – заведующий, *арбоб*, *ходим* – деятель, *роҳбар*, *сардор* – начальник, *муҳбир* – корреспондент, *муҳаррир* – редактор, *сармуҳаррир* – главный редактор, *саркотиб* – главный ученый секретарь, *котиб* – секретари т.д.;

- названия административных органов: *идора* – учреждение, *забтия* – милиция, *ичроия* – исполнительный, *адлия* – юстиция, *махкама* – суд, *дорул* – *муаллимон* – педучилище, *матлубот* – потребсоюз и т.д.;

е) словообразование путем аббревиации; такая форма терминологического образования прежде в таджикском языке не существовала. Даже в русском языке дореволюционного периода аббревиатура встречается редко. Но с установлением советской власти словообразование путём аббревиации активизировалось. Вначале были сделаны попытки перевода таких терминов, как: Российская коммунистическая партия (большевиков) – РКП (б) – *Фиркаи куммунисти (бошевики) Русия* – ФК (б) Р, Ленинский Коммунистический Союз Молодежи – ЛКСМ – *Иттифоки чавонони иштирокиюни ленинчӣ* – ИЧИЛ.

Но все же чаще по политическим соображениям такие аббревиатуры принимались только в русском варианте: ЛКСМ, РКП (б), НЭП, ГПУ, ВЧК и т.д.;

ё) появление сложных двух- и трехсоставных лексем. Эти термины создаются также путем словосочетания с использованием нескольких новых терминов двумя способами: такие сложные термины появляются в результате сочетания нескольких таджикских слов: *шӯрои ҳарбии инқилобӣ* – революционный военный совет (реввоенсовет), *идораи сиёсии давлатӣ* – главное политуправление (ГПУ), *нашириёти давлатии Тоҷикистон* – государственное издательство Таджикистана, *шӯрои нозирони халқ* – совет народных комиссаров; при образовании сложных терминов используются русские интернациональные и таджикские термины или только интернационально-русские термины: *комиссариёти инспексияи коргарон ва деҳқонон* – Комиссариат рабочих и дежканских инспекций, *Кумитаи иҷроияи марказии шӯроӣ* – Центральный исполком советов, *Кумиссори корҳои Миллӣ* – Комиссар по национальным вопросам, *Кумиссияи шарқии Ку-*

митаи Байналмилали саввум – Комиссия Комитета III Интернационала по восточным вопросам, *Маҷлиси олии Кумичроияи РСФСР* – Верховный Совет Исполкома РСФСР, *кулхузи булшевикӣ* - большевистский колхоз, *диктатурии прулаториет* – диктатура пролетариата.

Разработанные принципы таджикского языка затем повлияли на общий ход развития таджикского языка в XX в. Если начальный этап разработки нормативных моделей совпал с ожесточенной идеологической борьбой советской власти с традиционными подходами, то уже в 30-е годы представители старой интеллигенции и их подход к развитию языка были осуждены и запрещены как «пуризм» и «наследие буржуазно-феодалского образа жизни». Такие общественно-политические термины, как *худпар* – самолёт, *худрав* – автомобиль, *худҷӯш* – самовар, *торикистон* – кино, *оташароба* – поезд, *бугпар* – паровоз, *пешоҳанг* – пионер, *ранҷбар* – пролетарий, *усулдонӣ* – методология, *ҳаётишиносӣ* – биология, *сарнишин* – пассажир, *моддият* – материализм и т.д., которые были созданы на основе языковых и научных норм терминотворчества с использованием разговорных элементов и словообразования лексического состава таджикского языка, были запрещены политизированными терминологическими органами Таджикистана.

§ 2. Таджикский язык и политика языкового строительства

На этом этапе, в зависимости от общественно-политической обстановки и приведения норм таджикского языка в соответствие с политическим курсом советского государства, в сфере реформы языка происходили важные события, которые сильно повлияли на перспективы его развития. Здесь можно назвать перевод арабизированного алфавита таджикского языка на латиницу, а затем на кириллицу, попытки обновления таджикского языка под лозунгом создания та-

джикского литературного языка, влияние переводческой деятельности, средств массовой информации на лексический состав языка и повышение роли русского языка в терминотворчестве и лексической структуре таджикского языка.

По вопросу обновления таджикского языка высказывались различные мнения. Большая часть исследователей предлагала на основе книжного языка разработать новые принципы литературного языка. Другие говорили о том, что надо отбросить этот арабизированный старый язык и на основе одного из диалектов таджикского языка выработать новые принципы литературного языка. По вопросу выбора одного из диалектов таджикского языка также высказывались различные мнения. Предлагались как диалекты горных районов Таджикистана, диалект города Душанбе и близлежащих районов, так и диалекты Бухары и Самарканда и т.п. Материалы дискуссий бурно обсуждались в средствах массовой информации. Вопрос обновления таджикского языка наряду с переводом письменности был обсужден на Первой конференции, посвященной таджикскому алфавиту (Ташкент, 28 ноября 1929 г.), на научной конференции (Кенгош) таджиков Узбекистана (Самарканд, 10-15 февраля 1930 г.), Конференции языковедов Таджикистана (Сталинабад (ныне Душанбе), август 1930 г.). В конце концов, для обновления таджикского литературного языка за основу был принят бухарский диалект с использованием возможностей других диалектов таджикского языка.

На этом этапе началась бурная полемика по вопросу создания литературных языков для национальных республик СССР, хотя таджикский язык уже имел вполне сложившиеся нормы употребления и в течение тысячелетия являлся литературным языком, а в Бухарском эмирате он был официальным государственным языком. Тем не менее, этот процесс коснулся и таджикского языка, что было обусловлено двумя факторами. Первый — старый литературный (или книжный) язык не мог реализовать новые потребности советского строя. В

результате коренных изменений в жизни общества появились новые отрасли науки, а также новая коммунистическая идеология со своими понятиями. Она нуждалась в реализации этих понятий, и язык должен был четко передавать их смысл. Поэтому его следовало преобразовывать в соответствии с новыми реалиями. И второй — советское правительство ставило перед собой цель ликвидации безграмотности среди всех народов, вошедших в состав Советского Союза. Поэтому основной целью преобразования языков было создание такого литературного языка, который был бы прост и понятен массам. Эти попытки сопровождались пропагандистской шумихой о «буржуазно-феодалном характере языков», отказом от «старых пережитков» и другими политическими лозунгами.

В конце 20 - годов XX века начинается движение за замену арабского алфавита на латиницу. Что же касается письменности на арабской основе, то она была приспособлена к таджикскому языку и другим иранским языкам не сразу после арабского завоевания. Письменные памятники раннего периода развития таджикского языка (Курьони Пок, VIII в.) свидетельствуют о том, что вначале арабская графика была принята в виде 28 букв арабского алфавита, а затем после 100-150 лет мы встречаем специальные буквы для таджикских звуков *п, ж, ч, г*. Вплоть до середины VIII в. в Хорасане пользовались персидской письменностью (вероятно, на основе «пехлевийского» алфавита), причем писцы назывались «магами» (т.е. немусульманами иранского происхождения, вероятно, зороастрийцами). Об этом говорит важное свидетельство ал-Джахшьяри (умер в 942 г.), согласно которому только в 742г. на смену старой персидской («пехлевийской») письменности пришла письменность арабская: с 742 г. арабский язык (и арабское письмо) стал обязательным для административного управления Хорасаном (а

следовательно, и Мавераннахром, входившим административно в Хорасанское наместничество).²⁹⁷

Движение за замену арабского алфавита латиницей началось в начале XX в. в странах Ближнего Востока и уже к 1919-1920-м годам Турция перешла на неё. После победы Октябрьской революции под влиянием пантюркизма в ряде тюркоязычных республик СССР движение по замене алфавита набирает темп, и в 1922 г. вначале Азербайджан, затем Татарстан, а также еще ряд республик Средней Азии перешли на латинскую графику. Переход на латинский алфавит со стороны вдохновителей этого процесса обосновывался трудностями освоения арабской письменности и в связи с этим – поголовной безграмотностью населения и превосходством латинской письменности над арабской (подчеркивалась фонетичность латинского алфавита). Но на самом деле, замена арабской письменности имела идеологические причины, поскольку советские идеологи хотели отделить мусульманские народы Советского Союза от исламского мира с целью быстрого распространения идеологии марксизма-ленинизма.

Причина замены арабской письменности на латиницу в первый период установления советской власти, а не на кириллицу, что произошло позднее, кроется, видимо, во-первых, в сильном влиянии пантюркизма в тюркских республиках, и, во-вторых, в попытках интернационализации идей марксизма-ленинизма в агитации и пропаганде советского образа жизни на международной арене.

В конце 30-х годов XX в. были предприняты попытки к переходу на кириллицу, и уже в 1940 г. таджикский язык второй раз за короткое время сменил свой алфавит уже на кириллицу. В начале был принят алфавит в количестве 37 (за исключением *ы* и *и*) букв русского алфавита, а затем, после прихода к власти Н.С. Хрущева, эти две буквы в 1954 году были

²⁹⁷Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва, 1988, – С. 256-257

включены в состав алфавита таджикского языка. После объявления независимости Таджикистана в 1998 году из алфавита таджикского языка были исключены четыре буквы русского алфавита *ы, и, ц, ь*. Таким образом, современный таджикский алфавит состоит из 35 букв. Он основан на русской графике с добавлением 6 букв (*ғ* (*ге*), *ӣ* (*и:*), *қ* (*ке*), *ӯ* (*у:*), *ҳ* (*хе*), *ҷ* (*дже*)). В литературном таджикском языке имеется 6 гласных и 23 согласных фонем. По степени способности к сокращению гласные делятся на устойчивые (*е, о, у*) и неустойчивые (*и, у, а*). Для согласных характерно наличие фарингального щелевого *х* (*хе*), увулярного щелевого *ғ* (*ге*), увулярного смычного *қ* (*ке*) и звонкой аффрикаты *ҷ* (*дже*) (*ҳаво* – воздух, *ҳор* – пещера, *қанд* – сахар и *ҷавон* – молодой, юноша). Буква *ъ* выступает в словах арабского происхождения (на месте арабских «айна» и «хамзы»), она может артикулироваться как фарингальный согласный в нарочито книжном стиле речи (например, при декламации), но обычно либо указывает на границу слога, либо вообще не имеет фонетического значения (ср.: *қалъа* (*кала*) – крепость).

Если для тюркских народов замена письменности не имела почти никаких последствий (литература на языке этих народов была немногочисленной), то для таджикского языка этот факт имел трагические последствия:

а) Таджикский язык в течение длительного периода после арабского языка был официальным, государственным и религиозным языком исламского мира. На этом языке была создана богатейшая литература на основе арабской письменности. Таджики, принимая арабскую графику, сделали очень многое для развития арабской письменности, каллиграфии, они привели письменность в соответствие с фонетическими нормами таджикского языка. Поэтому перевод всех созданных памятников научной и художественной литературы на новый алфавит не представлялся возможным.

б) Поколения, воспитанные на новом алфавите, оказывались оторванными от богатейшего культурного наследия.

в) Те отдельные группы таджикской интеллигенции, которые были сторонниками замены таджикской письменности на основе арабской графики, были воспитаны или получили образование в Турции, и соответственно они попали под влияние пантюркизма. В период национально-территориального размежевания Средней Азии эта интеллигенция предала интересы таджикского народа, заняв в данном вопросе позицию пантюркистов. Существенной деталью в этом процессе было то, что многочисленная часть наиболее прогрессивной таджикской интеллигенции в результате гражданской войны и репрессивных мер Советского государства либо уехала за границу, либо была уничтожена. Остальная часть интеллигенции с основной массой безграмотного населения Таджикистана стала безучастным наблюдателем процесса обновления таджикского языка на основе ненаучных экспериментов.

Перевод художественной, научной и политической литературы с русского и европейских языков на таджикский язык начинается с конца XIX в. Особенно активным этот процесс становится в начале XX века. Журнал «Шуълаи инкилоб» («Пламя революции»), как орган областного комитета РКП(б) в городе Самарканде, представлял переводы общественно-политических статей и книг коммунистического характера. В ранний период установления советской власти перевод общественно-политических терминов характеризуется хаотичностью, многообразием и вариантностью. Только известный коммунистический лозунг «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» имел несколько вариантов перевода на таджикский язык: «*Ба ҳам бипайвандед ранҷбарони ҷаҳонӣ!*», «*Ранҷбарони рӯи замин иттиҳод!*», «*Ҳамаи камбағалон як шавед!*», «*Ҳамаи пролетарҳои дунё як шавед!*» и «*Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо як шавед!*»

Вопрос перевода, проблемы средств массовой информации и их роли в обновлении таджикского языка взаимосвязаны. После того, как началась активная деятельность по переводу фундаментальных сочинений основоположников марксизма-ленинизма, роль перевода и средств массовой информации в развитии словарного состава таджикского языка и терминологии особенно повысилась. Появляется новый термин – «язык прессы», и от того, как преподносился тот или иной термин в средствах массовой информации, зависило принятие термина читателями. Средства массовой информации стали главным рупором литературного и пропагандистского механизма государства и, поэтому им отводилась особая роль в претворении в жизнь политики государства.

Роль русского языка в обновлении таджикского языка и принятие новой советизированной терминологии была особенно значима. В начальный период своего установления советская власть всячески поощряла развитие национальных языков, и результатом этой политики стало появление литературных языков многих союзных и автономных республик бывшего СССР. Установка центральной власти была такова: если руководители центрального аппарата выезжали на работу в другие союзные и автономные республики, то они должны были в короткий срок выучить государственный язык той республики. Национальные языки на своих территориях объявлялись межнациональными языками. Так, по Конституции 1931 г., таджикский язык был объявлен межнациональным языком на территории Таджикистана, но не государственным, так как СССР был единым федеральным государством, и государственным языком всей страны был русский язык.

Начиная с конца 1930-х годов, в системе слов и терминов языка под влиянием русских элементов происходит активная унификация терминов. Особенно сильно возрастает роль русского языка, как государственного, в период Великой Отечественной Войны.

Такие лозунги и теории как «сближение народов и языков СССР», теория билингвизма или двуязычия в СССР и их внедрение в практику, означали постепенную русификацию общественно-политической жизни. Это привело к тому, что в некоторых языках, в том числе и таджикском, особенно в его лексическом составе, появилось большое количество русизмов и советизмов.

Так, по данным 1980 г., использование русского языка преобладало в делопроизводстве организаций союзного подчинения, в устной речи на собраниях, пленумах, съездах центральных и местных организаций, существовало параллельное обучение на двух языках во всех учебных заведениях. В таких же сферах, как военные училища и воинские подразделения милиции, гражданская авиация, в сфере точных наук и т.п. использовался только русский язык.

Под влиянием русского языка происходили некоторые изменения в грамматическом и фонетическом строе таджикского языка. Так, слово *кумунист* заменилось словом коммунист, *сусиёлизм* – социализм, *фабрик* – фабрика, *империелизм* – империализм, *кумун* – коммуна, *лукумутиф* – локомотив, *бошпурт* – паспорт и др. В язык был принят ряд русских специальных букв типа «ц», «щ», «ы», «ъ»: цирк, цемент, выставка, Щорс, Хрушев, царизм, социализм вместо – *сирк*, *семент*, *виставка*, *Шчорс*, *Хрусчов*, *тсаризм* и др. Русский язык оказал грамматическое и синтаксическое влияние на таджикский: *ванна қабул кардан* вместо *ҳаммом кардан* (принять ванну), *дарс гирифтаи* – *дарс хондан* (получить урок), *у гуфт* (он сказал). Появились словосочетания типа *дар иртибот* (в связи), *дар бораи* (о(об)), *нуқтаи назар* (точка зрения) и др.

Известно, что на современном этапе развития таджикского языка внедрение новых слов и терминов из европейских языков намного превосходит заимствования из русского языка. Сегодня таджикский язык имеет возможность напрямую заимствовать иноязычные слова и термины из английского,

немецкого, французского и других европейских языков. В конце XIX в. в таджикский язык начали проникать слова и термины русского языка и европейского происхождения. Они стали преобладать в научно-технической терминологии таджикского языка и в настоящее время являются одним из важных способов пополнения словарного состава таджикского языка. Отношение языковедов к иноязычным словам и терминам неоднозначно. Одни предлагают заменить иноязычные термины на таджикские эквиваленты, другие, наоборот, считают, что их следует употреблять как есть ратую за интернационализацию системы терминологии. Но вопрос в том, как эти слова будут приниматься в таджикском языке, сейчас трудно предположить, что таджики возвратятся к 20-30 гг. XX в. и будут принимать и произносить социализм, *сусиёлизм*, автобус – *утубус*, демократия – *демукросй* и т.д. Поэтому, вопрос правописания слов, заимствованных из европейских языков, требует тщательного анализа исследователей. И все же, языком – посредником при заимствовании европеизмов является русский язык, и именно он остается одним из основных источников заимствования слов и терминов из европейских языков.

В 30-е годы, когда велись дискуссии по вопросу становления новой терминологии таджикского языка, возникла необходимость в создании руководящего органа, который должен был контролировать процесс терминотворчества. Все, даже те, кто высказывал противоположные мнения, в этом вопросе были единодушны. Создание терминологического органа в Таджикистане было тесно связано с созданием подобных учреждений и в других национальных республиках. Вплоть до 1935 г. терминологическая деятельность в Таджикистане осуществлялась под руководством Центрального Комитета нового алфавита (ЦКНА) под общим руководством Всесоюзного Центрального Комитета Нового алфавита (ВЦКНА) при ВЦИК СССР (Всесоюзный Центральный испол-

нительный Комитет Союза Советских Социалистических Республик). До этого года сведений о наличии центрального органа по осуществлению руководством терминологической деятельностью в Таджикистане информации не имеется. В 1935 г. на основе ЦКНА был реорганизован в Центральный Комитет нового алфавита и терминологии (ЦКНАТ), состоявший из четырех отделов:

- отдел алфавита;
- отдел правописания, языка и литературы;
- отдел слов и терминологии;
- отдел мелких наций.

Комитет имел в областях и районах республики свои отделения и был подотчетен Президиуму ЦИК Таджикистана и ВЦКНА при ВЦИК СССР. Вскоре Комитет по терминологии выделяется как самостоятельная организация. В 1936 г. он издает известную «Установку терминологии таджикского языка». Впоследствии Комитет по терминологии вливается в состав Института языка и литературы АН Таджикистана.

В этот же период активизируется процесс перевода сочинений классиков марксизма-ленинизма на таджикский язык, что сильно повлияло на систему общественно-политической терминологии. Идеологи советского режима внимательно следили, чтобы при переводе таких сочинений не допускались разночтения терминов теории марксизма-ленинизма и проводили политику унификации терминов на основе беспрекословного принятия русских советских терминов. В этот же период под предлогом борьбы с классовыми врагами начинается уничтожение передовых представителей интеллигенции, что сказалось на развитии таджикского языка. Основная масса таджикской интеллигенции, знакомая с арабской графикой и с традиционными принципами терминотворчества в таджикском языке, была репрессирована и сослана, или отошла от активной деятельности. На смену этим людям пришли те, кто не был знаком с традиционными способами терминотвор-

чества или под давлением политики дня стал проводить политику русизации и советизации общественно-политической и научно-технической терминологии.

Таким образом, в конце 30-х годов XX в. с выходом «Установки терминологии таджикского языка» политика русизации системы терминологии таджикского языка стала официальной доктриной органов терминологии таджикского языка.

Составление различных словарей на таджикском языке имеет древнюю традицию. В современном таджикском языке актуальность составления словарей возникла еще в 1930-е годы. На Первой конференции по изучению производительных сил Таджикской ССР (Ленинград (ныне Санкт-Петербург), 1932 г.) были приняты некоторые предложения по этому вопросу. Так, в 4 пункте решений этой Конференции особо подчеркивалась необходимость составления полного словаря по терминологии таджикского языка, и предлагалось создать специальную комиссию по словарной работе. Вскоре был подготовлен «Полный русско-таджикский словарь», основным источником которого стал «Толковый словарь живого великорусского языка» В.И. Даля.

Процесс развития таджикской лексикографии включал создание двуязычных толковых словарей (в основном, русско-таджикских и таджикско-русских), орфографических (имеющих различные цели и в основном предназначенных для работников учебных заведений, печати и других специалистов), а также словарей отраслевой терминологии (для отдельных сфер общественно-политических и технических наук).

В 1938 году состоялись две конференции языковедов (февраль и ноябрь 1938 года) Таджикистана, решения которых, затем, в будущем оказали огромное влияние на ход развития таджикского языка. Результаты работы этих конференций легли в основу Приказа №1 Комиссара народного образования Таджикской ССР, основная цель которого при-

ведена в преамбуле Приказа следующим образом: «Эти мероприятия направлены для ликвидации *архаизмов, арабизмов и иранизмов* в таджикском языке, искусственного разделения литературного и живого разговорного языка, для сближения (литературного языка) с живым вариантом языка и *советизмами*».

Затем этот Приказ был издан как официальный документ под названием «О некоторых вопросах развития таджикского языка» и состоял из трёх частей: Часть 1. «Вопросы грамматики», часть 2. «О некоторых вопросах терминологии таджикского языка» и часть 3. «О некоторых вопросах правописания (орфографии) таджикского языка». Ввиду того, что этот документ сыграл решающую роль в историю языка, и основные неприемлемые элементы вошли в таджикский язык именно в результате влияния этого документа и декларировались некоторыми учеными – лингвистами как особенности таджикского языка, более подробно проанализируем этот документ.

В трёх частях этого документа были как бы «узаконены» следующие ошибочные элементы:

1. Употребление (разговорного) –ангй в составе предложения:

«истеъмоли абароти сифати феълии суффикси «ангй» қатӣ сохта шудагӣ ҳам дуруст ҳисоб карда шавад, Мисол: Одами шабангия (шабангиро) имрӯз боз дидам-одами шаб дидагема имрӯз боз дидам.... Магазини бозорангӣ бисёр калон аст....»

«Ниже составленные конструкции предложение считать правильными: 1. *Номи шахри Горький зоида шудагӣ Нижнӣ Новгород аст.*» 2. Употребление диалектного элемента типа – «нарафтанба», «бозорба», «худашона» «хондагим не»... в литературном языке.

3. Вывод из литературного языка литературных форм типа «*би*» - (*бигуем*) и глагольной формы «*метавон кард, метавон гуфт*».

4. Официальное введение предложение в форме «Ахмада китобаш» (под влиянием тюркских предложений – С.Н.) и введения вместо послелога *–ро* в литературный язык разговорных форм – *а, -я* (*китобро, - китоба, хонаро – хоня, бачаҳоро- бачаҳоя* (*Рафиқ Ленин бачаҳоя дӯст медошт.*) и т.д).

5. В употреблении числительных, местоимений, деепричастия, предлогов введение диалектных форм: *сета, чорта, сайум, чорда, шумоён, моҳон...*

6. В употреблении глаголов, кроме литературных форм, применение диалектных элементов: *рафта будаям, рафта будаянд, омадагист, рафтагист....*

7. Запрет на использование литературных форм типа «*бояд кард*» и «*хоҳад кард*».

8. Введение русских норм произношения в орфографии и правописания таджикского литературного языка.

9. В правописание слов типа «*қуфл, кифт*» и «*анбор, занбур, занбар*» были внесены изменения в пользу разговорного произношения в форме «*қулф, китф*» и «*замбур, замбар, амбор*».

Таким образом, этот документ, и затем проводимые мероприятия по замене алфавита таджикского языка на кириллицу, русизации терминологии и орфографии оказали отрицательное влияние на ход развития таджикского литературного языка, что в определенной степени сказывается до сих пор. Необходимо отметить что эти нововведения стали объектом критики С. Айни в статье «О состоянии таджикского языкознания».²⁹⁸

Таким образом, второй период развития таджикского языка (начало 30-х годов – начало 50 – х годов XX века) явля-

²⁹⁸ Айни С. Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик// Шарқи сурх, №6 1952. – С. 3-8.

ется основным периодом политики строительства языка в годы Советской власти.

Деятельность первого Комитета по терминологии (1933-1939), Центрального Комитета нового алфавита, и терминологии, политика строительства языка и введение разговорных форм в литературный язык, отказ от употребления исконно таджикских слов (иранизмов) и арабизмов, проникновение русско-интернациональных слов под влиянием политики советизации языка привели к тому, что в языковой политике были допущены грубейшие ошибки и были игнорированы научные методы терминотворчества. Вкратце эти нововведения заключаются в следующем:

а) отход от научных методов словообразования в лексике и терминотворчестве таджикского языка и политизации науки в строительстве языка. Под влиянием псевдонаучной политики по искоренению феодальных элементов в языке и сближению языка к народным массам были приняты меры по чистке языка от некоторых исконно таджикских слов и арабизмов и введение разговорных элементов в литературный язык;

б) Замена письменности таджикского языка вначале на латиницу (1929-1933), а затем на кириллицу (1940) имела пагубное влияние на ход развития таджикского языка;

в) Унификация, а впоследствии советизация и русизация терминологии таджикского языка привели к тому, что в состав его лексики и терминологии хлынуло огромное количество русских и европейских терминов и под диктатом политики «советизации» они использовались вместо исконно таджикских терминов.

г) отход от фонетических норм таджикского языка в орфографии таджикского языка. Все термины русского и интернационального происхождения были приняты в русском произношении. Даже в «Орфографии таджикского языка» (1940 г.) были допущены грубейшие ошибки при

определении фонетических норм гласных таджикского языка. Так, до сих пор устойчивые длительные гласные (у, и) и неустойчивые короткие гласные (у, и) обозначены одними буквами (у, и), что привело к разрушению фонетических норм языка.

§ 3. Таджикский язык в 50-80 гг XX века

С конца 1950-х годов исследователи таджикского языка постепенно приступили к осмыслению прошлых периодов развития языка и принципов терминотворчества, обращая внимание на традиционные национальные источники и замену некоторых неправильных, с точки зрения терминологических норм, терминов перенимая при этом опыт соседних стран Ирана и Афганистана в развитии языка. Основными факторами таких перемен являлись:

- относительное потепление в общественно-политической жизни общества после XX съезда КПСС (1956 г);

- издание ряда фундаментальных трудов классической литературы на основе новой письменности таджикского языка;

- повышение грамотности населения и более глубокое знание своей истории и культуры;

- открытие Отдела востоковедения в Академии наук Таджикистана и арабско-персидского отделения в университете послужило началу изучения истории, литературы и экономики соседних близкородственных по языку стран (Иран, Афганистан);

- развитие научно-культурных отношений со странами Востока, особенно с Ираном и Афганистаном, обоюдные визиты деятелей науки, культуры и искусства, сотрудничество ученых по изданию культурного наследия, произведений литературы и т.д.

В результате этих процессов в языке стали появляться некоторые забытые и одновременно новые термины, которые заменили русские и европейские термины. Это, например, *анчуман* (съезд), *донишгоҳ* (университет), *донишчӯ* (студент) и др. Данный процесс не был официальным, следовательно, использование таких терминов стало инициативой отдельных граждан.

В 1951 г. после создания Академии наук Таджикской ССР встал вопрос об организации Комитета по терминологии, как самостоятельного органа, и в 1960 г. был создан при Академии наук Комитет со своим печатным органом «Терминологический бюллетень». В соответствии с «Положением» об этом Комитете, «Комитет является на территории республики центром по разработке и унификации научной и научно-технической терминологии на таджикском языке», а также «Издание терминологических словарей и других работ по терминологии в Республике производится только с санкции Комитета по терминологии при АН Таджикской ССР». Комитет состоял из шестнадцати секций (филологической науки, исторической терминологии, педагогической науки, орфографии и др.). Деятельность данного Комитета по составлению отраслевых словарей вплоть до его ликвидации в 1979 г. была весьма эффективной. В том же году был организован Отдел терминологии и культуры речи в составе Института языка и литературы им. Рудаки АН Тадж ССР, в задачу которого входила разработка теоретических вопросов таджикской терминологии. На этом этапе активизировалось издание отраслевых словарей по различным областям науки и техники. С этой целью Комитет по терминологии издал инструкцию для своих отраслевых отделов, а также других учреждений, занимающихся вопросами терминологии современного таджикского языка.

При сопоставительном анализе двух нормативных документов «Установка терминологии таджикского языка» (1936)

и «Основные принципы терминологии таджикского языка» (1971) по упорядочению общественно-политической и научно-технической терминологии таджикского языка были выявлены следующие характерные особенности:

- «Установка терминологии таджикского языка» по сути дела является нормативным документом запретительного характера. В ней конкретно подчеркнуто, что любые местные националистические цели (использование арабизмов и слов персидского происхождения) жёстко пресекаются. Против любых проявлений в терминологии веяний буржуазного кулацкого характера будет вестись беспощадная борьба. Так, слова типа *худҷуи* – *самовар*, *пешоҳанг* – *пионер* включены в группу произвольных слов и запрещены к использованию в терминологии;

- «Установка» для формирования терминологии таджикского языка предлагает только два способа:

а) заимствование новых терминов социалистического характера типа «бригада, коллектив, театр»;

б) чистка терминологического состава таджикского языка посредством «бехтатозакунӣ–чистка просеиванием. Слова типа *ҷаҳонгирӣ* – империализм, *сарнишин* – пассажир, *маҳви бесаводӣ* – ликбез решением этой «Установки» выводятся, вместо них будут употреблены только русско-советские варианты. Термины типа *инҳисор*, *маҳрона*, *сарборӣ* считаются неутвержденными и вместо них соответственно предлагаются советские и интернациональные термины – «монополия, компания, нагрузка». Термины *шоҳроҳ* – генеральная линия и *шайтонароба* – велосипед отнесены к терминам классового идеологического характера и их употребление также запрещается. Термины – «*шоҳ* – царь, и *шайтон* – черт» отнесены к словам антисоветской идеологии.

В «Установке» чётко указывается, что советско-интернациональные термины в таджикском языке должны употребляться по правилам правописания русского язы-

ка, например, помещик (помещик), Шчорс (Щорс) и т.д. Фонетические особенности таджикского языка игнорируются.

Через 35 лет после издания «Установки» в 1971 г. вышел новый нормативный документ «Основные принципы терминологии таджикского языка», в котором положения «Установки» считаются утвердившимися и делается попытка более подробного освещения вопросов терминологии таджикского языка. Основные положения данного документа можно классифицировать следующим образом:

- использование словарного фонда таджикского языка и грамматических особенностей языка;
- изменение значения слов и использование слов в совершенно новом значении, отличном от значения самого слова;
- обогащение фонда таджикской терминологии за счет европеизмов и заимствований из русского языка;
- калькирование (подстрочный перевод терминов);
- терминотворчество путем словосложений с использованием иноязычных слов (имеются в виду русские слова) и т.д.

«Основные принципы терминологии таджикского языка» зачастую дублируют главную мысль и идеологические установки первого нормативного документа. Главным отличием этих двух документов стало то, что более поздний из них уделяет больше внимание использованию словарного состава таджикского языка не только в области политики, но и по другим сферам (например, астрономической терминологии).

Несмотря на все недоработки и влияние политической конъюнктуры советского периода, эти документы в течение многих лет определяли развитие таджикской терминологии. И до настоящего времени принципы терминотворчества в таджикском языке, заложенные в этих документах, влияют на развитие и формирование таджикской общественно-политической и научно-технической терминологии.

В 1957 г. вышел в свет «Русско-таджикский словарь» (составитель: С.Д. Арзуманов, Х. Каримов), который охватывал 41000 слов. Он предназначался для учащихся средних школ с таджикским языком обучения. В дальнейшем появилось большое количество словарей различных типов. «Русско – таджикский словарь» (1985), содержал более 72000 слов и терминов. Этот словарь является последним достижением таджикских лексикографов в годы Советской власти. Составителями словаря являются известные лексикографии, такие как Арзуманов С.Дж., Ахрори Х.А., Бехбудӣ М., Брауде Ф.Б., Ершов Н.Н., Калонтаров Я.И., Собиров Ш., Усмонов М., Усмонова С.У., Халилов А.Х., Хисомов Ш.Х., Хошимов Р. «Русско – таджикский словарь» (1985), как бы подытоживает работу таджикских лингвистов и лексикографов в течение полувека (1934-1985).

Один из первых таджикско-русских словарей был подготовлен О.А. Сухаревой (Таджикско-русский словарь, 1929 [1930]). «Таджикско-русский словарь», издание которого было приостановлено в 1934 г., после новой редакции (редакторы Е.Н. Павловский, Б.Э. Бертельс, Дж. Икрами и Р. Джалил) и изменения русских источников вышел в свет в 1946 г. (Таджикско-русский словарь, 1946). Это издание, несмотря на некоторые недостатки, в основном, содержит слова и словосочетания современного таджикского языка. На основе материалов данного словаря с обобщением и вводом некоторых слов-архаизмов таджикского языка и общественно-политических терминов времени, в 1954 г. был издан «Таджикско-русский словарь» (под редакцией М. Рахими и Л. В. Успенской, главный редактор Е. Э. Бертельс). Другой «Краткий таджикско-русский словарь» (составитель Я. И. Калантаров) был издан с дополнениями дважды: в 1955 г. (1700 слов) и в 1988 г. (20000 слов). В этом словаре содержится минимум слов и терминов общественно-политического характера и

предназначен он для чтения общественно–политической и научно–публицистической литературы.

Толковых словарей таджикского языка было издано гораздо меньше, да и составлены они были позже. Первая попытка создания таджикского толкового словаря была предпринята Садриддином Айни еще в конце 30-х годов XX в. Но, вероятнее всего, Великая Отечественная война помешала изданию этого труда. Обнаруженный только в 1944 г. словарь был составлен на латинском алфавите. После новой редакции его включили в состав полного собрания сочинений С. Айни. Отдельным томом словарь был издан только в 1978 г. в честь 100-летнего юбилея С. Айни. (Куллиёт, 12 т.)

Основной фундаментальной работой в этой области является «Фарҳанги забони тоҷики» («Словарь таджикского языка») в двух томах, изданный в 1969 г. Этот труд содержит основные слова и термины таджикского языка с X века до 60-годов XX в. При его составлении были использованы такие известные словари, как «Бурхони котеъ» и «Гиёс-ул-лугот», каждое слово в нем объясняется примерами из произведений классической литературы. Другой словарь такого типа «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони тоҷики» («Фразеологический словарь таджикского языка», в двух томах составитель Фозилов М.) был издан в 1963 и 1964 гг., соответственно. Он состоит из 8000 словосочетаний и фразеологических единиц.

Одним из важнейших вопросов таджикского языка были орфография и правила правописания таджикских слов, особенно правописание заимствованных слов и терминов. Для латинизированной письменности таджикского языка не был составлен специальный орфографический словарь. В 1940 г. письменность таджикского языка была переведена на кириллицу, и возникла необходимость создания орфографического словаря на основе новой письменности. Первый такой словарь (составители Я. И. Калантаров и Ш.Н. Ниёзи) был подготовлен в 1944 г. (Орфографический словарь, 1944). В нём

приводились правила правописания более 8000 таджикских слов и терминов. Этот словарь был отредактирован заново и издан дважды – в 1952 г. и в 1959 г. (Орфографический словарь, 1952, 1959). Последнее издание содержало 17000 слов и терминов.

В 1972 г. были приняты новые правила правописания таджикских слов и терминов, и в том же году был издан новый орфографический словарь таджикского языка с более чем 40000 слов и терминов, составитель Маниёзов А., «Љугати имлои забони тоҷикӣ» («Орфографический словарь таджикского языка»). Этот словарь был последним изданием в истории таджикской орфографии советского периода. В 1998 г. были приняты новые правила правописания таджикских слов, однако орфографический словарь таджикского языка на основе этих правил не был составлен. Только в 2013 году после принятия новых правил таджикской орфографии (2011) был издан «Фарҳанги имлои забони тоҷикӣ» («Орфографический словарь таджикского языка») Комитетом по языку и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан.

Значение составления отраслевых словарей таджикского языка и важность их разработки были подчеркнуты ещё в начале установления советской власти при обсуждении вопросов обновления литературных норм таджикского языка. Первым из советских исследователей, обратившим внимание на отраслевую терминологию таджикского языка, был известный языковед А.А. Семенов, который, изучая вопросы налогообложения и земельных отношений Бухарского эмирата, перевёл некоторые таджикские термины на русский язык (Терминология слов, 1923). Затем в 1934 г. был издан Терминологический словарь географических терминов (составители Р. Неменова и А. Куцик) (Терминологический словарь, 1934), а в 1940 г. «Русско-таджикский словарь математических терминов» (Русско-таджикский словарь, 1940). Всего до 60-х годов XX в. были изданы 12 отраслевых словарей по химии, ма-

тематике, физике, хлопководству, а после 1961 г. было издано еще 25 отраслевых словарей.

В 1970 г. при Академии наук республики была образована Таджикская Советская Энциклопедия (ТСЭ), которая сыграла важную роль в составлении отраслевых словарей, особенно в области общественно-политической терминологии. Все тома ТСЭ являются важным источником по словам и терминам таджикского языка; благодаря приведенным комментариям, они выполняют роль толковых словарей. Некоторые проекты словников для ТСЭ по вопросам общественно-политической терминологии охватывают значительное число терминов. Например, в каждом из двух словников для отраслевых энциклопедических словарей в области исторических терминов и двух словниках в области юриспруденции содержится более 1500 терминов. Основная часть терминов была разработана на основании новых подходов к вопросу терминотворчества. Так, например, при переводе русских терминов «отмирание государства» использовались слова *«заволи давлат»* вместо *«мурдани давлат»* (административное принуждение), *«маҷбуркунии маъмури»* вместо *«иҷбори маъмурӣ»*, «соучастие» – *«мушоракат»* вместо *«хамиштироки»*; пособие – *«ёрдампулӣ»*, *«иноат»* и т.д.

С началом перестройки общественно-политической жизни в советском обществе и тех перемен, которые начались в эпоху оттепели 1960-х годов, активизируются и исследователи таджикского языка. Они стали открыто высказываться по насущным проблемам языка и терминотворчества.

После принятия Закона о языке и объявления таджикского языка государственным языком Республики Таджикистан вновь поднимается вопрос об организации Комитета по терминологии при Академии наук Республики Таджикистан, который и был создан в 1990 г.

Тогда по распоряжению Совета Министров Таджикистана «Решения и инструкции Республиканского Комитета по

терминологии при Академии наук Таджикской ССР по всем вопросам, касающимся терминологии, правильности написания наименований предприятий, учреждений и общественных организаций, местностей и административных единиц на таджикском (фарси) языке стали обязательными для всех учреждений и организаций республики».

В годы независимости Республиканский Комитет по терминологии при Президиуме АН РТ стал центром разработки и координации деятельности по составлению отраслевых терминологических словарей. Так, после образования Комитета в области общественно-политической терминологии было составлено несколько отраслевых словарей: «Краткий русско-таджикский словарь по делопроизводству» (1993), «Краткий словарь терминов экономики» (1997), «Словарь употребительных слов и терминов» (1999) и др.

Основные принципиальные различия этих словарей от предшествующих терминологических словарей заключаются в следующем:

- возвращение к истокам терминотворчества, использование традиционных методов терминообразования таджикского языка;
- попытка использования принципов и методов терминотворчества путем отбора слов и терминов с использованием внутренних ресурсов словообразования таджикского языка;
- использование опыта терминотворчества в близкородственных языках – персидского (Иран) и дари (Афганистан).

ГЛАВА V.

ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК И НЕЗАВИСИМОСТЬ ТАДЖИКИСТАНА

§1. Актуальные вопросы таджикского языка в годы независимости

Государственная независимость заложила благоприятную основу для формирования и дальнейшего развития государственного языка и его литературных норм, устранив все ограничения и препятствия на пути формирования языка. В период независимости таджикский язык, обретя государственный статус, формируется на основе исторических и литературных норм и постепенно берёт на себя функции языка общения между представителями разных национальностей, проживающих в стране. Именно поэтому государственная независимость считается реальным фактором возрождения таджикского языка. Таджикский язык широко используется сегодня не только в делопроизводстве, но и в связях нашей страны с другими государствами мира.

После объявления независимости Таджикистана и снятия цензуры в таджикский язык хлынуло огромное количество новых слов и терминов из персидского языка Ирана и дари Афганистана. Отношение к этим новым терминам было неоднозначным. Некоторые ученые старались оживить те термины и слова, которые были запрещены в 1930-е годы, такие, как *анчуман* (съезд), *рӯзнома* (газета), *шӯро* (советы), *инқилоб* (революция) и воспроизводили новые слова типа *чархбол* (вертолёт), *сарқонун* (конституция), *чипта* (билет), *равонак* (бандероль), *гармотаишис* (термодиагностика), *вомбарг* (заём). Другие, более радикально настроенные ученые, принимали только новые общественно-политические термины, заимствованные из персидского языка Ирана. Именно их они считали нормой терминовотворчества. Третьи вообще были против этих

новаций и придерживались мнения, что лучше ориентироваться на русский и европейские языки.

На основании предусмотренных Правительством Таджикистана мер по реализации Закона «О языке» к 2008 году последние правительственные структуры – финансовая и банковская отрасли страны – полностью перевели своё делопроизводство на государственный язык.

После этого шага в стране был завершен сложный этап, начатый принятием Закона «О языке». Несмотря на то, что законодательный акт был представлен и принят в советское время, он действовал в период независимости, на протяжении 20 лет. Требования и нормы закона в большинстве случаев не могли в полной мере отвечать потребностям общества в применении государственного языка.

В связи с необходимостью всестороннего развития государственного языка в обществе назрела необходимость в принятии нового Закона «О государственном языке РТ». Этот закон регулирует и определяет правовое состояние, использование, защиту и перспективу развития государственного языка в нынешних условиях внутренних и внешних отношений страны. Новый Закон был подготовлен на основе принятых международных норм в связи с правовым состоянием государственного языка, в нём также урегулированы нормы использования других языков, в том числе, национальных меньшинств страны.

В целях реализации целенаправленной политики Правительства о государственном языке и действия данного закона, была образована новая структура – Комитет по языку и терминологии при Правительстве РТ. Комитет является единственным республиканским органом, который помогает в реализации политики Правительства страны в вопросах, связанных с государственным языком. На Комитет возложена важная ответственность по регулированию, унификации терминологии, контролю исполнения закона и соблюдению норм литературного языка.

§2. Язык и терминология

В эпоху интенсивного прогресса научно-технической мысли, с появлением компьютерной технологии таджикский язык пополняется тысячами новых слов и терминов, и задача специалистов-терминологов - дать им своевременную научную и практическую оценку, определить принципы и формы их использования и отразить их в терминоведении. Особенно приобретают актуальность вопросы развития, упорядочения, унификации и стандартизации таджикской терминологии.

В настоящее время терминология стала самостоятельной отраслью в языкознании, тесно переплетаясь с другими отраслями науки. Таджикская терминология в настоящее время переживает трудное время. После распада Советского Союза связи с терминологическими центрами прервались, изменились и принципы, и способы терминотворчества. Таджикский язык стал более ориентироваться на свои традиционные источники. Этот процесс в современном таджикском языке не проходит гладко. Так, преобразования зачастую происходят хаотично, терминологический фонд пестрит разнообразием синонимов. Терминотворческая деятельность развивается хаотично, государственные механизмы употребления терминологии не действуют. Комитет по языку и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан и другие государственные организации не могли наладить полноценную научную деятельность по развитию терминологии таджикского языка.

Для выполнения требований терминотворчества большинство учреждений и предприятий, действуя самостоятельно, подготовили словники и терминологические словари без ведома центрального органа по терминологии, в основном, их составляли специалисты, которые некоторое время работали в Афганистане или Иране. Такие несогласованные действия в терминотворчестве приводят к разнообразию, разночтению и синонимии в терминологии. Кардинального улучшения требует составление текста официальных документов, законодательных актов, реше-

ний и договоров правительственного уровня и других документов республиканского масштаба. Зачастую из-за того, что до сих пор эти документы составляются сначала на русском языке, а затем переводятся на таджикский, текст таджикского варианта без русского оригинала не всегда понятен. Как известно, в течение последнего века таджикский язык в области документообразования и документоведения был языком перевода, и в составлении и стиле этих документов ощущается сильное влияние русского языка, вплоть до конструкции словосочетаний и предложений.

Для предотвращения неконструктивных действий и решения проблем терминотворчества на современном этапе развития таджикской терминологии необходимо пересмотреть основные принципы терминологии таджикского языка. Принятые еще в 1971 г., эти принципы нуждаются в кардинальных изменениях.

Во-первых, нормативный документ 1971 г. не отвечает требованиям новых общественно-политических и научно-технических преобразований, происходящих в таджикском обществе. Совершенствование основных принципов терминологии должно осуществляться ведущими учеными и специалистами, исключая влияние политической конъюнктуры.

Во-вторых, новые принципы терминологии таджикского языка должны разрабатываться на основе новейших достижений современного языкознания в области терминотворчества, всестороннего анализа опыта таджикского языка и близкородственных языков (персидский и дари) в составлении терминологии и с использованием всех источников терминологии, включая огромное влияние европейских заимствований, в основном, русских, на общественно-политическую и научно-техническую терминологию последних лет.

Известно, что на процесс терминотворчества конкретного языка сильное влияние оказывают различные языки, особенно близкородственные. Так, в развитии терминологии современного таджикского языка сильно ощущается влияние персидской терминологии. В связи с этим возникает необходимость всесто-

ронного изучения и анализа опыта терминотворчества в персидском языке и использования результатов работ иранских исследователей в определении принципов терминологии таджикского языка. Выбор и использование результатов процесса развития терминологической работы в персидском языке обуславливаются следующими факторами:

- раньше опыт персидского языка в терминотворчестве, в процессе определения способов и методов терминотворчества таджикского языка просто игнорировался, во-первых, из-за конъюнктурных политических соображений и, во-вторых, из-за профессиональной неподготовленности специалистов-терминоведов таджикского языка советского периода (незнание персидского языка и источников художественной и научной литературы на языке фарси-дари и т.д.);

- проблемы развития общественно-политической и научно-технической терминологии персидского и таджикского языков в XX в. имеют много общего. Движение за обновление языка, разработка принципов и норм развития терминологии здесь начались одновременно. Так, Комитет по терминологии таджикского языка (1935 г.) и Фархангистони Эрон (Академия Ирана) по вопросу развития терминологии персидского языка были учреждены одновременно (1935 г.). Фархангистон в течение семи лет деятельности утвердил более 1900 персидских терминов взамен арабских и европейских заимствований.

Причина образования этих двух органов заключалась в необходимости составления новых терминов-эквивалентов таджикского и персидского происхождения вместо слов и терминов, заимствованных из европейских языков. Хотя Комитет по терминологии в зависимости от политической конъюнктуры и интересов советского государства имел другие цели (замена таджикских терминов терминами советско-интернационального характера), при выборе терминов предпочтение отдавалось советско-интернациональным.

Основной источник, словарный фонд и лексический состав были общими (классический язык фарси-дари), а различие же

наблюдалось только в путях и способах заимствования иноязычных слов. Если таджикский язык заимствовал термины из европейских языков через русский, то персидский заимствовал слова и термины сначала из французского, а затем из английского языков;

Имелись различия и в письменности этих языков. Так, таджикский язык в XX в. два раза менял свою письменность, сначала на латиницу (1930 г.), а затем на кириллицу (1940 г.). Эти изменения повлияли на характер заимствований иностранных слов, на фонетический и грамматический строй таджикского языка. Персидский язык использует арабскую графику, хотя в начале XX в. здесь проходили дискуссии о замене персидской письменности. В связи с проникновением общественно-политических терминов персидского языка в таджикский, на современном этапе развития терминологии таджикского языка изучение принципов и способов терминотворчества в Иране и их использование в формировании и разработке основных принципов таджикской терминологии становятся актуальной проблемой таджикского языкознания.

Таким образом, при разработке новых принципов и способов терминологии таджикского языка необходимо обратить внимание на следующие основные вопросы:

- возможности словообразования таджикского языка;
- источники терминотворчества;
- определение качественных норм терминотворчества.

Таджикский язык обладает особенными нормами и методами словообразования, и формировались они в течение длительного исторического развития языка. В процессе терминообразования использование словообразовательных средств национального языка является наиболее важным. Этими внутренними средствами являются лексико-семантические способы словообразования, морфологически-синтаксический способ словообразования (суффиксация и префиксация) в таджикском языке стал одним из основных способов создания новых терминов.

Путем использования словообразовательных суффиксов, префиксов с производными основ или корней (коренные слова или словообразующие пары) образуются новые слова. Характерно, что в этом процессе иногда участвуют заимствованные слова в результате калькирования составных частей иноязычных терминов.

При определении принципов и норм терминологии таджикского языка основное значение имеет выявление источников терминотворчества. На современном этапе развития человеческой цивилизации грань между национальными языками и общепринятыми нормами терминологии постепенно стирается, и, видимо, в перспективе встанет вопрос об унификации общих терминов международного характера, так как с повсеместным развитием компьютерной технологии человечество в ближайшем будущем столкнется с решением вопросов о принятии общепринятых норм научной терминологии. Поэтому вопрос определения источников терминотворчества таджикской терминологии при определении новых принципов и способов терминотворчества приобретает очень важное значение.

В советский период развития терминологии источниками терминотворчества в основном были:

- таджикский язык (использование словарного состава или собственных ресурсов языка);
- русский язык, из которого термины заимствуются в готовом виде или они калькируются;
- интернациональный источник, главным образом, европейские языки, заимствование из этих языков происходил в основном через русский язык.

Таким образом, при определении источников терминообразования в современном таджикском языке необходимо учитывать все вопросы, начиная от внутренних ресурсов до международных норм формирования терминологии. Основными источниками терминотворчества в современном таджикском языке являются:

- внутренние ресурсы таджикского языка; эффективное использование лексического состава современного таджикского языка, материалов живого народного языка, включая лексику, говоры и диалектов, профессиональную лексику и элементы разговорного языка;

- классическая художественная литература на таджикском языке ;

- произведения литературы на языке фарси-дари с точки зрения терминотворчества;

- язык поэтической литературы от Абуабдулло Рудаки, Абулькасима Фирдоуси, Саъди до Абдуррахмана Джами. Язык поэтических произведений, как известно, является одним из основных источников исконно иранских слов таджикского языка;

- язык произведений энциклопедического характера (путевые заметки путешественников, повести с разговорными элементами языка и др.). Характерной чертой этих произведений является то, что в них обширно представлена лексика различных диалектов языка;

- толковые словари таджикского языка с точки зрения терминотворчества;

- лексический состав древнеиранского (авестийского и древнеперсидского) и среднеиранского (среднеперсидского, согдийского бактрийского, парфянского и других языков) периода развития иранских языков;

- новые слова и термины близкородственных языков-персидского – дари;

- использование арабских заимствований;

- международные источники, особенно, термины русско-европейского происхождения.

Под качеством термина предлагается понимать несколько основных качеств слова, которое превращается в термин. Это определение относительное. Термин должен иметь следующие качественные характеристики:

- точность – слово, которое превращается в термин, должно правильно обозначать понятие с научной точки зрения и по возможности максимально точно и концентрированно;

- прозрачность и просвечиваемость. Как известно, этимологи подразделяют слова при выражении понятия на две группы: прозрачные и мутные (непрозрачность выражения понятия). Прозрачное слово – это слово и термин, которые по своей структуре и произношению созвучны, т.е. его понятие совместимо с его внешней оболочкой: *фурушанда* – продавец, *бофанда* – текстильщик, *мехмонхона* – гостиница и многие другие. Таким образом, в качестве термина необходимо выбирать слова, которые точно выражают понятие или по своему значению наиболее полно выражают понятие;

- спрягаемость (склоняемость) и производность термина. Слово или словосочетание должны обладать способностью к производности, т.е. от тех слов, которые спрягаются путем использования суффиксации, аффиксации и префиксации, можно создать новые слова и термины;

- грамматическая структура. Выбранные слова и словосочетания должны соответствовать нормам и структурным особенностям грамматики, но это не означает, что они обязательно должны быть исконными. Эти слова могут быть иноязычными, заимствованными. Но они должны быть подчинены грамматическим нормам языка. При этом необходимо обратить внимание на принципы необходимости заимствования слов из других языков;

- краткость. При выборе термина стараться отобрать наиболее краткие понятия слова. Из опыта калькирования и переводов известно, что иногда для перевода понятия на таджикский язык появляются сложные двух- и трехлинейные слова или словосочетания из нескольких фраз или слов;

- красота и приемлемость. Это качество, наверное, является одним из главных требований, предъявляемых к термину. Слово-термин должно быть коротким, озвученным, красивым и приемлемым для читателей и слушателей, а если это обществен-

но-политический термин, - то для широких масс читателей и слушателей.

§ 3. Перспективы развития таджикского языка

За годы независимости наступил новый этап развития национального языка со статусом государственного. Президентом Республики был поставлен ряд задач, связанных с развитием государственного языка:

- упорядочение терминологии и норм государственного языка на основе использования рукописных произведений его исторических периодов;

- анализ, упорядочение и точное использование терминов современного языка и обеспечение развития литературного языка;

- исследование и издание научной грамматики литературного языка на основе новых норм;

- исследование и издание исторической грамматики таджикского языка;

- издание учебных материалов по литературному языку;

- разработка и издание толковых, двуязычных, нормативных и орфографических словарей литературного языка. В годы независимости активизировалась деятельность таджикских лексикографов. По проведённым подсчётам после 1991 г. в Таджикистане было создано более 150 различных толковых, переводных и специальных словарей. В Институте языка и литературы им. Рудаки АН РТ были изданы «Таджикско-русский словарь» (Д. Саймиддинов, С. Холматова, С. Каримов, 2006 год, 75000 слов и выражений), «Толковый словарь таджикского языка» (в 2 томах, 80000 слов и выражений, 2008-2010 гг.) (С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Султонов), «Полный толковый словарь таджикского языка (т. 1 буква А, 12 тысяч слов и выражений, 2011г.) (С. Назарзода, С. Каримов, С. Файзиев), «Словарь южных говоров» (Г. Джураев, М. Махмудов). Русско-таджикский словарь (т.1. А-К, 50 000 слов и выражений, 2017)

(Холматова С.Д., Султонов М.Б., Каримов С.А). Толковые словари современного таджикского языка ввиду своей универсальности явились базой для создания других типов (переводных, специальных, фразеологических, синонимических) словарей. Вышли в свет крупные переводные словари, такие как «Таджикско-английский словарь» (2008 г., 60000 слов, сост. П. Джамshedов), «Англо-таджикский словарь» (2015г. 100,000 слов и выражений, сост. А. Мамадназаров), «Таджикско-арабский словарь» С. Сулаймонова (2010 г., 100000 слов) и другие. Всего было издано более 110 терминологических словарей различного характера.

В годы независимости дважды (1998, 2011) были утверждены новые орфографические правила. В первом случае были внедрены значительные изменения в правила правописания современного таджикского языка (изменения в порядке размещения таджикских букв в алфавите, в произношении букв алфавита, сокращении количества букв с 39 до 35 с выводом специфических русских букв ц, щ, ы, ь и т.д.) В 2011 г. в орфографию и правописание таджикского языка были внесены некоторые дополнительные изменения. В рассматриваемый период изданы орфографические словари в 1991 г. (А.И. Маниязов, А. Мирзоев) и в 2013 г. Комитетом по языку и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан.

Независимость Республики Таджикистан и коренные изменения в общественно-политической жизни страны создали благоприятные условия для всестороннего развития таджикского языка. В настоящее время социальные задачи языка изменились и обрели этнополитическое значение. В результате распространения новых понятий общественно-политического и научного характера в таджикском языке появляются разнообразные новые слова из языков многих народов мира.

В процессе общественно-политического развития цивилизаций некоторые языки приобретают специфические особенности в зависимости от их использования в различных сферах общества. Так, всем известно, что классический таджикско-

персидский язык, образно говоря, является языком поэзии, греческий язык – языком философии, латинский язык – языком науки и т.д. Таким образом, развитие структурных словообразовательных функций языка в основном зависит от формы и способа его использования в отдельных областях науки и культуры. С этой точки зрения, специфика таджикского языка проявляется преимущественно в области поэтики. При составлении словарей исследователи и лексикографы извлекают примеры обычно из диванов классиков-поэтов таджикско-персидской литературы, хотя и прозаических, и научных произведений на этом языке достаточно много. Причина этого обращения, как полагают, заключается в том, что благодаря исконно таджикско-персидским словам, вошедшим в язык поэтических произведений, сохранилась чистота языка. Язык прозы из-за принятия арабизмов, тюркизмов и других элементов постепенно засорялся.

Современный таджикский язык – государственный язык Республики Таджикистан, язык таджикской независимой нации. Он впитал в себя все богатство живой разговорной речи, включил в свою лексику и фразеологию, всё лучшее, что содержат местные говоры, сохранив в то же время основы грамматического строя и словаря языка классической литературы, появившегося в раннем периоде развития языка в эпоху Саманидов. В политической истории таджикского народа невозможно найти другую династию, которая бы могла сравниться с Саманидами в ведении подобной, особой и одновременно уравновешенной и справедливой национальной политики, имела бы языковую и культурную политику мировой значимости. Благодаря политике и мудрости Саманидов, сегодня мы являемся носителями одного из богатейших языков мира. Крупнейшие учёные средних веков, такие как Абурайхон Беруни, Ибн Сино (Авиценна), Закариё Рози, Носир Хусрав, Омар Хайям, их современники и последователи также создавали свои, ныне всемирно известные труды на этом языке, приобщая их к мировой цивилизации.

Сегодня в наследство от них мы получили язык, на который с начала зарождения ислама переведены тексты и толкования священной книги Коран. Эти переводы и толкования считаются наилучшими образцами стилистики нашего языка. Даже самый древнейший перевод Корана (VIII в.), рукопись которого известна под названием Куръони Кудс, выполнен на одном из диалектов таджикского языка.

Мощь и возможности нашего языка позволили нашим предкам в течение многих, не очень благоприятных, порой жестоких и кровавых столетий, создавать на этом языке одну из величайших цивилизаций, богатейшую литературу, красочную поэзию. Кроме того, в течение многих веков таджикский язык был средством межнационального общения, языком переписки для многих народностей и племен на огромной территории мировых цивилизаций – от Восточной Азии и Гималаев до берегов Средиземного моря.

На основе Закона «О государственном языке Республики Таджикистан» и целого ряда других мер, принятых Правительством РТ, созданы условия и благоприятная социально-политическая атмосфера для дальнейшего развития государственного языка.

Важнейшим источником в распространении и познании нормативного литературного языка являются средства массовой информации, особенно, радио и телевидение. Их язык – это зеркало нормативного литературного языка, и оно должно представить массам лучший фонетический образец языка.

Современный литературный язык используется во всех областях политической, экономической и культурной жизни Таджикистана и оказывает воздействие на все стили и разновидности разговорной речи. На таджикском языке создана богатая художественная литература, издаётся большое число газет и журналов, составлены учебники и учебные пособия по всем отраслям знаний, ведётся преподавание в школах, колледжах, вузах. Литературный язык, помимо письменной формы, представлен

также в устной разновидности как язык радио, телевидения, театра и кино.

На современном этапе развития языка внедрение новых слов и терминов из европейских языков намного превосходит заимствования из русского языка. Сегодня таджикский язык напрямую заимствует слова и термины из английского, немецкого, французского и других европейских языков. Влияние русского и других европейских языков начинается с конца XIX в. Они стали преобладать в научно-технической терминологии и в настоящее время являются одним из важных способов пополнения словарного состава таджикского языка. Отношение языковедов к иноязычным словам и терминам неоднозначно. Одни предлагают заменить иноязычные термины на таджикские эквиваленты, другие, напротив, считают, что их следует употреблять как есть и ратуют за интернационализацию терминологии. Но вопрос в том, как эти слова будут приниматься в таджикском языке. Сейчас трудно предположить, что язык вернется к терминам 20-30 г. XX в. Поэтому, вопрос правописания слов, заимствованных из европейских языков, требует тщательного исследования.

Во-первых, перевод всех иноязычных терминов и слов на исконно таджикские слова не представляется возможным, и ни один язык не застрахован от проникновения иноязычных слов, этот процесс является естественным и необходимым в процессе развития словарного состава языка.

Во-вторых, замена любыми способами слов и терминов иноязычного происхождения приведет к обособлению языка. В то же время языковеды и исследователи терминологии отмечают, что на современном этапе развития общественно-политической и научно-технической терминологии термины уже не являются только понятием языкознания. Они становятся подобием условных географических или дорожно-транспортных знаков и стали международными, и их унификация по международным стандартам - дело будущего. Таким об-

разом, вопросы заимствования приобретают международный характер, но это не означает, что все слова, которые проникают из разных языков мира, необходимо принимать сразу.

В-третьих, заимствование иноязычных слов и терминов в каждом языке имеет предельные возможности. Заимствованные слова не должны преобладать над словами и терминами собственного языка. Эти слова не должны влиять на грамматические и синтаксические структуры языка и необходимо всемерно беречь чистоту языка. Слова и термины иноязычного происхождения проникают в язык в виде готового термина и служат как источники обогащения терминологии и словарного состава языка. И все же, языком-посредником заимствования европеизмов является русский язык. Именно он остается одним из основных источников обогащения лексического состава современного таджикского языка.

По своей грамматической структуре таджикский язык принадлежит к языкам аналитическим. Для иных частей речи характерно отсутствие падежных форм и категории рода. Связи слов в пределах слова и словосочетаний и предложения выражаются главным образом с помощью предлогов, послелогов, изафета и словопорядка. Согласование выступает только как средство связи существительного и глагола. В целом, грамматических отличий именных частей речи (существительные, прилагательные, местоимения, числительные) современного литературного языка от языка классической литературы весьма немного; основные из них связаны с превращением аффикса *-xo* в универсальный показатель мн. числа (аффикс *-он* образует формы мн. числа только от нескольких групп существительных, причём способен заменяться показателем *-xo* и ограничением функций послелога *-po*).

Глагольная система современного таджикского языка характеризуется наличием большого числа аналитических форм, выражающих категории времени, наклонения и залога. В образовании простых глагольных форм участвуют глагольные осно-

вы, префиксы (*ме-* и *би-*, последний в языке прозы малоупотребителен), личные окончания; сложные (аналитические) формы образуются посредством сочетания деепричастий, причастий или инфинитива (последний только в форме «литературного будущего») с вспомогательными глаголами. Различаются действительный и страдательный залоги, изъявительное, повелительное, сослагательное и предположительное наклонения; времена – настоящее, настоящее - будущее, прошедшее, будущее, особые формы длительного действия; длительного действия, происходящего (или происходившего) в определенный момент; действия, которое говорящий сам непосредственно не наблюдал.

В глагольном словообразовании основное место принадлежит лексикализировавшимся сочетаниям имён с простыми глаголами (*кор кардан* – работать, *нигоҳ кардан* – смотреть, , *гап задан* – разговаривать...). Сочетания деепричастий с глаголами («сложнодеепричастные глаголы») выступают либо в качестве эквивалентов глагольных лексем (*гурехта омадан* – прибегать, *гурехта рафтан* – убежать), либо чаще для выражения видовых значений [*омада монд* – (вдруг) он пришел].

На нынешнем этапе развития таджикского языка в качестве государственного необходимо провести комплексное исследование различных диалектов таджикского языка. Диалекты являются одним из важнейших источников совершенствования языка, и, используя именно эту сокровищницу, наши литераторы прошлого и современности пополняли и пополняют лексику новыми терминами. В диалектах имеется немало прекрасных образцов старой лексики. Их сравнение с таджикским-дари эпохи Саманидов и последующих веков и введение в употребление должны способствовать формированию языковой нормы с тем, чтобы язык в любом случае не утратил свою историческую самобытность и преемственность.

Современные таджикские диалекты – продукт длительных исторических этапов, пройденных таджикским языком с древнейших времен до настоящего времени. Изучение диалектов таджикского языка, начатое еще во 2-й половине XIX в., лишь в

XX в. приобрело систематический характер и достигло настоящего расцвета. В годы Советской власти и независимости Таджикистан выросло много ученых-диалектологов. Исследование таджикских диалектов и определение границ их распространения проводились путём коллективных комплексных экспедиций, а также индивидуальных изысканий. За последние годы таджикская диалектология обогатилась новыми работами. Изучены многие диалекты, ранее не известные науке. Исследования по отдельным таджикским диалектам послужили В. С. Расторгуевой основой для создания обобщающего труда «Опыт сравнительного изучения таджикских говоров».

В соответствии с последними работами по таджикской диалектологии таджикские диалекты делятся на четыре большие группы: северную, центральную, южную и юго-восточную.

Общенародный разговорный язык, складывающийся наиболее активно в последние десятилетия, обладает некоторыми особенностями сравнительно с литературным языком. Основные из этих особенностей — фонетические: отпадение конечных *д*, *т* (*дас* < *даст* — рука, *мерава*н < *мераванд* — они пойдут); редукция фарингального *х* (*да*, *дах* — десять); ассимиляция *нб* > *мб*, ряд метатез. Из морфологических особенностей отмечаются: послелог *-а/-я* (вместо литературного *-ро*); отсутствие показателя мн. числа *-он*; неупотребительность формы «сложного будущего»; замена аффикса неопределённости и единичности *-е* прономинализированным числительным *як* и местоименным прилагательным *ягон*; широкое употребление сочетаний деепричастий и причастий на *-гӣ* с вспомогательными глаголами в качестве эквивалентов глагольных форм.

Таким образом, после обретения независимости, таджикский язык в качестве государственного, обретая статус в политических, социально-экономических сферах, широко стал использоваться в делопроизводстве, законотворчестве, науке и образовании, культуре, внутренних и внешних связях страны.

Содержание

Введение.....	244
ГЛАВА I Актуальные проблемы истории таджикского языка.....	251
§ 1. Общность арийских (индоиранских) языков и её поэтапное исследование.....	251
§ 2. Вопросы периодизации истории иранских языков.....	254
§ 3. Названия древнеиранских языков и их отношение к арийскому языку.....	269
§ 4. Арийский язык в письменных памятниках иранских языков.....	281
ГЛАВА II Таджикский язык и иранские языки	291
§ 1. Язык Персиды	291
§ 2. Этноним «таджик» и таджикский язык	296
§ 3. Бактрийский (среднебактрийский) язык и его отношение к таджикскому языку.....	304
§ 4. Название таджикского языка в первоисточниках	324
ГЛАВА III. Таджикский язык в историческом освещении.....	336
§ 1. Ранний период развития таджикского языка	336
§ 2. Таджикский язык – язык межнационального общения.....	351
§ 3. Таджикский язык и просветительство	359
ГЛАВА IV. Таджикский язык в годы перемен	366
§ 1. Таджикский язык в годы советской власти	366
§ 2. Таджикский язык и политика языкового строительства	371
§ 3. Таджикский язык в 50-80 гг XX века	385
ГЛАВА V. Таджикский язык и независимость Таджикистана.....	394
§ 1. Актуальные вопросы таджикского языка в годы независимости.....	394
§ 2. Язык и терминология	396
§ 3. Перспективы развития таджикского языка	403
Литература	???

Назарзода Сайфиддин (1956 г.р.)

канд. фил. наук (1991), докт. фил. наук (2004), профессор (2011), окончил Таджикский Национальный Университет (1980), Член-корр НАНТ (2017), по специальности языкознания.

Основные направления научной деятельности: языкознания, терминология, лексикография, история языка.

Служба в ВС СССР (Афганистан, 1980-1984), старший лаборант кафедры иранской филологии факультета восточных языков Таджикского Национального Университета (1984-1985), редактор Иновещания Гостелерадио Таджикистана (1985-1990), старший научный сотрудник, ученый секретарь Республиканского Комитета по терминологии Академии Наук РТ (1990-1992), директор программ радио Гостелерадио Таджикистана (1992-1993), заместитель Председателя Республиканского Комитета по терминологии Академии Наук РТ (1993-2000), председатель Республиканского комитета по терминологии АН РТ (2000-2003), зампрединститута Республиканского комитета по терминологии АН РТ (2003-2004), председатель Республиканского комитета по терминологии АН РТ (2004-2006), директор Института языка и литературы АН РТ (2006-2011), декан факультета языков Азии и Европы Таджикского Национального Университета (2011-2014), Директор Национальной Библиотеки РТ (2014-2017), ведущий научный сотрудник отдела лексикографии и терминологии ИЗА НАН РТ (2017-2019 до настоящее время), заведующий отдела лексикографии и терминологии ИЗА НАН РТ (2019-до настоящее время), депутат маджлиса района Шохмансур города Душанбе Республики Таджикистан (2010-2015), депутат маджлиса города Душанбе (2015-2020), имеет более 300 научных книг и статей: «Афганистан сегодня (1988 в соавторстве); Краткий словарь терминов делопроизводства (рус-

ский-таджикский, 1993); Акты предварительного расследования (на таджикском языке, в соавторстве, 1994); Язык и терминология (2003), на таджикском языке; Становление общественно-политической терминологии таджикского языка в XX веке (2004) (на таджикском языке); Лингвистическое изучение памятников классического языка дари (на примере «Аджойб-улмахлуко» Ахмада Туси (2004, на русском, 2005 на таджикском); Краткий словарь общественно-политических терминов (русско-таджикский, 2006); Язык национального единства (2007, на таджикском); Толковый словарь таджикского языка, в 2-х томах (составитель и ответственный редактор (2008, 2010, 2011); Полный словарь таджикского языка 1 том, буква А., составитель и ответственный редактор (2011); Терминология таджикского языка: история, направление и перспективы (на таджикском языке, 2013); Орфография и литературный язык (на таджикском языке, 2015); Основы развития национального языка (на таджикском языке, 2016); Язык национального самосознания (на таджикском языке, 2018); Очерки по истории таджикского языка (2020); Полный словарь таджикского языка 2 том, буква Б., составитель и ответственный редактор (2020). Принимает активное участие в подготовке научных кадров, до настоящего времени под его руководством были защищены 3 докторских и 14 кандидатских диссертации в области языкознания.

Nazarzoda Sayfiddin

**ESSAYS ON THE
HISTORY OF THE TAJIK
LANGUAGE**

Dushanbe – 2021

BBK

Devoted to the 30-th anniversary of the Independence of the Republic of Tajikistan

Editor Mamadnazarov A. Professor

Translated by Nazarzoda Parvizi Sayfiddin Ph.D. in Philosophy

Nazarzoda Sayfiddin. Essays on the History of the Tajik Language. –Dushanbe: Donish, 2021

Essays on the History of the Tajik Language in brief covers a wide range of issues in the history of the Tajik language, the history of the Iranian languages, the periodization of the Iranian languages, and their relationship with the Aryan language, as well as Middle Iranian languages and the Tajik language, the etymology of the ethnonym "Tajik" and its relation to the name of the Tajik language.

The issues of the formation and functioning of the Tajik language at all stages of its development are considered: the initial period, the Middle Ages, the years of enlightenment and Soviet period and the period of independence of the Republic of Tajikistan. This book is designed for philologists, linguists, historians, and a wide range of readers.

Printed by the decision of the National Academy of Science of Tajikistan from October 5, 2020.

© Nazarzoda S. 2021

FOREWORD

State independence laid a favorable foundation for the formation and further development of the state language and its literary norms, eliminating all the limitations and obstacles to improving the language. During the period of independence, the Tajik language, having gained state status, is formed on the basis of historical and literary norms and gradually takes on the functions of a communication language between representatives of different nationalities living in the country. That is why state independence is considered as a real factor in the revival of the Tajik language. The Tajik language is widely used today not only in paperwork, but also in the relations of our country with other countries of the world.

The independence of the Republic of Tajikistan and fundamental changes in the socio-political life of the country created favorable conditions for the comprehensive development of the Tajik language. At present, the social tasks of the language have changed and acquired ethno political significance. As a result of the spread of new concepts of a socio-political and scientific nature in the Tajik language, various new words appear from the languages of many peoples of the world.

After the declaration of sovereignty of the Republic of Tajikistan, the role of the Tajik language as an official and state language of the country especially increased. The publication in this language of a wide variety of materials - documents, decrees, acts, books of a socio-political direction, the need to translate various information on scientific and technological achievements from other languages of the world raises many urgent questions on the study of the history of the language.

The history of settlement and formation of Iranian languages in the last three centuries has been subjected to detailed research by Iranian linguists. Most of its key and fundamental aspects are accessible to all. In particular, the history of the development of the Tajik language in the ancient period, especially the ancient and medieval periods, was studied by many Iranian scholars, as a re-

sult of these studies a large number of scientific and popular science works appeared.

Suffice it to mention some of the well-known works on Iranian linguistics, such as “Grundriss der iranischen philologie” in German²⁹⁹, linguistic essays on the history of Iranian languages in Russian “Fundamentals of Iranian linguistics”³⁰⁰ and the work of other researchers³⁰¹ to gain sufficient confidence in the depth and reliability of the data research. Nevertheless, this problem still has many topics that are relevant for studying the history of civilization and the culture of Iranian-speaking peoples, in particular the history of the Tajik people. Some fundamental and topical issues of studying the history of Iranian languages still cause controversy and doubt among researchers. These questions are as follows:

- commonality of Indo-Iranian (Aryan) languages and its phased study;
- a group of Iranian languages and issues of periodization of the history of the development of Iranian languages;
- written monuments and their significance in the periodization of the history of Iranian languages;
- the name of the Iranian languages and the conditions of their names (Old Persian, Avesta language, Median language, the language of Saka tribes, etc.);
- Tajik language and its connection with other Iranian languages.

The Tajik language has acquired the status of a literary language since the 9th century A.D. Already in the era of the Samanids (IX-X centuries A.D.), scientific and fiction literature appeared in Farsi – Dari languages. It was in the era of the Samanids that the efforts to develop the Tajik language were systematically

²⁹⁹ Grundriss der iranischen philologie B d I-II Strassburg 1895-1904

³⁰⁰ Основы иранского языкознания в 3-х томах, М., 1979-1987

³⁰¹ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка М.;-Л 1958-1989 в 4-х томах.; Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы в 2-х томах. Тбилиси, 1984; Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении.- М.; 1979 и др.

applied. The appearance of scientific and artistic prose during this period led to the further development of linguistic structures and the formation of the language of science and literature. During this period, a brilliant galaxy of representatives of science and literature appears. Those are Abuabdullo Rudaki, Abulqasim Firdavsi, Abuali ibn Sino, Aburaihon Beruni, Bayhaqi, Nosir Khusrav. On the basis of the language of their works, the basic Principles of the formation of a literary language were developed.

With the advent of Turkic dynasties the heyday of science and literature in the Tajik language and the rapid activity of term-creation gradually fell into decay. After the Mongol invasion of Central Asia, social and political life freezes for many years.

In connection with these events, regressive elements prevail in the political, cultural, and literary life of the peoples of Central Asia. The dictatorship of the reactionary clergy, with the support of Turkic dynasties against free thought, progressive worldviews within Islam and other philosophical movements, influenced the process of language formation and development.

Beginning from the 16th – 17th centuries A.D., a few written monuments appear that approach linguistic features to the colloquial speech of Tajiks in Central Asia. In the works of poets and prose writers of this period, some lexical and dialectical features of the spoken Tajik language are presented, later the modern literary language.

The Tajik language in the era of enlightenment acquired some skills and experience in the use of new concepts. Thus, the beginning of the twentieth century. – a transitional period in the history of the Tajik literary language, characterized, on the one hand, by a tendency toward rapprochement with the nation-wide language, updating lexical, grammatical and stylistic norms, and, on the other hand, by the preservation of the basic features of the morphological structure inherent in late medieval book language. The literary language of the early twentieth century lies on the border of the two main stages of the history of the Tajik language. Many of the fea-

tures that distinguish modern literary language were formed during this transitional period.

The development of the Tajik language during the years of the Soviet Union has its own characteristics. The socio-political significance of the problem of the Tajik language at the dawn of its occurrence (20-30s of XX century) made it a central topic in the media, in publications of scientists, politicians and cultural figures of Tajikistan. After some calmness (1939-1960s) from the beginning of the 1960s, discussions on the development of the Tajik language flared up with renewed vigor. In their studies scientists and linguists devoted articles to various issues of the language or separate sections. This process continues to the present.

The discussion on the socio-political significance of the Tajik language in the Tajik media during the periods of 1929-1933 was very stormy and controversial. Various options were proposed on the development of the Tajik language. In these discussions and debates, in addition to Russian scientists – Iranists and Orientalists in general, also participated poets, writers, politicians, such as S. Aini, A. Mukhiddinov, as well as representatives of the education of Tajikistan N. Bektosh, R. Hoshim, R. Kh. Navbori, M. Rasuli, O. Ismati, B. Azizi and others. It is necessary to state the fact that after the decision of the congress of linguists of Tajikistan (1930), the official approval of the "Settings of the Tajik language terminology" (1936), absolute issues reigned over issues of language and terminology autocracy of official opinion on the principles and methods of formation of the norms of the Tajik language and Tajik terminology. Starting from the 50s of the XX century, the issues of the purity of the Tajik language and the ways of its development again became the subject of heated discussions, which were held under the slogan "the culture of speech." Prominent figures in science and literature of Tajikistan took an active part in the discussions: S. Aini, B. Gafurov, A. Dehoti, T. Zehni, R. Hoshim, M. Shukurov, E. Mulloqandov and others. A new stage in development begins in these years of Tajik language. Young researchers – linguists M. Shukurov, N. Sharofov, Sh. Rustamov, A. Tursunov, S. Kodiri, T. Berdieva and others, partic-

icipating in these discussions, proposed various options and ways to improve work on issues of language development.

With the beginning of the process of restructuring and updating in the 80s of the XX century radical changes have also occurred in the life of society in the development of the Tajik language. These changes (the end of the dictatorship of the central government and the policy of a gradual transition from dictatorship to democratization of society) led to the fact that the new words and phrases, terms from Iran and Afghanistan began to penetrate into the Tajik language actively. The Tajik language and the prospects for its development have again become subjects of heated debate on a national scale. In Tajikistan, the Law on Language was adopted (1989), where Tajik (Farsi) was declared as a state language of the republic.

In the future, due to the need for comprehensive development of the state language, a need has arisen in society for the adoption of a new Law “On the State Language of the Republic of Tajikistan” (2009). This law regulates and determines the legal status, use, protection and prospect of the development of the state language in the current conditions of the country's internal and external relations. The new Law was prepared on the basis of accepted international standards in connection with the legal status of the state language, it also regulated the use of other languages, including the languages of national minorities of the country.

In order to implement the Government's targeted policy on the state language and the operation of this law, a new structure was formed – the Committee on Language and Terminology under the Government of the Republic of Tajikistan. The Committee is considered the only republican body that helps in the implementation of the Government's policy in matters related to the state language. The Committee has an important responsibility to regulate, unify terminology, monitor the implementation of the law and comply with the norms of the literary language.

After the independence of Tajikistan, under the influence of new realities, favorable conditions were created for understanding the history of the language from the point of view of reviving the ancient

foundations of society, using the historical achievements of the Farsi language, and using the rich experience of past linguists. A lot of publications on the history of the language have appeared.

Over the years of independence, a new stage in the development of the national language with the status of the state language has begun. The President of Tajikistan set a number of tasks related to the development of the state language:

- streamlining the terminology and norms of the state language based on the use of manuscripts of its historical periods;

- analysis, streamlining and accurate use of the terms of the modern language and ensuring the development of the literary language;

- research and publication of the scientific grammar of the literary language based on new standards;

- research and publication of historical grammar of the Tajik language;

- the publication of educational materials in the literary language;

- development and publication of explanatory, bilingual, normative and spelling dictionaries of the literary language.

Of particular importance for the further consistent development of the Tajik language are the writings and articles of the Leader of the Nation, the Founder of Peace and National Unity, the President of Tajikistan Emomali Rahmon. Fundamental principles for the development of the Tajik language were described in books such as “Tojikon Dar Oinai Ta’rikh. (“Tajiks in the Mirror of History”), “Az Oriyon to Somoniyon” (“From the Aryans to the Samanids”), (1999, 2002, 2006, 2009), “Nigohe ba Ta’rikh va Tamadduni Oriyo” (“A look at Aryan History and Civilization”), “Oriyoiho va Shinokhti Tamadduni Oriyoi ”Aryans and the knowledge of Aryan civilization”), (2006). In particular, his book “Zaboni Millat - Hastii Millat” (Language is the Essence of the Nation), (Volume 1, 2016, Volume 2, 2020), summarizes the latest achievements in the field of Tajik linguistics and the history of the development of the Tajik language.

CHAPTER I

ACTUAL PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE TAJIK LANGUAGE

§1. Commonality of Aryan (Indo-Iranian) languages and its phased study

There are no contradictions between the Iranian scholars on the issue of determining the differences and commonalities of the Indo-Iranian languages, and everyone believes that before the Aryan tribes were divided into two groups (some researchers add the third and fourth groups) Iranian and Indian, for a long time they spoke Pan-Aryan or Indo-Iranian language. This common language is observed not only during the ancient development of Aryan languages (the works of Herodotus and other Greek chroniclers about one common language of communication among the population of Ariana), but also during the development of Central Iranian languages (notes by Strabo and Chinese travelers and pilgrims on understanding each other's language by Iranian peoples of Bactria, Sogd till Parthia). The period of the Indo-Aryan commonality and its language among researchers is known as the commonality of the Aryan (Indo-Iranian) language or the period of the Aryan (Indo-Iranian) languages. Reflections on these names may lead to the conclusion that scholars of the ancient period of the development of the Iranian languages did not have a clear idea of commonality or a single language among Indo-Iranian tribes or Aryans, although this issue was recognized in some works on Iranianism as nothing more than a hypothesis. In the second half of the twentieth century for the first time V. Abaev and R.Kh. Dodikhudaev offered their point of view on the existence of a single Aryan language or Indo-Iranian language, believing that: "Requiring recognition of a special Indo-Iranian proto-lingual state, later than the common Indo-European."³⁰²

³⁰²Morgenstierne D. Irano-Dardica/ Wiesbaden, 1973, -С. 327-343: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. - М., 1979, - С. 27

Therefore, the question of the existence of a single Aryan language for all "Indo-Iranian" tribes, based on historical facts and information from the stages of assumptions and hypotheses, should move to another research stage, that is, to the level of scientific justification.

On the basis of studies completed by this time, the period of separation of the Indo-Aryan tribes into two groups was also determined relatively accurately. It seems that this process lasted for millennia, one large group of Indo-Aryans regrouping, passing through the Hindu Kush mountains, came to the steppes and peninsulas of India, and, gradually moving in groups, settled in this large region. The dialect and dialect of these tribes are reflected in the hymns (hymns) of the Rigveda, the oldest monument of Indo-Aryan literature. Also, this work describes the nature, landscape and specific features of the Indian region. The period of the appearance of this historical monument dates back to 2500 B.C. and the separation of the Indo-Iranian tribes by researchers is also determined by this date. During this historical period, Aryan tribes remained in Central Asia and its outskirts, which, according to some scholars, are divided, in turn, into two groups, one of which went to western Iran, and the other to the Black Sea region. From the groups remaining in Central Asia, then the nationalities of Sogd, Bactria, Aryia and Parthia were formed. Thus, the period of separation and commonality of Aryan languages and the emergence of separate groups of Iranian languages and dialects is observed in the first half of the second millennium B.C. or the end of the third millennium and the beginning of the second millennium B.C. As for other scholars, they identified the third and fourth groups of Aryan languages, which were named as a group of Kafir languages, and modern Iranianism refers to them as a group of Dardic languages.³⁰³ Most researchers adhere to the position

³⁰³Morgenstierne D. Irano-Dardica/ Wiesbaden, 1973, - С. 327-343: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. - М., 1979, - С. 28

that the Central Asia at the end of the existence of the Indo-Iranian tribes was the center of their existence, and the migration of this tribe towards India and the Iranian Highlands began from the regions of Central Asia. In the antiquity period before the arrival of the Indo-Aryans in Central Asia, the migration of these Aryan tribes may have occurred in the regions of the plain - northern part of the Azov and Black Sea. This hypothesis is confirmed by some researchers. Therefore, I.M. Oransky notes that "The concept of Central Asia as a starting point for migrations of Aryan-speaking tribes to the territory of Hindustan and the Iranian Highlands does not contradict, of course, the assumption that in an even more ancient era, during the period immediately following the separation of Aryan dialects from the Indo-European language community, these dialects were localized much to the west."³⁰⁴ This question, that is, the issue of migration of Aryan tribes to different regions, is always the subject of research and controversy among scientists, which leads to the emergence of many hypotheses and assumptions.

With the separation of the Indo-Aryan tribes into two large groups of Iranians and Hindus, questions of the language of communication of these groups arise. Of course, the problem of language covers grammatical, lexical issues, as well as the time of appearance and name of these languages. If the period of separation was of a long nature (which is such) and there would be an independent development of the Iranian and Indian spoken language, then the names of these languages should be determined. An analysis of the oldest parts of the Rigveda and Avesta revealed that the ancestors of the Iranian-speaking tribes who created the Avesta and the ancestors of the Indo-speaking tribes who created the Rigveda lived together and spoke closely related Aryan dialects. This also applies to the commonality of the Avesta language and the ancient Persian language. It is clear

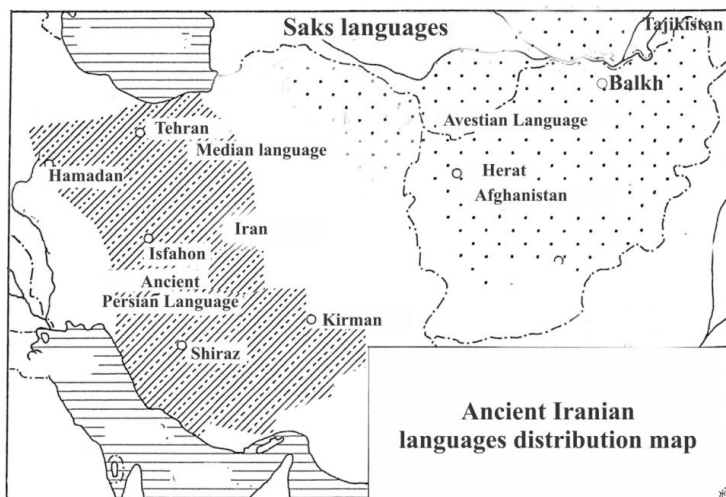
⁶Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - Москва, 1988. - С. 55-56

that in the interval between the appearance of the Avesta (first verbally, and then in writing) and the first written sources of ancient Persia (wedge-shaped inscriptions of Darius the Great and other inscriptions of the Achaemenids) there is a long historical period. Proof of this are the phonetic and grammatical (structural) features of these languages. However, according to the researchers themselves, these differences are insignificant to consider these two languages completely different.

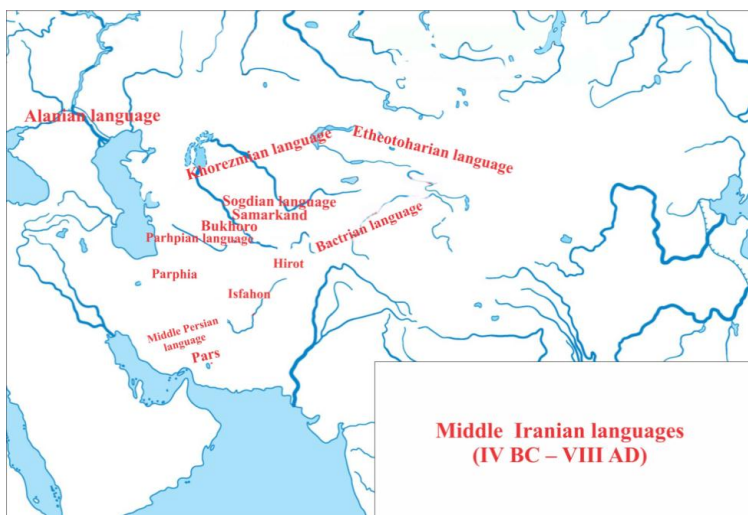
§2. Questions of periodization of the history of Iranian languages

Another issue that still remains unresolved and controversial in Iranian studies is the periodization of the history of the development of Iranian languages. The starting point for the periodization of the history of the Iranian language group is the time of the separation of Iranian languages from the Aryan language community (approximately the beginning of the second millennium B.C.). The history of the development of Iranian languages from the beginning of the appearance of the first monuments in Iranian languages (especially in the ancient Persian language) is divided into three main stages:

1. The period of development of ancient Iranian languages began from the time of the separation of Iranian languages from the "Aryan community" and continued from the beginning of the second millennium B.C. until the IV-III centuries B.C. Since the initial period of this era, i.e. the period of the pan-Iranian language, which scientists call the proto-language of the Iranian tribes, no written sources remained and it was mainly restored in accordance with the materials of the Indian languages, which is superficial and incomplete. From the later times of this period, written sources remained only in the Avesta language and in the ancient Persian language, which chronologically belong to the last period of this era.

2. The period of development of the Central Iranian languages, i.e. IV-III centuries B.C. until the VIII-IX centuries A.D. Written monuments of this era fall on the last periods, and from the initial period of development of the Central Iranian languages there are few materials.

3. A new period in the development of Iranian languages (VIII-IX centuries A.D. - to this day), unlike other periods in the development of Iranian languages, is distinguished by an abundance of materials. This period has millennial literature in New Persian and other Iranian languages.³⁰⁵

The proposed periodization is more conditional, in general, has a scientific character. This question is one of the most complex and controversial issues, it has more unproven problems than reliably proven facts. First, questions of the general theory of this area of linguistics have so far been investigated for sure. Secondly, the very development and transformation of languages is slow, in a gradual change of generations and without a break in historical and linguistic processes, which makes it difficult to study the issue. Languages under the influence of certain political and socio-cultural factors in different periods undergo changes in terms of morphological and syntactic (grammatical), phonetic and lexical characteristics, undergo changes and additions and the omission of one period of language development due to insufficient or lack of materials and sources not only complicates the refinement of the historical processes of periodization of the development of the language, but also makes it almost impossible. As shown in the "Fundamentals of Iranian Linguistics", relying on other sources, "as far as the problem of periodization of the history of the language is concerned, it is not only unsolved, but it can be said that it has not yet been really set" for research.³⁰⁶

Defining the history of Iranian languages is becoming more and more complicated as additional difficulties and problems arise. First of all, the written history of the Iranian languages covers a large period, however, written sources that have survived or have survived to our time are not only insufficient, but are already classi-

³⁰⁵ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. - М., 1979, -С. 63; Оранский И.М. Иранские языки. - М., 1963. - С. 32.

³⁰⁶ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. - М., 1979, -С. 63; Лингвогеография, диалектология и история языка. -М., 1973, - С. 4.

fied at unequal levels between languages and certain historical periods. On the other hand, the written system of these languages, being diverse, does not fully reflect the phonetic characteristics of Iranian languages. Thirdly, the literary norms and spelling of most Iranian languages are underdeveloped and some languages even die out, however, they remain for use as a normative official language (like the Middle Persian language at the beginning of the Arab conquests before 742 A.D.). Therefore, as claimed by individual Iranists, the division of the history of Iranian languages into three periods is based mainly on cultural and historical characteristics, and not on linguistic features. This separation, if, on the one hand, Pahlavi simplifies the classification, systematization of numerous materials and facilitates the study of language materials, then, on the other hand, the absence of written language sources for the entire periodization parameter of the history of Iranian languages makes this periodization almost impossible. For example, the first monuments in the Middle Persian language (Pahlavi) appeared six centuries after the last written sources of the ancient Persian language appeared, and if you pay attention to the structure of the Pahlavi language, then the move of this language will become apparent from the inflected, synthetic structure to the analytical one.

The Middle Persian language (Pahlavi) differs from the ancient Persian language (Aryan) with new qualitative changes, the absence of inflectional qualities, female and masculine, cases, classification of nouns. In general, from the point of view of the appearance of significant characteristic transformations in the structure of the language, the periodization of the history of the Iranian languages is divided into two periods, that is, the Middle period falls out of it.

From this point of view, the difference between the ancient and the middle periods can be accurately determined, however, when the question arises of differentiating languages in accordance with written sources, which are accurately and clearly delimited by cultural and historical eras, the separation of periods not only becomes

difficult, but also impossible. One should not forget about an important point that from the three periods historical written and unwritten language materials survived only in the Tajik (Persian) language. None of the Iranian languages of these periods left language material behind and it is quite natural that these languages attract the attention of all Iranian scholars. Therefore, the process of historical periodization of Iranian languages is more relevant to the historical periodization of the Tajik (Persian) language and its written monuments. Basically, it refers to written sources of three periods of language development. Ancient Persian – the reign of the Achaemenids with cuneiform written monuments (VI-IV centuries B.C.), the Middle Persian – Pahlavi and Monawi (Manichaean) during the reign of the Sassanids in the Pahlavi language (III-IX-X centuries) and New Persian-Dari with written monuments on the Arabic script (IX-X centuries to this day). Each of the written monuments that have come down to us differs from each other in terms of that time, the political and cultural situation, and expresses the specific features of a certain period. For example, cuneiform writing of the Achaemenid period from the point of view of writing, culture and history is an integral part of the features of one separate period. Even Avesta, which is a large and important written source of the ancient period of development of the Iranian languages, differs in some linguistic signs from the cuneiform inscriptions of the time of the Achaemenids. However, it should be recognized that, despite the traditional differences between the Avesta and the monuments of the Achaemenid periods, the linguistic features of the Avesta and the monuments of the ancient Persian language are not very different and, in addition to dialectical features, they generally reflect the general characteristics of the first period. If in Avesta one can trace the characteristics of the general Aryan language, culture, tradition and religion that existed for two millennia or more, then the written monuments of the time of the Achaemenids contain the features of a short closed period from 200 to 300 years, the period when the ancient Persian language was alive.

Along with the fall of the Achaemenid empire after the campaign of Alexander the Great (330 B.C.), which put an end to the existence of the conglomerate power of the Achaemenids, the tradition of cuneiform inscriptions in the ancient Persian language broke. Significant written monuments have not survived in the Persian (Tajik) language after the fall of this empire in the next four to six centuries. Only with the emergence of a new Sassanid dynasty (III-VII centuries), uniting a new state formation around ancient Persia under the rule of the Persian dynasty, at first epigraphic monuments, and then literary monuments of a rather wide spectrum appeared. Over a long period (approximately six to seven centuries) before the emergence of new written sources in the Middle Persian language, separating the most important cuneiform inscriptions from the time of the Achaemenid Empire from these monuments, significant qualitative changes took place in the language. With the decomposition of the synthetic system and ancient flexion and the development of analytical trends, significant changes occurred in the grammatical structure of the language, the sound and lexical composition of the language changed. Changes have occurred in the very nature of the monuments and writings. Written monuments already reflected a completely new historical and cultural environment, including a new estate system, a centralized state, and the rule of Zoroastrian religion. The writing of this era departed from the cuneiform inscriptions of the Achaemenid era and a completely new alphabet was created on the basis of Aramaic writing.

From the point of view of periodization, the monuments of the Sassanid era, which reflect the second period of the historical development of the Iranian languages, these sources mainly, belong to the last period of the Sassanid rule, as well as to the initial period of Arab domination. However the vast majority of the written monuments of this period are the Pahlavi monuments, which were created in the period before the conquest of Iran by the Arabs and the spread of Islam on its territory. With the spread of the

new religion, a new alphabet appears based on Arabic script and by the 9th-10th centuries A.D. refers to the appearance of the monuments of the new period, the monuments of the New Persian (Tajik) language, created on Arabic script. These monuments, "fixing a new stage in the development of the Persian language, reflect at the same time a new era in the historical, cultural, ideological and literary life of the peoples who used the Persian (or, what is the same, Tajik) language in their writing."³⁰⁷

It is necessary to state the fact that the periodization of the history of the language largely depends on the availability and condition of written monuments and is usually associated with the periodization and classification of these monuments themselves according to historical and cultural signs. Therefore, if one pays attention to the history of the periodization of the Central Iranian languages until the reign of the Sassanids, can see that there are very few written monuments. Although such state entities as the empires of Parthia and Kushan existed in historical Iran in these time frames, it is quite natural that they left behind a historical heritage in the form of various written monuments.

It is from the Parthian language of the initial period (the first years of the reign of the Arsakids) that there are very few sources of writing, except for writing on ceramics, epigraphy, coins, few documents, and the linguistic study of these materials also leaves much to be desired. These linguistic sources of the Pahlavi or Parthian language are divided into three types: the first, mainly epigraphy (I century B.C. - until the I-II centuries A.D.), the second - Parthian ("Pahlavi") versions of rock inscriptions the time of the Sassanids (III century A.D.) and the third – Manichean texts (the oldest works of the III-IV centuries A.D. and manuscripts of the VIII-IX centuries). It is known that the Parthian language already by the second century B.C. during the time of Mithridates I (171-138 B.C.) became the official language of the Parthian kingdom, displacing the Greek language. Initially, the Parthian language

³⁰⁷Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - Москва, 1988, -С.58

was distinguished by an abundance of Aramaic ideograms and by the end of the 3rd century B.C., based on documents from Nisa, the language has developed a system of ideograms using phonetic complements and historical spelling in the writing of Parthian vocabulary. Although written monuments of the Arshakid period and Parthian versions of the Sassanian inscriptions were created through the Parthian alphabet, due to the overload of ideograms, they do not give a complete idea of the language. Therefore, in addition to the Parthian alphabet for writing religious texts by the Manichaeans, the so-called Manichaean alphabet was created on the basis of the Palmyra variety of Aramaic writing. This alphabet was phonetic and without ideograms and actually became the main source on which a more in-depth study of the phonetics and grammar of the Parthian language is based. It should be noted that the Parthian language was the language of worship for the Sogdian Manichaeans. The Sogdians, in order to facilitate the reading of prayers and hymns in the Parthian language, wrote them in the Sogdian alphabet in transcription. These texts that have reached us are of great value for establishing the actual pronunciation of some Parthian consonant phonemes.³⁰⁸

On the other hand, the Parthian language has a lot in common with the Middle Persian language. Thus, "the Parthian language vocalism is identical in composition to the Middle Persian"³⁰⁹.

Therefore, for a long time the inscriptions in Parthian were considered as graphic versions of the Middle Persian language. The name "Pahlavi" for the Middle Persian language of the last period of the Sassanid era also indirectly confirms the commonality of the basic characteristics of both West Iranian languages.

The written sources of the Sogdian language are also divided into Sogdian-Buddhist, Sogdian-Manichaean and Sogdian-Christian texts from the point of view of the special characteristics of this era.

³⁰⁸For more details see: Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. - М.1981, -С.153-157.

³⁰⁹Ibid. - С.158.

Each of them is a carrier of distinctive qualities of a cultural-historical nature (writing or alphabet, Buddhist, Manichaean, Christian, religious affiliation, culture. It is known that Sogdians used mainly three varieties of writing based on Aramaic writing: actually Sogdian, Manichaean Syriac writing. This can include Buddhist texts written in a special Sogdian alphabet, the so-called "letter - sutras" – the Sogdian half-italic, which was applied up to the 10th century. Earlier Sogdian writing was not much different from the original Aramaic alphabet. The developed italics appears in the middle of the 7th century known by many Sogdian written sources, primarily by documents found in the fortress on Mount Mug. The Sogdian alphabet consisted of 23 letters, and the Sogdian-Manichaean alphabet consisted of 29 letters. In terms of lexical composition and phonetics, the Sogdian language has much in common with the Bactrian language. Therefore, in most cases, difficulties arise in determining the ownership of certain lexical or cultural borrowings in this East Iranian language. For example, a number of words (the word "mule" – wine, honey, "aspist" – alfalfa, "kalon" – large) is probably of Bactrian origin, although they are defined as borrowings from the Sogdian language. Currently, the Bactrian language remains the most unexplored language of the Central Iranian group of languages. A thorough study of the Bactrian language can shed light on many questions of the development of not only this language, however, also this period. This is especially true about the script of the Bactrian language. In the Bactrian script, which is an adaptation of the Greek alphabet to the Bactrian language, in contrast to the Central Iranian scripts of Aramaic origin (Middle Persian, Parthian, Sogdian and Khorezmian), vowel phonemes are always depicted. Also, "in its grammatical structure, the Bactrian language further departed from the ancient Iranian than other East Iranian languages of the Middle Iranian era. There are no obvious formal signs of a grammatical gender in Bactrian monuments."³¹⁰

³¹⁰ Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.- М.1981, - С.342.

A separate study requires the interconnectedness of the Bactrian language with the Avestan language, as the language of the preceding, and Tajik-Dari as the language of the new period on the area of distribution of the Bactrian language. Thus, the concepts of “Central Iranian languages” and “New Iranian languages” from the point of view of periodization are very relative and do not define any more or less distinct structural-linguistic unity that would reflect the characteristics of a particular period. Languages that today are related to Central Iranian and New Iranian in terms of development, structure and grammatical qualities are at different stages of development. The structure of some of them (Pashto and Pamir languages) traces the linguistic qualities of the period of the ancient development of Iranian languages. The Pashtun language, which from the point of view of periodization is included in the group of New Iranian languages, retains the grammatical category of the gender (female and masculine), the two-declension system of declension (direct and indirect) and is at a more archaic stage of development of the ancient Iranian grammatical system, whereas, the Pahlavi language or the Middle Persian language already in the 1st and 2nd centuries lost these linguistic qualities. In general, the unification of all existing Iranian languages into one group called “New Iranian languages” does not mean their structural commonality, however, only a chronological factor. “New Iranian languages are the languages spoken today or spoken and written relatively recently, so their written tradition remains alive (“New Persian”)”³¹¹

Thus, on the one hand, the three-stage system of periodization of Iranian languages is convenient from the point of view of pedagogical practice, however, not from the point of view of the modern level of linguistic research. The current state of linguistic research shows that the signs of periodization on cultural-historical aspects are in conflict with the signs of linguistic. In

³¹¹ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки- М., 1979, - С. 67

some cases, homogeneous linguistic texts or similar in language turn out to be assigned to different periods, and vice versa, texts that differ greatly in language structure belong to the same period. Thus, the Manichean texts of the Middle Persian language are attributed to the Central Iranian language era, and the Persian-Tajik Arabographic texts of the Persian – Dari (9th-10th centuries), works from Rudaki to Firdavsi are attributed to a new period in the history of the development of Iranian languages. At the same time, recent studies by linguists show that some Manichean texts fragmentarily reflect the Persian language of the first half of the 10th century and their language features are closer to the early monuments of New Persian literature than to the monuments of Middle Persian literature. Some of them practically do not differ in language from the language of the early monuments of New Persian literature, up to lexical Arabic borrowings.³¹²

“Middle Iranian languages” as a concept from linguistic point of view also seems less defined. According to individual researchers, from the languages included in this period (Middle Persian–Pahlavi, Parthian, Sogdian, Harezmi, Khotanosaki and Bactrian) have their own specific features. If the Khotanosaki language of the initial period in terms of grammatical, phonetic and structural features has similarities with the ancient Persian language (grammatical-inflective structure, groups of consonants at the beginning of the word), then the Khotanosaki language of the last period in some cases, in terms of development levels, is similar to the new Iranian languages. The Khotanosaki language (especially the language of the initial period) has a gender (male, female, middle) and a seven-case declension order, the Middle Persian (Pahlavi) language does not have these properties. “If the “early Khotanian” in its phonetic appearance (especially in relation to consonant groups and initial consonants) and the inflective grammatical system (especially in the system of nominal declension), according to the system of grammatical forms is closer to the ancient Iranian languages, then

³¹²Ibid. -C. 65

the “later “Khotanian” forms according to the stage of their development in a number of cases are at the “new Iranian” level”.³¹³

In some cases, in accordance with the peculiarities of written monuments, instead of chronological periodization, it is proposed to periodize on the basis of living and dead languages.³¹⁴ However, if periodization will take place on the basis of the opposition “dead languages — living languages”, then the ancient Iranian and Middle Iranian languages (dead) taken together are opposed to the new Iranian (living) languages. It seems more appropriate to be based on linguistic features, primarily on the development of the grammatical system from inflective to analytic. In this case, the ancient Iranian, on the one hand, could be opposed to the Middle Iranian and New Iranian languages taken together.

Another issue that attracts the attention of scholars in Iranian linguistics is the shortage or uneven distribution of written monuments in various Iranian languages. Some Iranian languages (for example, Persian) for the entire period of their development, of course, from the point of view of time, are uneven, have written sources, however, most Iranian languages do not only have works for all three periods, but their appearance itself is related to different periods of the history of Iranian languages.

In the history of most Iranian languages, there are long periods from which written sources have not remained, and this lasts even millennia: “Long periods in the history of individual Iranian languages have not been recorded at all by any written monuments, and these gaps in the documentation sometimes span a whole millennium — a length of time, which easily fits the whole history of many not young written languages. This circumstance alone binds to a large extent the periodization of the history of Iranian languages to the periodization of written monuments.”³¹⁵

³¹³ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки.- М., 1979.-С. 67.

³¹⁴ Ibid.-С.68

³¹⁵ Ibid.-С.69

It is safe to assume that the Persian (Tajik) language is the only language whose history of occurrence can be divided into all three periods and conduct a consistent study. Written monuments of the Tajik-Persian language are chronologically recorded starting from the 6 century B.C. so far, for two and a half millennia, although there is a large six hundred year old gap from the middle of the fourth century B.C. until the middle of the 3rd century. Other Iranian languages, such as Kurdish, Pashto, Pamir, Mundjan, Tolysh, Tat, do not have past direct languages. The history of many Iranian languages is recorded in writing over the past few centuries. Thus, written monuments of the Kurdish language have been recorded since the 11th century, the Pashtu language from the 16th century, and Ossetian from the end of the 18th century. For some other Iranian languages, such as Tat and Shughnan, writing was created only in the 20th century, and some others (Pamir, Mundzhan, Ormuri, Parachi) are still non-written languages. Only the Yagnob language, or according to the new terminology “new Sogdian language” or the Tat language, from the point of view of the structure of the language, correlates the first with the Sogdian and the second with the Middle Persian languages, however, there is a large, unrecorded historical gap of language documents between them. On the other hand, the direct evidence that connects these languages with their former kindred languages still has not reached us to the full extent. However, they, apparently, continue those features or dialects of the language that are reflected respectively in the Sogdian and Middle Persian sources. The new Sogdian language or Yagnobi is one of the dialects of the Sogdian language, according to the Sogdian texts that have come down to us from the point of view of the features of the language, it is fundamentally different from the Yagnob language. The Tati language is also one of the dialects of the Middle Persian language, however, goes back to one of the peripheral dialects closer to the shores of the Khazar Sea, has many differences from the Pahlavi language or the Middle Persian language. This also applies to the Ossetian

language, which, through the Alanian language, goes back to the Scythian language (one of the Saka languages), however, there is a two thousand-year gap between them. Then again, the dictionary of the Scythian language did not reach us directly; the structure and features of this language can only be thought of in accordance with the foreign language transmission of the Scythian language, mainly from Greek. Therefore, the historical periodization of the development of Iranian languages is not fully specified and needs new research.

§ 3.Names of ancient Iranian languages and their relation to the Aryan language

Another issue, which entailed a lot of controversy and polemics that arose in connection with the emergence of new facts, is the question of the name of the Iranian languages of the antiquity period and their relationship to the Aryan language. Until now, the term "Aryan language" does not exist in Iranian philology. The period in which different Aryan tribes lived compactly or scattered in a certain area (scientific and semi-scientific disputes continued around the Aryan tribes and their ancestral home before their separation) and spoke the same language or several dialects and dialects similar to each other, were not expressed one specific linguistic concept, and the language of that time was conventionally called the "Indo-European Proto-Language". For the period when the Indo-Iranian tribes separated from them and moved to the regions of Central Asia and later to India, the term "Aryan (Indo-Iranian) language community" is used for their name and language³¹⁶.

The Aryan or Indo-Iranian community dates from around the beginning of the second millennium, since the main parts of the first monument of Aryan India, the "Rigveda", which came to us,

³¹⁶Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- М., 1960. -С.43; Основы иранского языкознания, т.I. Древнеиранские языки.- М., 1979. -С.28.

were written in the middle of the second millennium B.C. and reflects the nature of the Indian peninsula.

Thus, the term "Aryan language" to designate the language of the Aryan tribes of an independent period of its development after the collapse of the Indo-Iranian community in Iranian linguistics does not exist. After the separation of the Iranian tribes and peoples with their Aryan-Indian counterparts, it is natural that these tribes, who lived mainly in Central Asia and in the adjacent territories at the turn of the 2nd and 1st millennia B.C., called themselves Aryans (from the ethnonym "Arya" and the names of their country – Ariana or Oriyavidzh (from "av. airyanəmvaējo > ērān-vēž – literally "Aryans (Iranians) space, Aryans (Iranians) spread" – the name of the semi-mythical region, which in the era of editing the Avesta (during the Sasanid dynasty, 3rd-7th centuries A.D.) was considered as the ancestral home of Iran and at the same time as the birthplace of Zoroastrianism"³¹⁷. These tribes created the most ancient monuments of the Aryan-language literature – the anthems of the Avesta, the holy book of the religion of Zoroastrianism. The term "arya" is the most common term among the Iranian-speaking peoples of antiquity, and according to the testimony of I.M.Oransky: "This term is found both in the Avesta itself (Av. Airya), and in the names of those Iranian-speaking tribes and nationalities, which at the end of 2-beginning 1st millennium B.C., migrated far beyond the borders of Central Asia, to the territory of the Iranian highlands and into the Black Sea steppes"³¹⁸. Then he gives the name of the Medes tribe "aryazantu" – the Aryan tribe, "Scythian-Sarmatian tribes" arii, alan", the proper names of the Scythian leaders – "Ariantas, Ariapeises, Ariaramnes", the name of the Achaemenid king, one of the ancestors of Darius I-Ariaramn. This ethnonym is also found in the names of the genealogy of the Persian kings of the Achaemenid dynasty (6th-4th centuries B.C.), especially in the inscriptions of Darius I and Xerxes

³¹⁷Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, М.- 1988. -С.44.

³¹⁸Ibid. –С.44.

I. Thus, according to the cave inscription of Darius I (Behistun inscription) "I am Darius, the great king, king of kings, ... son of Vishtasp, Achaemenid, Persian, son of Persian, Aryan, of Aryan descent (kind)"³¹⁹. The word "Iran" comes from the genitive plural of the ethnonym "Arya" - "airyanəm", and the term "Iranian languages" goes back to the same term. Sometimes, even now, the notion that everything connected with the word "Iran" is widely spread is ousted with the modern state of the Islamic Republic of Iran and its territory. Iranian languages also do not represent an exception, and this is not true. First, Iranian languages are united on the basis of genetic community, commonality origin, and not on the basis of territorial distribution. Secondly, modern Iran is a smaller part of historical Iran. The toponym "ērānšahr", a country known to us from Middle Persian and Armenian sources, "the kingdom of Eron" comes from the ancient Iranian "ar-yānāmxšaθram- "Aryan kingdom". As I.M.Oransky emphasizes ... "In ancient Greek transmission this term was first encountered in Eratosthenes (276-194 B.C.) in the form of "Aπiavη". By this name, the famous geographer of antiquity understood the vast country lying between the Indus in the east and Mesopotamia in the west (the map of the East, according to Eratosthenes, is given in Thomson's book, 1953, Fig. 9, pages 200-201). In modern times, the word "Iran" as a political term for the modern state of the Middle East is found only in the late 19th century and officially introduced by the Iranian government only in 1935. (Instead of the old official name of this country, which is "Persia"). Therefore, the frequently confused term "Iran" in its modern official use with the historical understanding of the word "Iran" is erroneous."³²⁰

It must be noted that before the appearance of the Aryan tribes in Central Asia, science did not have any information to determine the linguistic situation of this vast region. At the turn of the III-rd and II-nd millennia, the first data on the existence of Ar-

³¹⁹Ibid. -C.44.

³²⁰Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - М., 1988. -С.44-45.

yan tribes appeared, which created the most ancient monuments of the Aryan languages of India, the Vedas and the oldest monument to the Aryan language of historical Iran in Central Asia, – the Avesta anthems. Both monuments were created during the long historical period of the development of the Aryan tribes and are the result of a combination of mythological legends and hymns with the participation of storytellers and various singers from different tribes, speaking different dialects and patios, however, having common roots, common linguistic open spaces. An analysis of the oldest parts of the Avesta and Rigveda shows that the Aryan tribes that created the Avesta anthems and the ancestors of the Indo-Aryan tribes who created the Rigveda lived in antiquity in the same territory, spoke the same common language, in closely related dialects and patios. Confirmation of this is the general epic plots, the common ethnic name – Arya (Av. Airya, Ved. Arya), the frequent coincidence of gods and heroes (Av. Yima (mythical king, son of Vivahvant), Misra (god of the Sun), Vata, Vayu (deity of the wind -Ved., respectively Yama, Mitra, Vata Vayu), the commonality in the metric structure of the poetic parts of the Avesta and the Rigveda, the general plot and religious-ideological foundations, and finally, close linguistic affinity (at the level of vocabulary, grammar, phonetics, word formation system, etc.)³²¹. Thus, “The oldest known to science homeland of the tribes who spoke Aryan dialects was Central Asia and the surrounding areas. Such an attitude best explains the penetration of Aryan-speaking tribes into the Indus Valley and the subsequent spread of another group of the same tribes in the Iranian Highlands. This attitude supported by the analysis of Vedic and Avestan hymns, reflecting the way of life and the worldview of primitive shepherd nomadic tribes moving with their herds across the steppe expanses of Central Asia, and general considerations on the distribution routes of ancient tribes that spoke Indo-European dialects. Most specifically, this attitude

³²¹См. подробно. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- М., 1988. -С.51-54

is confirmed by the study of the geographical environment known to the creators of the Avesta, which extremely convincingly reflects the topography and toponymy of Central Asia."³²²

It is generally accepted that the history of the development of Iranian languages as an independent language group begins with a period of separation and isolation of these languages and dialects from the Indo-Aryan language community. This process has been going on for thousands of years, and during long and complex mixed rearrangements, a large group of Aryan tribes penetrated into India, while the bulk remained at the same time in Central Asia and adjacent areas. In addition, around the same period, Aryan tribes began their advance towards the western part of the Iranian Highlands, and the development of the western regions of the Iranian Highlands was carried out both from Central Asia, through Sistan, and from the northern regions of the range of distribution of Aryan tribes, through the Caucasus Mountains. It should be borne in mind that during the period from the separation of Iranian languages and dialects from the Indo-Iranian (Aryan) language community up to the appearance of the first dated written sources (6th century B.C.), spanning millennia these languages and dialects undoubtedly undergo changes in lexical, phonetic and grammatical nature. Therefore, "the starting point for reconstructing the history of the pan-Iranian base language is the pan-Aryan state, and the limit is the language of the most ancient historically attesting Iranian-language texts, ancient Persian inscriptions and the Avesta."³²³

However, it is necessary to pay attention to the fact that the Avestian and ancient Persian represent only two dialects, if to take into account the dialectal features of the early hymns of the Avesta, three ancient Iranian dialects, and also, most likely, along with these dialects, there were other numerous Iranian dia-

³²²Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- М., 1988. -С.55-56.

³²³Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки.- М., 1979. -С.32.

lects, not fixed in written sources or not reaching up or unknown to science. All these dialects were somehow named and their names are still unknown, and the names of the ancient Iranian languages known to the Iranians are largely borrowed from the names of written monuments of the ancient period of development of Iranian languages. For example, the ancient Persian language, which is mainly known from the materials of the wedge-shaped inscriptions of the Achaemenid kings and the Avestan language is the holy language for the Zoroastrians of the book "Avesta", or the Zendi language (another name for the Avesta language from the collected materials of the "Avesta" of the late period) is included in the group of ancient Iranian languages and their names are directly related to the names of these written monuments. Thus, Avesta, the most important and oldest linguistic source of Aryan tribes, a collection of sacred hymns of Zoroastrianism is, as it were, the main guide to the Zoroastrian religion, the state religion of various states of Aryan civilization from ancient times to the Sasanian Empire until the Arab conquest. The significance of the Avesta as a monument to ancient Aryan civilization and ancient Iranian literature is indeed extremely great. "Ascending in its separate parts to the 2nd millennium B.C. "Avesta" has kept information about the historical and cultural life of the ancient population of Central Asia and the adjacent territories, about its religious beliefs, mythology, heroic epic, etc..."³²⁴. The term "avesto" dates back to the Aryan "upa-stā-ka" from the root "stā" in the meaning of "stand", literally "foundations", "foundation" or Middle Persian. upa-stā from the root "praise", "eulogize", literally. "praise", "eulogize", and the word "Zand" from the Middle Persian "stāv" means "knowledge", "interpretation", "explanation" - translation of the "Avesta" and interpretation in the Middle Persian language.

Paying tribute to European researchers, such as Anketil Duperron (1731-1805), Rasmus Christian Rusk (1787-1832), E.

³²⁴Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - М., 1988. -С.75.

Burnouf (1801-1852), F. Bopp (1791-1867), E. Benvenist, E.E. Bertels, V.I. Abaev, G. Grothefend (1775-1853), A. Meye, M. Meyerhofer, K.G. Zaleman and many others, in the matter of discovery, reading and research of ancient Iranian language materials, including the Avesta, it should be noted that the Avesta is not only of linguistic significance, but is of great interest as it is the only and richest source on history, religion, literature of Aryan-speaking tribes and peoples of antiquity on the territory of Central Asia and adjacent areas. Without focusing on the origin of the Avesta, its localization and dating, one may note that the majority of researchers are inclined to believe that the territory of Central Asia and the adjacent areas are the homeland of the Avesta. The main arguments in favor of this theory are as follows:

1. Geographic data of the Avesta. A study of the geographical information of the Avesta shows that the authors of the most ancient parts of the Avesta were mainly aware of the large oases of Central Asia and the nearby territory, such as Ariana-Veja-Aryan expanse, Gava – “abode of Sogdians”, “powerful, righteous” Merv, “the best of places and countries is the beautiful Balkh, with a high raised banner,” Nisai “which lies between Merv and Balkh”, Areya (Herat), Hvarizem (Khorazm), Khaytumant (Helmand river valley), Vaitigaes (Badgis, between Herat and Sarakhs). It should be noted that the western regions of Iranian plateau in general are not mentioned in the "Avesta". This also applies to the province of Persida (now Fars), which played an extremely important role in the history of Ancient Iran. Extreme in the west of the Iranian Highlands region, which mentioned in the "Avesta-Raya" (Rei in medieval sources), it corresponds to the territory of modern Tehran and the surrounding areas. Thus, apparently, the territories enclosing the western part of the Iranian Highlands were unknown to the Avesta.

2. The relationship of mythology and the epic motifs of the Avesta with the epic motifs of Khorasan and Movarohunnahr. Avesta, as a source of the most ancient literary tradi-

tions of Iranian-speaking peoples, has preserved and transmitted to its descendants myths, legends, tales about gods and mythological heroes, which are vivid examples of folklore and oral traditions of the ancient Aryan-speaking tribes-ancestors of Tajiks and other Tajik-speaking peoples of Central Asia. It is enough to recall the names of the heroes of the epic “Shahnameh” and their correspondence in the “Avesta”. Even some of the plot motifs of the Avesta almost completely coincide with the corresponding story-lines of the Shahnameh. In various parts of the Avesta there are mythological prototypes of the heroes of the epics of Shahnameh, such as Khushang (av. Haoshyanha), Tahmurasp (av. Tahma Rupa), Jamshed (av. Yama Khshayta), Faredun (Traetauna), etc. Data from historical sources and archaeological excavations confirm that in the oral tradition and folklore of the Tajiks of Central Asia the images and plots of the Avesta (the legend of Siyavush) are preserved. It should be especially noted that in the Avesta there are rhymed poems, in the text there are also “metric parts, most often composed of eleven syllable or eight syllabic dimensions. “Avesta” also has poetic parts, the size of which is determined by the equal number of stressed syllables in each verse (the tonic principle of versification).”³²⁵ Thus, the opinion that the Iranian-speaking peoples before the arrival of the Arabs did not have their own poetry and were not familiar with the measured speech and that versification in the Tajik language appeared only in the 9th century under the influence of Arabic versification is fundamentally untrue.

3. Bactria as a starting point for the spread of Zoroastrianism. The tradition of the Parsis, followers of Zardushtism in India, connects the performance of Zarathushtra with the territory of Bactria and characterizes Bactria and the surrounding areas as the richest Zoroastrian shrines. It has been reliably proven by science that the central sanctuary of Zardushtism - “otashkadai Navbahor” - the “sanctuary of Navbahor” was located in Balkh and that for

³²⁵Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- М., 1988. -С.94.

the first time from the Aryan-speaking kings, the Bactrian king Vistaspas adopted the new faith-Zardushtism as an official religion and that Zardusht was killed and buried particularly in Balkh. This evidenced by numerous mythological plots in various artistic and historical works of Tajik-Persian literature, especially the "Shahnameh" of Abulkasim Firdousi". On the other hand, in the Avesta, neither the Achaemenid kings nor the region of the Fars homeland of the Achaemenid kings are mentioned anywhere. Also, the name of Zarathushtra is never mentioned in the wedge-shaped inscriptions of the Achaemenides, admirers of Akhuromazda. It is also proved that the oldest parts (Gotha) took shape no later than the first centuries of the 1st millennium B.C. in the oases of Central Asia and that the society described in the Avesta is permeated with the ideas of antagonism and the struggle of sedentary tribes with nomadic. The worst enemies of the settled Zoroastrians were the nomadic tribes of the "tour" "Turan in the epic tradition of the Iranian-speaking peoples"³²⁶, which has nothing to do with the nomadic Turkic-speaking tribes. At the beginning of the 1st millennium B.C, when the Avesta took shape in Bactria, in Western Iran, in Persia and partially in Media, there were almost no Aryan-speaking tribes.

4. Features of the language "Avesta". "Avesta" - a collection of sacred books of the religion of Zoroastrianism and the language "Avesta" is the oldest of all the Iranian group of languages known to science. In its grammatical composition, it is archaic and in this respect is not inferior to the language of the Rigveda (Sanskrit). The language of Avesta is heterogeneous, as it evolved at different times and in different territories. However, two main dialects are distinguished — the Goth or the Gothic dialect, the more archaic and Young Avestian dialect — the dialect of the rest of the Avesta. Experts believe that some of the differences between these dialects are largely due to different conditions for the transmission of recordings of Avesta texts. Thus, when recording

³²⁶Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- М., 1988. -С.99.

the texts of Goth attributed to Zardusht himself, a strict attitude and thoroughness to each word was required. The language of the "Avesta" has a pronounced inflectional character and in its characteristics is very close to the ancient Persian language with the difference that it represents a more archaic language of the ancient Iranian tribes. It has some phonetic and lexical features, for example, in "Avesta" "deity" – "yazata" – Tajik "yazdon", priest – "āθravan", and in wedge-shaped inscriptions of the ancient Persian language "baga" – god and "magu" respectively "The Mage, Priest." In the XIX century the term "ancient Bactrian" was used to designate the language "Avesta". The use of this term implies that the whole Avesta or some part of it took shape in Bactria, which is confirmed by numerous facts and evidence not only of a scientific and historical nature, but also of a literary and epic one. To denote the name of the language "Avesta" at the beginning of the appearance of the first data about it, the term "Zend language" was also used (from the Middle Persian "Zand" in the meaning of "knowledge"), "interpretation" - comments on the "Avesta", compiled in the Middle Persian in the Sassanids era language. Currently, science uses the term "Avestian" to refer to the language of the holy book "Avesta", which is conventionally accepted by the name "Avesta". The original designation or name of the language "Avesta" does not exist or has not reached the contemporaries. The name of the language is not mentioned in the Avesta, however, presumably one can guess the designation of the name of the language as "Aryan" according to the information of the wedge-shaped inscriptions of the Achaemenid kings and the inscriptions of the Kushan kings in the Tokhar or Middle Bactrian language. The ancient Persian language or the language of wedge-shaped inscriptions of the times of the Achaemenid dynasty (VI-III centuries B.C.) is known to science from the written sources of cuneiform inscriptions of the Achaemenid kings at the present time and has been studied very thoroughly. According to the Iranian linguists, "in terms of its grammatical structure and vocabulary, the

language of ancient Persian wedge-shaped inscriptions is extremely close to the language of the Avesta. The language of the inscriptions, like the language of the Avesta, has a pronounced inflectional character"³²⁷. The name of the language of the wedge-shaped inscriptions of the Achaemenid kings of ancient Persia is considered to be "ancient Persian". According to I.M.Oransky "The language of these inscriptions is usually called Old Persian. This name is scientifically justified, since most of these inscriptions are found in Persia and the language represented in them was the language of ancient Persian tribes. However, it should be borne in mind that the language represented in these inscriptions underlies not only the modern Persian language, but also the basis of modern Tajik."³²⁸. In an article by the President Emomali Rahmon of Tajikistan entitled "Aryans and the perception of Aryan culture" [translated by the author] (Jumhuriyat, June 17, 2006), the identity of Aryan tribes with the names of their diverse tribes and nationalities and their linguistic affiliation with the term "Aryans" are carefully analyzed, after which the author comes to the conclusion that the Aryan language is the specific name of the commonly used language of the compilation of the "Avesta", the era of the reign of the Achaemenids and after them until the Sassanids: "The term "aria" (oriyo) was also used follows the period of drafting the "Avesta" in the written culture of other peoples of the western Ariana to the Sassanid period. This term was used from the reign of the Achaemenids to the Arshakids and from the Arshakids to the Sassanids and was recognized as a tribal honor in these empires. The use of the term "Aryan" when referring to people from the period of the Achaemenids to the Sassanids and the continuation of this tradition of naming in written sources on Pahlavi to the period of popularity of this written culture is a vivid proof of the racial nobility and popularity of the Aryans among the Aryan peoples themselves. In the written sources of the period of

³²⁷Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- М., 1988. -С.133.

³²⁸ Там же.- С. 134.

the Achaemenid kings, the term "Ary" is used both in the sense of racial affiliation and in the meaning of the language of this race. "Such a statement of the question in the history of Iranian linguistics opens a new page and if one include the reign of the Kushan dynasty during the reign of the Achaemenids, Arshakids and Sassanids, who, according to the sources in the Middle Bactrian language, considered Aryan their language, then a whole period of the history of the language, culture and civilization of the Iranian peoples can be precisely defined as Aryan civilization, which covers approximately more than two thousand years of history of the Iranian peoples.

§ 4. Aryan language in written monuments of Iranian languages

All researchers know that linguistics studied by means of exact numbers and reliable facts, and the order of their methods is similar to the methods of mathematics. Therefore, the science of linguistics is sometimes ranked among the exact sciences. In this regard, today in Iranics, with a specific definition of the name of the language of the ancient period of the history of the development of Iranian languages, two facts are taken into account that clarify these designations. One of these facts found in the wedge-shaped inscriptions of Darius 1 (522-486 B.C.) in Behistun. Behistun inscriptions are the most significant and valuable both in volume and content among all ancient Persian inscriptions. Behistun is a huge rock on which the inscription Darius 1 is carved, located on the ancient caravan route from Central Asia to Mesopotamia, between Kermanshah and Hamadan and is currently mistakenly called Besutun (literally "without columns"). A trilingual inscription (ancient Persian, Elamite and Akkadian (New Babylonian) texts) carved on the rock surface, reporting the events of the first years of the reign of Darius 1. These inscriptions generally consist of 1137 lines, 414 lines in five columns written in the an-

cient Persian language. They were carved in 522-521 B.C. by order of this great king at an altitude of 70 meters above the level of the road. The length and height of the text are 20 meters and 8 meters, respectively, and it is the greatest text carved in stone and a unique miracle of culture in the world. This text has been reported by many travelers, historians and chroniclers, writers and tourists in their works.

The term “Besutun” itself and its etymological meaning are very curious. At first glance, it seems that the meaning of this term is a mountain that has no columns. This is a meaning distorted under the influence of folk etymology. In the ancient Persian language, this word is attested in ancient texts in the form of “bagastan / bagastan” (baga–god) with the meaning “place of the gods, refuge of the gods”. Later, after time, changes in the form of “behiston / bistun / bisutun” took place in it. In the records of the historians of the ancient world, including the Greek historian Diodorus of Sicily (the first century B.C.) in Greek, it is found in the form of "Boghistanan". This historian, citing other sources, believed that the Iranians consider Mount Bisutun a refuge and property of their great God Ahuramazda. This name in the works of later chroniclers, namely in the texts of Islamic geographers and later in European languages (English), occurs in the form pronounced in the pahlavi language “Behistun” (Behistun).

The Behistun inscription is obviously the first major written monument in the history of the development of Iranian languages, and especially the Persian language, because until that time such inscriptions in Iranian languages were not found, even if they existed, they did not reach us. Based on this, one can conclude that Darius the Great is the first and outstanding Iranian historian. This inscription is not only of historical importance, but it is also important as a source and scientific base for researchers of the history of Iranian languages and all groups of the Indo-European family of languages, modifications and changes of words, names of people and geography, cities, mines, mountains, the order of com-

pilation of texts, chronology and the ancient Iranian calendar, in a word, for the study and research of various aspects of the language and culture of that period. The inscription reports on historical events of those times closely related to the activities of Darius in the first years of his reign: Darius' accession to the throne, about the campaign of Cambyses (529-522 B.C.), his predecessor - to Egypt and his death, about the capture power by the impostor magician Gaumata, about the victory of Darius over Gaumata and numerous uprisings in the first year of his reign. At the beginning of this inscription in paragraphs 1-2 and lines 1-6, Darius reports in detail about his family tree, due to its linguistic importance, the part of the family tree included exactly: "I am Darius, the great king, the king of kings, the king in Persia, the king of the countries, the son of Vishtaspi (Gistaspa), grandson of Arsham, Achemenid.

The king Darius proclaims: my father is Vishtaspa, father of Vishtaspa-Arshama, father of Arshama-Ariyaramna, father of Ariyaramna-Chishpish, father of Chishpish-Achemen.³²⁹

Then Darius talks about his wars with the rebels and the annexation of other countries, the number of which was first 23, and then reached 30. The Achaemenid empire under Darius I included numerous countries inhabited by different tribes and nationalities, including the region of Central Asia, which it is very important to study the names of these territories from the point of view of historical lexicology: Parsava - Port, Khairava - Herat, Uvorazvmi - Khorezm, Bohtrish (Balkh) - Bactria, Suguda (Sughd) - Sogdiana, Margush (Marv) - Merv, Sako (Sakiston) - Saki et al. This inscription details with a precise definition of time (months and year calculation of the Aryan calendar) Aryan chronology began with the beginning of autumn and the name of the first month-Aryan chronology Baghaodaysh (Bagyodi)), are the names of the leaders of countries with incidents of the first

³²⁹Риза Муради Гиясабади. Бисутун, Надпись Дария Великого. - Тегеран, 1384/ 2006; -С.23.

two or three years of the reign of Darius. Also in the last lines of the inscription there is a warning to the heirs to protect these inscriptions and calls for the help of the god Ahuramazda, along with other deities: “The king Darius proclaims: May Ahuramazda bring me help along with the patron gods of the clan. And let Ahuramazda protect this country from the (enemy) army, hunger (crop failure), from lies (unrest)”³³⁰. Darius also cites the names of some military leaders and his associates.

In this inscription, only in two places the words “Aryan and Aryans” are cited in those cases when he reports his genealogy. This is the first case in the text in the Elamite language “Ahuramazdo-god of the Aryans” (item 12, 4th line). From this text one can conclude that all tribes of the Aryans of the Achaemenid period worshiped Ahuramazda, knew him as their only god. In all of their inscriptions, not only in the Behistun inscription, the Achaemenid kings turn for help to Ahuramazda, to the deity who is known as the supreme deity of the Avestian pantheon. According to the belief of the Achaemenid kings, all that exists is earth, heaven, man, created by the one god Ahuramazda. Even if the text of the wedge-shaped inscriptions of the first year of the reign of Darius 1 is compared with the texts three years later, it can be seen that Darius at the beginning of his reign treated the deities of other tribes with respect, however, in the subsequent texts of this inscription only one god Ahuramazda is mentioned, and to other deities, he does not say a word.

In other lines where this word is mentioned in the Behistun inscription of Darius and the researchers have not yet read paragraph 20, lines 89-92, or more precisely line 89. In these lines, Darius reports that a copy of the inscription has been sent to various provinces of the Achaemenid state. Unfortunately, these lines were kept in poor condition and very difficult to read. Therefore, the interpretation of these lines is based mainly on the Elamite version of this monument and fragments of the translation of the

³³⁰Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - М., 1988. -С.132-133

Behistun inscription in Aramaic, found during archaeological excavations on the island of Elephantine in Egypt.

The Russian text looks like this: "By the grace of Ahuramazda, this inscription that I made, except in Aryan, it was also on clay tablets and on the skin. In addition, I made my sculptural image. In addition, I made up my pedigree. It is written and read to me. Then I sent this inscription to all countries."³³¹ If compare the Russian translation of the text with the Persian translation, then some inaccuracies are revealed in the Persian translation, although there are no significant differences in the texts of the two translations. It can be clearly seen from the Russian text that Darius wrote his text in Aryan. This is the only mention that the inscriptions are made "in Aryan". "In the Behistun inscription (column 4), the word *arya* is used as a designation of the ancient Persian language in which the main text of the inscription is composed."³³² Darius in other places of his text does not mention the name of the language of his inscription. It must be noted that some authoritative scholars see in these lines an indication of the written reform carried out by Darius 1, consists in introducing the Aramaic alphabetical letter for inscriptions in the Aryan (in this case, ancient Persian) language.³³³

Thus, it becomes clear that at that time the term "Aryan" was used to denote the name of the language and script of the Aryan tribes.

In the eastern regions of historical Iran, in Bactria, Sogd, Sindh, and India after the collapse and disappearance of the Greco-Bactrian state (approximately 130-140 B.C.) in the 2nd-1st centuries B.C., great state of Kushan was formed in the 2nd century B.C., Iranian-speaking Saka and Tohara tribes, known by Chinese sources as the Yujis or Taoji, invaded Bactria and the surrounding provinces.

³³¹ Луконин В.Г Искусство Древнего Ирана.- М.-1977. - С. 69

³³² Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- М., 1988. - С.133

³³³ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- М., 1988. - С.137

Ancient Bactria is a country along the upper and middle reaches of the Amu Darya, between the Hindu Kush in the south and the Hissar Range in the north, the most ancient homeland of the Aryan-speaking tribes, the place of formation of the Tajik people at the beginning of our era.

Currently, the territory of ancient Bactria is divided and covers the modern territory of the central and southern parts of Tajikistan, the southern part of Uzbekistan (to the historic iron gate) and the northern provinces of Afghanistan. Ancient Bactria is one of the oldest areas of Aryan culture, one of the initial foci of the spread of the Zoroastrian religion, the center of Aryan civilization. Since prehistoric times, the population of Bactria has been Iranian-speaking, as evidenced by data from historical sources and the toponymy of Bactria, the names of ancient Bactrians attested in the Avesta and the mythology of ancient Iranian-speaking peoples. By the name of the Tochar tribes, at the beginning of the first millennium of a new era, historical Bactria was called "Tokharistan" (the country of Tochars). Thus, in the early Middle Ages from the tribal name "Tohara" according to Tibetan folk etymology, the "white head" of Bactria began to be called Tokharistan, confidently identified with the people and country of Tukholo of later Chinese sources. The Bactrian language also by the name of the Tohara tribe began to be called Tochar. From the Taoja (pay attention to the word "Taoji" and the closeness of this word with the word "Tajik") tribes came the clan (house) of Kushan, who laid the foundation of the Kushan dynasty (130 B.C.-570 B.C., along with the years of reign of the Ephthalites), in which Greek writing was adapted for the Middle Bactrian language. The Kushan empire reaches its peak with the emperor (shaonano shao) Kanishka and his successors Khuvishke and Vasudeva glorified in Bactrian written sources and in Buddhist tradition. For the first time, instead of Greek legends, inscriptions in the Middle Bactrian language appear on the coins of Kanishka. The Middle Bactrian language was the native language of the Kushan kings, as evidenced not only by

the data of numismatics and epigraphy, but also by their names. In the 3rd century Bactria falls under the influence of Sassanid Iran, and in 4th-5th centuries A.D., on its territory, a kingdom of the Ephthalites arises, who were, as it were, the last local rulers of Bactria and Central Asia as a whole, since the Bactrian language is also preserved on the coins of the Ephthalite leaders. The ethnicity of the ephthalites is also not in doubt. The name Huttal, Khutalyan, Khatlon in southern Tajikistan and the name of the village of Yaftal in Badakhshan indicate that the Ephthalites were Iranian-speaking tribes and immigrants from this region. With the advent of the Kushan state in the history of Central Asia and the Iranian tribes of this region, radical transformations took place, the peoples of this region moved to a new level of socio-political relations. The Kushanids, who came from a tribe of Iranian origin, gradually expanded their territories from India to the Aral Sea and from China to Herat, thereby creating one great empire and from the end of the millennium B.C., until the middle of the 6th century (the last of them, the Ephthalites, who were broken by the Turks in 563-567 in the battle near the city of Nasaf, and their territory was distributed between the Turkic Kaganate and Sassanid Iran) played a large role in the history and culture of this region.

This dynasty attached particular importance to the development of science and culture, and the language of office work and the official language of the empire, along with the Greek language (at the beginning) and the language of Pahlavi (at the end), were the language which, on the basis of historical monuments, the researchers called Bactrian and they themselves, in accordance with rock inscriptions that have come down to us in recent years, they called it Aryan.

To this, an inscription was found in 1993 in the Rabotak district of Samangan province in northern Afghanistan, 50 km., from the Surkhkotal temple of Baghlon region, which has 22 lines, 90 cm., long, and 50 cm., wide and 25 cm., thick. The message about this inscription was first published in 1996 in the

Japanese Silk Road magazine by Sims Williams, Iranian scholar and numismatist Joe Cribb. From the information and messages of this journal it can be understood that the text of the inscription is still not fully read and the reason for compiling the inscription is the coming to power or inauguration of the emperor Kushan Kanishka.³³⁴

In honor of his inauguration, Kanishka built a temple sanctuary dedicated to deities (in particular, Nana or, in another version, Anahita, which had a great influence among the Kushanids) in Razdak. Kanishka, in order to perpetuate this historical event and as a warning to posterity for future generations, orders to compose this inscription in two languages, Greek and Aryan. The inscription consists of 7 chapters, part of Kanishka's order to compose the text of the inscription in two languages (Greek and Aryan) is translated as follows: "Vavi (Kanishka) ordered this to be written first in Greek and then in Aryan (Ariao)".³³⁵

It appears from these two written sources, in the interval between 521 B.C., since the appearance of the wedge-shaped inscriptions of Darius the Great in Behistun until 278 (the date Kanishka 1 came to power is controversial due to the inaccuracy of the dynastic chronology and the sequence of the reign of Kushan rulers)³³⁶ for 800 years, the written language or official language, or one of the official languages of these regions, known in history as Ariana, was the Aryan language (in the text of the great Darius (Ariya-Aryan) and in the text of Kanishka 1 (Ariao - Aryan). In general, after the appearance of this source in Aryan and the inscription of Darius 1 in Behistun, it is believed that the Aryan lan-

³³⁴ Ориёнфар Шамсулҳақ, Санғнабиштаи забони ориёӣ дар Афғонистон// Фишурдаи мақолоти панҷумин анҷумани байналмилалӣи устодони забон ва адабиёти форсу тоҷик.- Душанбе, 2006, - С. 32-34.

³³⁵ Ориёнфар Шамсулҳақ, Санғнабиштаи забони ориёӣ дар Афғонистон// Фишурдаи мақолоти панҷумин анҷумани байналмилалӣи устодони забон ва адабиёти форсу тоҷик.- Душанбе, 2006, - С. 33.

³³⁶ Ғафуров Б.Ғ. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна, Нашриёти «Ирфон».- Душанбе, 1983. - С. 1994.

guage of Bactria and the ancient Persian language (conditional name) are one and the same language, only with differentiation and features that appeared in connection with the length of the period of separate development of these dialects and the ensuing socio-political, historical and cultural and social differences. Perhaps the name "Persian language", which became common, mainly during the reign of the Sassanids along with the Parthian language (Pahlavi, Porti), and then the Persian-Dari language and in the present time Persian- Dari-Tajik at all times of the Aryan and Iranian peoples were tribal and ethnic languages of these peoples. As stated by the President Emomali Rahmon of Tajikistan in his speech on the occasion of the 14th anniversary of Tajikistan's state independence: "The living language Tajik-Persian-Dari is a continuation of the history of the language in which Avesta was written, the language in which Khudoynomak was written", "History of the Kings of Ajam", this is the language in which, with its development and perfection during the period of Islam, "Shahnameh" and "Masnavii Ma'nawi" were written, it is that language, which in a socialist society in different ways emerged from the cultural crisis safe and sound to the level of cultural and political independence, and was even able to continue writing his destiny with the pens of Aini, Tursunzoda and erudite Gafurov."³³⁷

³³⁷Из выступление Президента Республики Таджикистан Э. Рахмона в честь Дня государственной независимости Таджикистана, 8 сентября 2005 года.

CHAPTER II

THE TAJIK LANGUAGE AND IRANIAN LANGUAGES

§ 1. The language of Persia

Currently, heated debate continues around the name of the common language of Tajik – Persian – Dari. Some scholars, assuming narrow linearity, completely refusing to accept “Tajik” and “Dari” as a variants of the name of one language, accept only the term “Persian” as a variant of the name of their native language, although all three variants of the language name to denote our language are acceptable and have their origin from the depths of history. Now consider where the name “Persian language” originates from and what is the history of its appearance. According to the researchers, the ancient Persian language or the wedge-shaped inscriptions of Darius I in the Behistun inscription “Aryan language” is the second after the “Avesta” language, which is directly related to the Tajik language, and from the point of view of phonetic structure, grammar and vocabulary great-grandfather of our language.

The ancient Persian language, being the language of ancient Persia, encompassed the wide southwestern region of Iran. Before the arrival of the Persian tribes, Elam tribes lived in this region, whose language had nothing to do with the Iranian languages. The question of how and at what time the Persian tribes arrived in Western Iran and when did the Aryan (ancient Persian) language become the dominant language of Anshan - Persida still cause controversy, however, the option of their arrival from the Central Asian regions by two routes is possible: via Sistan or Medes Caucasus. Central Asia and the adjacent territories were the center of the Aryan community. It is believed that about 2nd millennium B.C., the first wave of migration of Aryan tribes from Central Asia through the Hindu Kush mountains to the northern regions of India occurred and the closeness of Indian and Iranian languages is evidenced by the Vedas (the holy book of the Hindus) and the

Avesta (the holy book of the Zoroastrians). "This marked the beginning of the division of the Aryan tribes (and dialects) into Indian and Iranian (modern terminology — they themselves, both of them, continued to call themselves Arya)."³³⁸ Around the 1st millennium B.C., another group of Aryan tribes in two directions, through the Sistan regions and the mountains of the Caucasus, the Khazar Sea and the Medes gradually and slowly began to penetrate the southern provinces of the Iranian Highlands. The final province of the expansion of the Aryan tribes in the south-west was the historical province of Elam, later named after the Persian tribes - Persida. Historical and archaeological remains of the Sistan and Mekran regions indicate that the Achaemenids ruled several centuries before the advent of the Achaemenid Empire in the central regions of Pars. Therefore, the predecessors of Cyrus the Great - the king of the country of Pars Ariyramn and Arsham - were limited in their inscriptions only to the ancient Persian language. The movement of the Aryan tribes towards the western regions of Iran continued for centuries and there are many historical facts about this. Archival historical documents of the states of Mesopotamia, especially the states that were the first to come into contact with the Aryan tribes, make it possible to study the movement of Persian tribes from the foot of the Urumiya Mountains (Iranian Azerbaijan) to the regions of today's Pars from two hundred to three hundred years before the appearance of the Achaemenid Empire.

1. The first information that talks about how in 836 B.C., Assyrian king Salmonassar 3rd received tribute from one so-called Parsuaš region, south of Urmia. This area was located on the western part of Lake of Urmia and in the inscriptions of the Khalds is known as Bafshua;

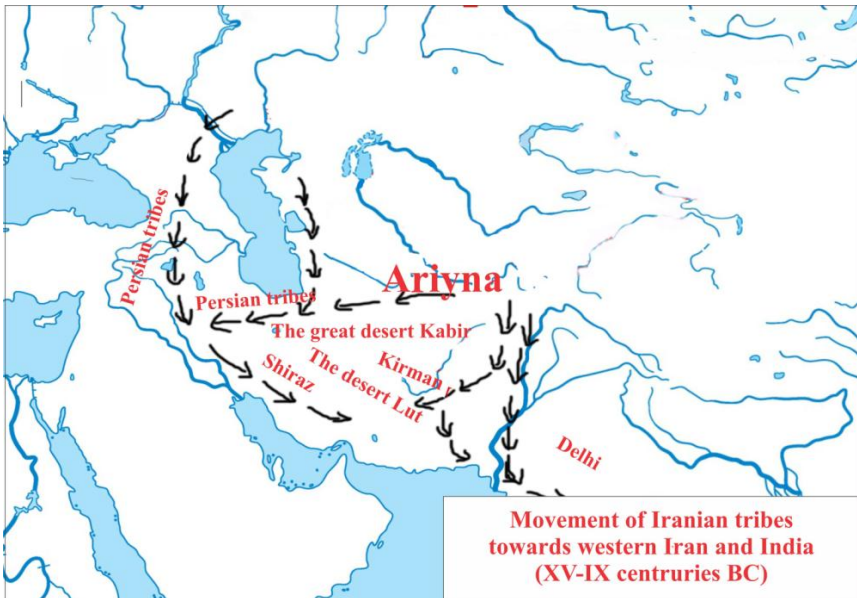
2. In 743 B.C., Tiglathpalasar, another Assyrian king, is waging war on the Persian tribes in Parsuash, west of the mountains of

³³⁸ Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки; -М.1981, - С. 234

Zagros. Thus, after almost a hundred years, the Aryan Persian tribes were approximately in their current territory;

3. In 693 B.C., Senacherib, another Assyrian king, stands against Elam, and in this war Parsuash (Persis) and Anshan (part of Elam) were his allies. It follows that for about 50 years Parsuash was located as an independent, separate region near Anshan (this region then becomes the center of Persia);

4. During the reign of Ashurbanipal, king of the Assyrians, Kurush 1 (son of Chishpish Achaemenides according to the Behistun inscription), King of Persis was at first a vassal and ally of Assyria, and then Media.

Thus, it is possible to conclude that the Aryan language, leaving the territory of Central Asia in the first millennium B.C., moving to the western regions of historical Iran, retaining its main characteristics, over a long historical period became the Aryan language of communication, as well as the era of the reign of the

Achaemenid dynasty and one of the official languages of such a huge empire as the Achaemenid Empire. On the other hand, the Avestan language and the ancient Persian language, in our opinion, represent the common Aryan language only with differences of dialectic nature, which appeared due to the length of the period that separated them in time and ensuing from other cardinal changes in socio-political and economic, as well as linguistic and extra linguistic nature. According to the results of the study of Iranian linguists, it is known that “By its grammatical structure and vocabulary, the language of the ancient Persian wedge-shaped inscriptions is extremely close to the language of the Avesta.”³³⁹

With the advent of two dynasties, the great kings of the Achaemenids and Sassanids, the name of the people as "Persian" and the country as "Persia" spread to the other regions. The use of the name “Persian language”, especially in geography after the conquest of the Arabs and the spread of Islam, is expanding, mainly in the direction of the territory of Khorasan and Central Asia, gradually replacing the “Dari” and “Tajik”. The assertion that the Persian language was mainly the language of the southwestern regions of Iran is found in all large Persian dictionaries of the Islamic period with slight modifications. For example, in the “Burkʰoni Kote’ it is described as follows: “And Persian is called the language spoken by the peoples in the region of Pars, whose center is Istakhr.” And here provided the special characteristics of the Dari language: “And Dari is the language that does not have lexical flaws, such as *abreshum* (silk) and *isped* (white) and *ishkam* (belly) and *ushtur* (camel) and *birav* (go), and *bigu* (say), and *bishnav* (hear) and that kind of words. Then *bireshum* (silk) and *saped* (white), and *shikam* (belly) and *jokers* (camel), and *rab* (go) and *dav* (run), and *gui* (say) and *shunav* (hear) are not dari» Both these words, both “Tajik” and “Persian” (during the period of the Central Iranian development of the Iranian languages “parsig”) from

³³⁹ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - М., 1988. -С.133

ancient times (at least from the beginning of the new millennium) were used to name the language and originate from the names of the tribes of Aryan Tajiks and Persians.

This is the name of this language in all medieval sources up to the 19th century. The local population also called it everywhere within the territories of modern Iran and Afghanistan, and in Central Asia. The indicated name reflects its origin from the area of pārs - Persis, Persia. In scientific literature, this language, which subsequently spread not only to the territory of Khorasan, but also to the territory of Maverannahr, is usually called "Persian" or, when they wish to emphasize that it represents a new stage in the development of the Persian language, "New Persian" (in contrast to the middle and ancient Persian). Modern Persian and modern Tajik languages go back to this language, representing its further modifications. The modern Tajik and modern Persian languages are, therefore, two branches of the same language - the language Parsi (or Farsi). Its division into two branches - Tajik and Persian - dates back to a very late time. Therefore, the terms "Persian language" and "Tajik language" are essentially the same for the Middle Ages.³⁴⁰

§ 2. The ethnonym "Tajik" and the Tajik language

The Tajik language has a long history and the name "Tajik language" has an inextricable connection with the Tajik people and Aryan tribes close to it. Unlike the Persian tribes, these tribes remained in their ancestral territories, on both sides of the Amu River and in accordance with historical mythology this Aryan people got its name from the name of one of the mythological leaders of the Aryan tribes - Toz or Toj. It should be noted that the Turan lowland near the Caspian Sea in ancient times was called the Tajik Plain, as the Aral Sea in ancient times was known as the Vakhsh Sea according to the maps of the Sassanids.

³⁴⁰Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - М., 1988. -С.231.

The term “Tajik language” has a direct connection with the ethnonym “*Tajik*”. The ethnonym "*Tajik*", its origin and significance in recent years, especially during the years of independence of the republic, in connection with the elevation of the political importance of the ethnonym, has become the subject of comprehensive research and many such prominent scientists as N. Khanykov, V.V. Bartold, M.S. Andreev, A.N. Bernshtam, B.G. Gafurov, A.Yu. Yakubovsky, A.K. Borovkov, I.I. Kislyakov, A.L. Khromov, S. Aini, E. Rahmon, H.H. Muminjanov, Ch. Siddiki, M.M. Tabotaboi, A. Jovid, S. Sachodia and many others expressed their views on this topic. On the issue of the origin of the ethnonym "*Tajik*", there are mainly two positions.

According to some scholars, the ethnonym "*Tajik*" appeared on the basis of the name of the tribe "Thai", which was part of the Arab tribes that conquered Central Asia. This point of view is set forth in many dictionaries of the classical period of development of the Tajik language, however, in the works of Western and Soviet orientalists - Iranists the most thoroughly and fully substantiated in the works of V.V. Bartold, who interprets the origin of the ethnonym “Tajik” as follows: “Tajik, an earlier form of the *tozik* or *tozhik*, is the name of the people, originally in the meaning of “Arab” (later only the shape of the *tozi* was preserved), later in the meaning of “Iranian” in contrast "Turk": the word is derived from the name of the Arab tribe of Thai”³⁴¹ or: “Initially, the Persians called the Tajiks the conquerors – Arabs, then they extended this name to their fellow tribesmen who converted to Islam; Turks began to call Tajiks the entire settled Muslim population, without distinction of origin. When the Arab conquerors, with negligible exceptions, merged with the native population, the word “Tajik” became an ethnographic term for the Persians, and under the influence of the Turks, the Persians themselves began to call themselves Tajiks, completely ceasing to apply this word to the Arabs”³⁴².

³⁴¹Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч.1. -М., 1963, -С. 469.

³⁴² Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч.2. - М., 1964, -С. 313-314.

N.A. Kislyakov supported Bartold's point of view, considering her the most justified³⁴³. According to the above hypothesis, the ethnonym "Tajik" is a word of Arab origin, derived from "tai", "tazi". According to Khromov A.L. in his fundamental article "On the history of the interpretation of the ethnonym Tajik", L. Budagov considered the name "Tajik" (with variants "Tajik" and "tazik") the diminutive form of the word "Taj" ("crown", "crown").³⁴⁴ According to L. Budagov, this name was given by the ancient Turks and Mongols to all Muslims living on their land, including compatriots, foreigners living in cities and villages, however, not belonging to generations of nomads: in particular, Persians, kings, who wear the crown (the Persians used to wear, and now dervishes wear pointed caps in the form of a crown).

The French scientist De Lagarde also coined the terms "*Tajik*" and "*Tazi*" ("indigenous people of Persia, who are neither Arabs nor Türks") to the word "taj" "crown".

The opinion of N.V. Khanykova was also reflected in the generalizing work on Iranian studies - "Grundris of Iranian philology", which says that the word "*Tajik*" is a new term that arose from the name of the headdress³⁴⁵. This point of view is presented in the work of A.A. Semenova as follows: "The usual philological interpretation of the word Tajik produces the latter from the word tai (طى), meaning the name of an Arab tribe who lived near the Persians during the Sassanids. The latter called the representatives of this tribe Tajiks. The latest form of ending this word is, for example, in the word Rhaseus (رى زى), a native, resident of the city

³⁴³ Кисляков Н.А. Таджики. – В кн.: Народы Средней Азии и Казахстана. Т.1.- М., 1962, -С. 531.

³⁴⁴ Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.1.- Санкт-Петербург. 1869. –С.330.

³⁴⁵ Grundriss der iranischen Philologie, hrsg. von W. Geiger und E. Kuhn. Bd. 2.- Strassburg, 1896-1904. S. 402.

of Ray. This zey(زى) corresponds to the ancient jik. During the time of the Arab conquests, the Persians began to call the Arabs and all Muslims in general “Tajiks”.³⁴⁶

However, the most serious objections to the concept of V.V. Bartold summoned A. K. Borovkov, who dedicated a special article to this. The arguments of A. K. Borovkov are as follows:

1. The assumption is incorrect that in the “Muslim era” late forms of “*tazi*” and “*tazik*” from the original “*Tachik*” could have arisen. It was during this era that the names Tazi “Arab”, “Arabic-speaking” and “Tajik” were different;

2. There is no reason to suppose that upon the first appearance of Arabs in Central Asia, the Turkic peoples immediately developed a new form of “*Tazik*” or “*tezhik*” from “*Tazik*” in the sense of “Arab”;

3. It should be noted that in a Tibetan chronicle dated 732 A.D., Tajiks are mentioned – Iranian residents of Central Asia as the closest Chinese neighbors in the west, which further convinces us of the different origin of the words “*Tazi*” and “*Tajik*”;

4. The most likely etymology of the word “*Tajik*” is its folk etymology “crowned” (apparently, according to an ancient head-dress that had the shape of a crown or crest)³⁴⁷.

A.N. Bernshtam believes that the name “*Tajik*” is of pre-Arab origin, it appeared on the basis of the ancient Tajik language of the population of Tokharistan around the middle of the first millennium B.C., and goes back to the ancient Iranian (Saki) root of “*Tazhi*”³⁴⁸.

³⁴⁶ Семенов А.А. Этнографические очерки Зарафшанских гор, Каратегина и Дарваза. – М., 1903. –С.21.

³⁴⁷ Боровков А.К. Филологические заметки. – «Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии, посвященный 80-летию со дня рождения А.А. Семенова». – Сталинабад, 1953. –С. 49-53.

³⁴⁸ Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описи – Хой Чао (726), ВДИ, 1952, №1 (39). –С. 191-192.

N.N. Negmatov believes that the hypotheses of A.K. Borovkova and A.N. Bernstam, in his opinion, complementing each other, seem the most plausible³⁴⁹.

I.I. Umnyakov, who also expressed doubt about the veracity of V.V. Bartold's concept, believes that there is more reason to "derive the term Tajik from the ancient Persian tag (Middle Armenian tag, Aramaic taga, Arabic tagi)," and explains that "probably the term was generally used to mean a headdress"³⁵⁰.

The opinion of A.L. Khromov lies in the fact that neither in the text of the Avesta, nor in the ancient Persian cuneiform inscriptions, nor even in the Middle Persian and Parthian inscriptions, one finds the term "*Tajik*" or the word to which one could raise this term. According to phonetic-derivational features, this is a word that could have arisen no earlier than the Central Iranian language period. F. Spiegel already pointed out that, according to the form, this definition, probably arose in the Sassanid era and originally meant "Arab".

The name "Tajik" first appears in the sources related to the period of the Arab conquest. In the Middle Persian literature written in "literary Pahlavi", it appears in the spelling t'cyk, which is transcribed as tāčik or tāzig with the meaning "Arabic", "Arabic"³⁵¹.

The decisive factor in establishing the origin of the ethnonym "*Tajik*" was its discovery in Sogdian texts from Mount Mug in the form tāžik with the meaning "Arabic" (with the derivative form tāžikāne "Arabic"), which confirmed the assumption of V.B. Henning about the presence of a similar form in Manichaean text of "Nathname" ("List of Peoples").

³⁴⁹ Негматов Н.Н. Государство Саманидов (Мовареннахр и Хорасан в 9 - 10 вв.). - Душанбе, 1977. - С. 221.

³⁵⁰ Умняков И.И. О термине «таджик». - Труды Сам Гу, вып. 140. - Самарканд, 1964. - С. 5.

³⁵¹ Хромов А.Л. К истории интерпретации этнонима «таджик»// Забонши-носии тоҷик. - Душанбе, 1984. - С. 34-35.

V.B. Henning separates *tājik* from *tāzi(k)* and expresses an opinion on the origin of *tājik* from *tā* (t) = *čik*, where *-čik* is a suffix involved in the formation of ethnic names). However, V.A. Livshchits believes that this etymology is vulnerable from the point of view of sound development: the transition - (t) *č* -> - j-remains unexplained. V.A. Livshchiv suggests the Parthian-Sogdian origin of the forms *tāžik* and *tājik*. In the Parthian Middle Persian *tāčik*, it was natural to correspond to *tāžik* (mid parf. *rōž* "day", mid - pers. *rōč*). From the Parthian language, this word penetrated into Sogdian, and then into Persian-Tajik and Turkic languages.³⁵²

2. The hypothesis of other scientists, such as N. Khanykov, A.N. Bernshtam, A.K. Borovkov, S. Aini, B. Gafurov, E. Rahmon generally opposed to the first point of view is that the ethnonym "Tajik" has purely Iranian, Tajik roots. A prominent Russian orientalist N. Khanykov, criticizing the point of view regarding the Arabic origin of the ethnonym "Tajik", wrote: "Recently, they have been trying in every possible way to see in the Khuzvarez (Pahlavi or Middle Persian) word" basin "corresponding to the Persian "basin", a synonym for the word "Tajik" although there is no reason to suppose that the word *taj* with all its derivatives, such as *tajik*, *tajjar* and *tajvar*, is less ancient than the words *tazi*, *taz*."³⁵³

N. Khanykov, assuming that the terms "Tazi" and "Tajik" of different origin, noted: "Both of them existed already during the time of the Arshakids and Sassanids, that is, before the invasion of Muslim Arabs, and the former was transcribed by the Chinese as "Tashi"(dashi), and the second - as "tyozhzi".³⁵⁴

According to A.N. Bernstam, the Chinese version of the word "*Tajik*" was another term *tāzie* or *tād'a*, used by the Chinese traveler I.Ching, who designated the Iranian-speaking population of Tokharistan in this way (southern Central Asia and northern Af-

³⁵² См. подробно: Хромов А.Л. К истории интерпретации этнонима «таджики»//Забоншиносии тоҷик.- Душанбе, 1984, -С. 28-39.

³⁵³ Ханьков Н. Записки по этнографии Персии.- М., 1977, -С. 91.

³⁵⁴ Там же. -С. 93.

ghanistan). I.Ching wrote at that time (673-695), when the Arabs had not yet conquered these areas. The latter circumstance enabled A.N. Bernshtam to assert that “at least 20 years before the name of the conquerors of the Arabs could spread to the local population, regardless of the name of the *dasha*, which the Chinese designated later the Arabs, the term “*Tajik*” already existed, and that is why the “name” of “Tajik” is Tajik, before its Arab origin it appeared on the local soil, on the basis of the ancient Tajik language of the Tocharian population.”³⁵⁵

A.K. Borovkov, studying the written monuments of the 10th-15th centuries A.D., comes to the conclusion that the names Tazi and Tajiks do not mix in them, that the word Tazi always means “Arab”, “Arabic-speaking”, “Bedouin”, different from the word “*Tajik*”. He cites information from the ancient Tibetan chronicle of 739 B.C., that “Tajik-Iranian residents of Central Asia, as the closest neighbors of the Chinese in the west.” As for the word “*tazi*” (Chinese “*dashi*”), then, according to the Chinese themselves, this is a people living far in the west. Therefore, A.K. Borovkov notes, “the word Tajik cannot be equated with a basin that has its own history”³⁵⁶. The Iranian scientist Dr. Saeed Muhammad Sajodiya comes to this conclusion as a result of the analysis of more than a hundred sources of written monuments of classical Tajik literature, where the word “*Tajik*” is recorded.³⁵⁷

S. Aini supports the same hypothesis. In his article, analyzing all existing interpretations of the term “*Tajik*” in the writings of Tajik-Persian literature, dictionaries, historical sources, etc., S. Aini comes to the following conclusions:

³⁵⁵ Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). – Вестник древней истории. 1952, №1. –С. 191.

³⁵⁶Боровков А.К. Филологические заметки. – Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии.-Сталинабад, 1953, -С. 49-53.

³⁵⁷Саидмухаммад Сачодия. Боз хам Тоту Тоҷик//Тоҷикон дар масири таърих. Гирдоварӣ ва таҳқиқи Мирзо Шакурзода. –Тоҳрон, 1373/1994. – С.177-178.

1. "The word "Tajik", denoting a people speaking in Persian, originally used also in relation to the Persian-speaking population of Central Asia and Khorasan...".

2. "The Persian-speaking population of Central Asia and Khorasan, which since ancient times was given the name "Tajik", of course ... didn't come from somewhere, however, was the indigenous population of these countries ..."³⁵⁸.

3. Other researchers find the roots of the ethnonym "Tajik" in ancient Iranian sources. Therefore, Tajik scientists Kh.Kh. Mu-minidzhanov and K.Bekzoda believe that the words "Toz" and "Tozhik" are used several times in the texts "Bundakhishn" (Iranian and Indian) and "Pahlavi documents". A mythological man named Toz and his wife Kawozak (in the Iranian Bundakhishn) and Tozak (in the Indian Bundakhishn) seem to be among the founders of the Aryan tribes along with Khushang. According to the versions of the indicated Pahlavian sources, Toz and Tozak are the ancestors of the Arab tribes (Tozi-Arab, Tozien-Arabs from the word Toz) and they were apparently sent to the Arabian deserts. This hypothesis is not true and is intentionally distorted during the reform of the Zoroastrian religion during the reign of the Sassanids, when this religion was elevated to the level of the imperial religion. According to researchers, then not only the geography of Avesta, the birthplace of the prophet Zoroaster, but also the rich mythology associated with it underwent a comprehensive correction.³⁵⁹ Many well-known European scholars have spoken about the deliberate distortion of the Avesta, especially Pahlavi sources, and its geographical confusion. In this regard, the famous Swedish avestologist Heinrich Samuel Neuberg expressed an extremely

³⁵⁸ Махмадшоев Р., Обидов У. С.Айни о происхождения и значении этнонима «таджик»//Известия АН Таджикской ССР. -1980. -№2. -С. 91.

³⁵⁹ Муъминджанов Х.Х. Авесто об отногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. -С.184-187; Бекзода Комил. Нақши истилоҳи «тоҷик» дар устурахои ориёи// Тоҷикон дар қаламрави Ориёно. -Душанбе, 2009. -С.140-143

negative point of view. He, not hiding his indignation, writes; "Here, I have to dwell on one extremely important issue: this offense I openly call thieving in the history of Western Zoroastrianism. This formulation is extremely harsh and unacceptable, however, objective and does not have a conscious bias. In order to preserve this mark, it is necessary to use this formulation. Western Zoroastrianism brought enormous disasters to the history and geography of the Eastern; Western tradition caused irreparable damage and incorrigible difficulties in the study of the history and geography of Eastern Zoroastrianism."³⁶⁰

This point of view also existed in classical "farhangs". Therefore, many medieval historians, including Bayhaqi, Ibni Isfandiyor, also called Iranian Aryans by the common name "Tajik". The author of the encyclopedia "Sharafnomai Munyar", dwelling on this issue in more detail, adds at the end: "This word has a Pahlavian basis. Tajiks called a member of the Tach tribe, Taj – one of the oldest tribes of Iran"³⁶¹.

§ 3. The Bactrian (Middle Bactrian) language and its relation to the Tajik language.

Another hypothesis about the origin of the word "Tajik" is associated with the emergence of the Tohara tribe in Central Asia and the creation of the Kushan state first in Bactria (130 B.C. after the defeat and collapse of the Greco-Bactrian state), and then the empire of the Great Kushans at the beginning of the first centuries of a new era. It should be recalled that in recently appeared materials in the Bactrian language, the word "Tajik" is used to denote the ethnic groups of the regions of Tokharistan, which shows the relationship of this word to the word "Tohar". With the creation of

³⁶⁰ См.: Муъминджанов Х.Х. Авесто об отногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. –С.186.

³⁶¹ См. подробно: Муъминджанов Х.Х. Авесто об отногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. –С.184-187

the Kushan state, the term "Tajik" spreads throughout the entire great state and has a broad significance. The commonality of Aryan and Tajik civilization, and in particular the ethnic connection of the names "Tohar" (in the terminology of the Chinese "ta-yuji" or "da-yueji") and "Tajik" is noted by Emomali Rahmon as follows: "The first Yuechi tribes who came to Bactria and mixed with local tribes and then founded the state of Kushan, in Chinese sources they sometimes found as "ta-yuji" or "da-yuji". Historians should pay attention to the name of the Ta-Yugi tribe and examine their relationship to the ethnic roots of the emergence of the Tajik language and the term Tajik."³⁶²

The word "Tajik" is directly related to the Tochar and Ephthalit Aryans and, possibly, the appearance of the Tochars and the creation of the state of the great Kushans, who ruled for 600-700 years together with the Ephtalites in a large region of Central Asia, Afghanistan, Pakistan, northern India, eastern Iran, and western China (Koshgar, Hutan, which in that period were called the great Tokharistan) is directly related to the emergence and formation of the Tajik people.

According to the researchers, yet 50-60 years ago there was almost no information about the Bactrian language, with the exception of legends on the coins of the rulers of Kushan and their successors. Kushan coins have square inscriptions made in Greek letters, apparently imitating the writing style of monumental inscriptions. In principle, these legends are not particularly difficult to read, however, their content is limited only by the names and titles of kings and gods. The coins of the later rulers of Bactria - Kushanid - Sassanids, Khidarites, Ephtalites, Turks - have inscriptions in italics, which turned out to be much more difficult to decipher. Several fragments of manuscripts written in the same ital-

³⁶² Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. - Душанбе, 2006. - С.63;

Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби дуюм. Аз Ориён то Сомониён. - Душанбе, 2002. - С. 111-115.

ics were also known, however, these fragments are too few and fragmentary to build any reliable reconstruction.

A study of the letters on the coins of the Kushan and Ephtalite rulers allows us to trace the gradual development of this type of Greek letter to italics, known from the late Ephtalite coins and from the writing of the manuscripts from Low Lan (China).

Having visited the upper reaches of the Amu Darya, the Chinese pilgrim Xuan Zang (first half of the 7th century A.D.) reports that the script of Tu-hu-lo (Toharistan) is sharply different from the script of Su-li (Sogd) and has 25 letters. The direction of this script is horizontal, written from left to right. The description of Tochar written by Xuan Zang suggests that as early as the 7th century A.D., in Tokharistan, a script of Greek origin was used, adapted to transmit the local Iranian languages by introducing into the alphabet one additional sign (p), denoting a sound missing in the Greek language š (compare 24 characters of the Greek alphabet and 25 characters described by Xuan Zang. This sign (p), the letter san, was not used in Greek writing from the 4th century B.C., however, obviously, was known to scribes, was used as a number, in the literature on music and in branding horses.³⁶³ Thus, this was not actually the introduction of a new letter in the Greek alphabet (as is sometimes reported in the literature on the Bactrian language), however, the restoration of a letter that has become obsolete in Greek texts.³⁶⁴

The origin of the Tochar (i.e. Bactrian) alphabet from Greek is also indicated by the direction of the script from left to right. The Sogdian script of Aramaic origin had the opposite direction (from right to left) and differed in the character of the signs, which is probably what the observant pilgrim had in mind when speaking of the differences between the Sogdian script and the Tochar one.

³⁶³Tarn W.W. The Greeks of Bactria and India. -Cambridge, 1951,-C. 508-510.

³⁶⁴Стеблин-Каменский И.М. Бактрийский язык. Основы. -М., 1981, - С. 318

As far as one can judge from the listed monuments and according to Xuan Zang, this Tocharian script was distributed, probably, up to the 8th century A.D., on the territory of Bactria, including Huttalyan, the Hissar Valley, the Western Pamir (Shugnan and others), the Bamiyan region (Northern Afghanistan), etc., up to the borders of Sistan.³⁶⁵

According to Sims-Williams, many other Bactrian inscriptions became known after the discovery of the Surkh-Kotala inscription. Unfortunately, most of them are fragmented or poorly preserved. However, in 1993, in the ancient settlement of Rabatak near Surkh-Kotal, Samangan province in northern Afghanistan, a new inscription of fundamental importance accidentally discovered. The inscription from Rabatak, dedicated to the events of the first year of Kanishka's reign, is unusually reminiscent of the monumental inscription of Darius the Great in Behistun. In the first lines of the inscription Kanishka is presented as "The Great Savior, Righteous, Just, Autocrat, God, worthy of worship, who received the kingdom from Nana and all the gods, laid the foundation of the first year as the gods liked it." Numismatic materials show that this substitution occurred at the very beginning of the Kanishka era, and nothing prevents dating it to the first year of the reign of the latter.

The discovery of this unique source played a large role in the study of the Bactrian language. However, the new discoveries made over the next four years have become truly epoch-making: as a result, their corpus of Bactrian documents now has about a hundred texts, the vast majority of which are in London, in the private collection of Dr. David Khalili. Most texts (if not all) come from one place.

In addition to letters, the second most important group of texts presents legal documents – contracts, sale and lease agree-

³⁶⁵Ibid:Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. -М., 1988. - С.164-165.

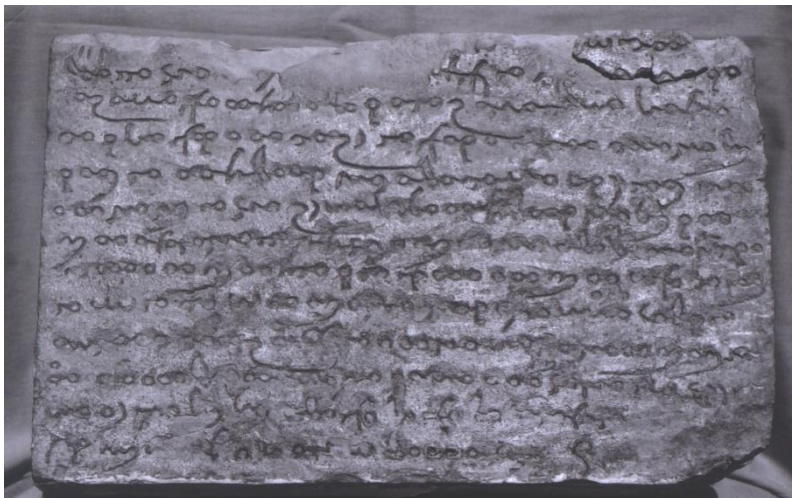
ments, guarantees, receipts, acts of gift or release. Unlike letters, all of these documents are dated. According to Sims-Williams at the moment (1996), he knew more than 20 such documents dated between 110 and 549, according to Kaushand calendar, which is equal to 342-781 A.D., if taken as the reference point of 233 A.D., this period of time covers the Khionite, Khidar, Ephtalite and Turkic periods, as well as part of the Islamic era. The documents contain many valuable details that are important for each of these periods.³⁶⁶

It is well known that with the arrival of Tocharians in Bactria, the name of this region changed and after their arrival the term “Tokharistan” was used instead of Bactria and the language of this region, which was called “Bactrian” or “Kushan” by the name of the Kushan dynasty, also became known as “Tokhar language” by the name of the Tohar tribe, and subsequently, according to some scholars³⁶⁷, both the word “Tajik” and the word “Dari” came from this concept, which requires further research. Now, as a result of the analysis by the researchers of the materials of the pre-Islamic period, which are written in the Bactrian, Parthian, and Sogdian languages, one can better characterize the ethnonym “Tajik”. These sources were again investigated by Gul Jeloni Dovari – Tajik by origin and the popular German scholar Helmut Gumbokh, which is the latest scientific achievement of Iranian linguistics on this subject. These are such important sources as the wall inscription of Yakovlang in the Bactrian language in the province of Bamiyan (Afghanistan), coins of a king named Kaysari Rum in the Bactrian language, and the text of several documents from the Sims-Williams catalog of Bactrian documents.

³⁶⁶Ibid: Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории.- М., 1997, №3. –С.3.

³⁶⁷См. подробно: Абдулхай Хабиби. Забони духазор сол қабли Афғонистон ё модарзабони дарӣ (Таҳлили катибаи Сурхкӯтали Бағлон), чопи дувум. - Кобул, 1385/2007. - С.140.

1. Wall inscription of Yakovlang.

*Wall inscription of Yakovlang in Bactrian language
(National Museum of Kabul, Photo from Davari, 2001)*

This Bactrian wall inscription drawn on a calcareous stone with a diameter of 25x33, has 13 lines. Most of the first line (containing information about the history of this inscription) and part of the second line during the detachment of this inscription from the temple wall were damaged. Sims-Williams relates the history of this text to the year 492 of the Bactrian calendar (724 A.D.). The letters of this Bactrian year according to his statement are: $BQY = 400 + 90 + 2$. Based on this fact, he read the Bactrian year in such a way that he was sure of mentioning the name of the Tajik people, which is set forth in the fourth line of the inscription and consists in the name “to-zi,” or Arabic. According to him, the history of compiling a wall inscription in 724 falls on the time of the Arabs attack on Khorasan. The reading of Gulyam Geloni Davari is based not only on the basis of a snapshot of this inscription, but also on laboratory technologies for recognizing scripts and decrypting corrupted texts that are used in criminal searches.

The results of the study by Davari shows that the date of compilation of the inscription should have been written down as 392 Bactrian calendar (624 A.D.), i.e. the first number of the inscription T is 300. Then, in accordance with this figure 624 A.D., falls on the last years of the Sassanid rule, when Iran, on the one hand, fought with the Eastern Roman Empire in the west, and on the other hand, with the Turkic states in the east, and as a result of these bloody wars was significantly weakened.

At the beginning of the fourth line of the wall inscription there are two ethnonyms. Sims-Williams cites the first ethnonym as Dorko (i.e., the first letter is read as “e”), justifying this by the fact that at that time in Central Asia the Turks are called Durku. The name of the second ethnonym, i.e. *tazigo* - *tozik*, translates as “tozi” -arab, which is a mistake. Laboratory studies conducted by Ghulam Geloni Davari clearly show that the first letter of the word “Dorko” at the bottom is not fully completed, and is slightly open, i.e. the first letter from the point of view of the rules of the Bactrian script reads “t”, but not “d”. In addition to this, the first letter of the word is much larger than the second letter and is very similar to the first letter of the name “tazigo”. Thus, the correct reading of this word is “torko” - “Turkic tribe”, which is logically correct when naming this tribe. Then, the correct translation of this sentence in the fourth line is as follows: **“kaldo torko xaro (o) do tazigo xaro stado (When I became a Turkic and Tazik king).”**³⁶⁸

On the other hand, the mention of the name of an Arab king (Tazigo Xaro) has nothing to do with a Buddhist temple. How did one Arab ruler and Muslim appear and participate in the opening of a Buddhist temple, or how can an Arab be a king? At the beginning of the attack of the Arabs, we had relations with the military in the east, and the Arabs at that time had a caliphate, but not a kingdom. The period of the Arab attack on eastern Iran was a bloody period. Arabs as invaders and distributors of the new religion invaded the lands of

³⁶⁸ Гулом Челоии Доварй. Чакидахое аз таърихи тожикон бар мабной осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

Khorasan. Their intentions and purpose were the spread of Islam and the destruction of other religions, which were accompanied by bloodshed and the destruction of the culture of the peoples of this land.

Therefore, in general, in our opinion, the interpretation of Tazigo as Arabs and dating 492 Bactrian years (724 A.D.) from the side of Sims-Williams is incorrect. Assuming this dating is correct, there were no Arabs in the Bamiyan region at that time. During this period, north of the Hindu Kush, kings from the Teginshahien dynasty ruled. In the Bamiyan region, kings from a dynasty called Sher (Leo) ruled (pay attention to the name “Sheri Khatlon and Bomiyon” – “The Lion of Khatlon and Bamiyan” during this period), and in the neighboring region, i.e. in Gur, another kingdom whose rulers called themselves Shor. Much later, i.e. during the reign of Caliph Abbas Mansour (753-774), the Bamiyan lion converted to Islam. After a full analysis and reading of this text, Gulyam Geloni Davari notes: “In our opinion, the word Tazigo in the Bactrian wall inscription cannot be other than the name of the Tajik people who originally lived in the territory of ancient Khorasan (today's Afghanistan) and Central Asia. Based on these new achievements, the upper part of the wall inscription of Yakovlang should be translated as follows: “In 392 (624 A.D.) there was a month of sabul, when this stupa (Buddhist temple) was founded by me Alhis – the son of Haros Hidev (king), The Gazon from the Horn Zamangan (Samangan, a province in Northern Afghanistan-S.N.), when I became the king of the Turks and Tozig (Tajiks)”³⁶⁹

2.The ethnonym "Tajik" in Bactrian documents. The names of the ethnonyms “Tajik”, “Arab” and “Turk” are given in other Bactrian documents, which are now read and printed by Sims-Williams.³⁷⁰ However, according to Davari, Sims-Williams also

³⁶⁹ Фулом Ҷелонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабноси осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

³⁷⁰ Nicholas Sims-Williams. Bactrian Documents I (Studies in the Khalili Collection, Vol III). Oxford University Press, 2000. - P. 127, 131, 133.

makes a mistake here and the ethnonym "Tajik" refers to the Arabs. According to Davari, in these Bactrian documents you can clearly distinguish the ethnonym "Tajik" from "Tozi" in the meaning "Arab" and gives examples from these Bactrian documents.

1. In the sense of "Tajik people." Alo rōbigo odo alo bamoianigo alo torko alo tazigo alo ōdago sigo alo andaro u arso kiso"-"also ruby (that is, the people of Robe in northern Afghanistan), also the bamiyans, also the Turks, also the Tozig, also the local people and others. (Document W, p.133, line 25). Or "No one can delay, or demand, or become strong, and also have no right. Neither Rubi, nor Bamiyans, nor Turks, nor Tajiks, nor natives, and others. (Document W, p. 131, lines 20-21). In the collection "Bactrian Documents" by Sims-Williams, published in 2000 (Volume 1), another text is proposed, where the translation is as follows: "We hope that the peoples of Bamiyan, Turk, Tajik and locals ... were pleased." This is a document on the sale of land, which was written in 525 Bactrian year = 758 A.D. and in this case, German researchers interpret the word "*Tajik*" as "Arab", which, as mentioned above, is incorrect.

2. In the sense of "Arabic." Storgo taziiazzo gazito odo barito lado "Must pay a large tax and Arab fees." (Document W, p.127, line 6). Or "We had no financial means at home to pay the Arab tax." (Document W, p.127, Lines 6-7)

In accordance with these new documents, one can clearly distinguish the ethnonym "Tajik" from "Tozi" in the meaning of "Arab":

1. **Tazigo = Tozik** (pay attention to the Parthian-Sogdian word = "*tozhik*") - the name of the Tajik people;

2. **Taziio = tozi** (in the text of the document in the form of tazi-iazzo = toziyang) - Arabs.

Based on this, one can come to the conclusion that the similarity of these two ethnonyms and their mixing in the literary and historical texts of the Islamic period brings us back to the texts of the Bactrian and Middle Persian monuments (pay attention, for example, to Bundakhshn), in which the name of these two peoples, as it is clear, they were very similar to each other. In the text of these Bactrian documents, there is another word in two forms, like tazauo and tazago

(which, from the point of view of the history of the language, the first is the "ancient form" and the second is the "new form" pronunciation), which Sims Williams mistakenly translates as "Arab". However, the meaning of this Bactrian word is "toza" - pure, i.e. "Draxmo / tazago simiggo" means "pure silver (simin) dirham"³⁷¹. (Documents V (739), p.117, Line 10, V, p.129, line 9-10, W, p.135, line 31). As these examples show, in new written and numismatic sources in the Bactrian language, the word "Tajik" as an ethnonym, the word "tozi" in the plural and the adjective "toziyang" - Arabic or Arabs and the word "toza" – pure in the form "tazago". According to researchers, the adjective tač – strong, courageous, fearless, in terms of its origin also owes to this root. After a certain historical period has occurred in this word, the post-vocal č, changed into z and accepting various suffixes, including -a, -ak, in the Middle Persian acquired a new direction in meaning - tazak, kavazak. From ancient times, in Sanskrit, it retained the shape of the "Taza" – a good beautiful, in the Middle Persian – correct, normal, clean, spotless, impeccable, noble. In the modern Tajik language, this word has kept very close to Sanskrit and the Middle Persian, meaning – pure, impeccable, noble. In the New Persian, it is also used in the sense of fresh, new.

3. The ethnonym "Tajik" on the coins of Teginshahs.

The French scientist Edward Shawn in his book Documents on the Western Turks (1903) provides information on the political relations of the Chinese khans with the regions of the western borders in Bactria, with the kings of Khoras under the dynastic name of Teginshahiyan. One of the kings of this dynasty is cited in Chinese sources in the annals of 745 under the name Pufu Chuan. The popular numismatist of Austria, Robert Goble, in his magnificent work "Documents on the History of the Iranian Huns in Bactria and India" (vol. I-IV, 1967) printed the picture of several coins of the second king of the Teginshahs, however, due to corruption and lack of materials, reading these coins was difficult. The German Iranian scholar

³⁷¹ Фулом Челонии Доварй. Чакидахое аз таърихи тожикон бар мабнони осории кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

Helmut Gumbogh managed to read them with the advent of new coins of this king.

The ethnonym "Tozik" on Arabic-Sassanian coins found with the letter "k", however, the original text of these coins belongs to one of the kings of Khorasan, who fought against the Arabs and minted his name in Bactrian. On these coins he is titled as "Emperor of Romo (fromo kēsaro). These coins were found in the 1960s of the 20th century and are part of a collection of coins, the reading of five of which was offered to researchers by the scientist Helmut Gumbogh.³⁷² On these coins, the title of this king is first shown in this way: fromo kēsaro bago xoadēo "Emperor Rom, the mighty God."

Helmut Gumbogh later discovered the ethnonym "Taziko = Tozik" in another collection of coins, the Catalog of Coins of Paris, and in 1982 was able to read four of these coins.³⁷³

On these coins, he found that the name of this people in the plural is found in the form "Tazikano = Tozikon" (with the letter "k") and after that one more word is seen, which is impossible to read due to damage to the edges of the coins. Helmut Gumbogh suggested reading xaito as xaigo, however, later in another place he proposed another option as xoago and as a result read as xoago Tazikano and translated it as "the winner of the Arabs".³⁷⁴

However, according to the Bactrian inscription of Yakovlang and laboratory studies, it was revealed that the last word on all four coins means xaro = khar – "king", which, due to the lack of sufficient space, the engraver could not vividly mint. Thus, it is written on coins like this: fromo kēsaro bago xoadēo tazikano xaro - Emperor Rom, powerful God. King of the Tajiks. On the front side of one of

³⁷² Helmut Humbach. New coins of Fromo kēsaro. In: G. Poller (ed.): *India and the Ansient World. Professor P. H. L. Eggermont Jubilee Volume*. - Leuven, 1987. - P. 81-85, plates XI-XIII.

³⁷³ Helmut Humbach: Bactrian kidabo, odabo, malabo/malbo. In: *Etudes irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard*. Paris 1989, 210-215; Phrom Gesar and Bactrian Rome. In: P. Snoy (ed.): *Ethnologie und Geschichte. Festschrift für Karl Jettmar*. - Wiesbaden, 1983. - P. 303-309.

B. Gharib: Sogdian Dictionary (Farhangian Publications. Teheran 1995). - S. 385.

the coins, these phrases are given even more specifically: "The Emperor of Rom, the mighty God, as he is the King of the Tajiks." On the back there is such an inscription. "And the tribute was the agricultural product that was paid." Thus, the fact of victory over the Arabs and receiving tribute is confirmed by the issue of coins in honor of this victory.

The front part of the dirham of the kings of Bactria, on which their epithets in Bactrian language are given as follows: "QaysariRum, the great god, the king of the Tajiks" in the book of Gebl, vol. 1, p. 172, coin number 549-251, 3.5 gr. silver.

On the backside of the dirham there is a photo of King Teginshah, who calls himself the King of Khorasan. His epithet in Bactrian is "Tegin, king of Khorasan". Silver, 2.35 gr. In the book of Geble vol. 3, coin number 240/5.

These coins are an important historical evidence of the existence of a king under the name Tazikano Xaro "king of the Tajiks", Tazigo Xaro - in the Bactrian inscription of Yakovlang can not be interpreted except as "king of the Tajiks" (you must know that the word har = xaro originates from the ancient Persian word xšaθriyo – king).

Regarding the appropriation of the title "Kaisari Rum", the Emperor of Rome, it is necessary to add that this king had relations with the Chinese emperor and was in the same military-political alliance against the Arabs and even sometimes defeated them, which is con-

firmed by the issue of coins in honor of one of these victories. The choice of the “Kaisari Rum” epithet indicates that this king was authoritative in his region and was able to harm the Arabs and forced them to pay taxes (as can be seen on the back of the coin). Like his contemporary in the west, i.e. Lyon the third, the Emperor of Byzantium, defeated the Arabs when Constantinople was under siege in 726, 739 and 740 years ... Arab historians are silent about this.

It should be emphasized that the coins of the state of Kushan contain interesting information. For example, Kushan kings on these coins are depicted on the heights of the Pamir and Hindu Kush mountains, by this they depict their native lands, i.e. the homeland of their ancestors.

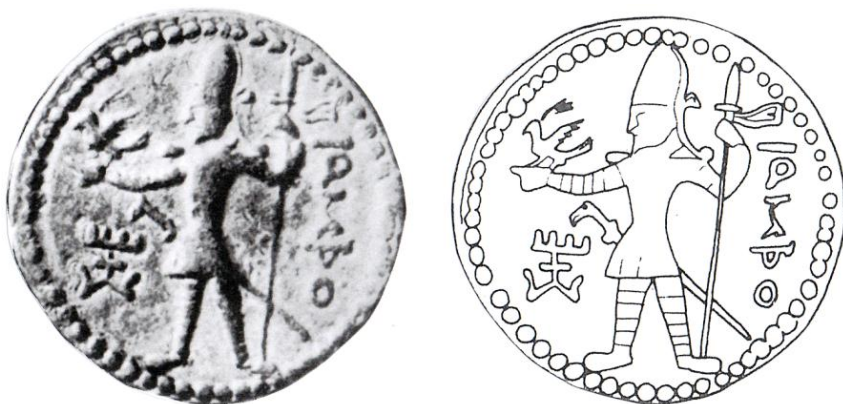
Kushan kings depicted sitting on the heights of the Hindu Kush mountains (from Robert Goble's book)

*Kushan kings depicted sitting on the heights of the Hindukush mountains
(from the book of Robert Goble)*

*Image of Yimoon Kushan coins (from an article by Frontes Green in the
magazine "Study Ironica", number 13. 1983, pp. 253-262)*

One of the coins depicts a fabulous or mythical hero-king of the Tajik people, Yimo or Jamshed, whose images are found for the first time in the history of the Tajik people. It follows from this image that Jamshed was in fact highly respected in our lands and was considered a holy man.

From these examples, one may conclude that the word "To-zig" has absolutely nothing to do with the Arabs and the king of the Arabs. During this period, during the time of the caliphate and the forcible imposition of Islam, the word "king" did not exist as an official term, and here it is talked about local Tajik kings (for example, the Tajik kings of Bamiyan and Khatlon) who ruled this region before the arrival of the Arabs. These new documents testify to the widespread use of the term Tojik/Tozik, and the Tokhar-Bactrian language gradually turns into Tajik and the Bactrians of this region become Tajiks. The numerous devastating raids of the Turkic nomads and the Arab conquest became a serious obstacle to this process and postponed the formation of the Tajik people for centuries, and only with the advent of the Tajik dynasties of the Tahirids and Saffarids did this process revive and complete the formation of the Tajik people during the Samanids, which began during the great Kushan period .

The Bactrian language in the middle period of the development of Iranian languages, according to the modern terminology used in Iranian studies, the Middle Bactrian language, which spread throughout the territory of modern Northern Afghanistan, southern and central parts of Tajikistan and southern Uzbekistan, occupies a special place among the Central Iranian languages. The features of the Bactrian language in comparison with other languages of the middle period of the development of the Iranian languages are as follows:

1. At present, the Bactrian language remains the most unexplored language of the group of Middle Iranian languages. A thorough study of the Bactrian language can shed light on many questions of the development of not only this language, but also of this period. The question of whether the Middle Bactrian language belongs to the East Iranian group of Iranian languages also raises doubts. Therefore, “in its grammatical structure, the Bactrian language further moved away from the ancient Iranian than other East Iranian languages of the Middle Iranian era. There are no obvious formal signs of a grammatical gender in the Bactrian monuments”³⁷⁵. A separate study requires the interconnectedness of the Bactrian language with the Avestan language, as the language of the preceding, and Tajik-Dari as the language of the new period on the area of distribution of the Bactrian language.

2. The only language among the Middle Iranian languages for the recording of which the Greek alphabet was used. This alphabet consisted of 25 Greek letters. As emphasized by Sims Williams: “The Kushans, the new rulers of the country, initially retained the Greek language as the main administrative language of the empire, however, then quickly switched to using only the Greek alphabet to write the words of the local Bactrian language.

³⁷⁵ Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.- М.1981, - С.342.

A turning point in the history of the latter came when the Kushan king Kanishka 1 first used it as an official on the coins he issued. After the first issue of Kanishka in this part of Asia, the Greek language disappeared from coin myths forever and was replaced by Bactrian.³⁷⁶

3. The Middle Bactrian language, unlike the middle-Iranian languages, which were named after the ethnonyms of their nationalities (Parsig – Persian, Sogdian, Khorezmian, Parthian), retained its historical name “Aryan”, as evidenced by the Rabatak inscription of the Kushan era. The inscription, in particular, reads: “The Great Savior, Kanishka Kushan, the Righteous, the Just, the Autocrat, a God worthy of worship, who received the kingdom from Nana and all the gods, put the beginning of the first year as the gods liked it. And, he issued an edict in Greek, and then translated it into Aryan. He ordered the images of these kings to be made: King Kujula Kadfiz, his great-grandfather and King Vima Taktu, his grandfather and King Vima Kadfiz, his father and also himself, King Kanishka.”³⁷⁷ When reading this text, a well-known specialist in the field of Bactrian sources, Sims-Williams, notes: “The text further proclaims that first he issued the text in Greek (and) then transferred it to the Aryan language”. In principle, any language of the Indo-Aryan group could be called “Aryan”. However, it is clear that when speaking of the “Aryan language”, Kanishka means Bactrian, i.e. the language of the inscription, just as Darius had in mind the ancient Persian, when he asserted: “By the will of Ahuramazda, I composed another text in Aryan, which did not exist before”. It is hard not to pay attention to the fact that Kanishka found it necessary to emphasize the use of the

³⁷⁶Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории. М., 1997, №3. –С.3

³⁷⁷Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории.- М., 1997, №3. –С.4.

“Aryan language” in the inscription at the same time that Greek was replaced by Bactrian in the legends of its coins.”³⁷⁸

Thus, with this evidence there is a testimony of the identity of languages or of a common language, which, although formally, was officially called “Aryan” for a long period of the history of Iranian languages from Avestian and Ancient Persian to Middle Bactrian. This identity or community of language later clearly manifests itself in the emergence and formation of the so-called “New Persian”, or rather, “Persian-Tajik-Dari” language.

4. The Middle Bactrian language during the reign of the Kushan dynasty became not only an official and state language of the vast empire, but also the language of fiction, religious, educational and pedagogical literature. As Sims-Williams notes: “In the first centuries A.D., Bactrian could justifiably be called one of the most important languages of the ancient world. Being the language of the Kushan kings, it was undoubtedly understood by the peoples of the entire vast Kushan empire, which included the territories of modern Afghanistan and Northern India, as well as parts of Central Asia. Even after the collapse of the Kushan empire, they continued to write Bactrian for at least six more centuries, as evidenced by finds of 9th century inscriptions in the Tuchi Valley in Pakistan, as well as Bactrian fragments of Buddhist and Manichaean manuscripts found in the distant Turfan oasis in Western China. Thus, the use of the literary Bactrian language lasted about a millennium”³⁷⁹.

Now about the most important question, about the identity or commonality of the linguistic situation among Iranian-speaking peoples. The fact that one of the main dialects of the ancient Iranian languages was called “Aryan” and that the Avestian and Old Persian languages represent one common language, and only

³⁷⁸ Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории.- М., 1997, №3. –С.3.

³⁷⁹ Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории.- М., 1997, №3. –С.3.

Avesta is the language of the initial period, and the second, ancient Persian-language of the last period of the development of the Aryan language, none of the Iranians raises doubts: "The language of the ancient Persian wedge-shaped inscriptions is so close to the Avesta language that they can be considered as dialects of the same ancient Iranian base language".³⁸⁰

According to the new sources of the Middle Bactrian language (Rabatak inscription in Samangan), the language of the Kushan era is also called "Aryan". In this case, Iranian languages can be considered as dialects of the common Iranian base language, the existence of which dates back to ancient times. The distinction between Iranian languages or dialects in ancient times was so small that the speakers of these languages could, without experiencing special difficulties, understand each other. The commonality of the Iranian languages of the ancient and middle periods is confirmed by geographers and travelers who visited Central Asia and Iran at various periods in the history of the Iranian peoples. Let's give a brief information about this.

1. Strabon (about 65 B.C. – 21A.D.), a Roman geographer, in his "Geography" cites the evidence of Eratosthenes (about 276-294 B.C.) by an older Greek author that the inhabitants of Persia, Media, Bactria and Sogdiana are literally "monolingual to small", i.e. "essentially monolingual."³⁸¹ Arguing this, Eratosthenes relies on information collected by the associates of Alexander the Great and of great value, however, his work, unfortunately, has not reached us, but fortunately, fragments from his work were preserved by Strabon.

2. Zhang Qiang, a Chinese diplomat and traveler who personally traveled to Central Asia from 129-128 B.C., reports, "from Davani (Ferghana) to the West to the state of Ansi (Parthia), alt-

³⁸⁰Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- Москва,1988, с. 142.

³⁸¹Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. -Москва,1988. -С.143-144; Страбон, География, 11,2,8

though there is a big difference in dialects, the language is very similar, and they understand each other in conversations."³⁸²

3. As noted by I.M. Oransky – a major and well-known scholar of Iranian languages, "However, all these differences did not go beyond the dialectal differences, did not exclude the possibility of mutual understanding between the speakers of ancient Iranian dialects."³⁸³

4. As for the new period in the history of the Tajik-Persian-Dari language, this community is expressed by the general grammatical structure of these closely related languages: As noted by Oransky I.M. "As you know, the differences between modern Tajik and modern Persian languages are relatively small and do not affect the foundations of the grammatical structure and the main vocabulary. In the field of phonetics, these differences are reduced mainly to the vocalism system: the ancient $\bar{a}$ is reflected in the modern Tajik language as o , in modern Persian as $\bar{a}$; ancient a is reflected in the modern Tajik language as a , modern Persian as $\bar{a}$; ancient i is reflected in modern Tajik as i , modern Persian as e ; ancient i is reflected in modern Tajik language as i in modern Persian – as o ; the ancient $\bar{e}$ (Forsi) and $\bar{o}$ (Forsi) are reflected in the modern Tajik and modern Persian languages, respectively, e , $\bar{u}$ and $\bar{e}$, u ."³⁸⁴

§ 4. The name of the Tajik language in the primary sources

Currently, heated debate continues around the name of the common language Tajik - Persian - Dari. Some scholars, assuming narrow linearity, completely refusing to accept "Tajik" and "Dari" as variants of the name of one language, accept only the term

³⁸²Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, Москва, 1988, с.143-144; Бичурин, 1950-1953, т.2, -С.161, 188.

³⁸³Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. -Москва, 1988. -С.144.

³⁸⁴См. подробно: Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - Москва, 1988. - С. 282.

“Persian” as a variant of the name of their native language, although all three variants of the name of the language name to denote our language are acceptable and take their beginning from the depths of history. Now let us look at where the name “Tajik language” originates from and what is the history of its appearance. Unfortunately, some scholars and journalists on this issue, such as Safar Abdullo (Ozodagon, September 17, 2014, Millat, January 16, 2013), Obidi Shukurzoda (October 10, 2012) and few of their supporters, put forward a scientifically unfounded hypothesis that “There was no language called “Tajik” and it does not exist” (Ozodagon, 09/17/2014). In addition, Safar Abdullo adheres to and promotes the outdated idea that the New Persian / Dari / Tajik language is the language of Western Iran and spread in the territory of Khorasan, Bactria and Sogd along with the advancement of the Sassanid court to the East under the onslaught of Arab aggression. He emphasizes in particular. “The so-called Dari language is nothing but the language of the Sassanid court, which was called “Parsig” ” (Ozodagon, 10/17/2014). Firstly, no historical data has come down to us that “parsig” and “dari” are the same language. Secondly, the term “Parsig” denoted the southwestern dialect of the Middle Persian language as opposed to the “pahlavik” of the northwestern dialect of the Parthian language. Thirdly, Tajik/Dari/New Persian, according to the vast majority of authoritative scholars of the history of Iranian languages, was an established language already before the Sassanids and Arabs came to Central Asia. It is sufficient to confine to the opinion of only a few prominent Iranian scholars of Malikushshuaro Bahor, Muhammad Muhit Tabababoi, E.E. Bertels et al. As noted by Bahor: “Ancient poetry (meaning early prose works in the Dari language - S.N.) on the basis of maturity of expressions, the stability of the structure of phrases and the elegance of the expression of thought is a product of many years and even a product of long centuries of development and may be is a way beyond the works composed in the language of Pahlavi in the same century in terms of brighter ex-

pressions, the fullness of meaning and, from the point of view of evolution, more impeccable and whole."³⁸⁵ Another Iranian scholar in the history of the language, Muhammad Muhit Tabotaboi, in his article "The work of Farhangistan: from the language of the Pre-Persian Dari" emphasizes that "the Persian-Dari language ... has an eight-hundred-year history of use in the pre-Islamic period."³⁸⁶

Bertels E.E. after a careful and thorough analysis of the history of the "Persian-Dari-Tajik" language comes to the following conclusions:

1. At the dawn of the Dari-Tajik language, most of the dialects of the western regions of Iran were variants of the Middle Persian language. He emphasizes: "if the New Persian is a descendant of the Middle Persian, then it would have to be assumed that the local dialects of Iran, especially the southern and western, should be some form of New Persian language. In fact, it is not really true, and most of these dialects are variants of the Middle Persian, and not New Persian. Furthermore, it should be noted that this theory was created when the Tajik language either did not have any idea at all or considered it to be some kind of "spoiled" Persian dialect. Then, of course, not a single Iranologist could notice the old theory's inexplicable fact that exactly the Tajiks – are those dialects, definitely with their structure fit the New Persian dialect and do not contain elements of the Sogdian or characteristic of the Middle Persian."³⁸⁷

2. By the time of the arrival of the Arabs, the Sogdian language was not the dominant language of Central Asia and the Sogdian substrate is not found in Tajik dialects: "If you accept, as many are now doing so, then the opinion that, at the time of the arrival of the Arabs, the Sogdian language dominated, then

³⁸⁵ Мухаммадтакии Баҳор. Сабкшиносӣ. –Техрон, 1949/1971. Ҷ. 1. –С. 22.

³⁸⁶ Мухаммад Мухит Таботабои. Работа Фарҳангистана: аз забона то персидский дари. (на перс. яз.)/Вахид, №7, Тегеран, 1348/1970. –С. 267.

³⁸⁷ Бертельс Е.Э. Персидский- дари-таджикский//Забоншиносӣ, 2010, №2. –С. 4.

how to explain its complete disappearance already in the 8th century? How to explain that no traces of Sogdian substrate detected in Tajik dialects? How to explain that already in 9th century the New Persian completely dominates in Central Asia and Khorasan, and in Farce and western Iran, there are no traces at that time?”³⁸⁸

3. The brilliant early heyday of Persian-Tajik literature is entirely connected with Khorasan and Central Asia: “One can hardly doubt that the first brilliant period of development of the so-called Persian literature is entirely connected with Central Asia. All the oldest authors of the 9th-10th centuries or come from Central Asia and Khorasan, or act at the court of the Bukhara rulers. It was in this midst that such brilliant poets as Rudaki, Daqiqi, Shahid Balkhi, and Firdousi ripened”

4. All local Tajik dialects (especially central, southern dialects of Tajikistan, northern and central dialects of Afghanistan, southern dialects of Uzbekistan) contain in large numbers elements of the Dari language: “Until now, in Khorasan, Tajik regions of Afghanistan, a number of regions of Uzbekistan and Tajikistan, with the exception of those areas where the Pamir languages and the remains of the Sogdian / Yagnob / have been preserved, all local Tajik dialects contain in great abundance Dari elements and can be associated with them.”

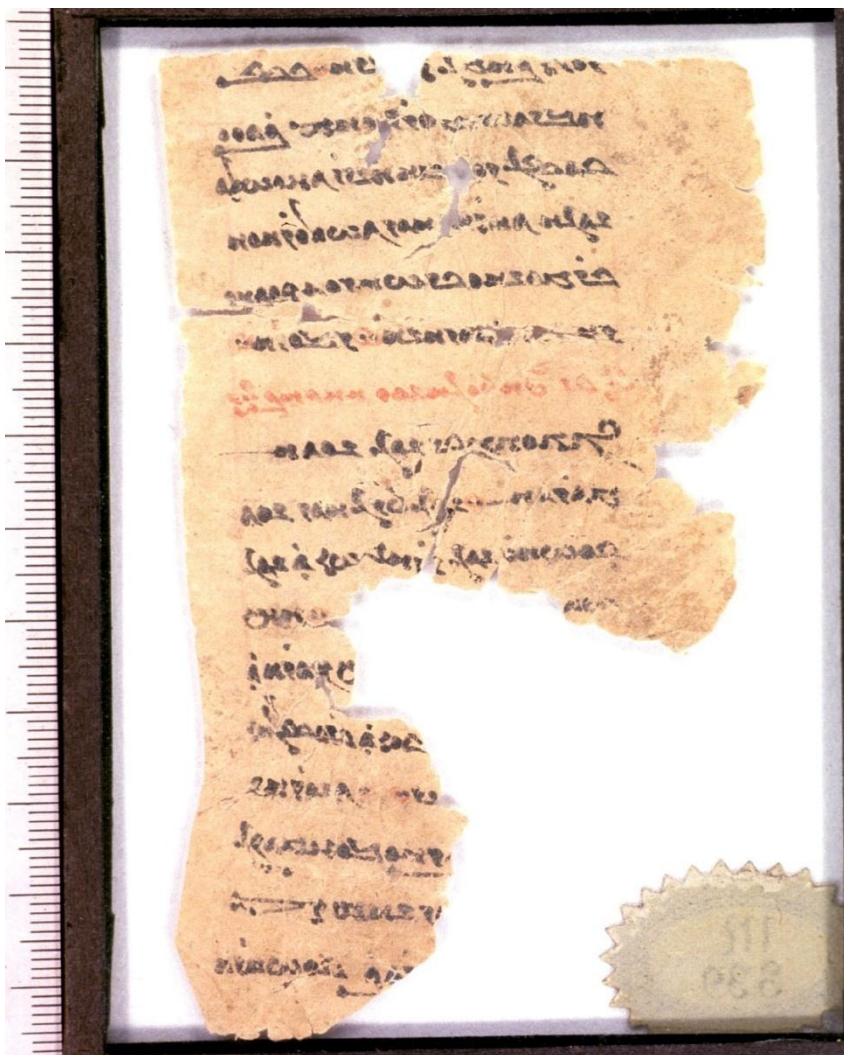
5. Tajik-Dari formed already in the 6th century and coexisted with the Middle Persian and Sogdian: “Further, Dari appeared, obviously, not after the Arab conquest, but much earlier, maybe already in the 6th century, and therefore coexisted with Pahlavi. Nothing is impossible in this, for the social circles in which these languages acted were different: Pahlavi among all who were associated with the Zoroastrian clergy, give to secular people. Thus, it coexisted with Sogdian. ... Since they coexisted, it is clear that there can be no Sogdian substrate in Tajik dialects ...

³⁸⁸ Там же, с. 5. (Далее цитаты из данного источника)

Thus, all these quotes confirm that the Dari did not appear after the Arab invasion, however, existed several centuries before it ... Finally, Bahor also refers to the language of Manichaeen fragments from Turpan, giving, in his opinion, the forms of archaic Dari, not Pahlavi)."

6. On the issue of the existence of the Tajik language, the position of Safar Abdullo and his supporters is even more radical. Safar Abdullo writes: "A language called "Tajik" did not exist and does not exist." This hypothesis he put forward even earlier. "The name "Tajik language" was imposed by our enemies, and this name is a political term rather than a scientific expression" (Millat (Nation), 01.16.2013). Obid Shukurzoda, as his supporter, goes further and emphasizes on the pages of the weekly Nigokh (Glance): "If it would be disgusting to call "Khusrav" as "Kajrav", then it would be more disgusting to call the language "Persian" as "Tajik". Demonstrating his ignorance and incompetence in this delicate matter, he adds. "Our language was called Persian, but, since 1938, under the dictation of the strong hands of the Russian aggressors, they called it "Tajik" and also adds "the expression "Tajik language" is an invention of the enemy and mockery of the name of our native language." Below is some information about the use of the word "Tajik" in combination with the word "language" in the meaning of "the language of Tajiks" and "Tajik language", while these expressions are equivalent to the expressions "Dari language" and "Persian language".

1. Religious Manichaeen text in Parthian. In one of the written sources in the Manichaeen-Parthian language, (text No. 339., Stored in the German Academy of Sciences) from Turpan, which dates from the 8th century A.D., the name of the Tajik language is found in the phrase "par tazigane awak" - "in Tajik", or, more precisely, "in Tajik pronunciation". This written source briefly states that the Manichean worship conducted in Tajik.

Manichean-Parthian religious text, which is stored in the Center for the study of texts found in the Turpan Academy of Sciences of Germany, Berlin. In the middle of the text (seventh line), the sentence “*par taziganeawak*” (“*In Tajik*”) is written in yellow ink, around which two flowers are drawn.

This written source, according to some scholars, including Doriush Rajabiyon, is noted as “a Sogdian Manichaean text relating to the 10th century A.D.”, however, it is necessary to state the fact that this text is written in Parthian, not in Sogdian. In addition, this text dates back to the 8th century A.D. In this period Parthian was a dead language, and the Tajik language was used instead, and among Iranians there is no doubt about the kinship and proximity of the Parthian and Tajik languages.

Attention should be paid to the point of view of some scientists. As stated by Gulyam Geloni Davari: “The German scientist Mr. Vernar Zanderman on the back page of the Manichaean-Parthian written source (No. 339, stored in the German Academy of Sciences), which dates back to the 8th century A.D., opened the name of the Tajiks in the sentence “par tāžīgānē āwāk”, “in Tajik” or “in Tajik pronunciation”, where the word “Tajik” is written with the letters “g” and “g” as “tazhig”.”

It should be emphasized that due to the fact that this source is of great scientific importance, the author of these lines, together with the author D. Saimiddinov (blessed memory of him ...) were in Germany in 2010, saw this written monument and made a copy of it. In fact, according to German researchers, this source was compiled in Parthian (not Sogdian) language and dates back to the 8th century A.D.

The text itself is written in black ink and consists of 17 lines, some of which, starting from line 11 to line 17, are partially corrupted and destroyed. Gulyam Geloni Davari read the first four lines in this way: lines 1-3: “āyād pad nog nēw muvvā, nōg jug ud nēw pēšāy nog”, fourth line “par tāžīgānē āwāk”.

Literal translation of the lines: “We hope that there will be a good arrival, a new omen, a new future ...”, the fourth line “in Tajik pronunciation”.

The term “Tajik” in the form of “tāzyk” and “tāzykānak” (to-zikonak) is also traced in Sogdian written sources, and which, ac-

cording to Davari, “by V.A. Livshitsa and Gariba are mistakenly interpreted as “Arab” and “Arabic”.

This statement also applies to V. Zanderman, since the word “tāžīkānē” in the Parthian language appeared when the Manichean religion totaled 800 years of history, and had nothing to do with prayers and worship of Arabs and Muslims and may not even was aware of the images of their worship. On the other hand, the Manichean religion, together with the Parthian language, spread to the eastern regions of historical Iran and the Sogdians adopted this religion, through the Parthian language and religious ceremonies of the Manichean religion as a whole were carried out in this language. Therefore, this text mainly refers to the Tajik language and its pronunciation, not the Arabic pronunciation.

2. In a religious teaching called “Bonpo” common in Tibet, reference made to the country of Tagzik, which supposedly was in Central Asia, and the language “tagzik”. L.N. Gumilyov in his book “The Greatness and Fall of Ancient Tibet” writes: “The holy book of Bon was written by Shenrabbibo in the tagzik language and translated into other languages.”³⁸⁹. If ancient Indian epic poems lead the word “Tajik” to the second millennium B.C., ancient Tibetan sources fix the name of this people in the last millennium B.C., and determine its location. The famous Russian tibetologist B.I.Kuznetsov, showing particular interest in the word “Tajik,” notes: “For the designation of Iran and Iranians, the Tibetans were pleased with the word Tajik in different spelling variants” (Stag-gzig, rta-mjig, atag-bzhi, rtag-gzigs, tazig, etc.)³⁹⁰. Director of the Institute for the study of bonpo, J. M. Reynolds, believes that the teachings and practices of Bonpo (pneumatological and energetic medicine), in ancient times, also came from the country of Tagzig. In an article of “the Institute on the Bonpo studies” he writes: “According to the Bonpo tradition, the

³⁸⁹Гумилёв Л.Н. Величие и падение древнего Тибета//Страны и народы Востока. Вып. VIII. –М. 1969. –С. 158-159.

³⁹⁰Кузнецов Б.И. Древний Иран и Тибет. Первая религия Бон. –Санкт-Петербург, 1998.-С.12.

teachings and practices of the carrying out of medicine (great Tibetan medicine) came to Tibet not from the south, from India, but from the country of Shanshun, which is west of Tibet, where, in turn, in more distant times, they came from the country of Tazig, or from Iran's Central Asia"³⁹¹. In the introduction of B.I. Kuznetsova's book "Ancient Iran and Tibet", another famous Russian orientalist A. Zelensky writes: "Speaking about the history of the Bon religion, the author of this study points out, referring to Tibetan sources, to areas from which this religion could penetrate into Tibet; the country of Tagzig, by which he means the (now) Muslim regions adjacent to western Tibet, the Turkic-Mongolian country of Asha (east of Tibet) and the country of Shanshun (northwest Tibet). In this latter, just somewhere the legendary country of Olmorodin Shenrab, the founder of the Bon faith, was located"³⁹². The multivariate and frequent use of the word "Tajik" in the religious heritage of the ancient Tibetans indicates the enormous spread of the influence of Tajiks, and their worldview on the Tibetan religion and culture.³⁹³

3. Another example relates to the initial period of the Islamic Renaissance, in which, with the advent of Arabs, Mavolis (the Islamic part of the Iranian-speaking peoples) and the spread of Islam in Central Asia, the term "Persian" is used more actively than the terms "Tajik" and "Dari". In the Turkic-Uigur or Karluk primary sources of the Bagrahan period from the Karakhanid dynasty (according to A. Kononov, "The Bagrahan language"), including in "Kutagtu bilik" ("Graceful knowledge"), written in the year of 1070 by Yusuf Balasaguni, provided very clear information about the Tajik language. It should be noted that this work is the first,

³⁹¹ Рейнольдс Дж. Олмо Лунгринг: Нерушимая священная земля//Гаруда. 1992, №2.-С.48.

³⁹² Кузнецов Б.И. Древний Иран и Тибет. Первая религия Бон. –Санкт-Петербург, 1998.-С.12.

³⁹³ См. подробно: Муъминджанов Х.Х. Авесто об этногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. –С.184-187

oldest, and only Turkic poetic work of the 11th century. Yusuf Balasaguni wrote his work in ancient Kashgar more than a thousand years ago. In the 9th century, in Hafrud (Seven River), where the Tajik Samanid dynasty dominated before, a new Turkic state arose — the Karakhanid state, which existed until the beginning of the 13th century. The Karakhanid dynasty, or, as they were called by contemporaries, the Afrasyab House, Muluk al-Hakania (Rulers of the Empire), was founded by khans belonging to the Turkic Karluk tribe. The Karluks became the dominant tribe in the Karakhanid state, which during its greatest power included Maveranahr, Ferghana, Hafrud (Seven River), Kashgaria, that is, a huge territory from Khotan (Xinjiang) to the banks of the Amu Darya. In the 10th century, the Karakhanid Turks were the first among the Turkic tribes to adopt Islam - the religion of the settled population, which gradually spread among the nomads.

Three languages were widely used: Tajik, Turkic and Arabic. Tajik flourished in beautiful poetic examples, for example, of the Bukhara literary circle, and being from the 10th century also a language of theological literature. The Turkic language in cultural areas was the language of aliens from the steppes, nomads, who moved to settled areas and, due to their large numbers, not only retained their language, but also spread it among the natives; the process of gradual Turkization of the region began. Arabic was the language of religion, science, legal clerical work, and partly poetry. All three languages used the same Arabic script, however, to write in Turkic, the second Uyghur alphabet, based on the Sogdian alphabet was also used. The Turkic rulers in the conquered areas of Central Asia subordinated to the influence of the local (Tajik) culture and not only kept Tajik-Persian poets at their court, but also wrote poems in the Tajik language. Yusuf Hass - Hajib Balasaguni standing on the fertile ground of the oral literature of the Turks, under the influence of Tajik - Persian literature creates a monumental epic creation entitled "Graceful Knowledge", which he wrote with legitimate pride at the beginning of his poem:

*Yes, Arabs and Tajiks have a lot of books,
And in our speech, this is only the beginning.*³⁹⁴

4. The issue of the features of the Tajik language and the country called Tajik or Tajikiya is first mentioned in the Middle Ages in the book “Diary of a trip to Samarkand to the court of Timur (1403-1406)” by Rui Gonzalez de Clavijo, Ambassador of Spain King Henry 3 to Timur. Approaching the city of Andkhoy (the current city in the north of Afghanistan), he writes: “Soon we got to the city called Anka ... This city was no longer related to the land of Media, but to the land called Tahikinia, its language is somewhat different from Persian, however, basically similar to it.”³⁹⁵ By the geographical name “Tahikinia” the author literally means “Tajikia” or “Tajikistan”, which is confirmed by another example from the same book: “Then he conquered the whole land and empire of Orasanii (Khorasan), as well as the whole land of Tahikinia (Tajikistan), called Ray ... ”.³⁹⁶ From this example, one may conclude that in the time of Timur, the territory under the name of the country “Tajikia” extended to the province of Rei (the current territory around the city of Tehran, the capital of Iran).

5. At the beginning of the 19th century, and more precisely in 1813, Mirizotullohi Hindi in his work “Safarnoma” on the Tajik language writes in such a way that this writing rejects the baseless claims of Safar Abdullah about the non-existence of the term in the meaning of the “Tajik language” until 20th century. He writes: “The language of Kukan (i.e. Kukand - S.N.) is Turkic, the population speaks Tajik, i.e. Persian.”

6. The first Tajik-language newspaper in Bukhara was published on March 11, 1912, which was founded by Mirzo Muhiddin Mansurov and Mirzo Siroj Hakim. This newspaper played an important

³⁹⁴ См. подробно: Юсуф Баласагуни. Благодатное знание. –Ленинград, 1990. –С.5-9.

³⁹⁵ Руи Гонсалеса де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). –Москва, 1990. –С.97.

³⁹⁶ Там же. –С. 3

role in educating the public in promoting the culture and history of the Tajik people, in promoting national values and patriotism among the population of the Bukhara emirate, for which, after the publication #153, the newspaper was suspended. Issues of language and literature, purity of the language, disputes over the name of the language were the focus of the staff of the newspaper Bukhoroi Sharif (Saint Bukhara), which was the flagship of the Enlightenment of Bukhara's 20th century. The third issue of the newspaper wrote the following: "The first issue of Bukhoroi Sharif has not yet been published, as some gentlemen appeared in the editorial office and, reviewing the articles, said:vc'Tajik is the common language here. It will be better if the newspaper is printed in Tajik." Or the conclusion of the newspaper's employees on the name of the language: "... different ethnic groups were combined and some under the name of Dari, while others under the name of Farsi, the third - Tajiki divided themselves ... however, the development of each ethnic group is that they must subordinate their colloquial language by writing, and not vice versa"

There are a lot of such examples about the life expectancy of the Tajik language, its homeland and its formation in written sources that have survived to this day. However, there are still many undiscovered and unexplored materials and documents that are stored in various museums and archives and are waiting for their researchers.

CHAPTER III.

THE DEVELOPMENT OF TAJIK LANGUAGE FROM THE HISTORICAL POINT OF VIEW

§1. The early period of development of the Tajik language

Tajik language - the state language of the Republic of Tajikistan is included in the Iranian group of Indo-European languages, also combining Persian, Dari, Kurdish, Baluchi and a number of other languages. It is common in Tajikistan, Uzbekistan, Afghanistan, Kyrgyzstan, Iran, Pakistan, India, China (Xinjiang Uygur Autonomous Region). The Tajik language has acquired the status of a literary language since the 9th century. Already in the era of the Samanids (9th-10th centuries) scientific and fiction literature in the Tajik language appears.

The Tajik language is recognized by many linguists as the ethnolect of the Persian language. Their discrepancies are recorded approximately in the 16th century and are basically phonetic. The introduction of the Cyrillic alphabet for the Tajik language in 1940 cemented these differences. Compared with Persian, the Tajik language has more archaisms in vocabulary and separate phonetic phenomena, which indicates the preservation of the heritage of the classical period (9th-15th centuries). At the same time, Turkic (primarily Uzbek) is noted in colloquial speech, and from the 20th century, Russian lexical influence is also noted.

The Tajik language belongs to the Iranian branch of the Indo-Iranian languages of the Indo-European family. Together with the Dari language (which is actually a variant of the Tajik language and almost does not differ from it), it enters the eastern zone of the New Persian dialect continuum and considered as the north-eastern version of the Persian language. Mutual understanding between the native speakers of the Tajik language and the Persian-speaking inhabitants of Afghanistan and Iran is still possible. Cur-

rently, it is distributed in the main territory of Tajikistan, in the Gorno-Badakhshan Autonomous Region to the Vanj district, with enclaves in some regions of Uzbekistan (primarily in Samarkand and Bukhara, in Kashkadarya, Navoi, Tashkent, Namangan, Andijan, Ferghana regions and in the eastern part of the Surkhandarya region), as well as in the south of Kyrgyzstan (primarily in the Batkent region). In the southwestern part of the Xinjiang Uygur Autonomous Region of China, representatives of the Pamir peoples live, speaking the Wahan and Sarykol languages of the Pamiri group of Iranian languages.

Tajik (Persian, Dari) is the only language of the Iranian group of Indo-European languages, the history of which from ancient times to the present can be divided into several periods, although this periodization is complicated by many additional difficulties, namely: 1) the length of the written history, the insufficiency and unevenness of the documentation in separate languages and in individual stages of their development; 2) the multiplicity of written systems used at different times to fix individual Iranian languages, their inadequate ability to transmit sound composition, as well as the incomparability of these writing systems with each other; 3) conservative spelling and literary norms³⁹⁷.

Three stages are distinguished in the history of the Tajik language: 1) the ancient period (from the period of the separation of Iranian languages into an independent group of languages from the 4th-3rd centuries B.C.). The predecessors of the Tajik language from this period are Avestan and Ancient Persian. 2) the Middle period (from the 4th-3rd centuries B.C., to the 8th-10th centuries A.D.). The predecessors of the Tajik language of the Middle Iranian language era were Parthian, Middle Persian, Bactrian, Sogdian and Khorezmian languages, although some of them (Bactrian, Khorezmian and Sogdian) represented the groups of East Iranian languages. 3) the New Iranian language era (from the 8th-9th cen-

³⁹⁷ См. подробно: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. - М., 1979, - С. 63

turies to the present). This development period includes more than 40 languages and dialects.

The Tajik language (Dari, Persian or New Persian) was formed mainly on the basis of the Middle Persian, although according to new studies some linguistic monuments of the Middle period (especially Manichaean texts in Parthian) practically do not differ (up to lexical Arabicisms) from the language of early monuments of New Persian poetry.³⁹⁸

Thus, written monuments found in the Turpan oasis of the Xinjiang Uygur Autonomous Region of China and located in the State Library of Germany (Berlin) indicate that the written tradition in the early Tajik language dates back to the era before the Arab conquest. Gulyam Geloni Davari reports about 22 sheets of manuscripts in the Manichaean alphabet and gives a translation and commentary of the religious monastic text (M 877 and M 403) in the early Tajik language:

Nyrwg'yg yzdyg pd trs 'wd bym. 'ndy šg'wd z'ryy nšystn,

Dyl 'wd hwš 'y xwyšr'y swyh m'erft 'y rwšn 'y xwd' pd dwe' u xw' st br d'štn.

Nirug ig yazdig pad tars ud bim. Andishg ud zori nishastan,

Dil ud hush i hishroi suii marifat i rushan i khudo pad duo u khost bardostand(*Nerui yazdiro bar (ziddi) tarsu bim, andesha va zori nishondan. Dilu hushi kleshro suii ma'rifati rushani Khudo bo du'ovu khost bardoshtan.*³⁹⁹). Literal translation. "He will direct divine power against fear, startle, dismay, dread, supplication. He will direct his heart and mind with his prayers and aspirations to-

³⁹⁸Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. -М., 1979, -С. 65

³⁹⁹См. подробно: Гулом Челонии Доварӣ. Таҳлили забонӣ ва таърихии вожаи «тожик» бар мабной осори кашфшуда. -Душанбе, 2016. -С.74-75; Werner Sundermann: Ein manichäis cher Bekenntnis text in neupersischer Sprache.In: Christine Reck, Deiter Weberund Claudia Leurini, Antonio Panaino (edd.): Manichaica Iranica. Ausgewählte Schriften von Werner Sundermann. Serie Orientale Roma LXXXIX, 2, Band 2, Roma (Istituto Italiano per l'Oriente) 2001, 355f.[645f.].

wards a bright knowledge of God”. It appears from this text that the influence of the Arabic language on the example of the words “duo” (prayer) and “marifat” (cognition) is already felt in the early texts of the Tajik language.

The Tajik language of the early period differs from previous languages in phonetic, grammatical and lexical features. In phonetics, quantitative features turn into qualitative ones. In the classical Dari language (early Tajik), the eight-phoneme system of vocalism is preserved (three pairs of short and long vowels I - ī, a - ā, u-ū and two long vowels, which appeared from complex phonemes ai> ēи au> ō). Later, under the influence of qualitative changes in vocalism, the modern Tajik language switches to a six-phonemic vocalism system, which still causes debate among researchers. The consonants of the Tajik language do not undergo major changes in the qualitative and quantitative nature, although some qualitative changes occur in their location. In the system of grammatical structure (morphology and syntax), the main changes are observed in the transition of parts of speech from a synthetic to an analytical one.

In the early period of the development of the Tajik language (in the written monuments of the 9th-20th centuries Dari, Parsi Dari or Parsi) dialect differences are traced, which led to the creation of various explanatory dictionaries. However, until now, the Tajik (Dari, Persian) language maintains a uniform grammatical structure.

The basic norms of literary written language developed already in the 10th century. The modern Tajik language retains the basic features of the phonetic, grammatical and lexical structure of the language of classical literature, although in some works of the 10th century differences between dialects in the territories of Central Asia and Khorasan are noted.

The vast territory of the distribution of this language, feudal fragmentation, characteristic of feudalism, the weakness of cultural and economic ties between individual regions contributed to the

dialect fragmentation of the language. Writers, geographers, and numerous travelers report this in their writings. In particular, Mukaddasi identifies the following territorial dialects of the Tajik language in these areas: Nishapur, Bust, Merv, Balkh, Herat, Bukhara, Samarkand, Shash and Ferghana. He notes that the dialects of Tusa and Nisa are close to Nishapur; dialects of Serakhs and Abiverd - to Merv; the dialects of Bamian, Tokharistan, Termez - to Balkh, etc. Regarding the dialect of Merverrud, it is indicated that it is close to both Balkh, and Merv; regarding the dialect of Dzhuzjan - that he occupies a middle position between Merv and Balkh; regarding the dialect of Garchistan - that he occupies a middle position between the Herat and Merv.

The geographer Mukaddasi, listing the dialects of Bukhara, Samarkand, Ferghana, Balkh, Bust, Herat, Merv, Nishapur, Tus, Abiverd and Serakhs, notes their phonetic and morphological features, which can be seen in modern Tajik dialects. For example, the verb form – ak, noted in the 10th century in the Samarkand dialect (bikardakam – I did, biguftakam – I said) used even today.

In some cases, these dialectic differences can be explained by the impact (mainly in phonetics and vocabulary) on the Tajik language of the local language substrate – Parthian in Khorasan, Sogdian in the Zeravshan valley and surrounding areas, Sax-Tohar in Sistan and Tokharistan. However, it did not exclude mutual understanding between separate groups of the population who spoke different dialects of the Tajik language. The presence of dialects does not deny the presence of a common language, the branches of which are these dialects. Mukaddasi, listing various local dialects, noting their individual features, indicates at the same time that they all belong to the Farsi language, i.e., to the Tajik language.⁴⁰⁰

During 1000-1500 years, the area of distribution of Iranian languages remained unchanged. The Yagnob language has re-

⁴⁰⁰Оранский И.М.Введение в иранскую филологию.- Москва,1988, - С. 278-279

tained its place since the 8th century, only the boundaries of its distribution are much limited. Using the example of the Yagnob and Pamir languages, one can state the fact that Tajik since ancient times was a living language in the territory of its distribution, and its advance towards Iran in the following centuries became possible only after it became the official literary language in Central Asia and Khorasan.

All data confirm that the Tajik language during a few centuries before the arrival of the Arabs was already a well-established language. E.E. Bertels emphasizes: “There is no doubt that at that time many different languages should have existed in Central Asia, however, hardly all these languages were dialects of Sogdian. The fact that the language of Bukhara was not Sogdian is indicated by two facts, first noted by O.I. Smirnova: coins minted in Bukhara did not use the Sogdian alphabet; while the titles of the rulers of Sogdiana were *ikhshid* and *atshins*, these titles were not used in Bukhara, and its rulers called themselves *Bukharkhudat*, later *Samankhudat*. All these facts show that on the territory of Central Asia, alongside the Sogdian language, there was also some other language that, even before the Arab invasion, had already used writing to some extent.”⁴⁰¹

Thus, on the fact of the place and time of the origin of the language, one can come to the following conclusions:

- Tajik (Dari, Persian) language is an independent ancient language and the place of its origin is Khorasan and Maverannahr – two banks of the Amu Darya. As a result of interaction with the local Parthian, Bactrian and Sogdian languages and under the influence of the Middle Persian language, the Tajik language had already become a common literary language of Central Asia and Khorasan before the arrival of the Arabs;

- the stability of grammatical norms, rich primordial vocabulary, the beauty of expressing thoughts in the first poetic and pro-

⁴⁰¹Бертельс Е.Э. Персидский- дари-таджикский//Забоншиносӣ, 2010, №2. –С. 49-50

saic works in the Tajik language show that this language is not a direct continuation of the Middle Persian language, however, on the contrary, as an independent language existed along with that language before the advent of Islam;

- At the beginning of the 8th century Tajik was the spoken language of Balkh, and literature in this language also existed among the Manichaeans. According to reports by Arabic-speaking authors Ibn al-Mukaffa (721-757) and Mukaddasi (10th century), it can be judged that already in the first half of the 8th century Tajik (Persian) language (pārsi, fārsi) was used in Balkh. For example, one of the most ancient monuments that have come down to us in this language, written in Arabic script, is the quatrain given in the “History of Tabari” when describing the events of 727-737, when the Arabs were defeated in Khatlon (Az Huttalon omadih, Bo ruh taboh omadih ...). The context of this message and the very nature of the song leaves no doubt that it came out of the popular milieu and was widespread among the population. Thus, it is confirmed that already at the beginning of the 8th century living spoken language of the population (or some part of the population) of Balkh was Tajik (Persian);⁴⁰²

- The basic grammatical norms of the literary language developed in the 9th-10th centuries during the reign of the Samanids (873-999). In subsequent centuries, Tajik (Dari, Persian) becomes the international language of a vast range from Asia Minor to China and India.

After the fall of the Sassanid state and the conquest of Iran and Central Asia by the Arabs, after more than 100 years, the Iranian-speaking peoples achieved independence from the Arab caliphate. The ideological pillar of the latest transformations was the self-awareness and ancient traditions of these peoples. The main role here was played by the Tajik language, which by that time was becoming the language of communication

⁴⁰²Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - Москва, 1988, -С. 231-232

throughout Central Asia and Iran. The appearance of the first national dynasties of the Tahirids (821-873) and Saffarids (873-903) dates back to this time. If at the court of the Tahirids the official language was still Arabic, then already in the era of the Saffarids, the Tajik language gradually becomes the official language of this dynasty.

One of the most ancient and reliable sources of “Ta’rikh-i Sistān” (“The History of Sistan”, 11th century) contains an excellent description of the events associated with the seizure of power by Yakub ibn-Leys Saffarid in Sistan, Kabul, Kerman and Fars. Returning in 867 years to Herat previously captured from a successful military campaign, Yakub, according to the indicated source, “killed several of the rebellious who remained there and took their property. Then the poets wrote Arabic verses in his honor: “Allah blessed the townspeople and the villagers with the authority of a decent and strong Yakub ...” When these verses were announced, Yakub did not understand them. This was attended by Muhammad, the son of Vasif, who was a Dabir and knew literacy (adab). And at that time, Persian writing (nāma-yi pārsi) did not exist. Then Yakub said: “Why say something that I do not comprehend?” Then Muhammad, the son of Vasif, began to compose Persian verses (ši 'r- i pārsi guftan girift) and was the first person among Ajamians (' ajam) to compose Persian verses. Nobody composed before him, for as long as there were pre-Muslim Iranians (pārsiyān), their verses (sukhan) were sung to the harp (rud) to the melody of husravani (ba tariq xusravāni). When the Ajamians were uprooted and the Arabs came, Arabic verses spread among the Persians, and they all knew Arabic verses. Before Yakub, not a single person appeared among the Persians who would have achieved that greatness, the son of Abdullah al-Shari, who was educated and knew the Arabic language. His poets composed in Arabic ... When Yakub ... took Herat and when he was given control of Sistan, Kerman and Fars, Muhammad, the son of Vasif, composed the following verses: “O Emir, to whom the emirs of

the world, the elect and simple are slaves and servants, and customers, and dogs, and slaves! Pre-written letters are written on the tablets: give the kingdom to Abu Yusuf Yakub ibn Leys, the hero ... ”... Then Muhammad, the son of Muhallad, also a Sistanian by birth, an educated man and poet, also took up Persian verses After that, everyone began to compose (Persian) verses, however, they were the first, (before them) no one undertook verses in the Persian language ...”

This message draws attention to the reasons that prompted the court of Herat and Sistan poets to switch from versification in Arabic to versification in Persian (Tajik): “ignoramus” Yakub “did not comprehend” Arabic verses.⁴⁰³

However, the heyday of this language falls on the era of the Samanids (873-999). The rulers of this dynasty strongly encouraged writers and scholars who wrote in Tajik. Thanks to this linguistic and cultural policy in the era of the Samanids, such great writers and scholars as Abuabdullo Rudaki, Abulkasym Firdousi, Abuali ibn Sino, Aburaihon Beruni, their contemporaries and followers have created in Tajik language many invaluable literary and scientific works, forever proving the power of the world, the greatness of this language. After more than eleven centuries, it is still accessible and understandable to contemporaries, which is a unique example in history.

It is known that the first poetic works in Tajik were created a hundred years earlier than prosaic. Starting from the 9th century, when preparing the Tajik dictionaries, the researchers primarily turned to literature of a different nature: on history, religion, politics, economics, and the well-known sciences of that time; various dictionaries (explanatory, bilingual, etc.) that appeared already in the 11th century in a fairly large number (according to various sources, there are from 180 to 225 dictionaries); of works written in colloquial, dialectic, ancient layers of language. These are *Is-*

⁴⁰³Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- Москва,1988, - С. 261-262

kandarnoma, *Kalila va Dimna* by Abulmaoli (12th century), *Samaki Ayer* by Faromarz ibn Khudodod (13th century), *Marzbon-nama* by Saaduddin Varovoni (13th century), *Sindbadnama* by Muhammad Zahiri Samarkandi (13th century), “Dorobname” by Abutahira Tarsushi and many others. There are also written sources for paperwork: letters, official documents, literature on clerical science. Starting from the 9th century, the Dari language becomes the official and state language of some states of the Middle East, and then from the 12th century - the language of inter-ethnic communication over a vast territory - from modern Turkey to India. A huge amount of official papers, correspondence at the state level (texts of orders, agreements, legal documents), etc., have been preserved in this language. During this period, books also appeared on the compilation of documents on paperwork, letters of various nature, formed an independent branch of philological science. It is characteristic of the Tajik language that has its own specific terms for these areas: *ilmi-tarassul* - the science of compiling documents, and *nomanigori* - document management, paperwork.

This source is classified as follows:

- books on drafting documents and works in which separate chapters are devoted to this issue. Such works include the “Chahor Makola” by Aruzi Samarkandi and the “Mafoteh-ul-ulum” of Kotibi Khorezmi (11th century), which contain meanings and comments of concepts from various sciences;

- works in which letters and official papers of famous secretaries (*munshi wa dabiron*), who served in the courts of the sultans and *padishahs*, are collected. Such works include “Utbat al-katbat” by Atobak al-Dzhuvaini (12th century) and “At-tawassul ilal tarassul” by Bahovaddin al-Baghdadi;

- texts of orders, agreements, legal documents, comments on these documents, which are often mentioned in the works of various authors, where one can get a lot of useful information regarding the language features of this period.

The first works of scientific and fiction that have come down to our time date back to the initial period of the rule of the Samanids. Iranian researcher Rizo Sodiki mentions 24 books and scientific treatises written at the initial stage of the emergence and formation of the Dari language. Therefore, the first example of prose in Farsi was the “Introduction” to the “Shahname” of Abumansuri, which came to us. The rest of this work has not been preserved. Six years later, Abujafar Jarir Tabari, a Tajik by origin who worked in Arabic, wrote “Taarihi Tabari”. This book, and then Tafsiri Tabari, was translated into Tajik by order of Nuh ibn Samani (943-954 A.D.). The first was translated by Abulfazl Balami, and the second by the scholars of Maverannahr.

Due to the scientific Arabic-language tradition, the Arabic language could be preserved longer in prose (almost exclusively scientific in content) literature than in poetry.

However, here the same factors acted that determined the process of displacing out the Arabic language from poetry. The main thing, of course, was that for the vast majority of the population of Maverannahr, Khorasan and Western Iran, the Arabic language was and always remained a foreign language. This circumstance was quite clearly recognized by both contemporaries and representatives of subsequent generations. So, in the manuscript of the religious treatise “As-Savod ul-Azam” we read: “... the Samanid emir ... having collected the Maverannahr ulema, he ordered them to state the true creed and the rules of the “Sunnah” and “community”. The Bukhara imams ... pointed to the Khoja imam abu-l-Qasim-Hakim of Samarkand ... Then he composed this book in Arabic (ba tāzi), and all the ulama approved (it). Then the Samanid emir ordered to translate this book into Persian, so that the benefits would be both noble and rabble (farmud ki in

kitāb-rā ba pārsi bāyad kard tā xāss va 'āmm-rā manfa'at buvad)

»404

...

During this period, many other works were translated (or shifted) from Arabic to Persian (Tajik), including the famous historical chronicle of at-Tabari and its huge Tafsir (commentary on the Qur'an). Both of these translations (in the first case, significantly revised) relate to the same time (about 963) and were carried out on a direct assignment and with the participation of the Samanids and their entourage. The translator of Tabari's History was Abu Ali Muhammad Bal'ami, a prominent political figure (vizier) of the Samanid era, widely known for his patronage of literature. Here is how Bal'ami himself explains in the preface (in Arabic) the reasons that prompted him to work on the translation: "And I translated this book into Persian, so that it subjects and ruler could join in reading and cognition, and so that it wouldn't be difficult for someone who will delve into it." The same motives were guided by the translation of "Tafsir", carried out (like the previous translation) by order of the Samanid emir Mansur ibn-Nuh (961 – 976 A.D.): "This book is a great tafsir, translated from the words of Muhammad, son of Jarir Tabari, into a clean (correct) Persian (pārsi- yi dari-yi rāh-i rāst). This book was delivered from Baghdad forty volumes were written there in Arabic ... It was delivered to the emir by the victorious Abu Salih Mansur, son of Nuh, son of Nasr, son of Ahmad, son of Ismail, may Allah have mercy on them all. And there for it seemed to him difficult to read this book and understand it in Arabic, and therefore he wished for it to be translated into Persian (pārsi). Then they collected the ulema of Maverannah and he asked them the fatwa, will it be permissible for us to translate this book into Persian (pārsi)? The ulama) said: "Reading and writing in Persian (pārsi) the tafsir of the Koran for that person who does not know Arabic is permissi-

⁴⁰⁴Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- Москва,1988, - С. 264

ble ... However, here in this country the language is Persian (pārsi) and kings (muluk-i 'ajamand)" ⁴⁰⁵.

In the era of the formation of the Tajik language, the state, scientific, and literary language of the Arab caliphate was Arabic. Many Tajik-speaking authors wrote their works in this language, and subsequently translated them into their native Tajik language.

The main features of the initial period of language development are:

- the language of the works is simple and rich in colloquial elements of various dialects of the Dari language, and this distinctive feature then became the basis of the scientific and literary language.

Such words and terms as *dindoron* – clergy, *tojdoron* – crowned bearers, *dehqonon* – feudal lords, *farzonagon*, *khushyron* – enlightenment, *kornoma* – records, chronicle, *shahrier* – padish, *doston* – narration, prediscussion – were actively used at the beginning of the appearance of fiction and scientific prose of that time;

- some words, phrases and terms of this time formed the basis of term-creation of the language and were actively used in the works of authors of other periods; *shahr* – city, *shahrak* – ancient settlement, *shahriston* – meaning a city with a population around the city or an administrative term for a certain territory with a central city, *hosta* - wealth, *pahno* - width, *darozo* – street;

- words, phrases and terms of this period were mainly native Iranian, and the influence of foreign words, especially Arabic, was insignificant, there were very few Arabic words in their number.

It was during the reign of the Samanids that systematic efforts were made to develop the Tajik language. The emergence of scientific and artistic prose during this period led to the further development of linguistic structures and the formation of the lan-

⁴⁰⁵Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- Москва,1988, - С. 264-266

guage of science and literature. During this period, a brilliant galaxy of representatives of science and literature appears: Abuab-dullo Rudaki, Abulkasim Firdavsi, Abuali ibn Sino, Aburaikhan Beruni, Baykhaki, Nosir Khusrav. On the basis of the language of their works, the fundamental principles of the formation of a literary language have been developed.

Therefore, it is quite reasonable that the priority in the development of literary norms of this language belongs to the poet and writers of Maverannahr and Khorasan, i.e. on those territories where the formation of the Tajik people took place. It was here, in Bukhara, Balkh, Herat, Tus, formed in the 9th-10th centuries Tajik literary language, which was destined to play such an important role in the cultural life of the peoples of Central Asia, Iran, Afghanistan, India and neighboring countries. It was from Khorasan and Maverannahr that the first and largest figures of Tajik-language literature came out.

According to the oldest tazkire *Lubābal-Albāb* ("Core of the Cores", 1221-1222) of Muhammad Aufi, of the 106 poets who worked in the Seljuk era, 68 came from Khorasan and Maverannahr, and only 16 from the western areas of Iran.⁴⁰⁶ These data are another confirmation of the generally recognized position that up to the era of the Mongol invasion, literature in the Tajik language developed mainly not in the territory of Western Iran, but in the territory of Khorasan and Maverannahr.⁴⁰⁷

The most important are two works - "Donishnoma" ("Book of Knowledge") by Abuali ibn Sino and "Kitob-ut-tafhim avoili sanoat it-tanim" ("The Book of Admonition to the Firstfruits of the Science of Stars") by Aburaikhan Beruni. For a long time, language vocabulary researchers believed that it was these scholars who were the founders of the scientific terminology of the Farsi-Dari language, although it is believed that the path of Beruni and

⁴⁰⁶Бертельс Э.Е. Персидский-дари-таджикский, СЭ, 1950, №4. - С. 63.

⁴⁰⁷Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- Москва, 1988. - С. 272

Sino in the formation of the principles of term creation in the Dari language was not new, and that they are followers of those who have already went this way.

Aburaikhan Beruni and Abuali ibn Sino used the following methods of word and term formation:

- words and terms that were known before them and are used in a living language. These words and terms are used in the same meaning: *otashi* – fiery, *oromish* – peace, *oson* – easy, *poydor* – unshakable, *paziroi* – meeting, *rushno* – light, *sukhan* – word, *maghz* – mind, *yakson* – monotonous;

- words and terms known to the scientific world, however, not used in colloquial speech, or they did not have distribution in other Persian-speaking areas;

- the use of words and terms in new meanings: *istodan* – *qoimbudan* – to be persistent, *bakhost* – *biliroda* – optional, *bisiori* – *carat* – total, *tanumandi* – *jismoni* – physical, *judo* – *ghayriyat* – separability, *ravon* – *nafs* – soul, *yaki* – *vahdat* – unity;

Ibn Sino and Aburaikhan Beruni created many terms by using phrases and word formations. At the same time, they used both native Tajik words and foreign languages, mainly of Arab origin. For example, in the writings of Ibn Sino one can find such terms as: *afkandanigumon* – *tavlidishak* (doubt), *andarmyyonaftodan* – *al-voqefilvasat* (happened), *andaryobi-idrok* (cognition), *junbishdor* – *muharrik* (moving), *ilmi angorish* – *riyoziyot* (mathematics), *yoddosht* – *hotira* (memory).

§ 2. Tajik is the language of interethnic communication

After the collapse of the Samanid dynasty, the Tajik language has become the language of interethnic communication of the Middle East and India. Since the end of the ninth century written language, written literature in Tajik (Persian) language is widely spread in all spheres of political and cultural life in many coun-

tries of the Near and Middle East. Not only for Tajiks and Persians, but for many other peoples of the Near and Middle East – Kurds, Afghans, Indians, Turkic-speaking peoples of Azerbaijan, Small and Central Asia, the Tajik (Persian) language was the main literary language in the early Middle Ages.

The main role in this issue was played by the relationship between language and society, especially the vocabulary and terminology of the Tajik language. Words and terms used by Sino and Beruni have become quite popular. Many followers used them when writing their works, and then began to create their own terms. Abuubaid Giusjani on the process of writing comments to the treatise of Abuli Ibn Sino's "Hai ibni Yakzon", uses his own new terms: omezish (communication), ustuvor doshtan (approve), andaryoft (finding), peshinagon (ancient), barno (young), piroya (decoration), darzi (tailor, seamstress), sirihsht (creation), kolbud (form, body), mehtarin (elders, higher), etc.

After Abuali ibn Sino and Aburaikhan Beruni, the most famous followers and continuators of their traditions in word formation and term creation were such prominent figures of science and literature as Nosir Khusrav, Muhammad Ghazali, Afzaluddin Koshoni, Unsurulmaoli Kaikavus, Nizamulmulk, Abulfazl Baikh and others. In the "Siasetname" ("The Book of Reign") of Nizam al-Mulk the vocabulary and terminology of the Samanid period is represented very widely. It can be characterized as follows:

- native Tajik words and terms that were used in early works in Farsi: barziqar – peasant, gozur – washer, ruyiqar – tinker, bungoh – location, bozargon – merchant, sipahsolor – commander of the troops, sarhang – military rank corresponding to the colonel, kadhudo – the owner of the house, zindonbon – the jailer, ghulom – the slave, dorufurush – the pharmacist, rufugar – the patcher, darn driver, bihisht – paradise, duzakh – hell, etc.

- some words are used in new meanings: paziro – reception, pushidagon – women, darpaziruftan – to make an obligation;

- administrative terms: *pardador* — the gatekeeper, *avon* — manager, *ruzbon* — guard (sentinel), *dehmehtar* — village headman, *silohdor* — squire, *sharobdor* — butler, *jomador* — chief of clothing service, *parvona* — permission;

- arabic simple and complex words and phrases that have become universal and reusable in the language: *shahna* – public order police in the city, *voli* – governor, *khatib* – khatib of the mosque, *baytulmol* – treasury, *idor* – salary, accountant, *jarida* – list of names and etc.;

- words and terms of Turkic origin: *vusoq* – tent, *yatoq* – supervision, *qarochur* – crooked sword, *vushok* – slave, *vushokboshi* – overseer of slaves.

The flourishing of science and literature in the Tajik language and the rapid activity of term-creation with the advent of the Turkic dynasties are gradually declining. After the Mongol invasion of Central Asia, social and political life freezes for many years.

In connection with these events, regressive elements prevail in the political, cultural and literary life of the peoples of Central Asia. The dictatorship of the reactionary clergy, with the support of Turkic dynasties against free thought, progressive worldviews within Islam and other philosophical movements, influenced the process of language formation and development. A flood of Arabisms poured into the Tajik language. Preference at court was given to those who wrote mainly in Arabic. Term-creation also began to develop under the influence of these trends. So, in the introduction to “Rasoili falsafii Umari Khayyam” (“Philosophical treatises of Omar Khayyam”), it is noted that the beginning of these tendencies was laid during the Seljukids, when religious fanaticism, limited thought, orientation towards the Arabic language became dominant in society.

The most famous representatives of this era are Omar Khayyam (1048-1131 A.D.) and Nasiriddin Tusi (1112-1244 A.D.). In their works, these two thinkers preferred mainly Arab borrowings.

However, it should be noted that the style of Khayyam the poet and the style of Khayyam the scientist are very different. Thus, if his ruby-quatrains are written in a simple language that is accessible and understandable to everyone, then the language of his scientific works is saturated with Arabisms, which makes it rather complicated.

Nasiriddin Tusi with his work, as it were, completes the era of the active development of term-creation in the Tajik-Persian language. This encyclopedic scientist wrote mainly in Arabic. Of the 100 works attributed to him, more than 30 scientific treatises were written in Tajik. Muhammad Muin considers his works "one of the best examples of scientific works of that time." However, if we consider his work from the point of view of word formation and term-creation, it is clear that the style of his works is Tajik-Persian, however, is saturated with Arabic phrases, quotes from the Koran, hadiths, and Arabic aphorisms.

During the period of the Mongol invasion, many historical works appeared in Central Asia and Iran, such as "Ta'rihi Jahonkusho" ("History of the Discoverer of the World") Ata-Malik Juvaini, "Jami'-at-tavarih" ("Collection of Annals") Rashid-ad-Din Fazlullah, "Ta'arihe Barguzid" ("The Selected History") by Hamdullah Kazvini, "Ta'rihi Wassof" ("The History of Wassaf") Fazlullah Shirazi, dedicated to the great khans of the Mongol dynasties. These works cited many examples from the Qur'an, hadiths and treatises of Arab religious ideologists. The language of these works was difficult and sometimes not clear to readers. However, during this period, works were also created in the Tajik language, as in those regions the influence of the Mongols was weak. Among these works can be attributed "Tabakat-i Nasiri" ("Nasyrov ranks") by Minhaj ad-Din Juzjani (13th century) and "Gulistan", "Bustan" ("Flower Garden", "Fruit Garden") by Saadi Shirazi. In these works, the traditional principles of the Tajik language creation have been preserved.

The influence of the Arabic language continued to persist in the Timurid era. As Malikushshuaro Bahor writes, “Persian-speaking scribes and secretaries even excelled Arabs in using Arabic words.” And yet, it was at this time that Abdurrahman Jami wrote “Bahoriston” (“Spring Garden”) in the beautiful language of Farsi-Dari, where a lot of originally Tajik words and terms are found: *zindon* (prison), *bazmgoh* (entertainment place), *khiradmand* (wise), *sarmoya* (capital), *zerdaston* (subordinates), *sharobdor* (butler), *bozargon* (merchant), *gumoshta* (agent), *lashkar* (army), *sardor* (chief), *gunahkor* (accused), *tavongar* (rich), *donishmand* (scientist), *sardabiri* (editing), *kadkhudo* (owner).

In the same period, words from the Turkic and Mongolian languages penetrate into the lexical composition of the Tajik language in large numbers. These borrowings reflected the life, customs and lifestyle of the Turkic and Mongolian nomads, and over time, some of them went out of use. For example, such terms are of Mongolian origin: *oqo* (son, eldest son of the khan), *tamga* (one of the types of taxation), *urdu* (army), *ulus* (tribe), *ulogh* (four-legged), *elchi* (ambassador), *inoq* (nobleman, close to khan), *yoghi* (disgraced), *berlig* (order), *savghot* (gift), *qurultoy* (camp of Turkic nomads), etc. A number of terms are Turkic: *atobak* (nobleman), *utoq* (room), *boshi* (head), *beg* (bek, lord), *begim* (mistress), *choruq* (type of shoes), *chaqmoq* (charge), *khotun* (wife, woman), *khoqon* (khagan), *khon* (khan), *qarovul* (guard), *chirik* (partisan), and etc.

In the 15th century Central Asia is being attacked by Turkic-Uzbek nomadic tribes led by the Shaibanids, resulted in the emergence of the Sheibanids state (1500), and the Safavids (1502) come to power in Iran. Internal wars between the leaders of the tribes led to the destruction of socio-political life in the region.

At the same time, the Great Empire of Mughals is being created in India, populated by immigrants from Central Asia, and for three centuries the Tajik language became the official and state language of the Empire. As a result, most of the representatives of

science and culture from Central Asia and Iran travel to India, and the further development of the language occurs mainly in this distant country.

Features of this period of language development are:

- Tajik language gets another name – *forsii hindi* – Indian Farsi, and in scientific literature there are such terms as "*Farsii Movarounnahr*", "*Forsii Eron*", "*Forsii Turon*", etc. However, over time, the last word in these phrases disappears, as does the word "*dari*". As a result, in scientific use, and not in poetry, only the term "*Farsi language*" is used;

- the language of Farsi-dari becomes the official and state language of the Mughal Empire, in connection with which the indigenous population has a need to study it. This contributes to the emergence of many explanatory dictionaries in the Tajik language. From this time until the beginning of the twentieth century native speakers and Indians in India compiled a large number of different types of dictionaries;

- The spread of the Tajik language in India, in turn, led to the fact that words borrowed from the languages of the peoples of India appear in the vocabulary of the language. This process was bilateral in nature: the languages of India also adopted and borrowed many words and phrases from the Tajik language. Note some features of this period of language development:

- a) the penetration of words from the Hindi language;

- b) phonetic changes of Tajik-Persian words and phrases;

- c) semantic changes of Tajik tokens;

- d) the emergence of new hybrid Tajik-Indian words and terms;

- e) the use of original Tajik words in prose and poetic works.

As a result of the huge influence of the Tajik language in India, the Urdu language subsequently appears - the literary and official language of modern Pakistan, a characteristic feature of which is a large number of Tajik and Arabic words and its own grammatical system.

In the 16th-18th centuries, despite some restrictions on the use of the Tajik-Persian language and the increasing influence of the Turkic languages (especially the Uzbek language in the Khiva and Qoqand emirates and partially in the Bukhara khanate), the Tajik language had a significant influence on the status of the official language in the above-mentioned khanates. In the Mughal Empire in India in 1582 under Akbar (1556-1605), the Tajik-Persian language was declared the state language.

The weakening of political, economic, cultural and religious ties between Central Asia and Iran (inter-religious rivalries between Shiites and Sunnis in connection with the coming to power of the Safavids in Iran and the Sheybanids in Central Asia), which began in the 16th century, contributed to the separation of Tajik and Persian dialects, although the basic norms of the literary language remained common not only in Central Asia and Iran, but also in the rest of the Tajik-speaking areas, including in India and part of Turkey. In Central Asia, under the Sheybanids, a training grammar for beginners appeared under the name "*Chahorgulzor*" (Four Flower Garden) by Khoja Hassan Nisori. This book can be considered the first textbook of the Tajik language for beginners.

Under Safavids, the Tajik-Persian language remained the official language and was actively used in office work. However, the use of the Turkic (Azerbaijani) language was encouraged in everyday life, although official documentation and interstate relations were produced in the Tajik-Persian language. Words like *sipoh* (army), *ruzgor* (life), *sarvar* (leader), *takht* (throne), *podshoh* (king), *dudmon* (dynasty), *saltanatpanoh* (preserving the kingdom), *saodatparvar* (bringing happiness), *volodudmon* (referring to the noble dynasties) were widely represented in the vocabulary of office work.

Beginning in the 16th-17th centuries, a few written monuments appear that are closer in linguistic features to the colloquial speech of Tajiks in Central Asia. The writings of poets and

prose writers of this period contain some lexical and dialectical features of the spoken Tajik language, later the modern literary language. Thus, in the work of Saif ad-Din Akhsikendi “Majma-ut-tavorich” (“Collection of stories”) (mid-15th century), characteristic lexical and grammatical features of the dialects of Central Asia are found:

- forms of certain tenses formed with the auxiliary verb *istodan* (present “definite” – *mustahkamkardaistodaast*, *taroshidaistodaast*, past “definite” – *jangkardaistodaast*);
- complex verbs, in the second part of which the verb “mon-dan” is used (*burdamond*, *giriftamondand*, etc.);
- compound verbs of three components (*giriftaraftadodand*);
- lexical features (*ghundoshtan* – to collect, *havli* – yard, *kalon* – large, etc.).

The appearance of lexical elements of folk colloquial speech reflected the ideology of urban residents and testified to the wide distribution of colloquial vocabulary among the townspeople – Tajiks of Central Asia and Khorasan. It was especially widely represented in the works of Sayyidoi Nasafi, whose writing language is very close to the colloquial speech of the Tajiks of Central Asia. It can be considered the founder of the use of colloquial elements in the literary language.

It must be noted that in the 16th-18th centuries the development of the Tajik language is taking place against the background of serious changes in the language map of Central Asia due to the spread of Turkic languages. After the capture of Central Asia by the Sheybanids, the map of the settlement of the peoples of the region changes. Gradually, Turkic speech penetrates the urban centers of Central Asia. Most intensively, this process took place in the Ferghana Valley. It led to a partial change of languages, to the penetration of Turkic elements into the vocabulary of Tajik dialects, the widespread development of post-complex constructions, and the tracing of a number of Turkic models.

§ 3. Tajik language and enlightenment

In the second half of the 19th century, the Tajik language in connection with changes of a political, cultural and economic nature and under the influence of Western culture encountered a new socio-political worldview, the idea of enlightenment. Economic and cultural transformations in society were closely associated with the capture and accession of Central Asia to the Russian Empire. Under the influence of Russian enlightenment, this trend appears in Central Asia. The ideas of enlightenment had a huge impact on the further development of the Tajik language.

In the works of the first direction of enlightenment, the main representatives of which were Ahmadi Donish (1827-1897), Mirzo Abdulazimi Sami (1838-1907), and others., mainly those words and terms were used that were considered traditional during the past centuries, as well as few words from the new terminology that emerged under the influence of trends from Russia. The main words and terms were of Arab origin, included in the everyday life and in the vocabulary of the language during the last period. Although the influence of Arab borrowings is felt quite strongly in the scientific and philosophical works of Ahmadi Donish, nevertheless, in his works of art new tendencies in the use of language are observed. He tries to use precisely Tajik words, and his works are saturated with words and terms that appeared already in his modern era: *tupkhona* (artillery), *sarbozkhona* (barracks), *tankho* (salary), *sarcor* (leader), *muzdur* (mercenary), *mardikor* (migrant) etc. Gradually, the vocabulary of the Tajik language includes new socio-political concepts. Using them, Ahmadi Donish turns to the origins of the language and takes those words and terms that are compiled on the basis of the traditional capabilities of the Tajik language, *ruznoma* (newspaper), *korkhona* (enterprise), *korfarmo* (employer), *arobaiotashi* (locomotive, train).

The second galaxy of new adherents of the enlightenment movement appeared at the end of the 19th century. Its famous rep-

representatives were Mirza Sirojiddin Hakim, Toshkhodzha Asiri Behbudi, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Aini, Abdulvohid Munzim and others. They translated new words and terms of Russian-European origin into Tajik.

The main features of the use of words in their works, in addition to traditional techniques and methods of term creation, are as follows:

- new words and terms of Russian-European origin are translated into Tajik, using Persian, Arabic words and phrases of Persian-Arabic and other character: *charoghbarq* – electric lamp, *shirkat* – company, *tijoratkhona* – trading house, *rohiohan* – railway, *istgoh* – station, *moshinerzamini* – metro, *musaad* – elevator, *tamaddun* – civilization, *maghoza* – shop, *aksimutaharrik* – cinema, *sarmoya* – capital, *ja'baiyakkosi* – camera, *gumruk* – customs, *anjuman* – congress, *sinf* – class, *millatparast* – nationalist, *consulkhona* – consulate, *kushodakhat* – postcard, *baghoj* – baggage, *nazmiya* – police, *adliya* – justice, *jumhuri* – republic, etc;

- new words and terms are given in the borrowed version in compliance with the phonetic features of the Tajik language: *parlament* – parliament, *rumon* – romance, *plon* – plan, *komponi* – company, *tilifun* – phone, *istonsa* – station, *pushida* – mail, *prugrom* – program, *diplum* – diploma, *belot* – ticket, *ovons* – advance payment, *parakhod* – steamboat, *vokzal* – train station, *postport* – passport, *soldot* – soldier, *gazit* – newspaper, *ichgut* – account, *kantura* – office, *pristuf* – bailiff;

- words and terms are given in the form of translation and comments in Tajik: *Hukumatikull* that is Ginirol Gubernator – General Government, i.e. Governor-General, *Istgoh* that is *vokzal* – (train; bus) station, *poshpurt* that is *tazkira* – passport, i.e. *tazkira* (passport in the Bukhara emirate), *Grandhotel* that is *memonkhonaiBuzurg* – Grand hotel, i.e. a large hotel, the voiski nachalnik, that is *raisikushun* – the military commander, i.e. commander of troops, etc.

During this period, with the advent of new European-style schools, translations of fiction and scientific literature, and publications of the first newspapers and magazines, socio-political terminology also developed. With the advent of newspapers and magazines, a new genre is formed - journalism, the language of the press enriched with new socio-political terms: *muhammadir* (editor), *muhammadiri (mudiri) mas'ul* (executive editor, editor-in-chief), *chopkhona* (publishing house), etc.

The Tajik language in the era of enlightenment acquired some skills and experience in the use of new concepts. Thus, the beginning of the twentieth century. – a transitional period in the history of the Tajik literary language, characterized, on the one hand, by a tendency toward rapprochement with the nationwide language, updating lexical, grammatical and stylistic norms, and on the other hand, by maintaining the basic features of the morphological structure inherent in the late medieval book language.

A complex interweaving of traditional and new constructions is observed in the syntax. The introduction of punctuation marks contributed to a clearer perception of the syntactic division of written language. The literary language of the early 20th century lies on the border of the two main stages of the history of the Tajik language. Many features that distinguish modern literary language were formed precisely in this transitional period.

Literary Tajik until the end of the 20th century retained its identity and was more unified. With the exception of a few lexical features that penetrated from local dialects into the literary language, and although some distinctive features appeared by the 16th century, the literary language remained almost uniform throughout the vast territory of its distribution. Observance of the literary norms of the language in the works of fiction and scientific literature written during this period in Bukhara, Samarkand, Merv, Tus, Herat, Ghazna, Balkh, Nishapur, Shiraz, Isfahan, Ganja, and other centers, convinces them of their lin-

guistic unity: "If between the live Persian (Tajik) speech of Buhara and Nishapur, Kobadian and Balkh, Tus and Shiraz, Herat and Ghazna, there were more or less significant dialectic differences, these differences did not manifest themselves in the literary language.

According to the conclusion of competent specialists, from the end of 9th to the beginning of the 16th century throughout this territory, "the Persian literary language does not show signs of any differentiation of a local nature in the field of morphology, syntax, and vocabulary."⁴⁰⁸

It should be noted that it is difficult to establish to what time goes the beginning of differentiation of the Tajik (Persian) language, common for Central Asia and Iran, into modern Persian, modern Tajik, and Dari. The manuscripts of medieval works are written in the Arabic alphabet, which does not reflect changes in the language vocalism system. In the field of morphology, syntax, vocabulary, changes are insignificant. As for the phonetic, grammatical and lexical state of local dialects, then up to the second half of the 19th century no studies have been conducted and almost nothing is known about them.

Some indirect data, mainly of a cultural-historical form, suggests that a more or less significant separation of the Tajik dialects of Central Asia from the Tajik dialects of Iran dates back to no earlier than the 16th century. This separation was apparently associated with the process of weakening of political, cultural and economic ties between Central Asia and Iran, which began in the sixteenth century and which was mentioned above.

Not less important role in the process of separation of the Persian (Tajik) dialects of Central Asia from the Persian (Tajik) dialects of Iran was played by the events associated with the destruction of Merv. Being one of the oldest and largest economic and cultural centers of Khorasan, the center of the Tajik language

⁴⁰⁸Болдырев А.Н. Из истории развития персидского литературного языка. ВЯ, 1955, №55.- С.79

Merv (with its oasis) in its geographical position has served for several centuries as an important link between the Tajik-speaking population of Maverannahr and the Tajik-speaking population of Iran. At the end of the 18th - beginning of the 19th century Merv (with an oasis) was defeated by the troops of the Bukhara emirs, the rest of its population was resettled in Bukhara and Samarkand, and the territory around Merv was occupied by the Turkmen tribes of Saryks and Tekes. Thus, the last link between the Tajik-speaking regions of Central Asia and the Tajik-speaking regions of Iran was destroyed.

It is generally accepted that over the millennium that separates modern Tajik and modern Persian languages from the language of the Firdousi era, these languages have not changed much. Indeed, any literate person who speaks modern Persian or modern Tajik can read and understand the monuments of his classical literature without much difficulty. However, it should be recognized that in both of these languages over the past millennium, very noticeable changes have occurred. First and foremost, these changes naturally affected vocabulary. A very significant number of words, widely used in the monuments of classical literature, have by now gone out of use. At the same time, a huge number of words of Arabic origin have joined the vocabulary of the Tajik language (this process has been particularly intensive since the 11th century). In the later era, the Tajik language also borrowed a number of words of Turkic and Turkic-Mongolian origin. Especially many Turkic (Uzbek) words are borrowed by the Tajik-speaking population of Central Asia, who have been living for the past centuries in close contact with Uzbeks and other Turkic-speaking peoples. The Russian language had even greater influence on Tajik vocabulary, enriching it over the past decades with thousands of new words (mainly related to new social relations, technology, life, culture, science, education, etc.).

Starting from the end of the 19th century, a large number of words from Western European languages (French and English)

penetrated into the Persian language. Among the obsolete words in the Persian and Tajik languages, a considerable place is occupied by simple and prefixed verbs. They were supplanted by the extremely developed and intensively developing category of complex verbs (in Tajik and Persian) and the category of compound verbs (in Tajik).

In the field of morphology, it should be noted the changes in the functions of the postposition *rā*, the enclitic pronouns, the extremely intensive development of complex verb forms (the latter refers mainly to Tajik), complex prepositions, etc.

In the field of phonetics, the greatest shifts have occurred in the part of vocalism, where the eight-phonemic system of vowels has been replaced in both Tajik and Persian by six-phonemic vowels. Moreover, in both languages, the duration of the vowels has lost its phonological significance.

Numerous dialects, very close to the Persian language, on the one hand, and Tajik, on the other, function on the territory of Afghanistan. Among the varieties of Persian-Tajik dialect spoken throughout Afghanistan, the Kabul city dialect stands out in terms of its meaning, advancing in relation to the others in the role of a sub-dialect *koyne*. Based on this dialect and on the basis of the centuries-old linguistic tradition of Persian-Tajik classical literature, a local variety of written and literary language has developed in Afghanistan, which is somewhat different from the modern Persian language, however, very close to the modern Tajik language. In the scientific literature this language was called Persian-Kabuli ("Farsi-Kabuli") or simply Kabuli ("Kabuli"), now in the official usage – the Dari language⁴⁰⁹, despite the fact that the main population in these places call themselves Tajiks.

⁴⁰⁹ См. подробно. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - Москва, 1988, - С. 284-288

CHAPTER IV.

TAJIK IN YEARS OF CHANGE

§1. The Tajik language during the years of Soviet period.

The development of the Tajik language during the years of Soviet power has its own characteristics. The process of updating it at the dawn of the establishment of Soviet power in Tajikistan in 1920-1930 can be chronologically divided into two stages.

The first stage is the time after the fall of the Bukhara emirate to the formation of the TASSR (Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic) within Uzbekistan. At this stage, the leaders of the Bukhara republic, under the influence of pan-Turkism, tried to present the Tajiks as immigrants from Iran. For some time they were able to impose this idea on the Russian revolutionaries. As a result, Uzbek was declared the official language in Bukhara. Tajik newspapers were closed, as well as schools with the Tajik language of instruction.

The second stage is the time of the formation of the TASSR (Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic), until 1991 - the Tajik SSR (Tajik Soviet Socialist Republic). During this period, in addition to Tajik scholars, such Russian linguists and orientalists as A.A.Semyonov, E.E.Bertels, A.A. Freiman, V.V.Vinogradov and others participated in the discussion of the issue of updating the Tajik language and its literary norms.

The main reasons for the importance of the Tajik language construction policy are:

- The state devotes great attention to issues of education. After the formation of an autonomous and then sovereign republic within the USSR (Union of Soviet Socialist Republics), serious measures were taken in Tajikistan to develop an education network, establish schools and scientific institutions. According to the political course of the Soviet government in the Union republics, education was conducted in their national languages. Literacy

courses, elementary and secondary schools, vocational schools, and higher educational institutions, where training was conducted mainly in Tajik, were organized in short terms in Tajikistan;

-development of the network of educational systems, the emergence of new schools with fundamentally new educational systems and, in general, new phenomena in the educational system required the compilation of new handbooks and textbooks. The educational system of the Bukhara emirate with teaching aids of the old times did not meet the requirements of modern times with its network of educational institutions;

- The use of the Tajik language in the field of state official record keeping. As it is clear, the Tajik language has been the state language long time, and it even was an interethnic language in the vast territory of Central Asia, Iran, Afghanistan, India, Turkey. However, the new political system, the new principles of paperwork and other aspects of the new government were fundamentally different from previous systems. The structure of administrative and socio-political terms used on a national scale has changed;

- the emergence of an extensive network of media, newspapers, magazines, radio, etc .;

- increasing the role of translation. In the Soviet Union, literature, both on socio-political, and also on other fields of science, was first compiled in Russian and then translated into the national languages of the member countries of the Union;

- the emergence of new branches of science. With their appearance, completely new scientific concepts arise, the designation of which requires special terms;

- a change in the socio-political system contributed to the emergence of new professional sectors that required new words and terms;

- the emergence of new literary works in the Tajik language. These works were written in the conditions of the new Soviet era and accordingly reflected new elements of a linguistic nature.

A characteristic feature of this stage of the development of the Tajik language is that, firstly, with the establishment of new orders, especially ideological and theoretical views, the socio-political terms of Marxism-Leninism and the Soviet state simply flooded into the Tajik language. The introduction of new terms was initially chaotic. Many concepts did not yet have their own terms in the Tajik language. There was a need for a central authority to streamline terminology. Secondly, the question arose of providing the country with human resources of philologist direction. The lack of specialists who know Russian and other European languages has led to the fact that the new terminology of the Tajik language at this stage has not been developed and streamlined.

In the vocabulary and terminology of the Tajik language at this stage, the following features can be distinguished:

a) terms and concepts of an ideological nature. Soviet linguists later called this terminology “the terminology of Marxism-Leninism”. With the establishment of Soviet power, such terms entered many languages of the peoples of the USSR (Union of Soviet Socialist Republics), including the Tajik language. At this stage, the main terms and concepts of an ideological nature were translated into Tajik or found equivalents among the early words and terms. As the practice of term-creation shows, the Tajik language, due to its grammatical and lexical features, was one of the few national languages of the USSR that was mainly able to solve this problem. Terms such as the proletariat – *ranjbar*, revolution – *inqilob*, communist – *ishtiroki*, socialist – *ijtimoi*, party – *firqa*, non-party – *befirqagi*, avant-garde – *peshdor*, bolsheviks – *aksaryun*, mensheviks – *aqaliyoun* were successfully translated into Tajik;

b) some terms and concepts of an ideological nature were adopted from the original language in its original form, since there were no Tajik equivalents for them, however, they underwent phonetic changes: communa – *kumun*, burghuazia – *bour-*

juosi, demokratiya – *demukroti*, dialectika – *dialectiko*, materialism – *moterialism*, Marxism – *Morxism*, socialism – *susiyolism*, etc.;

c) another part of the terms was translated into Tajik by means of calque: *Krasniy polumesyats* – Hiloli Ahmar, the *international* – *bainalmilal*, the League of Nations – *Ittifoqi milal*, *theSocialDemocrats* – *ijtimoiyun-ommiyun*, *thecounter-revolution* – *aksulinqilob*, etc.;

d) for some words and terms, by using Tajik and Arabic phrases, equivalents were found: *maromnoma* — program, *nizomnomah* — position, *murojiatnoma* — appeal, *sulhnoma* — peace treaty, *gunohnoma* — accusation, *hudidirokuni* — self-government, *miyonahol* — prosperous, *khobgoh* — dormitory;

e) administrative terms. These terms, in turn, are divided as follows:

- job titles: *sadr* – chairman, *rais* – chairman, *rayosat* – presidium, *noib* – deputy, *mudir* – head, *arbob*, *khodim* – activist, *rohbar*, *sardor* – chief, *mukhbir* – correspondent, *muharrir* – editor, *sarmuharrir* – chief editor, *sarkotib* – chief scientific secretary, *kotib* – secretary, etc.;

- names of administrative bodies: *idora* – institution, *zabtiya* – police, *ijroiya* – executive, *adliya* – justice, *mahkama* – court, *dorul-muallimon* – teachers, training school, *matloubot* – consumer union, etc.;

f) word formation by abbreviation; this form of terminology did not exist in the Tajik language before. Even in the Russian language of the pre-revolutionary period, the abbreviation is rare. However, with the establishment of the Soviet power, word formation by abbreviation intensified. Initially, attempts were made to translate terms such as: The Russian Communist Party (Bolsheviks) – RCP (b) – *Firqai Kummunisti (bolsheviki)* Russia – FC (b) R, Leninist Youth Communist Union – LKSM – *Ittifoqi kommunistia Javononi Leninchi* – ICHIL.

However, still, for political reasons, such abbreviations were adopted only in the Russian version: LKSM, RCP (b), NEP, GPU, VCHK, etc.;

g) the appearance of complex of two- and three-compound lexemes: These terms are also created by phrasing using several new terms in two ways: such complex terms appear as a result of a combination of several Tajik words: *Shuroi harbii inqilobi* – revolutionary military council (Revvoensovet), *idorai siyosii davlati* – main political administration (GPU), *Nashriyotidavlatii Tojikiston* – State Publishing House of Tajikistan, *Shuroinozironikhalq* – Council of People's Commissars; in the formation of complex terms, Russian international and Tajik terms, or only international Russian terms are used: *komissariyoti inspeksiyai korgaron va dehqonon* – Commissariat of workers and dekhkans' inspections, *Kumitai ijroiyyai markazii shuroi* – Central Executive Committee of the Councils, *Kumissorikorhoi Milli* – The Commissioner for national issues, *Kumissiyai sharqii Kumitai Baynalmilali savvum* – Commission of the Committee of the Third International on Eastern Affairs, *Majlisi olii Kumijroiyyai RSFSR* – the Supreme Council of the Executive Committee of the RSFSR, *kulkhuzi bulsheviki* – a bolshevik's collective farm, *dictaturai proletariat* – dictatorship of the proletariat.

The developed principles of the Tajik language then influenced the general course of development of the Tajik language in the twentieth century. If the initial stage of the development of normative models coincided with the fierce ideological struggle of the Soviet government against traditional approaches, already in the 30s, representatives of the old intelligentsia and their approach to the development of the language were condemned and banned as “purism” and “the legacy of the bourgeois-feudal lifestyle”. Sociopolitical terms such as *khudpar* — airplane, *khudrav* — car, *khudjush* — samovar, *torikiston* — cinema, *otasharoba* — train, *bughpar* — steam locomotive, *peshohang* — pioneer, *ranjbar* — proletarian, *usuldoni* — methodology, *hayotshinosi* — biology,

sarnishin –passenger, *moddiyat* - materialism, etc., which were created on the basis of linguistic and scientific norms of term-creation using colloquial elements and word formation of the lexical structure of the Tajik language, were prohibited by the politicized terminological bodies of Tajikistan.

§ 2. The Tajik language and language construction policy

At this stage, depending on the socio-political situation and bringing the Tajik language in line with the political course of the Soviet state, important events took place in the field of language reform that greatly influenced the prospects for its development. Here one can name the transition of the Arabic alphabet of the Tajik language into the Latin and then into the Cyrillic alphabet, attempts to update the Tajik language under the slogan of creating the Tajik literary language, the impact of translation activities, the media on the lexical structure of the language and the increasing role of the Russian language in the term creation and lexical structure of the Tajik language .

On the issue of updating the Tajik language, various opinions were expressed. Most of the researchers proposed on the basis of the book language to develop new principles of the literary language. Others said that we should discard this Arabized old language and, based on one of the dialects of the Tajik language, develop new principles of the literary language. On the issue of choosing one of the dialects of the Tajik language, various opinions were also expressed. The dialects of the mountainous regions of Tajikistan, the dialect of the city of Dushanbe and surrounding areas, the dialects of Bukhara and Samarkand, etc. Materials for discussion were heatedly discussed in the media. The issue of updating the Tajik language along with transition of the script was discussed at the First Conference on the Tajik Alphabet (Tashkent, November 28, 1929), at the Scientific Conference (Kengosh) of the Tajiks of Uzbekistan (Samarkand, February 10-15, 1930), and

the Conference of linguists of Tajikistan (Stalinabad (now Dushanbe), August 1930). In the end, to update the Tajik literary language, the Bukhara dialect was taken as a basis using the capabilities of other dialects of the Tajik language.

At this stage, a heated debate began on the issue of creating literary languages for the national republics of the USSR, although the Tajik language already had well-established norms of use and for a millennium it was a literary language, and in the Bukhara emirate it was the official state language. However, this process also affected the Tajik language, which was due to two factors. The first – the old literary (or book) language could not realize the new needs of the Soviet system. As a result of fundamental changes in society, new branches of science appeared, as well as a new communist ideology with its own concepts. It needed to implement these concepts, and the language had to clearly convey their meaning. Therefore, it should be transformed in accordance with the new realities. And the second – the Soviet government set itself the goal of eliminating illiteracy among all the peoples that were part of the Soviet Union. Therefore, the main goal of the transformation of languages was to create such a literary language that would be simple and understandable to the masses. These attempts were accompanied by propaganda uproar about the "bourgeois-feudal nature of languages", the rejection of the "old remnants" and other political slogans.

At the end of the 20s of the 20th century, a movement began to replace the Arabic alphabet by Latin. As for writing on the Arabic basis, it was not adapted to the Tajik language and other Iranian languages immediately after the Arab conquest. Written monuments of the early period of the development of the Tajik language (Qur'oni Pok, 8th century) indicate that at the beginning the Arabic script was adopted in the form of 28 letters of the Arabic alphabet, and then after 100-150 years found special letters for the Tajik sounds *n*, *f*, *h*, *g*. Until the middle of 8th century in Khorasan, they used Persian writing (probably based on the

"Pahlavi script" alphabet), and the scribes were called "magicians" (that is, non-Muslims of Iranian origin, probably Zoroastrians). This is evidenced by the important evidence of al-Jahshiyari (died in 942), according to which only in 742 the old Persian ("Pahlavi") script was replaced by Arabic script: from 742, Arabic (and Arabic script) became mandatory for the administrative management of Khorasan (and, consequently, Maverannahr, which was administratively part of the Khorasan governorship).⁴¹⁰

The movement to replace the Arabic alphabet with the Latin alphabet began in the early twentieth century in the Middle Eastern countries and already by 1919-1920, Turkey switched to it. After the victory of the October Revolution, under the influence of pan-Turkism in a number of Turkic-speaking republics of the USSR, the movement to replace the alphabet is gaining momentum, and in 1922 Azerbaijan, then Tatarstan, and also a number of Central Asian republics switched to Latin script. The transition to the Latin alphabet from the side of the initiators of this process was justified by the difficulties in mastering the Arabic script and, in this regard, the general illiteracy of the population and the superiority of the Latin script over the Arabic alphabet (the phonetic nature of the Latin alphabet was emphasized). However, in fact, the replacement of the Arabic script had ideological reasons, since Soviet ideologists wanted to separate the Muslim peoples of the Soviet Union from the Islamic world in order to quickly spread the ideology of Marxism-Leninism.

The reason for replacing the Arabic script with the Latin alphabet in the first period of the establishment of Soviet power, and not with the Cyrillic alphabet, which happened later, was, apparently, firstly, the strong influence of pan-Turkism in the Turkic republics, and, secondly, in attempts to internationalize the ideas of

⁴¹⁰Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- Москва, 1988, - С. 256-257

Marxism-Leninism in agitation and propaganda of the Soviet way of life in the international arena.

In the late 30s of the 20th century attempts were made to switch to the Cyrillic alphabet, and already in 1940 the Tajik language changed its alphabet to the Cyrillic alphabet for the second time in a short period. At the beginning, the alphabet was adopted in the amount of 37 (with the exception of “*ъ*” and “*ѣ*”) of the letters of the Russian alphabet, and then after N.S.Khrushchev came to power, these two letters in 1954 were included in the alphabet of the Tajik language. After the declaration of independence of Tajikistan in 1998, four letters of the Russian alphabet “*ъ, ѣ, ѥ, Ѧ*” were excluded from the alphabet of the Tajik language. Thus, the modern Tajik alphabet consists of 35 letters. It is based on the Russian chart with the addition of 6 letters (*ɣ*(ghe), *ū* (i:), *ɕ* (qe), *ɣ̣*(u:), *ɣ̣*(he), *ɣ̣*(je ě j?). In the literary Tajik language there are 6 vowels and 23 consonant phonemes, according to the degree of contraction ability, the vowels are divided into stable (e, o, u) and unstable (i, u, a). For consonants, the presence of pharyngeal slotted *x* (khe), uvular slotted *ɣ* (ghe), uvular *ɕ* (qe) and voiced affricates *ɣ̣* (je j?) (*havo* – air, *ghor* – cave, *qand* – sugar and *javon* – young, young man). The letter “*ʁ*” appears in words of Arabic origin (in place of Arabic “Aina” and “Khamza”), it can be articulated as a pharyngeal consonant in a deliberately book style of speech (for example, during recitation), however, usually either indicates the boundary of the syllable or does not have phonetic significance at all (com.: *kal’a* (qal’a) - fortress).

If for the Turkic peoples the replacement of writing had almost no consequences (literature in the languages of these peoples was not numerous), then for the Tajik language this fact had tragic consequences:

a) The Tajik language for a long period after the Arabic language was the official, state and religious language of the Islamic world. A rich literature based on Arabic script was created in this language. Tajiks, adopting the Arabic script, did a lot for the de-

velopment of Arabic script, calligraphy, they brought the script in line with the phonetic norms of the Tajik language. Therefore, the translation of all created monuments of scientific and fiction to the new alphabet was not possible.

b) Generations brought up in the new alphabet turned out to be divorced from the rich cultural heritage.

c) Those particular groups of Tajik “intelligentsia” who were in favor of replacing Tajik writing based on Arabic graphics were raised or educated in Turkey, and accordingly they came under the influence of Pan-Turkism. During the period of the national-territorial demarcation of Central Asia, this “intelligentsia” betrayed the interests of the Tajik people, taking the position of pan-Turkists in this matter. An essential detail in this process was that a large part of the most progressive Tajik intelligentsia as a result of the civil war and repressive measures of the Soviet state either went abroad or was destroyed. The rest of the intelligentsia with the bulk of the illiterate population of Tajikistan became an indifferent observer of the process of updating the Tajik language based on unscientific experiments.

Translation of fiction, scientific and political literature from Russian and European languages into Tajik begins at the end of the 19th century. This process became especially active at the beginning of the 20th century. The magazine “Shulai Inqilob” (“Flame of the Revolution”), as an organ of the regional committee of the RCP (b) in the city of Samarkand, presented translations of social and political articles and books of a communist nature. In the early period of the establishment of Soviet power, the translation of sociopolitical terms is characterized by randomness, diversity, and variation. Only the well-known communist slogan “Workers of all countries, unite!” had several options for translation into Tajik: “Ba ham bipaivanded ranjbaroni jahoni!”, “Ranjbaroni rȳii zamin ittihad!”, “Hamai kambaghalon yak shaved!”, “Hamai proletarhoi dunyo yak shaved!” and “Proletarhoihamai mamlakatho yak shaved!”

The issue of translation, the problems of the media and their role in updating the Tajik language are interconnected. After the active work began on the translation of the fundamental works of the founders of Marxism-Leninism, the role of translation and the media in the development of the vocabulary of the Tajik language and terminology especially increased. A new term appears - “the language of the press”, and the acceptance of the term by readers depends on how a term was presented in the media. The media have become the main mouthpiece of the literary and propaganda mechanism of the state and, therefore, they were given a special role in the implementation of state policy.

The role of the Russian language in updating the Tajik language and the adoption of new sovietized terminology was especially significant. In the initial period of its establishment, the Soviet government in every possible way encouraged the development of national languages, and the result of this policy was the emergence of the literary languages of many union and autonomous republics of the former USSR. The central authority was as follows: if the heads of the central apparatus went to work in other union and autonomous republics, then they had to learn the state language of that republic in a short time. National languages in their territories were declared international languages. So, according to the Constitution of 1931, the Tajik language was declared an international language on the territory of Tajikistan, however, not the state language, since the USSR was a single federal state, and the state language of the whole country was Russian.

Since the end of the 1930s, in the system of words and terms of the language under the influence of Russian elements there is an active unification of terms. During the Great Patriotic War the role of the Russian language as a state language has especially grown.

Such slogans and theories as “rapprochement of the peoples and languages of the USSR”, the theory of bilingualism in the USSR and their implementation in practice, meant a gradual Rus-

sification of social and political life. This led to the fact that in some languages, including Tajik, especially in its lexical composition, a large number of Russianisms and Sovietisms appeared.

Thus, according to the data of 1980, the use of the Russian language prevailed in the clerical work of organizations of union subordination, in spoken language at meetings, plenums, congresses of central and local organizations, there was parallel training in two languages in all educational institutions. In the same areas as military schools and military police units, civil aviation, in the field of exact sciences, etc. only Russian was used.

Under the influence of the Russian language, there were some changes in the grammatical and phonetic structure of the Tajik language. So, the word *comunist* was replaced by the word *communist*, *susiyolism* – *sotsialism*, *fabrik* – *fabrika*, *imperielism* – *imperialism*, *kumun* – *communa*, *lukumutif* – *locomotiv*, *boshpurt* – *pasport*, etc. A number of Russian special letters such as «ц», «ш», «ы», «ь» were accepted in the language: *circus*, *cement*, *exhibition*, *Schors*, *Khrushchev*, *tsarism*, *socialism* instead – *sirk*, *sement*, *vistavka*, *Shors*, *Khrushev*, *tsarism* and etc. The Russian language had a grammatical and syntactic influence on Tajik: *vanna qabul kardan* instead of *hammom cardan* (take a bath), *dars giriftan* – *dars khondan* (get a lesson), *u guft* (he said). Collocations such as the *dar irtibot* (in connection), *dar borai* (about), *nuqtai nazar* (point of view), appeared.

It is known that at the current stage of development of the Tajik language, the introduction of new words and terms from European languages far exceeds the borrowings from the Russian language. Today, the Tajik language has the possibility to directly borrow foreign words and terms from English, German, French and other European languages. At the end of the 19th century words and terms of the Russian language and European origin began to penetrate into the Tajik language. They began to prevail in the scientific and technical terminology of the Tajik language and are currently one of the important ways to supple-

ment the vocabulary of the Tajik language. The attitude of linguists towards foreign words and terms is ambiguous. Some suggest replacing foreign terms with Tajik equivalents, while others, on the contrary, believe that they should be used as is and advocate for the internationalization of the terminology system. To the question of how these words will be adopted in the Tajik language, it is now difficult to assume that the Tajiks will return to the years of 20-30th of 20th century and they will accept and pronounce *socialism*, *-susiyolism*, *thebus - theutubus*, *democracy - demucroci*, etc. Therefore, the question of spelling words borrowed from European languages requires a thorough analysis by the researchers. And yet, the language - the intermediary in the borrowing of Europeanisms is the Russian language, and it remains one of the main sources of borrowing words and terms from European languages.

In the 30s of XX century when discussions were held on the establishment of new Tajik language terminology, the need arose for the creation of a governing body that was supposed to control the process of term creation. Everyone, even those who expressed opposing opinions, were unanimous in this matter. The creation of a terminological body in Tajikistan was closely connected with the creation of similar institutions in other national republics. Until 1935, terminological activity in Tajikistan was carried out under the leadership of the Central Committee of the New Alphabet (CCNA) under the general leadership of the All-Union Central Committee of the New Alphabet (AUCCNA) under the All-Union Central Executive Committee of the USSR (All-Union Central Executive Committee of the Union of Soviet Socialist Republics). Until this year, there is no information on the existence of a central authority for the implementation of terminological activities in Tajikistan. In 1935, on the basis of CCNA, it was reorganized into the Central Committee of the New Alphabet and Terminology (CCNAT), which consisted of four departments:

- department of the alphabet;

- Department of spelling, language and literature;
- department of words and terminology;
- department of small nations.

The committee had branches in the regions and districts of the republic and was accountable to the Presidium of the Central Executive Committee of Tajikistan and the Central Executive Committee of the All-Union Central Executive Committee of the USSR. Soon, the Committee on Terminology stands out as an independent organization. In 1936 it published the famous "Installation of terminology and the Tajik language." Subsequently, the Committee on Terminology merges with the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of Tajikistan.

In the same period, the process of translating the writings of the classics of Marxism-Leninism into the Tajik language was activated, which greatly influenced the system of socio-political terminology. The ideologists of the Soviet regime carefully monitored that, in translating such works, the terms of the theory of Marxism-Leninism were not allowed to be misunderstood and pursued a policy of unifying the terms based on the unquestioning acceptance of Russian Soviet terms. In the same period, under the pretext of combating class enemies, the destruction of advanced representatives of the intelligentsia began, which affected the development of the Tajik language. The bulk of the Tajik intelligentsia, familiar with Arabic graphics and the traditional principles of term-creation in the Tajik language, was repressed and exiled, or abandoned vigorous activity. These people were replaced by those who were not familiar with the traditional methods of term-creation or, under the pressure of the politics of the day, began to pursue a policy of Russification and Sovietization of socio-political and scientific-technical terminology.

Thus, in the late 30s of 20th century with the release of "Tajik Language Terminology Preferences," the policy of Russification of the Tajik terminology system became an official doctrine of the Tajik language terminology organs.

The compilation of various dictionaries in the Tajik language has an ancient tradition. In the modern Tajik language, the relevance of compiling dictionaries arose as far back as the 1930s. At the First Conference on the Study of the Productive Forces of the Tajik SSR (Leningrad (now St. Petersburg), 1932), some proposals on this issue were adopted. Thus, in paragraph 4 of the decisions of this Conference, the necessity of compiling a complete dictionary on Tajik terminology was emphasized, and it was proposed to create a special commission on vocabulary work. Soon, the Complete Russian-Tajik Dictionary was prepared, the main source of which was the Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language by V.I. Dahl.

The process of the development of Tajik lexicography included the creation of bilingual explanatory dictionaries (mainly Russian-Tajik and Tajik-Russian), spelling (with different purposes and mainly intended for employees of educational institutions, the press and other specialists), as well as dictionaries of industry terminology (for individual areas of socio-political and technical sciences).

In 1938, two conferences of linguists (February and November 1938) of Tajikistan were held, the decisions of which then in the future had a huge impact on the development of the Tajik language. The results of work of these conferences formed the basis of the Order No.1 of the Commissar of Education of the Tajik SSR, the main purpose of which is given in the preamble of the Order as follows: "These measures are aimed at eliminating archaisms, Arabisms and Iranisms in the Tajik language, the artificial separation of literary and living spoken language, for rapprochement (of the literary language) to living variants of the language and Sovietisms."

Then this Order was published as an official document entitled "On Some Issues of Development of the Tajik Language", and consisted of three parts: Part 1. "Questions of Grammar", part 2. "On Some Issues of Tajik Language Terminology" and

part 3. "On some issues of spelling (spelling) of the Tajik language. " Due to the fact that this document played a decisive role in the history of the language, and the main unacceptable elements entered the Tajik language precisely as a result of the influence of this document and were recited by some linguists as features of the Tajik language, we analyze this document in more detail.

In three parts of this "document" the following erroneous elements were "legitimized":

1. Use (colloquial) – "angi?" as part of a sentence:

"Istemoli abaroti sifati fe'lii suffixi "аҳзу" "angi?" qati sokhta shudagi ham durust hisob karda shavad, Misol: Odami shabangiya (shabangiyo) imruz boz didam-odami shab didagema imruz boz didam.... Magazini bozorangi bisyor kalon ast.... "

"The constructions below are considered correct: 1. Nomi shahri Gorky zoida sudagi Nizhny Novgorod ast."

2. The use of a dialectic elements like "а"- "naraftanba", "bozorba", "khudashona", "khondagim ne" ... in the literary language.

3. The conclusion from the literary language of literary forms of the type "бу"- "bi" - (*biguem*) and the verb form "*metavonkard, metavonguft*".

4. The official introduction of the sentence in the form of "*Ahmadakitobash*" (under the influence of Turkic sentences - S.N.) and, instead postposition – po the introduction of colloquial forms in the literary language - *a*, -*я* (*kitobro*, - *kitoba*, *khonaro* – *khonaya*, *bachahoro* – *bachahoya* (Rafiq Lenin *bachahoya* dust medosht.) and etc.

5. In the use of numerals, pronouns, participles, prepositions, the introduction of dialect forms: *seta*, *chorta*, *saiyum*, *chorda*, *shumoyon*, *mohon*...

6. In the use of verbs, in addition to literary forms, the use of dialect elements: *rafta budayam*, *rafta budayand*, *omadagist*, *raftagist*...

7. Prohibit the use of literary forms such as “*boyad kard*” and “*khohad kard*”.

8. Introduction of Russian pronunciation standards in orthography and spelling of the Tajik literary language.

9. The spelling of words such as “*kufl, kift*” and “*anbor, zanbur, zanbar*” has been amended in favor of colloquial pronunciation in the form of “*qulf, kitf*” and “*zambur, zambar, ambor*”.

Thus, this document, and then the ongoing activities to replace the alphabet of the Tajik language with the Cyrillic alphabet, the russification of terminology, spelling, had a negative impact on the development of the Tajik literary language that to some degree felt today. It should be noted that these innovations were the object of criticism of S. Aini in an article "On the State of Tajik Linguistics."⁴¹¹

Thus, the second period of development of the Tajik language (early 30s - early 50s of the 20th century) was the main period of the policy of building the language in the years of Soviet power.

The activities of the first Committee on Terminology (1933-1939), the Central Committee of the new alphabet and terminology, the policy of building a language and the introduction of colloquial forms in the literary language, the rejection of the use of original Tajik words (Iranisms) and Arabisms, the penetration of Russian-international words under the influence of Sovietization policy of the language led to the fact that in language policy glaring mistakes has been made and scientific methods of term-creation were ignored. In short, these innovations are as follows:

a) a departure from the scientific methods of word formation in vocabulary and term-creation of the Tajik language and the politicization of science in the construction of the language. Under the influence of a pseudoscientific policy to eradicate feudal elements in the language and to bring the language closer to the

⁴¹¹Оранский И.М. Введение в иранскую филологию.- Москва,1988, - С. 256-257

masses, measures were taken to cleanse the language of some original Tajik words and Arabisms and introduce colloquial elements into the literary language;

b) Shift of the script of the Tajik language, first to Latin (1929-1933), and then into Cyrillic (1940) had a detrimental effect on the development of the Tajik language;

c) Unification, and as a result Sovietization and Russification of the Tajik language terminology, led to the fact that a huge number of Russian and European terms poured into the vocabulary and terminology of the Tajik language and under the dictate of the policy of "Sovietization" they were used instead of the original Tajik terms;

d) *Derogation from the phonetic norms of the Tajik language in the spelling of the Tajik language.* All terms of Russian and international origin were adopted in Russian pronunciation. Even in the "Spelling of the Tajik Language" (1940), gross errors were made in determining the phonetic norms of vowels of the Tajik language. Thus, up to now, stable long vowels (*y, u*) and unstable short vowels (*y, u*) are indicated by the same letters (*y, u*), which led to the destruction of the phonetic norms of the language.

§3. The Tajik language in the 50-80-s of the 20th century

Since the late 1950s, Tajik language researchers have gradually begun to comprehend past periods of language development and the principles of term-creation, paying attention to traditional national sources and replacing some incorrect, in terms of terminological norms, terms and, adopting the experience of neighboring countries of Iran and Afghanistan in developing language. The main factors of such changes were:

- relative warming in the socio-political life of society after the twentieth Congress of the CPSU (1956);

- publication of a number of fundamental works of classical literature based on the new script of the Tajik language;

- improving the literacy of the population and a deeper knowledge of their history and culture;
- the establishment of the Oriental Studies Department at the Academy of Sciences of Tajikistan and the Arab-Persian branch at the university, served as the beginning of the study of the history, literature and economics of neighboring countries closely related by language (Iran, Afghanistan);
- development of scientific and cultural relations with the countries of the East, especially with Iran and Afghanistan, mutual visits of various figures on cultural and art issues, cooperation of scientists on the publication of cultural heritage, works of literature, and etc.

As a result of these processes, some forgotten and simultaneously new terms began to appear in the language, which were replaced by Russian and European terms. This, for example, is *anjuman* (s'ezd), *donishgoh* (universitet), *donishju* (student), and etc. This process was not official, therefore, the use of such terms was the initiative of individual citizens.

In 1951, after the establishment of the Academy of Sciences of the Tajik SSR, the question of organizing the Committee on Terminology as an independent body arose, and in 1960 this Committee, with its printed body, the Terminological Bulletin, was created at the Academy of Sciences of the Tajik SSR. In accordance with the "Regulation" on this Committee, "On the territory of the republic the Committee is the center for the development and unification of scientific and scientific-technical terminology in the Tajik language", as well as "The publication of terminological dictionaries and other terminology works in the Republic is carried out only with the approval of the Committee in terminology at the Academy of Sciences of the Tajik SSR." The committee consisted of sixteen sections (philological science, historical terminology, pedagogical science, spelling, etc.). The activity of this Committee in compiling field dictionaries up to its liquidation in 1979 was very effective. In the same year,

the Department of Terminology and Speech Culture was organized as part of the Institute of Language and Literature named after Rudaki, of Academy of Sciences of the Tajik SSR, the task of which was to develop theoretical issues of Tajik terminology. At this stage, the publication of dictionaries in various fields of science and technology has intensified. To this end, the Committee on Terminology issued instructions for its sectoral departments, as well as other institutions involved in the terminology of the modern Tajik language.

A comparative analysis of the two regulatory documents “Setting the Tajik Language Terminology” (1936) and “Basic Principles of the Tajik Language Terminology” (1971) to streamline the socio-political, scientific and technical terminology of the Tajik language the following characteristic features were revealed.

- “Establishment of Tajik language terminology” is essentially a regulatory document of a prohibitive nature. It specifically emphasizes that any local nationalist goals (the use of Arabisms and words of Persian origin) are severely suppressed. A merciless struggle will be waged against any manifestations in the terminology of trends of a bourgeois kulak character. So, words like *khudjush* – *samovar*, *peshohang* – *pioner* are included in the group of arbitrary words and are prohibited for use in terminology;

- “Installation” offers only two ways to form Tajik language terminology:

a) borrowing new terms of a socialist nature such as “brigada, kollektiv, teatr”;

b) the cleaning of the terminological composition of the Tajik language through “bekhtatozakuni – cleaning by sifting.” Words like *jahongiri* – imperialism, *sarnishin* – passenger, *mah-vibesavodi* – illiteracy irradiation by the decision of this “Installation” are displayed, instead only Russian-Soviet variants will be used. Terms of the type of *inhisor*, *mahrana*, *sarbori* are considered unapproved and instead of them, Soviet and international

terms are proposed - “monopoly, company, strein”. The terms *shohroh* – the general line and *shaitonaroba* – the bicycle are referred to the terms of classic ideological nature and their use is also prohibited. The terms “*shoh* – tsar and *shaiton* – satan” are referred to the words of anti-Soviet ideology.

The "Installation" clearly states that Soviet-international terms in the Tajik language should be used according to the rules of the spelling of the Russian language, for example, the pomeshzik (pomeshik), Shchors (Shors), etc. The phonetic features of the Tajik language are ignored.

Thirty-five years after the publication of the “installation” in 1971, a new regulatory document, “Basic Principles of Tajik Language Terminology” was published, in which the provisions of the “Installation” are considered to be established and an attempt is made to more thoroughly cover the issues of Tajik terminology. The main provisions of this document can be classified as follows:

- the use of the Tajik vocabulary and grammatical features of the language;
- changing the meaning of words and using words in a completely new meaning, different from the meaning of the word itself;
- enrichment of the Tajik terminology fund through Europeanisms and borrowings from the Russian language;
- calque (subscript translation of terms);
- term-creation through phrases using foreign language words (meaning Russian words), etc.

“The basic principles of Tajik language terminology” often duplicate the main idea and ideological principles of the first regulatory document. The main difference between these two documents was that the later of them pays more attention to the use of the vocabulary of the Tajik language not only in the field of politics, however, also in other areas (for example, astronomical terminology).

Despite all the flaws and influence of the political situation in the Soviet period, these documents for many years determined the development of Tajik terminology. And until now, the principles of term-creation in the Tajik language, laid down in these documents, influence the development and formation of Tajik social, political, scientific and technical terminology.

In 1957, the Russian-Tajik Dictionary was published (compiled by S. D. Arzumanov, H. Karimov), which covered 41,000 words. It was intended for students of secondary schools with the Tajik language of instruction. "Russian - Tajik terminological dictionary" (1985), contained more than 22,000 words and terms. Subsequently, a large number of dictionaries of various types appeared. These dictionaries, as it were, summarize the work of Tajik linguists and lexicographers for half a century (1934-1985).

One of the first Tajik-Russian dictionaries was prepared by O.A. Sukhareva (Tajik-Russian Dictionary, 1929 [1930]). The Tajik-Russian Dictionary, the publication of which was suspended in 1934, after a new edition (editors E.N. Pavlovsky, B.E. Bertels, J. Ikrami and R. Jalil) and changes to Russian sources were published in 1946 (Tajik-Russian dictionary, 1946). This publication, despite some shortcomings, mainly contains words and phrases of the modern Tajik language. Based on the materials of this dictionary, with a generalization and introduction of some words-archaisms of the Tajik language and socio-political terms of the time, the Tajik-Russian Dictionary was published in 1954 (edited by M. Rakhimi and L. V. Uspenskaya, editor-in-chief E E. Bertels). Another "Brief Tajik-Russian Dictionary" (compiled by Y. I. Kalantarov) was published with additions twice: in 1955 (1700 words) and in 1988 (20,000 words). This dictionary contains a minimum of words and terms of a socio-political nature and is intended for reading socio-political and scientific-journalistic literature.

Explanatory dictionaries of the Tajik language were published much less, and they were compiled later. The first attempt

to create a Tajik explanatory dictionary was made by Sadriddin Aini back in the late 30s of the 20th century. However, most likely, the World War 2 prevented the publication of this work. The dictionary discovered only in 1944 was compiled in the Latin alphabet. After the new edition, it was included in the complete works of S. Aini. A separate volume was published only in 1978 in honor of the 100th anniversary of S. Aini. (Kulliet, 12 t.)

The main fundamental work in this area is “Farhangi zaboni tojiki” (“Dictionary of the Tajik language”) in two volumes, published in 1969. This work contains the basic words and terms of the Tajik language from the 10th century to the 60s of the 20th century. When compiling it, such famous dictionaries as “Burhoni qote” and “Giyos-ul-lughot” were used, each word in it is explained by examples from works of classical literature. Another dictionary of this type, “Farhangi iborahoi rekhtai zaboni tojiki” (“Phraseological Dictionary of the Tajik Language”, in two volumes, compiled by M. Fozilov) was published in 1963 and 1964, respectively. It consists of 8000 phrases and phraseological units.

One of the most important issues of the Tajik language was orthography and spelling rules of Tajik words, especially the spelling of borrowed words and terms. No special spelling dictionary has been compiled for the Latin script of the Tajik language. In 1940, the written language of the Tajik language was transferred into Cyrillic, and there was a need to create a spelling dictionary based on the new written language. The first such dictionary (compiled by Y. I. Kalantarov and Sh.N. Niyozzi) was prepared in 1944 (Spelling Dictionary, 1944). It provided spelling rules for more than 8,000 Tajik words and terms. This dictionary has been re-edited and published twice – in 1952 and in 1959 (Spelling Dictionary, 1952, 1959). The latest edition contained 17,000 words and terms.

In 1972, new spelling rules for Tajik words and terms were adopted, and in the same year a new spelling dictionary of the Ta-

jik language was published with more than 40,000 words and terms, A. Maniyozov, “Lughati imloi zaboni tojiki.” (“Spelling Dictionary” Tajik language”). This dictionary was the last edition in the history of Tajik spelling of the Soviet period. In 1998, new spelling rules for Tajik words were adopted, however, the Tajik spelling dictionary was not compiled based on these rules. Only in 2013, after adoption of new Tajik spelling rules (2011), was published the “Fanhangi imloi zaboni tojiki.” (“Spelling Dictionary of the Tajik Language”) by the Committee on Language and Terminology under the Government of the Republic of Tajikistan.

The importance of compiling the branch dictionaries of the Tajik language and the importance of their development were emphasized at the beginning of the establishment of the Soviet government when discussing the issues of updating the literary norms of the Tajik language. The first Soviet scholar to draw attention to the industry terminology of the Tajik language was the famous linguist A.A. Semenov, who, studying taxation and land relations of the Bukhara emirate, translated some Tajik terms into Russian (Word Terminology, 1923). Then, in 1934, the Terminological Dictionary of Geographical Terms was published (compiled by R. Nemenova and A. Kutsik) (Terminological Dictionary, 1934), and in 1940, the Russian-Tajik Dictionary of Mathematical Terms (Russian-Tajik Dictionary, 1940). Only until the 60s of the twentieth century 12 branch dictionaries in chemistry, mathematics, physics, cotton growing were published, and after 1961 another 25 branch dictionaries were published.

In 1970, the Tajik Soviet Encyclopedia (TSE) was formed at the Academy of Sciences of the Republic, which played an important role in compiling branch or field dictionaries, especially in the field of socio-political terminology. All TSE volumes are an important source of words and terms of the Tajik language, thanks to the comments given, they serve as explanatory dictionaries. Some draft vocabulary lists for TSF on socio-political terminology cover a significant number of terms. For example, each of the

two dictionaries for industry encyclopedic dictionaries in the field of historical terms and two dictionaries in the field of jurisprudence contain more than 1,500 terms. Most of the terms were developed on the basis of new approaches to the issue of term-creation. Thus, for example, when translating the Russian terms “otmiranie gosudartva”, the words “*zavoli davlat*” were used instead of “*murdanidavlat*”, “*majburkunii ma'muri*” instead of “*ijbori ma'muri*”, “*mushorakat*” instead of “*hamishtiroki*”; allowance – “*yordampuli*”, “*inoat*”, etc.

With the beginning of the restructuring of socio-political life in Soviet society, those changes that began in the era of the thaw of the 1960s, Tajik researchers have become more active. They began to speak openly on the pressing problems of language and term-creation.

After the adoption of the Law on the language and the declaration of the Tajik language as an official language of the Republic of Tajikistan, again the question of organizing a Committee on Terminology at the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan arises, which was created in 1990.

Then, by order of the Council of Ministers of Tajikistan, “Decisions and instructions of the Republican Committee on Terminology at the Academy of Sciences of the Tajik SSR on all matters relating to terminology, the spelling of the names of enterprises, institutions and public organizations, localities and administrative units in the Tajik (Farsi) language became mandatory for every institutions and organizations of the republic.”

During the years of independence, the Republican Committee on Terminology under the Presidium of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan became the center for the development and coordination of activities for compiling industry terminological dictionaries. Therefore, after the formation of the Committee in the field of sociopolitical terminology, several field dictionaries were compiled: “A Brief Russian-Tajik Dictionary of Office Work” (1993), “A Brief Dictionary of Economic Terms”

(1997), “Dictionary of Common Words and Terms” (1999) and etc.

The main fundamental differences between these dictionaries from previous terminological dictionaries are as follows:

- a return to the origins of term-creation, the use of traditional methods of term formation of the Tajik language;

- an attempt to use the principles and methods of term creation by selecting words and terms using the internal resources of word formation of the Tajik language;

- use of experience of term-creation in closely related languages – Persian (Iran) and Dari (Afghanistan).

CHAPTER V. THE TAJIK LANGUAGE AND THE INDEPENDENCE OF TAJIKISTAN

§1. Actual issues of the Tajik language during the years of independence

State independence laid a favorable foundation for the formation and further development of the state language and its literary norms, eliminating all restrictions and obstacles to the formation of the language. During the period of independence, the Tajik language, having gained state status, is formed on the basis of historical and literary norms and gradually takes on the functions of a communication language between representatives of different nationalities living in the country. That is why state independence is considered a real factor in the revival of the Tajik language. The Tajik language is widely used today not only in paperwork, but also in the relations of our country with other countries of the world.

After the declaration of independence of Tajikistan and the removal of censorship, a huge number of new words and terms poured into the Tajik language from the Persian language of Iran and the Dari of Afghanistan. The attitude to these new terms was ambiguous. Some scholars tried to revive those terms and words that were forbidden in the 1930s, such as *anjuman* (congress), *ruznoma* (newspaper), *shuro* (council), *inqylob* (revolution), and reproduced new words like *charkhbol* (helicopter), *sarqonun* (constitution), *chipta* (ticket), *ravonak* (parcel), *garmotashkhis* (thermiodiagnostics), *wombarg* (loan). Other, more radical scholars, accepted only new socio-political terms borrowed from the Persian language of Iran. They considered them the norm of term-creation. Still others were against these innovations and were of the opinion that it was better to focus on Russian and European languages.

Based on measures envisaged by the Government of Tajikistan to implement the Law “On Language”, by 2008, the latest govern-

ment agencies — the financial and banking sectors of the country — have completely translated their paperwork into the state language.

After this step, a difficult stage was completed in the country, which began with the adoption of the Law "On Language". Despite the fact that the legislative act was introduced and adopted in Soviet times, it was valid during the period of independence, for 20 years. The requirements and norms of the law, in most cases, could not fully meet the needs of society, in the application of the state language.

In connection with the need for the comprehensive development of the state language in society, there is a need to adopt a new Law "On the State Language of the Republic of Tatarstan". This law regulates and determines the legal status, use, protection and development prospects of the state language in the current conditions of the country's internal and external relations. The new Law was prepared on the basis of accepted international standards in connection with the legal status of the state language, it also regulated the use of other languages, including national minorities of the country.

In order to implement the Government's targeted policy on the state language and the operation of this law, a new structure was formed – the Committee on Language and Terminology under the Government of the Republic of Tajikistan. The Committee is the only republican body that helps in implementing the policy of the Government of the country in matters related to the state language. The Committee has an important responsibility to regulate, unify terminology, monitor the implementation of the law and comply with the norms of the literary language.

§2. Language and terminology

In the era of intensive progress in scientific and technical thought, with the advent of computer technology, the Tajik language is replenished by thousands of new words and terms, and the task of terminologists is to give them timely scientific and practical assessment, determine the principles and forms of their use and reflect

them in terminology. Especially relevant are the issues of development, streamlining, unification and standardization of Tajik terminology.

Currently, terminology has become an independent branch in linguistics, closely intertwined with other branches of science. Tajik terminology is currently in a difficult time. After the collapse of the Soviet Union, relations with terminological centers were interrupted, and the principles and methods of term-creation were changed. The Tajik language has become more focused on its traditional sources. This process in modern Tajik language does not go smoothly. Therefore, transformations often occur randomly, the terminology fund is replete with a variety of synonyms. Terminology is developing randomly, state mechanisms for the use of terminology do not work. The Committee on Language and Terminology under the Government of the Republic of Tajikistan and other state organizations could not establish full-fledged scientific activities to develop the terminology of the Tajik language.

To fulfill the requirements of term-creation, most institutions and enterprises, acting independently, prepared vocabularies and terminological dictionaries without the knowledge of the central terminology body, mainly they were specialists who worked for some time in Afghanistan or Iran. Such inconsistent actions in term-creation lead to inconsistency, divergence and synonymy in terminology. A drastic improvement requires the compilation of the text of official documents, legislative acts, decisions and treaties of the government level and other documents of a republican scale. Often, due to the fact that so far these documents are first compiled in Russian and then translated into Tajik, the text of the Tajik version without the Russian original is not always clear. As is known, over the past century, the Tajik language in the field of document formation and document management was the language of translation, and in the compilation and style of these documents there is a strong influence of the Russian language, up to the construction of phrases and sentences.

To prevent unconstructive actions and solve the problems of term-creation at the present stage of development of Tajik terminology, it is necessary to revise the basic principles of Tajik terminology. Adopted as far back as in 1971, these principles need fundamental changes.

Firstly, the regulatory document of 1971 does not meet the requirements of the new socio-political and scientific-technical transformations taking place in Tajik society. Improvement of the basic principles of terminology should be carried out by leading scientists and specialists, excluding the influence of the political situation.

Secondly, the new principles of Tajik language terminology should be developed on the basis of the latest achievements of modern linguistics in the field of term creation, a comprehensive analysis of the Tajik language and closely related languages (Persian and Dari) in compiling terminology and using all sources of terminology, including the enormous influence of European borrowings, mainly Russian, on the socio-political and scientific-technical terminology of recent years.

It is known that various languages, especially closely related ones, have a strong influence on the process of term-creation in a particular language. Thus, in the development of the terminology of the modern Tajik language, the influence of Persian terminology is strongly felt. In this regard, there is a need for a comprehensive study and analysis of the terminology in the Persian language and the use of the results of the work of Iranian researchers in determining the principles of Tajik terminology. The selection and use of the results of the process of developing terminological work in the Persian language are determined by the following factors:

- Earlier, the experience of the Persian language in term-creation, in the process of determining the methods and ways of term-creation of the Tajik language was simply ignored, firstly, due to political considerations and, secondly, due to the professional unpreparedness of the terminologists of the Tajik language of the Soviet

period (ignorance Persian language and sources of fiction and scientific literature in the language of Farsi-Dari, etc.);

- The problems of developing the sociopolitical, scientific and technical terminology of the Persian and Tajik languages in the 20th century have much in common. The movement for updating the language, developing principles and norms for the development of terminology began here at the same time. Thus, the Tajik Language Terminology Committee (1935) and Farhangistoni Eron (Iranian Academy) on the development of Persian language terminology were established simultaneously (1935). Over seven years of activity, Farhangiston approved more than 1,900 Persian terms to replace Arab and European borrowings.

The reason for the formation of these two bodies was the need to compile new terms equivalent to Tajik and Persian origin instead of words and terms borrowed from European languages. Although the Committee on Terminology, depending on the political situation and interests of the Soviet state, had other goals (replacing Tajik terms with terms of a Soviet-international nature), when choosing terms, preference was given to Soviet-international.

The main source, the vocabulary and the lexical composition were common, (the classical language of Farsi-dari), and the difference was observed only in the ways and methods of borrowing foreign words. If the Tajik language borrowed the terms of the European languages through Russian, then the Persian borrowed words and terms, first from French, and then from English.

There were differences in the writing of these languages. Thus, the Tajik language in the 20th century changed its script twice, first to the Latin alphabet (1930), and then to the Cyrillic alphabet (1940). These changes influenced the nature of borrowing foreign words, the phonetic and grammatical structure of the Tajik language. The Persian language uses Arabic script, although at the beginning of the 20th century there were discussions about replacing Persian script. In connection with the penetration of the socio-political terms of the Persian language into Tajik at the present stage of development of the

Tajik language terminology, the study of the principles and methods of term creation in Iran and their use in the formation and development of the basic principles of Tajik terminology become an urgent problem of Tajik linguistics.

Thus, when developing new principles and methods of Tajik language terminology, it is necessary to pay attention to the following main issues:

- the possibility of word formation of the Tajik language;
- sources of term creation;
- Definition of quality standards for term creation.

The Tajik language has special norms and methods of word formation, and they were formed during the long historical development of the language. In the process of term formation, the use of word-formation tools of the national language is the most important. These internal means are the lexical-semantic methods of word formation. The morphological-syntactic method of word formation (suffixation and prefixation) in the Tajik language has become one of the main ways of creating new terms.

By using derivational suffixes, prefixes with derived stems or roots (root words or word-forming pairs), new words are formed. Notably, borrowed words sometimes participate in this process as a result of tracing the components of foreign terms.

In determining the principles and norms of the terminology of the Tajik language, the identification of sources of term-creation is of primary importance. At the present stage of the development of human civilization, the line between national languages and generally accepted norms of terminology is gradually blurring, and, apparently, in the future there will be a question of unification of general terms of an international nature, since in the near future, humanity will encounter the widespread development of computer technology to decide on the adoption of generally accepted norms of scientific terminology. Therefore, the issue of determining the sources of term creation in Tajik terminology in determining new principles and methods of term creation is becoming very important.

In the Soviet period of the development of terminology, the sources of term-creation were mainly:

- Tajik language (using vocabulary or own resources of the language);
- Russian language from which the terms are borrowed in finished form or they are calqued;
- An international source, mainly European languages, borrowing from these languages mainly through the Russian language.

Thus, when determining the sources of term formation in the modern Tajik language, it is necessary to take into account all issues, from domestic resources to international standards for the formation of terminology. The main sources of term-creation in the modern Tajik language are:

- internal resources of the Tajik language; effective use of the lexical composition of the modern Tajik language, living folk language materials, including vocabulary, dialects, professional vocabulary and elements of the spoken language;
- Classical fiction in Tajik;
- works of literature in the language of Farsi-Dari from the point of view of term-creation;
- the language of poetry from Abuabdullo Rudaki, Abulkasim Firdousi, Sadi to Abdurrahman Jami. The language of poetic works, as is known, is one of the main sources of the original Iranian words of the Tajik language;
- the language of the works of an encyclopedic nature (travel notes of travelers, stories with spoken language elements, etc.). A characteristic feature of these works is that they are widely represented vocabulary of various dialects of the language;
- explanatory dictionaries of the Tajik language in terms of term-creation;
- the lexical composition of the ancient Iranian (Avestian and ancient Persian) and Middle Iranian (Middle Persian, Sogdian, Bactrian, Parthian and other languages) during the development of the Iranian languages;

- new words and terms of closely related languages – Persian – Dari;
- the use of Arab borrowing;
- international sources, especially terms of Russian-European origin.

By the quality of the term it is proposed to understand several basic qualities of the word, which turns into a term. This definition is relative. The term should have the following quality characteristics:

- accuracy – a word that turns into a term should correctly denote the concept from a scientific point of view and as accurately and concentrated as possible;

- transparency and translucency. As it is known, etymologists subdivide words when expressing concepts into two groups: transparent and cloudy (opacity of the expression of the concept). A transparent word is a word and a term that are consonant in structure and pronunciation, i.e. its concept is compatible with its outer shell: *furushanda* – seller, *bofanda* – textile worker, *mehmonkhona* – hotel and many others. Thus, as a term, it is necessary to choose words that accurately express the concept or, in their meaning, most fully express the concept;

- conjugation (declination) and the term productivity. A word or phrase must have the ability to be productive, i.e. from those words that are conjugated by using suffixation, affixation and prefixation, you can create new words and terms;

- grammatical structure. The selected words and phrases must comply with the norms and structural features of the grammar, however, this does not mean that they must be original. These words can be foreign-language, borrowed. However, they must be subject to the grammatical norms of the language. It is necessary to pay attention to the principles of the need to borrow words from other languages;

- brevity. When choosing a term, try to select the most concise concepts of the word. From the experience of calquing and translations, it is known that sometimes for translating a concept into Tajik,

complex two- and three-linear words or phrases from several phrases or words appear;

- beauty and acceptability. This quality is probably one of the main requirements for the term. The word term should be short, voiced, beautiful and acceptable for readers and listeners, and if it is a socio-political term, then for the broad masses of readers and listeners.

§ 3. Prospects for the development of the Tajik language

Over the years of independence, a new stage in the development of the national language with the status of the state has begun. The President of the Republic set a number of tasks related to the development of the state language:

- streamlining the terminology and norms of the state language based on the use of manuscripts of its historical periods;

- analysis, streamlining and accurate use of the terms of the modern language and ensuring the development of the literary language;

- research and publication of the scientific grammar of the literary language based on new standards;

- research and publication of historical grammar of the Tajik language;

- the publication of educational materials in the literary language;

- development and publication of explanatory, bilingual, normative and spelling dictionaries of the literary language.

During the years of independence, the activities of Tajik lexicographers intensified. According to estimates, after 1991 in Tajikistan more than 150 different explanatory, translation and special dictionaries were created. At the Rudaki Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan were compiled the Tajik-Russian Dictionary (D. Saimiddinov, S. Kholmatova, S. Karimov, 2006, 75,000 words and phrases), Ex-

planatory Dictionary of the Tajik language (in 2 volumes, 80,000 words and phrases, 2008 -2010) (S. Nazarzoda, A. Sanginov, S. Karimov, M. Sultonov), "The Complete Explanatory Dictionary of the Tajik Language (vol. 1 letter A, 12 thousand words and phrases, 2011) (S. Nazarzoda, S. Karimov, S. Fayziev), "Dictionary of Southern dialects" (G. Dzhuraev, M. Makhmudov). Russian-Tajik Dictionary (vol. 1. AK, 50,000 words and expressions, 2017) (Kholmatova S.D., Sultonov M.B., Karimov S.A.). Explanatory dictionaries of the modern Tajik language, due to their universality, formed the basis for the creation of other types (translated, special, phraseological, and synonymous) dictionaries. Such large translations from Tajik to English, from English to Tajik, from Arabic to Tajik dictionaries, such as the Tajik-English Dictionary (2008, 60,000 words, compiled by P. Jamshedov), and the English-Tajik Dictionary, were published (2015. 100,000 words and phrases, compiled by A. Mamadnazarov), "Tajik-Arabic Dictionary" by S. Sulaimonova (2010, 100,000 words) and others. In total, more than 110 terminological dictionaries of various natures were published.

During the years of independence, new spelling rules were approved twice (1998, 2011). In the first case, significant changes were introduced to the spelling rules of the modern Tajik language (changes in the order of placement of Tajik letters in the alphabet, in the pronunciation of letters of the alphabet, a reduction in the number of letters from 39 to 35 with the derivation of specific Russian letters ц, щ, ы, ь etc.). In 2011, some additional changes were made to the spelling and spelling of the Tajik language. During the period under review, spelling dictionaries were published in 1991 (A.I. Maniyazov, A. Mirzoev) and in 2013 by the Committee on Language and Terminology under the Government of the Republic of Tajikistan.

The independence of the Republic of Tajikistan and fundamental changes in the socio-political life of the country created favorable conditions for the comprehensive development of the Tajik language. At present, the social tasks of the language have changed and ac-

quired ethno-political significance. As a result of the spread of new concepts of a socio-political and scientific nature in the Tajik language, various new words appear from the languages of many peoples of the world.

In the process of socio-political development of civilizations, some languages acquire specific features depending on their use in various areas of society. Therefore, everyone knows that the classical Tajik-Persian language, figuratively speaking, is the language of poetry, Greek is the language of philosophy, Latin is the language of science, etc. Thus, the development of structural word-formation functions of the language mainly depends on the form and method of its use in certain areas of science and culture. From this point of view, the specificity of the Tajik language is manifested mainly in the field of poetics. When compiling dictionaries, researchers and lexicographers usually extract examples from the divans of classical poets of Tajik-Persian literature, although there are a lot of prosaic and scientific works in this language. The reason for this appeal is believed to be that due to the original Tajik-Persian words included in the language of poetic works, the purity of the language has been preserved. The language of prose, due to the adoption of Arabisms, Turkisms and other elements, gradually became clogged.

The modern Tajik language is the state language of the Republic of Tajikistan, the language of the Tajik independent nation. It absorbed all the richness of living colloquial speech, included in his vocabulary and phraseology, all the best that local dialects contain, while preserving at the same time the basics of the grammatical structure and vocabulary of the language of classical literature, which appeared in the early period of the development of the language in the Samanids epoch. It is impossible to find another dynasty in the political history of the Tajik people, which could be compared with the Samanids in the conduct of a similar, special and at the same time balanced and fair national policy, that would have a linguistic and cultural policy of world significance. Thanks to the politics and wisdom of the Samanids, today we are carriers of one of the richest lan-

guages in the world. The largest scholars of the Middle Ages, such as Aburaihon Beruni, Ibn Sino (Avicenna), Zakariye Rosi, Nosir Khusrav, Omar Khayyam, their contemporaries and followers also created their own, now world-famous works in this language and introduced them to world civilization.

We inherited from them a language into which from the beginning of the birth of Islam texts and interpretations of the holy book of the Quran were translated. These translations and interpretations are considered the best examples of the style of our language. Even the oldest translation of the Qur'an (8th century), the manuscript of which is known as Qur'oni Quds, is made in one of the dialects of the Tajik language.

The power and capabilities of our language allowed our ancestors, for many, not very favorable, sometimes cruel and bloody centuries, to create in this language one of the greatest civilizations, rich literature, and colorful poetry. In addition, for many centuries, the Tajik language has been a means of interethnic communication, the language of correspondence for many nationalities and tribes in the vast territory of world civilizations – from East Asia and the Himalayas to the shores of the Mediterranean Sea.

On the basis of the Law “On the State Language of the Republic of Tajikistan” and a number of other measures adopted by the Government of the Republic of Tajikistan, conditions and a favorable socio-political atmosphere for the further development of the state language have been created.

The most important source in the dissemination and knowledge of the normative literary language is the media, especially radio and television. Their language is a mirror of the normative literary language, and it should present to the masses the best phonetic example of the language.

Modern literary language is used in all areas of political, economic and cultural life of Tajikistan and has an impact on all styles and varieties of colloquial speech. Rich Tajik literature has been created in the Tajik language, a large number of newspapers and maga-

zines have been published, textbooks and teaching aids have been compiled in all branches of knowledge, and teaching is being carried out in schools, technical schools and universities. Literary language, in addition to writing, is also presented in the oral variety as the language of radio, television, theater and cinema.

At the present stage of the development of the language, the introduction of new words and terms from European languages is far superior to borrowings from the Russian language. Today, the Tajik language directly borrows words and terms from English, German, French and other European languages. The influence of Russian and other European languages has begun from the end of the 19th century, they began to prevail in scientific and technical terminology and at this stage of its development are one of the important ways to replenish the vocabulary of the Tajik language. The attitude of linguists towards foreign words and terms is ambiguous. Some suggest replacing foreign terms with Tajik equivalents, while others, on the contrary, believe that they should be used as is and advocate for the internationalization of terminology. However, the question is how these words will be adopted in the Tajik language. Now it is difficult to assume that language will return to the terms of 20-30 of the 20th century. Therefore, the question of spelling words borrowed from European languages requires careful study.

Firstly, the translation of all foreign terms and words into native Tajik words is not possible, and no language is immune from the penetration of foreign words, this process is natural and necessary in the process of developing the vocabulary of the language.

Secondly, the replacement by any means of words and terms of foreign origin will lead to the isolation of the language. At the same time, linguists and researchers of terminology note that at the present stage of development of sociopolitical, scientific and technical terminology, terms are no longer just a concept of linguistics. They become like conventional geographical or road signs and have become international, and their unification by international standards is a matter of the future. Thus, borrowing issues are becoming interna-

tional in nature, however, this does not mean that all words that penetrate from different languages of the world must be taken right away.

Thirdly, the borrowing of foreign words and terms in each language has extreme possibilities. Borrowed words should not prevail over words and terms of their own language. These words should not affect the grammatical and syntactic structures of the language and it is necessary to protect the purity of the language in every way. Words and terms of foreign origin penetrate the language in the form of a ready-made term and serve as sources of enrichment of the terminology and vocabulary of the language. And yet, the medium of borrowing Europeanisms is the Russian language. It is it, which remains one of the main sources of enrichment of the lexical composition of the modern Tajik language.

In its grammatical structure, the Tajik language belongs to analytical languages. For other parts of speech, the absence of case forms and categories of the genus is characteristic. Relations of words within a word and phrases and sentences are expressed mainly with the help of prepositions, postpositions, *izafet*, and word order. Coordination acts only as a means of communication between the noun and the verb. In general, there are very few grammatical differences between the nominal parts of speech (nouns, adjectives, pronouns, numerals) of the modern literary language from the language of classical literature; the main ones are related to the transformation of the affix *ho* into a universal indicator pl. numbers (the affix *-oh* - *on* forms plural forms from only a few groups of nouns, and can be replaced by the exponent *-xo* - *kho* and the restriction of the functions of the postposition *-po* - *ro*).

The verb system of the modern Tajik language is characterized by the presence of a large number of analytical forms expressing the categories of time, mood and voice. The formation of simple verb forms involves verb stems, prefixes (*me-* *me-* and *bi-* *bi-*, the latter is not very common in prose), personal endings; complex (analytical) forms are formed through a combination of participles, participles or infinitive (the latter only in the form of a “literary future”) with auxil-

ary verbs. Active and passive voice, indicative, imperative, subjunctive and hypothetical moods are distinguished; tenses – present, present - future, past, future, special forms of long-term action; continuous action occurring (or having occurring) at a certain moment; an action that the speaker himself did not directly observe.

In verbal word formation, the main place belongs to lexicolized combinations of nouns with simple verbs (*kor kardan* – to work, *ni-goh kardan* – to watch, *gap zadan* – to talk ...). Combinations of verbal participles with verbs (“compound verbs”) act either as equivalents of verbal lexemes (*gurekhta omadan* – to run, *gurekhta raftan* – to run away), or more often to express species values (*omada mond*) - (suddenly) he came.

At the current stage of development of the Tajik language as a state language, it is necessary to conduct a comprehensive study of various dialects of the Tajik language. Dialects are one of the most important sources for improving the language, and using this very treasury, our writers of the past and the present replenished and replenish the vocabulary with new terms. In dialects there are many wonderful examples of old vocabulary. Their comparison with the Tajik dari of the Samanids and subsequent centuries and their introduction should contribute to the formation of a language norm so that the language in any case does not lose its historical identity and continuity.

Modern Tajik dialects are a product of long historical stages, passed by the Tajik language from ancient times to the present. The study of dialects of the Tajik language, begun in the 2nd half of the 19th century and only in the 20th century acquired a systematic character and reached its peak. During the years of Soviet power and independence, a lot of scholars – dialectologists has grown in Tajikistan. The study of Tajik dialects and the determination of the boundaries of their distribution were carried out through collective comprehensive expeditions, as well as individual research. In recent years, Tajik dialectology has been enriched with new works. Studied many dialects previously unknown to

science. Studies of individual Tajik dialects served as the basis for the creation of a generalized work by V. S. Rastorgueva “Experience in the Comparative Study of Tajik Dialects”.

In accordance with recent work on the Tajik dialectology, Tajik dialects are divided into four large groups: northern, central, southern and southeastern.

The nationwide spoken language, which has been developing most actively in recent decades, has some features compared with the literary language. The main of these features are phonetic: falling away of the final *d, t* (*das* < *dast* - hand, *meravan* < *meravand* – they will go); pharyngeal reduction of *h*(*da, dah* - ten); assimilation of *nb* > *mb*, a series of metathesis. Among the morphological features, the following are noted: postposition *-a / -я -a -ya* (instead of literary *po-ro*); lack of indicator of plural form *-oh -on*; the inappropriateness of the form of the “complex future”; replacing the affix of uncertainty and singularity with a pronominalized numeral *yak* and a pronoun adjective *yagon*; widespread use of combinations of participles and participles *-ri* with auxiliary verbs as equivalents of verb forms.

After gaining independence, the Tajik language as a state language, gaining status in the political, socio-economic spheres, began to be widely used in paperwork, lawmaking, science and education, culture, internal and external relations of the country.

Литература

1. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка М.;- Л, 1958-1989 в 4-х томах.(Abayev, V.I. Istoriko-etimologicheskii slovar osetinskogo yazyka – М.;- L. 1958-1989 v 4-kh tomakh.)
2. Абдулхай Ҳабибӣ. Забони духазор сол қабли Афғонистон ё модарзабони дарӣ (Таҳлили катибаи Сурхкӯтали Бағлон), чопи дувум. - Кобул, 1385/2007. (Habibi Abdulhay. Zaboni duhazor sol qabli Afghoniston yo modar zaboni dari (Tahlili katibai Surkhkutali Baghlon). chopi duvum. - Kobul. 1385/2007)
4. Айнӣ С. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Куллийёт, ҷ. 11. К. 2. Душанбе, 1964.(Ayni, S. Masalahoi zaboni tojiki. Kulliyot. j. 11. K. 2. Dushanbe. 1964)
5. Айнӣ С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. Куллийёт, ҷ. 12, Душанбе, 1976.(Ayni, S. Lughati nimtafsilii tojiki baroi zaboni adabii tojik. Kulliyet. j. 12. Dushanbe. 1976)
6. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб. Душанбе, 1995.(Alimi, J. Tashakkul va tahavvuli toponimiyai mintaqai Kulob. Dushanbe. 1995)
7. Анварӣ С., Табаров Х. Ҳоҷӣ Ҳусайн ва арзиши суҳан. Душанбе, 2013.(Anvari, S., Tabarov Kh. Hoji Husayn va arzishi su-khan. Dushanbe. 2013)
8. Аҳадов Ҳ. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун асари лексикографӣ. Душанбе: Дониш, 1981. (Ahadov, H. «Farhangi Jahongiri» hamchun asari leksikografi. Dushanbe: Donish. 1981.A.Mamadnazarov Anglo-tadzhikskiy slovar / Dushanbe. 2015)
9. Англо-таджикский словарь /А. Мамадназаров. Душанбе, 2015. (A.Mamadnazarov. Anglo-tadzhikskiy slovar / Dushanbe. 2015)
10. Бартольд В.В. Сочинение. Т. 2. Ч.1. М., 1963. (Bartold V.V. Sochineniye. T. 2. Ch.1. M.. 1963)

11. Бартольд В.В. Сочинение. Т. 2. Ч.2. М., 1964. (Bartold V.V. Sochineniye. T. 2. Ch.2. M.. 1964.)
12. Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). –Вестник древней истории. 1952, №1.(Bernshtam A.N. Tyurki i Srednyaya Aziya v opisanii Khoy Chao (726). – Vestnik drevney istorii. 1952. №1)
13. Бертельс Е.Э. Персидский-дари-таджикский// Забоншиносӣ, 2010, №2. (Bertels E.E. Persidskiy-dari-tadzhikskiy. –SE. 1950. №4)
14. Боровков А.К. Филологические заметки. – Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. Сталинабад, 1953. (Borovkov A.K. Filologicheskiye zametki. – Sbornik statey po istoriii filologii narodov Sredney Azii. Stalinabad. 1953)
15. Баҳор Муҳаммадтақӣ. Сабкшиносӣ. Т. 1-3. Техрон, 1341/1971.(Bahor Muhammadtaqii. Sabkshinosi. T. 1-3. Tehron. 1341/1971)
16. Баҳор Маликушшуаро. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ. Душанбе, 2012. (Bahor, Malikushshuaro. Sabkshinosi e tarikhi tatavvuri nasri forsi. Dushanbe. 2012)
17. Бертельс Э.Е. Персидский-дари-таджикский. –СЭ, 1950, №4.(Bertels E.E. Persidskiy-dari-tadzhikskiy. –SE. 1950. №4)
18. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. Душанбе, 2016.(Bobomurodov Sh.. Mukhtorov Z. Farhangi istilohoti zabonshinosi. Dushanbe. 2016)
19. Болдырев А. Н. Некоторые вопросы становления и развития письменных языков в условиях феодального общества. «Вопросы языкознания». - № 4. – 1956.(Boldyrev A. N. Nekotoryye voprosy stanovleniya i razvitiya pismennykh yazykov v usloviyakh feodalnogo obshchestva. «Voprosy yazykoznaniya». - № 4. – 1956)
20. Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тоҷикӣ. Сталинобод, 1940.(Buzurgzoda L. Fonetikai zaboni adabii tojiki. Stalinobod. 1940)

21. Бурҳон Муҳаммадхусейн. Бурҳони қотеъ, Душанбе, 1993.(Burhon Muhammadhuseyn. Burhoni qote'. Dushanbe. 1993)
22. Бекзода Комил. Нақши истилоҳи «тоҷик» дар устураҳои ориёӣ// Тоҷикон дар қаламрави Ориёно. –Душанбе, 2009. (Bekzoda Komil. Naqshi istilohi «tojik» dar usturahoi oriyei// Tojikon dar qalamravi Oriyeno. –Dushanbe. 2009)
23. Болдырев А.Н. Из истории развития персидского литературного языка. -ВЯ, 1955.(Boldyrev A.N. Iz istorii razvitiya persidskogo literaturnogo yazyka. -VYa. 1955)
24. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.1, Санкт-Петербург. 1869.(BudagovL. Sravnitelnyy slovar turetsko-tatarskikh narechiy. T.1. Sankt-Peterburg. 1869)
25. Воҳидова А. Аз таърихи луғатнависи тоҷикӣ форс. – Самарқанд, 1980; (VohidovA. Az tarikhi lughatnavisii tojiku fors. – Samarqand. 1980)
26. Грамматикаи забони тоҷикӣ, қ 1. Фонетика ва морфология. Сталинобод, 1956.(Grammatikai zaboni tojiki. q 1. Fonetika va morfologiya. Stalinobod. 1956)
27. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Душанбе, 1963.(Grammatikai zaboni tojiki. Sintaksis. Dushanbe. 1963)
28. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы в 2-х томах. Тбилиси, 1984. (GamkrelidzeT.V.. IvanovV.V. Indoyevropeyskiy yazyk i indoyevropeytsy v 2-khtomakh. Tbilisi. 1984)
29. Гумилёв Л.Н. Величие и падение древнего Тибета//Страны и народы Востока. Вып. VIII. –М. 1969. –С. 158-159.(Gumilev L.N. Velichiye i padeniye drevnego Tibeta//Strany i narody Vostoka. Vyp. VIII. –М. 1969. –S. 158-159)
30. Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Т. 1,2 Душанбе, 1983; Чопи дувум дар як чилд (2 изд. в одном томе). Душанбе, 2008.(Ghafurov B. Tojikon. Tarikhi qadimtarin, qadim va asri miyena. T. 1.2 Dushanbe. 1983; Chopi duvum dar yak jild (2 izd. v odnom tome). Dushanbe. 2008)

31. Фаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил. Душанбе, 1966.(Ghafforov R. Zabon va uslubi Rahim Jalil. Dushanbe. 1966)
32. Ғиёсиддин Муҳаммад, Ғиёс-ул-луғот, Душанбе, 1987.(Ghiyosiddin Muhammad. Ghiyos-ul-lughot. Dushanbe. 1987)
33. Ғафуров Б.Ғ. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Нашриёти «Ирфон». Душанбе, 1983.(Ghafurov B.Gh. Tarikhi qadimtarin,qadim va asri miyena. Nashriyeti «Irfon» Dushanbe. 1983)
34. Ғулум Ҷелонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабнои осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com (Ghulom Jelonii Dovari. Chakidahoye az tarikhi tozhikon bar mabnoi osori kashfshuda. davarygholam@hotmail.com)
35. Ғулум Ҷелонии Доварӣ. Таҳлили забони ва таърихии вожаи «тоҷик» бар мабнои осори кашфшуда. – Душанбе, 2016. (DovariGhulomJelonii. Tahlili zaboni va tarikhii vozhai «tozhik» bar mabnoi osori kashfshuda. – Dushanbe. 2016)
36. Дониш А. Наводир-ул-вақоъ, қ.1. –Душанбе, 1988.(Donish A. Navodir-ul-vaqoye. q.1. –Dushanbe. 1988)
37. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Душанбе, 1970.(Zaboni adabii hozirai tojik. Sintaksis. Dushanbe. 1970)
38. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика, лексикология ва морфология, қ- I. - Душанбе, 1973. (Zaboni adabii hozirai tojik. Fonetika, leksikologiya va morfologiya. q- I. - Dushanbe. 1973)
39. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. (Zehni T. Az tarikhi leksikai zaboni tojiki. – Dushanbe: Donish. 1987)
40. Исматуллоев Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. Сталинобод, 1954. (Ismatulloyev Sh. Ism va sifat dar zaboni tojiki. Stalinobod. 1954)
41. Исмоилов И. Зарф дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1972.(Isoilov I. Zarf dar zaboni adabii hozirai tojik. Dushanbe. 1972)

42. Кисляков Н.А. Таджики. – В кн.: Народы Средней Азии и Казахстана. Т.1. М., 1962.(Kislyakov N.A. Tadzhiki. – V kn.: Narody Sredney Azii i Kazakhstana. T.1. M.. 1962)

43. Краткий таджикско-русский словарь /Сост. Я.И. Калантаров. М., 1955;1988. (Kratkiy tadjhiksko-russkiy slovar /Sost. Ya.I. Kalantarov. M.. 1955;1988)

44. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. Душанбе, 1967. (Kamoliddinov B. Zabon va uslubi Hakim Karim. Dushanbe. 1967)

45. Капранов В. А. «Лугати фурс» Асади Тусӣ и его место в истории таджикской (форси) лексикографии. Душанбе, 1964.(Kapranov V. A. «Lugati furs» Asadi Tusi i ego mesto v istorii tadjhikskoy (forsi) leksikografii. Dushanbe. 1964)

46. Капранов В. А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI-XIX вв. Душанбе: Дониш, 1987. (Kapranov V. A. Tadjhiksko-persidskaya leksikografiya v Indii XVI-XIX vv. Dushanbe: Donish. 1987)

47. Каримова А. А. Говор таджиков Бухары. М., 1957.(Karimova A. A. Govor tadjhikov Bukhary. M.. 1957)

48. Косимова М. Чумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик. Душанбе, 1961.(Kosimova M. Jumlai payravi sharti dar zaboni adabii tojik. Dushanbe. 1961)

49. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. Қ. 1.Душанбе, 2003. Қ. 2. Душанбе, 2016. (Qosimova M.N.Tarikhii zaboni adabii tojik. q. 1. Dushanbe. 2003. Q. 2. Dushanbe. 2016)

50. Кузнецов Б.И. Древний Иран и Тибет. Первая религия Бон. –Санкт-Петербург, 1998.(Kuznetsov B.I. Drevniy Iran i Tibet. Pervaya religiya Bon. –Sankt-Peterburg. 1998)

51. Лившиц В. А. Иранские языки народов Средней Азии // Народы Средней Азии и Казахстана. Т. I. М., 1962.(Livshits V. A. Iranskiye yazyki narodov Sredney Azii // Narody Sredney Azii i Kazakhstana. T. I. M.. 1962)

52. Луконин В.Г Искусство Древнего Ирана, М.-1977(Lukonin V.G. Iskusstvo Drevnego Irana. M.-1977)

53. Лившиц В.А. Юридические документы и письма. Согдийские документы с горы Муг. – Москва, 1962.(Livšic. V.A Juridičeskie dokumenty i pis'ma. Sogdijskie dokumenty s Gory Mug.-Moskau, 1962)

54. Махмадшоев Р., Обидов У. С. Айни о происхождении и значении этнонима «таджик»//Известия АН Таджикской ССР. - 1980. -№2.(Makhmadshoyev R., Obidov U. S. Ayni. oproiskhozhdeniiniiznachenii etnonima «tadzhik»//Izvestiya AN Tadjhikskoy SSR. - 1980. -№2)

55. Муъминджанов Х.Х. Авесто об отногенезе таджиков. //Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение.-№1-2, 2002. (Mumindzhanov Kh.Kh. Avesto ob otnogenezetadzhikov. //Izvestiya Akademii nauk RT. Seriya filosofiya i pravovedeniye.-№1-2. 2002)

56. Мухаммад Мухит Таботабои. Работа Фархангистана: от языка доперсидского-дари. (на перс.яз.)/Вахид, №7, Тегеран, 1348/1970. (Tabotaboi Mukhammad Mukhit. Rabota Farkhangistana: ot yazyka dopersidskogo-dari. (na pers.yaz.)/Vakhid. №7. Tegeran. 1348/1970)

57. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка. Душанбе, 2008.(Madzhidov Kh. Frazеologicheskaya sistema sovremennogo tadjhikskogo literaturnogo yazyka. Dushanbe. 2008)

58. Мамадназаров А. Становление и развития таджикской переводной лексикологафии XX и начала XXI вв. Душанбе, 2016. (Mamadnazarov A. Stanovleniye i razvitiya tadjhikskoy perevodnoy leksikologafii XX i nachala XXI vv. Dushanbe. 2016)

59. Маниёзов А.И., «Луғати имлои забони тоҷикӣ» («Орфографический словарь таджикского языка»), Душанбе, 1972.(Maniyezov A.I. «Lughati imloi zaboni tojiki» («Orfograficheskii slovar tadjhikskogo yazyka»)). Dushanbe. 1972)

60. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик, ҷилди 1. Душанбе, 2007.(Majidov H. Zaboni adabii muosiri tojik. jildi 1. Dushanbe. 2007)
61. Мачидов Ҳ. Сеҳри сухан. Форсии тоҷикӣ. Душанбе, 2014.(Majidov H. Sehri su Khan. Forsii tojikii. Dushanbe. 2014)
62. Масъалаҳои шевашиносии тоҷик. Ҷ. I. Душанбе, 1970.(Masalahoi shevashinosii tojik. J. I. Dushanbe. 1970)
63. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1959.(Masumi N. Ocherkkho oid ba inkishofi zaboni adabii tojik. Stalinobod. 1959)
64. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. – Душанбе: Дониш, 1976.(Masumi N. Zabon va uslubi Ahmadi Donish. – Dushanbe: Donish. 1976)
65. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод, 1959.(Masumi N. Ocherkho oid ba inkishofi zaboni adabii tojik. – Stalinobod. 1959)
66. Мирзоев А. Ибораҳои феълии замони дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе. 1972.(Mirzoyev A. Iborahoi felii zamoni dar zaboni adabii hozirai tojik. Dushanbe. 1972)
67. Мухаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1968.(Mukhammadiev M. Ocherkkho oid ba leksikai zaboni adabii hozirai tojik. Dushanbe. 1968)
68. Мухаммадиев М. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1965.(Mukhammadiev M. Ocherkho oid ba baze masalahoi zabonshinosii tojik. Dushanbe. 1965)
69. Мухаммадиев М. Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1965.(Mukhammadiev M. Baze masalahoi zaboni adabii hozirai tojik. Dushanbe. 1965)
70. Мухаммадиев М. Забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1970.(Mukhammadiev M. Zabonshinosii tojik. Dushanbe. 1970)
71. Morgenstierne D. Irano-Dardica/ Wiesbaden, 1973, -С. 327-343: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки. -М., 1979.(Morgenstierne D. Irano-Dardica/ Wiesbaden. 1973. -

S. 327-343: Osnovyi ranskogo yazykoznaniya. T. 1. Drevneiranskiye yazyki. -М.. 1979)

72. Назарзода С. Краткий словарь терминов. Делопроизводство (русско-таджикский). Душанбе, 1993.(Nazarzoda S. Kratkislovarterminov. Deloproizvodstvo (russko-tadzhikskiy). Dushanbe. 1993)

73. Назарзода С. «Аҷоиб-ул-махлуқот» ва вожашиносии таърихии форсӣ-тоҷикӣ. Душанбе, 1999.(Nazarzoda S. «Ajoib-ul-makhlūqot» va vozhashinosii tarikhii forsi-tojiki. Dushanbe. 1999)

74. Назарзода С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот). Душанбе: Дониш, 2003. (Nazarzoda S. Zabon va istilohot (Andeshaho dar atrofi zaboni tojiki va tashakkuli istilohot) Dushanbe: Donish. 2003)

75. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. Душанбе, 2013.(Nazarzoda S. Istilohoti zaboni tojiki: tarikh. garoyish va durnamo. Dushanbe. 2013)

76. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. Душанбе, 2014.(Nazarzoda S. Istilohoti zaboni tojiki: tarikh, garoyish va durnamo. Dushanbe. 2014)

77. Назарзода С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников (на примере «Аджоиб-ул-махлуқот ва гароиб-ул-мавдждудот» Ахмада Туси). Душанбе, 2004. (Nazarzoda S. Lingvisticheskoye izucheniye klassicheskikh pismennykh pamyatnikov (naprimere «Adzhoib-ul-makhlukot va garoib-ul-mavdzhudot» AkhmadaTusi). Dushanbe. 2004)

78. Назарзода С. Имло ва забони адабӣ. Душанбе, 2015. (Nazarzoda S. Imlo va zaboni adabi. Dushanbe. 2015)

79. Неменова Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка. Сталинабад, 1956. (NemenovaR. L. Kulyabskiye govory tadzhikskogo yazyka. Stalinabad. 1956)

80. Негматов Н.Н. Государство Саманидов (Мовареннахр и Хорасан в 9 -10 вв.). Душанбе, 1977. (Negmatov N.N. Gosudarstvo Samanidov (Movarennakhr i Khorasan v 9 -10 vv.). Dushanbe. 1977)

81. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. Сталинобод, 1954. (Niyezi Sh. Ism va sifat dar zaboni tochiki. Stalinobod. 1954)

82. Нуров А. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Душанбе, 1984. (Nurov A. Farhangi osori Jomi. Dushanbe. 1984)

83. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении.- М.; 1979. (Oranskiy I.M. Iranskiye yazyki v istoricheskom osveshchenii.- М.; 1979)

84. Оранский В.М. Иранские языки. М., 1963. (Oranskiy V.M. Iranskiye yazyki. М.. 1963)

85. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, М., 1960. (Oranskiy I.M. Vvedeniye v iranskuyu filologiyu. М.. 1960)

86. Основы иранского языкознания в 3-х томах, М., 1979-1987. (Osnovy iranskogo yazykoznaneya v 3-kh tomakh. М.. 1979-1987)

87. Ориёнфар Шамсулҳақ, Сангнабиштаи забони ориёӣ дар Афғонистон//Фишурдаи мақолоти панҷумин анҷумани байналмилалӣи устодони забон ва адабиёти форсу тоҷик, Душанбе, 2006. (Oriyenfar Shamsulhaq. Sangnabishtai zaboni oriyei dar Afghoniston//Fishurdai maqoloti panjumin anjuman baynalmilalii ustodoni zabon va adabiyeti forsu tojik. Dushanbe. 2006)

88. Орфографический словарь. Для начальной, неполной средней и средней школ/Сост. Я. Калонтаров, Ш. Ниязи. Сталинабад, 1943 (на обложке 1944). (Orfograficheskiy slovar. Dlya nachalnoy, nepolnoy sredney i sredney shkol/Sost. Ya. Kalontarov. Sh. Niyazi. Stalinabad. 1943 (na oblozhke 1944))

89. Орфографический словарь. Для начальной, семилетней и средней школ / Сост. Я. Калонтаров. Сталинабад, 1954, 1959. (Orfograficheskiy slovar. Dlya nachalnoy. semiletney i sredney shkol / Sost. Ya. Kalontarov. Stalinabad. 1954. 1959)

90. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, Москва, 1988. (Oranskiy I.M. Vvedeniye v iranskuyu filologiyu. Moskva. 1988)

91. Паноҳӣ Симнонӣ. Тусӣ Хоҷа Насираддини. Осмони хунар ва офтоби замин. Техрон, 1376/1997. (Panohi Simnoni. Tusi Khoja Nasiraddini. Osmoni hunar va oftobi zamin. Tehron. 1376/1997.)

92. Полный толковый словарь таджикского языка, Составители: Назарзода С., Каримов С., Файзиев С. Т. 1. Буква А., Душанбе, 2011, (на тадж. яз.). (Polnyy tolkovyy slovar tadjhikskogo yazyka. Sostaviteli: Nazarzoda S.. Karimov S.. Fayziyev S. T. 1. Bukva A.. Dushanbe. 2011. (na tadjh. yaz.))

93. Ризо Муродии Ғиёсобоӣ. Бесутун, Катибаи Дариюши Бузург, Техрон, 1384, 2006.(Ghiyesobodi Rizo Murodii. Besutun. Katibai Dariyushi Buzurg. Tehron. 1384. 2006)

94. Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964. (RastorguyevaV. S. Opyt sravnitel'nogo izucheniya tadjhikskikh govorov. M.. 1964.)

95. Расторгуева В. С., Керимова А. А. Система таджикского глагола. М., 1964. (Rastorguyeva V. S.. Kerimova A. A. Sistema tadjhikskogo glagola. M.. 1964.)

96. Рауфов Х. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс. Душанбе, 1973.(RaufovX. «Farhangi Jahongiri» hamchun sarchashmai leksikografiyai tojiku fors. Dushanbe. 1973.)

97. Раҳмон Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби якум. Аз Ориён то Сомониён. Душанбе, 1999. (Rahmon, Emomali. Tojikon dar oinai tarikh. Kitobi yakum. Az Oriyon to Somoniyon. Dushanbe. 1999.)

98. Раҳмон Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби дуюм. Аз Ориён то Сомониён. Душанбе, 2002. (Rahmon, Emomali. Tojikon dar oinai tarikh. Kitobi duyum. Az Oriyon to Somoniyon. Dushanbe. 2002.)

99. Раҳмон Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. Душанбе, 2006. (Rahmon, Emomali. Tojikon dar oinai tarikh. Kitobi seyum. Az Oriyon to Somoniyon. Dushanbe. 2006.)

100. Раҳмон Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби чорум. Аз Ориён то Сомониён. Душанбе: Ирфон, 2009.(*Rahmon, Emomali. Tojikon dar oinai tarikh. Kitobi chorum. Az Oriyon to Somoniyon. Dushanbe: Irfon. 2009.*)
101. Раҳмон Эмомалӣ. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. Душанбе, 2006. (*Rahmon, Emomali. Nigohe ba tarikh va tamadduni oriyoii. Dushanbe. 2006.*)
102. Раҳмон Эмомалӣ. Ориёиҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ. Душанбе: Ирфон, 2006. (*Rahmon, Emomali. Oriyoiiho va shinokhti tamadduni oriyoii. Dushanbe: Irfon. 2006*)
103. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат, Душанбе, китоби 1.– 2016; китоби 2. – 2020. (*Rahmon, Emomali. Zaboni millat – hastii millat. Dushanbe. 2016; 2020.*)
104. Рейнольдс Дж. Олмо Лунгринг: Нерушимая священная земля//Гаруда. 1992, №2.(*Reynolds Dzh. Olmo Lungring: Nerushimaya svyashchennaya zemlya//Garuda. 1992. №2*)
105. Розенфельд А. 3. Бадахшанские говоры таджикского языка. Л., 1971.(*Rozenfeld A. 3. Badakhshanskiye govory tadjhikskogo yazyka. L.. 1971*)
106. Руи Гонсалеса де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). –Москва, 1990. (*De Klavikho Rui Gonsalesa. Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406). –Moskva. 1990*)
107. Русско-таджикский словарь /Сост. С.Д. Арзуманов, Х. Каримов; под ред. А. Фазылова. М., 1957. (*Russko-tadzhikskiy slovar /Sost. S.D. Arzumanov. Kh. Karimov; pod red. A. Fazylova. M.. 1957*)
108. Русско-таджикский словарь математических терминов / Сост. Х. Мухамадиев, М.Б. Саиди, И.Н. Зайцев. Сталинабад, 1940.(*Russko-tadzhikskiy slovar matematicheskikh terminov / Sost. Kh. Mukhamadiyev. M.B. Saidi. I.N. Zaytsev. Stalinabad. 1940*)
109. Русско–таджикский терминологический словарь. М., 1985. (*Russko–tadzhikskiy terminologicheskii slovar. M.. 1985*)

110. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии хозираи тоҷик. Душанбе, 1972.(Rustamov Sh. Kalimasozii ism dar zaboni adabii hozirai tojik. Dushanbe. 1972)

111. Саидмуҳаммад Сачодия. Боз ҳам Тоту Тоҷик//Тоҷикон дар масири таърих. Гирдоварӣ ва таҳқиқи Мирзо Шакурзода. – Техрон, 1373/1994. (Sajodiya Saidmukhammad. Boz ham Totu Tojik//Tojikon dar masiri tarikh. Girdovari va tahqiqi Mirzo Shakurzoda. –Tehron. 1373/1994)

112. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Ш.Раҳмонов ба муносибати Рӯзи истиқлолияти давлатии Тоҷикистон, Душанбе, 8-уми сентябри соли 2005. (Sukhanronii Prezidenti Jumhurii Tojikiston E.Sh.Rahmonov ba munosibati Ruzi istiqloliyatı davlatii Tojikiston. Dushanbe. 8-umi sentyabri soli 2005)

113. Сабзаев С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. – Душанбе: Маориф, 1991. (Sabzayev S. Zabon va uslubi shoironi maorifparvar. – Dushanbe: Maorif. 1991)

114. Сабзаев С. Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ. – Душанбе, 2014.(Sabzayev S. Zabon va sabki bayeni Mavloni Jaloliddini Balkhi. – Dushanbe. 2014)

115. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. Душанбе, 2001. (Saymiddinov D. Vozhashinosii zaboni forsii miyena. Dushanbe. 2001)

116. Саймиддинов Д. Пажӯҳишҳои забоншиносӣ. Душанбе, 2013. (Saymiddinov D. Pazhuhishhoi zabonshinosi. Dushanbe. 2013)

117. Сиёев Б. Ташаккули ҷонишинҳо дар забони тоҷикӣ. Душанбе, 2002. (Siyeyev B. Tashakkuli jonishinho dar zaboni tojiki Dushanbe. 2002)

118. Словарь употребительных слов и терминов. Сост.: Г.Джураев, С.Фатхуллоев, Душанбе, 1999. (на тадж. яз.)(Slovar upotrebiteľnykh slov i terminov. Sost.: G. Dzhurayev. S. Fatkhulloyev. Dushanbe. 1999. (na tadjh.yaz.))

119. Словарь южных говоров. Сост.: Джуроев Г., Махмудов М., Душанбе, 2018, (на тадж. яз.) (Slovar yuzhnykh govorov. Sost.: Dzhurayev G., Makhmudov M., Dushanbe. 2018. (natadzh. yaz.))
120. Соколова В.С. Очерки по фонетике иранских языков. М.; Л., 1953. (Sokolova V.S. Ocherki po fonetike iranskikh yazykov. M.; L., 1953)
121. Соколова В.С. Фонетика таджикского языка. М.; Л., 1949. (Sokolova V.S. Fonetika tadzhikskogo yazyka. M.; L., 1949)
122. Семенов А.А. Этнографические очерки Зарафшанских гор, Каратегина и Дарваза. –М., 1903. (Semenov A.A. Etnograficheskiye ocherki Zarafshanskikh gor. Karategina i Darvaza. –M., 1903)
123. Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы// Вестник древней истории. М., 1997. (Sims-Viliams N. Novyye baktriyskiye dokumenty// Vestnik drevney istorii. M., 1997)
124. Стеблин-Каменский И.М. Бактрийский язык. Основы. –М., 1981. (Steblyn-Kamenskiy I.M. Baktriyskiy yazyk. Osnovy. –M., 1981)
125. Таджиев Д.Т. Причастия в современном таджикском литературном языке. Сталинабад, 1954. (Tadzhiyev D.T. Prichastiya v sovremennom tadzhikskom literaturnom yazyke. Stalinabad. 1954)
126. Таджиев Д.Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке. – Сталинабад, 1955. (Tadzhiyev D.T. Sposoby svyazi opredeleniya s opredelyayemym v sovremennom tadzhikskom literaturnom yazyke. – Stalinabad. 1955)
127. Таджиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба. – Душанбе, 1966. (Tadzhiyev D.T. Jumlahoi murakkabi tobei sertarkiba. –Dushanbe. 1966)
128. Таджикско-английский словарь / Сост. П. Джамshedов. Душанбе, 2008. (Tadzhiksko-angliyskiy slovar / Sost. P. Dzhamshedov. Dushanbe. 2008)

129. Таджикско-арабский словарь /, Сост: С. Сулаймонов — Душанбе, 2010. (Tadzhiksko-arabskiy slovar /. Sost: S. Sulaymonov —Dushanbe. 2010)

130. Таджикско-русский словарь /под общ.ред. Е.Н. Павловского, Б.Э. Бертельса, Дж. Икрами, Р. Джалил. Т. 1. А-Н. Сталинабад, 1946. (Tadzhiksko-russkiy slovar /pod obshch.red. E.N. Pavlovskogo. B.E. Bertelsa. Dzh. Ikrami. R. Dzhalil. T. 1. A-N. Stalinabad. 1946)

131. Таджикско-русский словарь /Ред. М. Рахими, Л.В. Успенская, гл. ред. Е.Э. Бертельс. М., 1954. (Tadzhiksko-russkiy slovar /Red. M. Rakhimi. L.V. Uspenskaya. gl. red. E.E. Bertels. M.. 1954)

132. Таджикско-русский словарь, Сост.: Саймиддинов Д., Холматова С., Каримов С. Душанбе, 2006. (Tadzhiksko-russkiy slovar. Sost.: Saymiddinov D.. Kholmatova S.. Karimov S. Dushanbe. 2006)

133. Терминологический словарь (русско-таджикский). Вып. 1. География /Сост. Р. Неменова, А. Куцик; отв. ред., Ализаде. Сталинабад, 1934. (Terminologicheskiiy slovar (russko-tadzhikskiy). Vyp. 1. Geografiya /Sost. R. Nemenova. A. Kutsik; otv. red.. Ali-zade. Stalinabad. 1934)

134. Терминология слов деловой письменности таджикского языка 13-14 вв/Сост. А.А. Семенов // Семенов А.А. Образцы таджикских официальных документов Ташкент, 1923. С. 17-26. (Terminologiya slov delovoy pismennosti tadzhikskogo yazyka 13-14 vv/Sost. A.A. Semenov // Semenov A.A. Obraztsy tadzhikskikh ofitsialnykh dokumentov Tashkent. 1923. S. 17-26)

135. Толковый словарь таджикского языка, Сост.: Назарзода С., Сангинов А., Каримов С., Султонов М., Т.1., Т.2. (первое изд.), Душанбе, 2008. Второе издание, Душанбе, 2010. (на тадж. яз.) (Tolkoviy slovar tadzhikskogo yazyka. Sost.: Nazarzoda S.. Sanginov A.. Karimov S.. Sultonov M.. T.1.. T.2. (per-voye izd.). Dushanbe. 2008. Vtoroye izdaniye. Dushanbe. 2010. (na tadzh. yaz))

136. Умняков И.И. О термине «таджик». –Труды Сам Гу, вып. 140. Самарканд, 1964. (Umnyakov I.I. O termine «tadzhik». – Trudy Sam Gu. vup. 140. Samarkand. 1964)

137. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ. (фарҳанги фразеологӣ) / Ред. М. Ғозилов. Душанбе, Қ. 1. 1963. (Farhangi iborahoi rekhtai zaboni tojiki. (farhangi frazeologi) / Red. M. Fozilov. Dushanbe. J. 1. 1963)

138. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд. Тақрибан 45 000 калима ва ибора бо иловаи мифтоҳи арабӣ / Зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. М.,1969.(Farhangi zaboni tojiki (az asri X to ibtidoi asri XX). Iborat az du jild. Taqriban 45 000 kalima va ibora bo ilovai miftohi arabi / Zeri tahriri M.Sh. Shukurov. V.A. Kapranov. R. Qoshim. N.A. Masumi. M..1969)

139. ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ» / Сост. Ғозилов М. Т.1,2.М., 1963, 1964, Т3, Душанбе, 2016.(Farhangi iborahoi rekhtai zaboni tojiki» / Sost. Fozilov M. T.1.2.М.. 1963. 1964. Т3. Dushanbe. 2016)

140. «Фарҳанги имлои забони тоҷикӣ», Редколлегия: Саймиддинов Д., Маджидов Х., Камолиддинов Б., Назарзода С. и др. Душанбе, 2013.(«Farhangi imloi zaboni tojiki». Redkollegiya: Saymiddinov D.. Madzhidov Kh.. Kamoliddinov B.. Nazarzoda S. i dr. Dushanbe. 2013)

141. Ханьков Н. Записки по этнографии Персии. М., 1977. (Khanykov N. Zapiski po etnografii Persii. М.. 1977)

142. Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района. - Душанбе, 1962.(Khromov A. L. Govory tadzhikov Matchinskogo rayona. - Dushanbe. 1962)

143. Хромов А.Л. К истории интерпретации этнонима «таджик»// Забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1984. (KhromovA.L. K istorii interpretatsi ietnonima «tadzhik»// Zabonshinosii tojik. Dushanbe, 1984)

144. Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района. Душанбе, 1962.(Khromov A. L. Govory tadzhikov Matchinskogo rayona. Dushanbe. 1962)

145. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. Душанбе, 2014.(Khorikashev. Tashakkuli tarkibi lughavi va kalimasozii. Dushanbe. 2014)

146. Хочаев Д. Хоча Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ. Душанбе, 2004. (Khojayev D. Khoja Hasani Nisori va afkori zabonshinosii u. Dushanbe. 2004)

147. Хочаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. Душанбе, 2013.(Khojayev D. Afkori zabonshinosii tojik dar asrhoi X-XVI. Dushanbe. 2013)

148. Хочаев Д., Кабиров Ш. Синтаксис ва пунктуатсия. Душанбе, 1991.(Khojayev D.. Kabirov Sh. Sintaksis va punktuatsiya. Dushanbe. 1991)

149. Ҳасан Султон Мирзо. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ ва фурсӣ-тоҷикӣ. Душанбе, 2008.(Hasan Sulton Mirzo. Tashakkul va takomuli istilohoti ilmiy forsi-tojiki. Dushanbe. 2008)

150. Ҳасанов А. Мухтасар аз таърихи таълиқи забони адабии классикӣ. - Душанбе, 1999.(Hasanov A. Mukhtasar az tarikhi tadqiqi zaboni adabii klassiki. - Dushanbe. 1999)

151. Ҳомидов Д. Шевашиносӣ. – Душанбе, 2016.(Homidov D. Shevashinosi. – Dushanbe. 2016)

152. Шарипов Т. Истилоҳоти ҳуқуқшиносии тоҷикӣ дар забони тоҷикӣ. Душанбе, 2008.(Sharipov T. Istilohoti huquqshinosii toislomi dar zaboni tojiki. Dushanbe. 2008)

153. Шаропов Н. Пути развития лексики современного литературного языка. Душанбе, 1988.(SharopovN. Puti razvitiya leksiki sovremennogo literaturnogo yazyka. Dushanbe. 1988)

154. Шоҳаҳмад А. Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ. Хучанд, 2015.(Shohahmad A. Farhangi ashori Kamoli Khujandi. Khujand. 2015)

155. Энциклопедияи Советии Тоҷик, ҷилдҳои 1-8. – Душанбе: Советская энциклопедия, 1978-1988. (Ensiklopediyai Sovetii Tojik. jildhoi 1-8. – Dushanbe: Sovetskaya entsiklopediya. 1978-1988)
156. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик, ҷилдҳои 1-3. – Душанбе: Советская энциклопедия, 1988-2004. (Ensiklopediyai adabiyet va sanati tojik. jildhoi 1-3. – Dushanbe: Sovetskaya entsiklopediya. 1988-2004)
157. Энциклопедияи миллии тоҷик, ҷилдҳои 1-4. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи миллии тоҷик, 2011-2014. (Ensiklopediyai millii tojik. jildhoi 1-4. – Dushanbe: Sarredaksiyai ilmii Ensiklopediyai millii tojik. 2011-2014)
158. Юсуф Баласағуни. Благодатное знание. – Ленинград, 1990. (Balasaguni, Yusuf. Blagodatnoye znaniye. – Leningrad. 1990)
159. Baqozoda H., Karimov H., Zaboni tojikī, Stalinobod, 1938.
160. B. Gharib: Sogdian Dictionary (Farhangon Publications. Teheran 1995).
161. Dovari Ghulom Jelonii. Tahlili zaboni va tarikhii vozhai «tozhik» bar mabnoi osori kashfshuda. – Dushanbe. 2016.
162. Grundriss der iranischen philologie B d I-II Strassburg 1895-1904.
163. Gharib B. Sogdian Dictionary (Farhangon Publications. Teheran 1995).
164. Ghulom Jelonii Dovari. Chakidahoye az tarikhi tozhikon bar mabnoi osori kashfshuda. davarygholam@hotmail.com
165. Zehnī T. va Baqozoda H., Sarf, Stalinobod, Samarqand, 1931.
166. Morgenstierne D. Irano-Dardica/ Wiesbaden, 1973.
167. Nicholas Sims-Williams. Bactrian Documents I (Studies in the Khalili Collection, Vol III). Oxford University Press 2000.
168. Samarqandi Saidrizo Alizoda, Sarfu nahvi zaboni tojikī, Samarqand, Dushanbe, 1926.

169. Tarn W.W. The Greeks of Bactria and India. -Cambridge, 1951.

170. Tabotaboi Mukhammad Mukhit. Rabota Farkhangistana: ot yazyka dopersidskogo-dari. (na pers.yaz.)//Vakhid. №7. Tegeran. 1348/1970

171. Helmut Humbach. NewcoinsofFromo kēsaro.In: G. Poller (ed.): *India and the Ansient World. Professor P. H. L. Eggermont Jubilee Volume*. - Leuven, 1987. - P. 81-85, plates XI-XIII.

172. Helmut Humbach: Bactrian kidabo, odabo, malabo/malbo. In: Etudes irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard. Paris 1989.

173. Helmut Humbach Phrom Gesar and Bactrian Rome.In: P. Snoy (ed.): *Ethnologie und Geschichte. Festschrift für Karl Jettmar*. - Wiesbaden, 1983.

174. Werner Sundermann: Einmanichäischer Bekenntnistext in neupersischer Sprache. In: Christine Reck, Deiter Weber und Claudia Leurini, Antonio Panaino (edd.): *Manichaica Iranica*. Ausgewählte Schriften von Werner Sundermann. Serie Orientale Roma LXXXIX, 2, Band 2, Roma (Istituto Italiano per l'Oriente) 2001.

Content

Foreword.....	416
CHAPTER I Actual problems of the history of the tajik language	422
§1. Commonality of Aryan (Indo-Iranian) languages and its phased study.....	422
§2. Questions of periodization of the history of Iranian languages.....	425
§ 3. Names of ancient Iranian languages and their relation to the Aryan language.....	438
§ 4. Aryan language in written monuments of Iranian languages.....	449
CHAPTER II The tajik language and iranian languages	458
§ 1. The language of Persia.	458
§ 2. The ethnonym "Tajik" and the Tajik language.....	462
§ 3. The Bactrian (Middle Bactrian) language and its relation to the Tajik language.....	470
§ 4. The name of the Tajik language in the primary sources.....	488
CHAPTER III. The development of tajik language from the historical point of view	500
§1. The early period of development of the Tajik language.....	500
§ 2. Tajik is the language of interethnic communication.....	514
§ 3. Tajik language and enlightenment.	522
CHAPTER IV. Tajik in years of change.....	528
§1. The Tajik language during the years of Soviet period.....	528
§ 2. The Tajik language and language construction policy.....	533
§3. The Tajik language in the 50-80-s of the 20 th century.	545
CHAPTER V. The tajik language and the Independence of Tajikistan.....	554
§1. Actual issues of the Tajik language during the years of independence.....	554
§2. Language and terminology.....	555
§ 3. Prospects for the development of the Tajik language.....	562
Bibliography	568

Nazarzoda Sayfiddin (born 1956)

Ph.D. in Philology (1991), Doctor of Philology (2004), Professor (2011), graduated from Tajik National University (1980), served in the USSR Military Forces in Afghanistan, 1980-1984) Employee of the Department of Iranian Philology, Faculty of Oriental Languages, Tajik National University (1984-1985), Editor of the Broadcasting of the State Television and Radio of Tajikistan (1985-1990), Senior Researcher, Scientific Secretary of the Republican Committee for Terminology of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan (1990-1992), Director of Radio and Television of the Tajik State Television and Radio (1992-1993), Deputy Chairman of the Republican Committee for Terminology of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan (2000-2003), Deputy Chairman of the Republican Committee for Terminology of the Academy of Sciences of the RT (2003-2004), Chairman of the Republican Committee for Terminology of the Academy of Sciences of the RT (2004-2006), Director of the Language Institute and Literature of the Academy of Sciences of the RT (2006-2011), Dean of the Faculty of Languages of Asia and Europe, Tajik National University (2011-2014), Director of the National Library of the Republic of Tajikistan (2014-2017), Leading Researcher at the Department of Lexicography and Terminology, IZA NAS RT (2019 to the present), Member of the Majlis of the Shokhmansur District of Dushanbe, Tajikistan (2010-2015), Member of the Majlis of Dushanbe (2015-2020), Member -correspondent of NAS RT (2017), has more than 300 scientific books and an articles: “Afghanistan today (1988 co-authored); A Brief Dictionary of Office Work Terms (Russian-Tajik, 1993); Acts of preliminary investigation (in Tajik, in co-authorship, 1994), language and terminology (2003), in Tajik; The formation of the socio-political terminology of the Tajik language in the twentieth century (2004) (in Tajik); Linguistic study

of the monuments of the classical Dari language (on the example of Ajoib-ul-Mahlukot by Ahmad Tusi (2004, in Russian, 2005 in Tajik); A brief dictionary of socio-political terms (Russian-Tajik, 2006); Language of national unity (2007, in Tajik); Explanatory Dictionary of the Tajik language, in 2 volumes (compiler and responsible editor (2008, 2010, 2011); Complete Dictionary of the Tajik language 1 volume, letter A., compiler and responsible editor (2011); Tajik language terminology: history , direction and prospects (in the Tajik language, 2013); Spelling and literary language (in the Tajik language, 2015); Fundamentals of the development of the national language (in the Tajik language, 2016); Language of national identity (in the Tajik language, 2018).

